

Grażyna B. Szczygieł

SPOŁECZNA
READAPTACJA SKAZANYCH
W POLSKIM SYSTEMIE PENITENCJARNYM

Temida 2

Białystok 2002

© Copyright by Temida 2
Białystok 2002

Żadna część tej pracy nie może być powielana i rozpowszechniana w jakiegokolwiek formie i w jakikolwiek sposób (elektroniczny, mechaniczny), włącznie z fotokopiowaniem – bez pisemnej zgody wydawcy.

ISBN 83-86137-91-6

Recenzenci:

Zbigniew Hołda

Teodor Szymanowski

Opracowanie graficzne i typograficzne:

Jerzy Stachijuk

Redakcja techniczna:

Jerzy Banasiuk

Korekta:

Autor

Wydawca: **Temida 2**

Przy współpracy i wsparciu finansowym Wydziału Prawa
Uniwersytetu w Białymstoku

Druk i oprawa:

Podlaska Spółdzielnia Produkcyjno-Handlowo-Usługowa

Białystok, ul. 27 Lipca 40/3, tel./fax 675-48-02, <http://www.podlaska.com.pl>

Spis treści

Wykaz skrótów	8
Wprowadzenie	9

ROZDZIAŁ I

Czy zmierzch kary pozbawienia wolności?

1. Dylematy związane z wykonywaniem kary pozbawienia wolności	14
2. Poszukiwanie alternatyw dla kary pozbawienia wolności	20
3. Czy wymiar sprawiedliwości bez kary pozbawienia wolności?	27

ROZDZIAŁ II

Więzenie „prospołeczne” w świetle standardów międzynarodowych

1. Akty międzynarodowe regulujące problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności i ich stosunek do prawa krajowego	35
2. Społeczna readaptacja prawem skazanego	40
3. Poszanowanie godności skazanego i humanizacja głównymi zasadami wykonywania kary pozbawienia wolności	43
4. Prawa skazanego i instrumenty prawne gwarantujące ich poszanowanie	57
5. Aktywizacja skazanych formą przygotowania do pełnienia ról społecznych	68
6. Kontakty ze światem elementem normalizacji wykonywania kary pozbawienia wolności	73
7. Przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego	79

ROZDZIAŁ III

Wybrane elementy wykonywania kary pozbawienia wolności istotne w społecznej readaptacji skazanych w ustawodawstwie i praktyce penitencjarnej niektórych państw europejskich

1. Skazany podmiotem wykonywania kary	81
2. Aktywizacja skazanych przygotowaniem do życia w społeczeństwie	89
3. Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym	94
4. Pomoc udzielana skazanym przy opuszczaniu zakładu karnego	98

ROZDZIAŁ IV

Spółeczna readaptacja skazanych w nowej kodyfikacji karnej

1. Skazany podmiotem wykonywania kary pozbawienia wolności.....	104
1.1. Zmiana postaw prawem skazanego	104
1.2. System programowego oddziaływania.....	107
1.3. Zasada wolnej progresji	115
1.4. Skazany podmiotem praw	125
1.5. Skazany stroną w postępowaniu incydentalnym	153
2. Normalizacja warunków życia w zakładzie karnym przygotowaniem skazanego do powrotu do społeczeństwa.....	156
2.1. Środki aktywizacji skazanych.....	156
2.2. Podtrzymywanie więzi skazanego ze światem poza murami zakładu karnego.....	172
2.3. Przygotowanie skazanych do opuszczenia zakładu karnego i pomoc udzielana skazanym.....	188

ROZDZIAŁ V

Rola kuratorów penitencjarnych w społecznej readaptacji więźniów

1. Geneza i początki kurateli penitencjarnej.....	200
2. Zakres działania kuratorów penitencjarnych	205
2.1. Działania kuratorów penitencjarnych na rzecz skazanych.....	205
2.2. Współpraca kuratorów penitencjarnych z wychowawcami	209
2.3. Działania kuratorów penitencjarnych na rzecz sądu penitencjarnego	210
2.4. Współpraca kuratorów penitencjarnych z kuratorami zawodowymi obejmującymi dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi.....	211
3. Podstawy prawne funkcjonowania kurateli penitencjarnej.....	212

ROZDZIAŁ VI

Opinie badanych skazanych, funkcjonariuszy SW i sądowych kuratorów zawodowych o wybranych czynnikach oddziaływania istotnych w społecznej readaptacji skazanych

1. Cel i metoda badań	218
1.1. Cel badań	218
1.2. Metoda badań	219
1.3. Charakterystyka grup badawczych	221
2. Wybrane elementy wykonywania kary pozbawienia wolności w ocenie funkcjonariuszy i oczekiwaniach skazanych	226
2.1. System programowego oddziaływania.....	226

2.2. Środki aktywizacji skazanych.....	236
2.3. Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym	240
2.4. Przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego.....	254
3. Instytucja kurateli penitencjarnej w ocenie i oczekiwaniach skazanych, funkcjonariuszy i sądowych kuratorów zawodowych.....	262
3.1. Działania kuratorów penitencjarnych w ocenie i oczekiwaniach skazanych	262
3.2. Opinie funkcjonariuszy o roli kurateli penitencjarnej w pracy wychowawczej ze skazanymi.....	271
3.3. Oczekiwania kuratorów zawodowych obejmujących dozory na osobami warunkowo zwolnionymi w stosunku do kuratorów penitencjarnych	274
Zamiast zakończenia	279
Akty międzynarodowe	286
Sprawozdania Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom z wizytacji zakładów karnych	289
Akty prawa krajowego	291
Bibliografia.....	294

Wykaz skrótów

NP	– Nowe Prawo
PiP	– Państwo i Prawo
PP	– Przegląd Penitencjarny
PPiK	– Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny
PPK	– Przegląd Prawa Karnego
PWP	– Przegląd Więziennictwa Polskiego
RPEiS	– Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny
SKKiP	– Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne
ZN IBPS	– Zeszyty Naukowe Instytutu Badania Prawa Sądowego
ZN AE	– Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie

WPROWADZENIE

„Reforma więziennictwa powstaje mniej więcej w tym samym czasie co więzienie. Jest jakby jego programem”.

M. Foucault¹

Przestępczość to zjawisko towarzyszące ludzkości od wieków. Równie długo trwają poszukiwania skutecznych środków zapobiegania przestępczości. Problem ten nie stracił na aktualności w czasach nam współczesnych. Jednym ze środków – o długim rodowodzie – jest kara pozbawienia wolności. Na przestrzeni wielu dziesięcioków lat korzystania z niej w zwalczaniu przestępczości rozpoznano szereg ujemnych następstw izolacji więziennej o charakterze biologicznym, sensoryczno-informacyjnym czy emocjonalnym, co może prowadzić jedynie do stwierdzenia, iż kara ta czyni więcej zła niż pożytku.

Brak efektów kary pozbawienia wolności mobilizuje do poszukiwania środków, które mogłyby skutecznie zastąpić tę karę, a przynajmniej istotnie ograniczyć zakres jej stosowania. W katalogu środków zwalczania przestępczości przybywa środków i kar nie związanych z pozbawieniem wolności. Trudno jednak wskazać kiedy kara pozbawienia wolności zniknie z katalogu kar. Z całą pewnością będzie nam towarzyszyć jeszcze przez szereg lat, pozostając niezbędną sankcją w katalogu środków zwalczania przestępczości.

Potwierdza to analiza danych statystycznych. W 1997 roku współczynnik pozbawionych wolności na 100 000 mieszkańców w niektórych państwach naszego globu kształtował się następująco:

Anglia i Walia	–	120,5	Niemcy	–	59,2
Austria	–	86,1	Polska	–	148,6
Bułgaria*	–	110,0	Portugalia	–	148,2
Belgia	–	78,6	Rosja	–	685,6
Chorwacja*	–	50,0	Rumunia*	–	200,0
Czechy	–	209,1	Słowacja*	–	144,0
Dania	–	60,1	Słowenia*	–	31,0
Finlandia	–	57,8	Szwajcaria	–	84,2

¹ M. Foucault: Nadzorować i karać. Narodziny więzienia, Warszawa 1993, s. 279.

Francja	–	90,3	Szwecja	–	58,6
Hiszpania	–	106,1	Ukraina*	–	425,0
Holandia	–	75,3	USA	–	615,2
Kanada	–	112,8	Węgry	–	131,8
Norwegia	–	73,3	Włochy	–	87,3 ²

Zważywszy, że stosowane metody i środki postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej zawodzą, a znaczna część społeczności naszego globu, jak wynika z danych statystycznych, przebywa w zakładach karnych, nadal aktualny pozostaje problem poszukiwania takich metod postępowania ze skazanymi w zakładach karnych, by po opuszczeniu więzienia funkcjonowali w społeczeństwie bez wchodzenia w konflikt z prawem, a przynajmniej w myśl zasady *primum non nocere* stworzenia takich warunków wykonywania tej kary, by nie powodowały desocjalizacji i nie utrudniały późniejszej readaptacji skazanego do warunków życia po opuszczeniu zakładu karnego, a więc, jak trafnie ujął to M. Foucault³, reforma penitencjarna trwająca od chwili narodzin więziennictwa powinna być kontynuowana.

Na forum międzynarodowym od wielu lat trwają prace nad wypracowaniem takich zasad wykonywania kary pozbawienia wolności, które zmienią dotychczasową rzeczywistość więzienną.

Efektom tych prac jest nowy model postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej. Więzienie „prospołeczne” czy „readaptacyjne”⁴, tak bowiem określany jest nowy model więzienia, to miejsce, w którym skazany może otrzymać pomoc w zmianie postaw i w przygotowaniu do włączenia się do życia w społeczeństwie, respektując zasady w nim obowiązujące. Tak ukierunkowany program oddziaływań jest ofertą ze strony administracji zakładu karnego skierowaną do skazanego. W modelu więzienia „prospołecznego” – zgodnie z zasadą poszanowania godności ludzkiej – akceptuje się bowiem prawo skazanego do swobodnego kształtowania swego postępowania.

Standardy postępowania ze skazanymi wypracowane na forum międzynarodowym mobilizują rządy poszczególnych państw do reform penitencjarnych. Także w naszym kraju trwające od wielu lat prace nad reformą systemu penitencjarnego zaowocowały nową kodyfikacją prawa karnego wykonawczego.

2 * Bułgaria dane z 1996 r., Chorwacja z 1994 r., Rumunia z 1995 r., Słowacja z 1996 r. Zob. A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski: Atlas przestępczości w Polsce 2, Warszawa 1999, s. 163. Zob. także: W. Retzmann: Beyond 2000 Perspectives New Horizons (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997, s. 42; Prison Populations (w:) Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 1, July, s. 2; Danish Prison and Probation Service, Ministry of Justice Department of Prisons and Probation, Copenhagen 1998, s. 14; L. Westfelt: Western European Trends in Crime and Prison Populations – What’s the connection? (Working Paper), November 1998, s. 15.

3 M. Foucault: Nadzorować i karać..., s. 227

4 Szerzej zob. G. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów (rekonstrukcja standardów oraz ich znaczenie dla polskiego prawa i praktyki penitencjarnej), Zarys wykładu, Toruń 1998, s. 23.

Nowy model postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej określony przepisami kodeksu karnego wykonawczego obowiązuje od września 1998 roku. Nowe rozwiązania zawsze skłaniają do ocen, a szczególnie gdy w tak krótkim okresie obowiązywania nowej kodyfikacji podjęto prace nad jej nowelizacją. Ich efekt to ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 roku o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw przyjęta uchwałą Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 13 września 2001 r. Ustawa ta nie zyskała akceptacji prezydenta, który odmówił jej podpisania. Dnia 19 grudnia 2001 roku na ręce prezydenta złożono projekt Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw.

Zadanie jakie postawiono niniejszej pracy sprowadza się do ustalenia jaki jest potencjał wybranych instytucji prawa karnego wykonawczego w dziedzinie tworzenia warunków dla społecznej readaptacji skazanych. Nasze starania o wejście do Unii Europejskiej uzasadniają zwrócenie uwagi na zgodność zasad postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej z założeniami więzienia „prospołecznego” określonymi w dokumentach międzynarodowych.

W tym miejscu wypada poczynić kilka uwag wyjaśniających do użytego w tytule tej pracy pojęcia „społecznej readaptacji skazanych”. W doktrynie wskazuje się, że pod określeniem społecznej readaptacji skazanego „należy rozumieć taki jego powrót do społeczeństwa, który charakteryzuje się nie tylko powstrzymaniem się od popełniania przestępstw, ale także właściwym funkcjonowaniem w społeczności (w środowisku rodzinnym, pracy, sąsiedztwie czy też grupie rówieśniczej), czyli przestrzeganiem nie tylko norm prawnych, ale również społecznych i podstawowych norm etycznych”⁵. Jest to ujęcie eksponujące właściwie efekt prowadzonych w stosunku do skazanego oddziaływań czy też jego własnej pracy nad zmianą postaw. Tak rozumiana społeczna readaptacja jest zbliżona do pojęcia resocjalizacji. Resocjalizacja bowiem w doktrynie pojmowana jest jako wtórne uspołecznienie osób wykazujących asocjalne postawy⁶.

W kodeksie karnym wykonawczym występują oba terminy. Ustawodawca terminu resocjalizacja używa w przepisach odnoszących się do skazanych odbywających karę pozbawienia wolności⁷, a terminu społeczna readaptacja w przepisach dotyczących okresu po opuszczeniu przez skazanego zakładu karnego⁸.

5 T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz, Warszawa 1998, s. 150.

6 Zob. m. in. M. Porowski: Karanie a resocjalizacja, SKKiP 1985, t. 16, s.156 oraz tego Autora: Resocjalizacja w aspekcie penologicznym (w:) Polska myśl resocjalizacyjna. Wybór tekstów opr. K. Sawicka, Warszawa 1993, s. 148; S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy Praktyczny komentarz, Warszawa 1999, s. 212; A. Lewicki, L. Paryzek, B. Waligóra: Podstawy psychologii penitencjarnej (w:) Psychologia kliniczna, red. A. Lewicki Warszawa 1978, s. 406; H. Machel: Wprowadzenie do pedagogiki penitencjarnej, Gdańsk 1994, s. 13–14; B. Stańdo-Kawecka: Prawne podstawy resocjalizacji, Zakamycze 2000, s. 11, s. 104.

7 Zob. art. 38 § 2, art. 76 § 1, art. 78 § 2, art. 86 kkw.

8 Zob. art. 165 § 3, art. 167 § 1, art. 171 § 2 kkw.

Na użytek przedstawionych w pracy rozważań przez społeczną readaptację skazanych będą rozumiała proces uczenia się przez skazanych – korzystając z pomocy oferowanej przez administrację zakładu karnego, kuratorów penitencjarnych i inne podmioty świadczące pomoc skazanym w powrocie do społeczeństwa – pełnienia ról społecznych oraz uczenia się umiejętności korzystania ze swoich praw i zaspokajania swoich potrzeb przy respektowaniu praw innych. Tak rozumiana społeczna readaptacja skazanych rozpoczyna się w zakładzie karnym, a jej efektem powinno być przestrzeganie przez skazanego po opuszczeniu zakładu karnego norm obowiązujących w społeczeństwie.

Tak zakreślony cel pracy nie pozostaje bez wpływu na jej układ.

Zasadnicze wywody poprzedziłam krótką charakterystyką negatywnych elementów kary pozbawienia wolności, które dają asumpt do poszukiwania innych rozwiązań niż kara pozbawienia wolności w walce z przestępczością. Przedstawienie tych rozwiązań, które już weszły do praktyki wymiaru sprawiedliwości lub powoli torują sobie drogę, miało na celu sformułowanie odpowiedzi na pytanie czy wymiar sprawiedliwości może funkcjonować bez kary pozbawienia wolności. W dalszej części pracy scharakteryzowałam, w oparciu o wybrane akty międzynarodowe, główne założenia modelu więzienia „prospołecznego”. Wykorzystałam także orzecznictwo Europejskiej Komisji Praw Człowieka, Trybunału Praw Człowieka oraz Komitetu Praw Człowieka a także sprawozdania z lustracji zakładów karnych dokonywanych przez Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom. Analiza orzecznictwa i protokołów z lustracji pozwoliła na ocenę realizacji tych założeń w praktyce w państwach europejskich. W kolejnym rozdziale zawarłam charakterystykę ustawowych regulacji wykonywania kary pozbawienia wolności w niektórych państwach europejskich oraz praktyki postępowania ze skazanymi. Skoncentrowałam się tylko na tych elementach wykonywania kary pozbawienia wolności, które są istotne w procesie przygotowania skazanego do pełnienia, po opuszczeniu zakładu karnego, ról społecznie pożądanych. Następny rozdział poświęciłam omówieniu rozwiązań w nowej kodyfikacji prawa karnego wykonawczego koncentrując się na tych instytucjach, które są istotne w płaszczyźnie społecznej readaptacji skazanych oraz omawiając także rozwiązania zawarte w Projekcie z dnia 19 grudnia 2001 r. Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy oraz niektórych innych ustaw. W kolejnym rozdziale omawiam instytucję kurateli penitencjarnej. Wprowadzenie w życie tej instytucji, a takie kroki już są czynione, może w istotnym stopniu przyczynić się do efektywniejszego postępowania ze skazanymi w zakładzie karnym, a szczególnie w przygotowaniu skazanego do opuszczenia zakładu karnego i właściwego funkcjonowania po jego opuszczeniu. W ostatnim rozdziale omawiam wyniki badań opinii funkcjonariuszy, skazanych oraz sądowych kuratorów zawodowych dotyczące niektórych elementów modelu wykonywania kary pozbawienia wolności istotnych dla społecznej readaptacji skazanych oraz

udziału kuratorów penitencjarnych w przygotowaniu skazanych do życia w społeczeństwie.

Kończąc chciałam serdecznie podziękować Panu Profesorowi Teodorowi Szymanowskiemu i Panu Profesorowi Zbigniewowi Hołdzie za podjęcie się recenzji tej pracy. Cenne uwagi poczynione w recenzjach przyczyniły się do jej udoskonalenia.

CZY ZMIERZCH KARY POZBAWIENIA WOLNOŚCI ?

*„Nie można wychowywać dla wolności
pozbawiając wolności”*

Peterson¹

1. Dylematy wykonywania kary pozbawienia wolności

Kara pozbawienia wolności ma długi rodowód. Znana już w formacji niewolniczej², swoją pozycję zaczęła zdobywać od XVI wieku, by w drugiej połowie XIX wieku zagościć w kodeksach karnych państw naszego globu³. Nie sprawił tego przypadek czy kaprys ustawodawcy, lecz postęp myśli i łagodzenie obyczajów⁴. Kara więzienia miała ograniczać stosowanie kar kaleczących i kary śmierci. Szybko jednak z postępowego środka staje się środkiem najczęściej krytykowanym. Już na przełomie XIX i XX wieku zaczęto dostrzegać negatywne wpływy izolacji więziennej na osobowość skazanych.

Na przestrzeni lat, pod wpływem ewolucji poglądów na cele karania i dążeń do łagodzenia warunków odbywania kary, zmieniały się systemy wykonywania kary pozbawienia wolności. Każdy nowy system, mimo entuzjastycznego przyjęcia, szybko stawał się przedmiotem krytyki⁵. Kwestionowano przede wszystkim możli-

1 Cytat za J. Śliwowski: Kara pozbawienia wolności we współczesnym świecie. Rozważania penitencjarne i penologiczne, Warszawa 1981, s. 52.

2 O historii kary pozbawienia wolności zob. m.in.: L. Rabinowicz: Podstawy nauki o więziennictwie, Warszawa 1933, s. 2 i n.; J. Śliwowski: Prawo i polityka penitencjarna, Warszawa 1982, s. 31 i n.; S. Walczak: Prawo penitencjarne. Zarys systemu, Warszawa 1972, s. 103 i n.; J. Górny: Elementy indywidualizacji i humanizacji karania w rozwoju penitencjarystyki, Warszawa 1996, s. 5 i n.

3 Do końca XVI wieku trudno właściwie mówić o więzieniu jako samodzielnej karze w systemie środków karnych. W więzieniach przetrzymywano skazanych do czasu wykonania kary śmierci. Humanizacja prawa karnego, pod wpływem prądów oświecenia, przejawiająca się walką z nadmierną surowością kar, a szczególnie krytyka wszechobecnej kary śmierci spowodowała zwrócenie uwagi na karę więzienia. Kara pozbawienia wolności, jak pisze L. Lemell „mogła stać się obiegowym „typowym” poniekąd środkiem represji karnej wtedy gdy wolność osobista jednostki osiągnęła cenę na „gieldzie wartości społecznych”. Zob. tego Autora: Refleksje o istocie kary pozbawienia wolności (O niektórych aspektach psychologicznych i filozoficznych kary więzienia) Przegląd Penitencjarny 1969, nr 1, s. 42.

4 Patrz: M. Foucault: Nadzorować i karać..., s. 27 i n. Należy zaznaczyć, iż pojawiają się wypowiedzi poddające w wątpliwość ewolucyjny rozwój kary pozbawienia wolności oraz humanitarność pobudek jej wprowadzenia. Poglądy D. Rothmana, M. Foucaulta i M. Ingatiera na ten temat omawia Z. Hołda: Uwagi o charakterze kary pozbawienia wolności i jej miejscu w systemie prawa karnego (w:) O prawo karne oparte na zasadach sprawiedliwości, prawach człowieka i miłosierdziu, red. A. Strzembosz, Lublin 1988, s. 294–296.

5 Szerzej patrz: J. Pinatel: Czy więzienie może być przekształcone w instytucję resocjalizacyjną ? PP 1968, nr 4, s. 62.

wości wychowawcze tej kary. Krytyczne oceny znajdowały potwierdzenie w wysokich wskaźnikach powrotu do przestępstwa po opuszczeniu więzienia.

Pomijając analizę tych procesów – która doczekała się licznych opracowań – celowe wydaje się skoncentrowanie na czasach nam współczesnych i aktualnych tendencjach, które znajdują podłoże w krytyce resocjalizacyjnego modelu wykonywania kary pozbawienia wolności. Model ten w latach pięćdziesiątych zyskał dominującą pozycję w praktyce penitencjarnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej⁶, a następnie w państwach skandynawskich.

Idea resocjalizacji opierała się na przekonaniu, że przestępca także stanowi wartościowy element społeczeństwa. Należy mu więc pomóc, by stał się użytecznym członkiem zbiorowości, przestrzegającym norm obowiązujących w społeczeństwie. Pobyt w więzieniu miał ułatwić skazanemu pozytywną reintegrację społeczną. Więzienia zaczęto więc przekształcać w zakłady realizujące cele wychowawcze, a do przestępców stosować programy resocjalizacyjne, w celu ich readaptacji do życia w społeczeństwie⁷.

„Euforia” modelem resocjalizacji nie trwała zbyt długo. Już w 1948 roku M. Grünhut w pracy „Penal reform” pisał: „Po przeszło 150 latach reformy w wykonywaniu kary pozbawienia wolności do zasadniczych zagadnień należą sceptycyzm wobec zakładu karnego w ogóle i poszukiwanie nowych bardziej skutecznych metod terapii poza murami więzienia”⁸. W 1950 roku na II Międzynarodowym Kongresie Kryminologicznym w Paryżu wśród licznych głosów krytycznych skierowanych przeciwko karze pozbawienia wolności padło pytanie: „Czy więzienie jest czynnikiem kryminogennym?”⁹.

Z całą pewnością zamierzeniem Autora pytania było skierowanie uwagi na warunki, w jakich odbywa się oddziaływanie zmierzające do zmiany postaw skazanego i zwrócenie uwagi na potrzebę poszukiwania nowych rozwiązań w tej płaszczyźnie.

6 Jego narodziny łączono z Deklaracją Zasad Amerykańskiego Stowarzyszenia Więziennego z 1870 roku. W Deklaracji podkreślono, że „resocjalizacja nie cierpienie i odpłata jest celem kary”. Szerzej S. Frankowski: *Ewolucja karności w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, Przestępczość na Świecie 1981*, t. XIV, s. 47–50. Zob. także A. Marek: *Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki*, Warszawa 1997, s. 31.

7 Szerzej na ten temat m.in.: D. Petrovec: *Więzienie: między wartościami a efektywnością*, PWP 1996, nr 12–13, s. 110; B. Waligóra: *Funkcjonowanie człowieka w izolacji więziennej*, Poznań 1974, s. 73; A. Marek: „Nowy realizm” w polityce kryminalnej Stanów Zjednoczonych – założenia i efekty, *PiP* 1980, z. 4, s. 100; oraz tego Autora: *System prawa karnego (wybrane zagadnienia)* (w:) *Zarys prawa Stanów Zjednoczonych*, red. J. Gluchowski, Toruń 1988, s. 181; A. Normandeu: *Więzienie a rehabilitacja – od modelu medycznego do modelu sprawiedliwości*, *Przestępczość na Świecie 1981*, t. XIV, s. 86 i n.; M. Płatek: *Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych w krajach skandynawskich* (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie*, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987, s. 175.

8 Cytat za H. J. Schneider: *Terapia na wolności alternatywą pobytu w zakładzie karnym* (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie*, t. II..., s. 62.

9 Patrz: J. Śliwowski: *Tendencje abolicjonistyczne i skrajnie krytyczne w penitencjarystyce* (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce*, t. I, red. B. Hołyst, Warszawa 1984, s. 8; oraz tego Autora: *John Howard a współczesne kierunki polityki penitencjarnej*, *PiP* 1978, z. 3, s. 74.

Oddziaływanie wychowawcze prowadzone jest w warunkach diametralnie różnych od tych, do których skazani powrócą po opuszczeniu zakładu karnego. Skazany w więzieniu nie może zaspokoić wielu istotnych dla siebie potrzeb. Nie ma wpływu na wydarzenia go dotyczące, na swój los. To administracja zakładu karnego podejmuje – w formie nakazów i zakazów – decyzje w najistotniejszych dla skazanego sprawach, a więc z kim skazany ma przebywać w celi, czy będzie pracować i jaką pracę będzie wykonywał, w jaki sposób może dysponować uzyskanym za wykonywaną pracę wynagrodzeniem, w jakiej formie będzie utrzymywał kontakty z rodziną, itp. Skazany musi się podporządkować tym decyzjom, często pod groźbą postępowania dyscyplinarnego. Uczy się więc postaw konformistycznych, automatyzmu w postępowaniu, „a przecież do życia w społeczeństwie nie wystarcza uruchamianie wyuczonych automatyzmów nawykowych, wymagane są przede wszystkim umiejętności dokonywania odpowiednich wyborów między alternatywnymi sposobami rozwiązywania własnych problemów życiowych”¹⁰. Rozwiązywanie problemów poprzez dokonywanie wyborów więzień nie nauczy się w zakładzie karnym, nie ma bowiem ku temu możliwości. W zakładzie karnym, jak trafnie podkreśla W. Poznaniak, „więzień nie ma okazji do określonego postępowania moralnego w stosunku do dzieci, kobiet, ludzi starszych, znacznie ograniczone są relacje (także o charakterze moralnym) w stosunku do własnej rodziny, przyjaciół, przełożonych, a wiele czynników egzystencjalnych nie występuje w ogóle. Zaś te sytuacje społeczne, które w więzieniu występują nie mogą stanowić żadnego pozytywnego modelu do przeniesienia na grunt normalnego społeczeństwa, chyba, że <normalnym> byłoby społeczeństwo totalitarne, antydemokratyczne, rządzone metodami policyjnymi, gdzie zagrożenie i deprywacja byłyby bliskie tym jakie występują w więzieniu”¹¹. J. Leute określa taką sytuację „paradoksem penitencjarnym”. Dążymy do poprawy skazanego przez odosobnienie od grona uczciwych ludzi, w sytuacji zbliżającej przestępców do siebie¹². Więzień traci poczucie odpowiedzialności, bezpieczeństwa, własnej wartości, oddala się od norm i wartości świata poza murami więzienia, przyjmując postawy i wartości, które pozwalają mu przetrwać w zakładzie karnym. Stopniowo uzależnia się od administracji zakładu karnego¹³. Po-

10 J. Górski: Podkultura więzienna a problemy resocjalizacji (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce..., s. 68.

11 W. Poznaniak: Zaburzenia w społecznieniu u przestępców (Analiza niektórych mechanizmów psychologicznych), Poznań 1982, s. 87–88. Por. także: H. Wantuła: Abolicjonizm więzień – podejście racjonalne i humanistyczne. O karze pozbawienia wolności, o jej skutkach i możliwościach jej ograniczania, Kraków 1997, s. 26 oraz tej Autorki: Międzynarodowa konferencja poświęcona abolicji więzień (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 99 i n. Z badań wynika, że więzień podczas pobytu w zakładzie karnym traci ok. 90% swoich funkcji społecznych. Szerzej B. Hołyst: Alternatywne środki kary pozbawienia wolności (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie..., s. 6.

12 Patrz: J. Śliwowski: Tendencje abolicjonistyczne i skrajnie krytyczne..., s. 17.

13 W literaturze określa się to syndromem wyuczony bezradności – szerzej R. Pomianowski: Niektóre implikacje teorii wyuczony bezradności do pracy penitencjarnej – potrzebie profesjonalizacji wykonywania kary pozbawienia wolności, PWP 1997, nr 13, s. 27 i n. oraz tego Autora: Wyuczona bezradność więźniów (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod. red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001, s. 540. H. Wantuła określa takie zachowanie jako „postawę przyjmowania”, zob.: Kara pozbawienia wolności w praktyce i ocenie społecznej, Kraków 1982, s. 30. Zob. także: M. Ciosek: Izolacja więzienna. Wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu, Gdańsk 1993, s. 36 i n.

woduje to bardzo istotne negatywne skutki dla funkcjonowania organizmu człowieka. Prowadzi do wygaśnięcia motywacji, do zaburzeń emocjonalnych, nerwic, bezradności lub zachowań agresywnych¹⁴.

Konsekwencją jest obawa przed powrotem do społeczeństwa. Trafnie obrazuje tę sytuację wypowiedź jednego ze skazanych. „Kiedy wyszedłem (...) byłem śmiertelnie przerażony. Na samą myśl o zmianie sposobu życia kurczyłem się ze strachu. Gdy tylko myślałem o tym czego nigdy nie robiłem, a co robią tak zwani porządni ludzie, którzy codziennie chodzą do pracy, płacą sumiennie rachunki, opiekują się swymi dziećmi i robią tysiące normalnych, pożytecznych rzeczy – na każdą taką myśl paraliżował mnie strach”¹⁵.

Te obawy potęguje także stosunek społeczeństwa do osób opuszczających zakłady karne. Cechuje go podejrzliwość, niechęć szczególnie objawiająca się w sytuacji, gdy skazany poszukuje pracy¹⁶. Ta stygmatyzacja zewnętrzna powoduje stygmatyzację wewnętrzną i umacnia przekonanie o niepełnej wartości.

Wiele osób opuszczających zakłady karne nie może liczyć na pomoc rodziny. Nie należą bowiem do sporadycznych wypadki zerwania więzi z rodziną w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym¹⁷. Z badań zaś wynika, że skazani w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego, gdy spotykają się z otrąceniem ze strony społeczeństwa, najbardziej oczekują od rodzin nie pomocy materialnej, lecz „wsparcia psychicznego”¹⁸.

Odrzucenie przez społeczeństwo, rodzinę powoduje, że po opuszczeniu zakładu karnego skazani powracają, tam gdzie są oczekiwani i mogą uzyskać pomoc oraz poczucie bezpieczeństwa, a więc do dawnego, często kryminogennego środowiska. Jak obrazowo ujął to J. Śliwowski¹⁹ „zagłębiają się w odmęty swojej podkultury przestępczej i coraz ściślej zwierają swoje szeregi, co oznacza upadek wszelkich nadziei na resocjalizację”. W wielu wypadkach konsekwencją jest powrót do więzienia.

14 Szerzej: M. Ciosek: Izolacja więzienna..., s. 45–50; M. Bińczycka–Anholcer: Przemoc w zakładzie karnym (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. H. Hołyst i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996, s. 290–296; M. Wright: Making good Prison, Punishment and Beyond, Burnelt Books 1981, s. 42–46; K. Jędrzejak: Konflikty w izolacji więziennej (w:) Problematyka więziennictwa u progu XXI wieku..., s. 339–351; E. Zawada: Akty przemocy wśród osadzonych w jednostkach penitencjarnych i wpływ podkultury więziennej na ich powstawanie (w:) Materiały (referaty, sprawozdania) z Konferencji nt.: Podkultura więzienna w Aresztach Śledczych i Zakładach Karnych, COSW, Kalisz 1994, s. 28–48.

15 W. Osiatyński: Kryzys czyli szansa. Szkice amerykańskie, Warszawa 1990, s. 75.

16 Szczegółowo opisuje te reakcje: B. Post: Reakcje społeczne wobec skazanych na karę pozbawienia wolności (w:) Opinia publiczna i środki masowego przekazu a ujemne zjawiska społeczne, red. B. Hołyst, Warszawa 1981, s. 191–194. Zob. także H. Müller–Dietz: Alternativen zur Freiheitsstrafe – Aufwand und Ertrag ? Sanktion und Hilfe 1981, nr 16, s. 52–53.

17 Szerzej zob.: T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa, Warszawa 1989, s. 177; W. T. Haesler: Trudności w adaptacji społecznej byłych więźniów (w:) Człowiek w sytuacji trudnej, red. B. Hołyst, Warszawa 1991, s. 185.

18 Patrz: T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 182.

19 J. Śliwowski: Kryminologia a kara pozbawienia wolności, SKKIP 1981, nr 12, s. 253.

Wskazane czynniki utrudniają lub uniemożliwiają oddziaływanie wychowawcze w zakładzie karnym, a na VII Międzynarodowym Kongresie Kryminologicznym, który odbył się w Lizbonie we wrześniu 1978 roku, podkreślono, że ten model także godzi w prawa człowieka i jego godność. Poprzez stosowanie metod korekcyjnych dążymy do zmiany osobowości skazanego. Działania te odbywają się bez jego zgody²⁰. Przymus potęguje dolegliwość kary, czyniąc z więźnia „bezwolny przedmiot oddziaływań poprawczych”²¹, a resocjalizację przemienia w torturę. To przymusowe oddziaływanie wychowawcze, którego – zważywszy na zróżnicowaną populację skazanych – nie wszyscy skazani potrzebują, usprawiedliwiane jest – o ironio – dobrem skazanego.

W latach siedemdziesiątych, jako reakcja na nieskuteczność koncepcji resocjalizacji i systematyczny wzrost przestępczości, szczególnie najpoważniejszych przestępstw przeciwko życiu²², pojawił się kierunek zwany „neoklasyzmem” lub „nowym realizmem”. Neoklasycy, uznając, że resocjalizacja przestępcy w celu przystosowania go do życia w społeczeństwie nie jest możliwa w warunkach zakładu karnego, postulują przywrócenie karze jej właściwego sensu – reakcji na przestępstwo. Kara musi być odpłatą. Powinna być proporcjonalna do popełnionego czynu, tylko taka kara jest karą sprawiedliwą i humanitarną²³.

Nie zrezygnowano całkowicie z resocjalizacji²⁴. Z całą pewnością nie ma takiej potrzeby. Idea resocjalizacji zakłada przecież ponowne włączenie skazanego do życia w społeczeństwie, ponowną jego socjalizację²⁵, a więc funkcjonowanie w społeczeństwie bez wchodzenia w konflikt z prawem, a także w konflikt z normami społecznymi. To nie idea resocjalizacji lecz metody postępowania ze skazanymi okazały się niewłaściwe.

20 Patrz: A. Marek: „Nowy realizm” w polityce kryminalnej Stanów Zjednoczonych..., s. 120 i n.; H. Wantuła: Międzynarodowa Konferencja poświęcona abolicji więzień..., s. 290–291; M. Porowski: Tortury więzienne (w:) Przymus w społeczeństwie, red. A. Kojder, Warszawa 1989, s. 186; M. Platek: Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych w państwach skandynawskich..., s. 275.

21 Szerzej patrz: M. Porowski: Tortury więzienne..., s. 186; M. Porowski, A. Rzepliński: Granice reformy więziennictwa, *Archiwum Kryminologii* 1986, t. XIII, s. 148.

22 Szerzej patrz m.in.: B. Stańdo–Kawecka: Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej, *PWP* 1997, nr 14, s. 105–106; A. Balandynowicz: Podstawy aksjologiczne systemu sprawiedliwego karania na przełomie XX i XXI wieku, *Prokuratura i Prawo* 2000, nr 10, s. 10.

23 Szerzej na temat tego kierunku zob. T. Weigend: „Neoklassizismus” – ein transatlantisches Missverständnis, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 1982, nr 94, s. 801–804; A. Marek: Problemy amerykańskiego systemu wymiaru sprawiedliwości (wybrane zagadnienia), *Przestępczość na Świecie*, 1985, t. XVIII, s. 53 oraz tego Autora: System prawa karnego..., s. 181–182; S. Frankowski: Ewolucja karania w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej..., s. 57; C. Roxin: Nowe kierunki polityki kryminalnej, *PPK* 1990, nr 4, s. 94 i n.; N. Morris, M. Tonry: *Between Prison and Probation, Intermediate Punishment in Rational Sentencing System*, New York 1990, s. 86; I. Antila: *Neue Tendenzen der Kriminalpolitik in Skandinavien*, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 1983, z. 95, s. 742.

24 Por. m.in.: T. Weigend: „Neoklassizismus”..., s. 814; H. H. Jescheck: *Die Krise der Kriminalpolitik*, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 1979, z. 91, s. 1050.

25 Patrz: M. Porowski: *Karanie a resocjalizacja*..., s. 156 oraz tego Autora: *Resocjalizacja w aspekcie penologicznym*, (w:) *Polska myśl penitencjarna*..., s. 148.

Resocjalizację można pogodzić z ideą sprawiedliwego karania, bowiem jak twierdzi P. Lejns, „polityka karna opierała się zawsze na trzech metodach: sprawiedliwym karaniu, uniemożliwianiu sprawcy popełnienia przestępstwa (incapacitation) i usuwaniu przyczyn przestępstw na drodze prewencji i <korekcji> (resocjalizacja). Należy porzucić myśl o usunięciu któregokolwiek z tych elementów a raczej podjąć badania nad tym, jak w najbardziej sprawiedliwy i efektywny sposób połączyć ich stosowanie”²⁶. Sądzę, iż można to osiągnąć. Musimy jednak dostrzec w skazanym istotę rozumną o wolnej woli. Jak pisze A. Peyrefitte²⁷, „skazany pozostaje człowiekiem, którego należy traktować jak człowieka, jeśli chce się pozostawić mu choćby najmniejszą szansę na stanie się na powrót obywatelem”. Należy zaakceptować prawo skazanego do swobodnego kształtowania swojego postępowania, a więc także do przeciwstawiania się przymusowym zmianom osobowości²⁸. Jeżeli skazany chce zmienić swoje dotychczasowe postępowanie, należy mu w tym pomóc. Resocjalizacja wówczas, jak trafnie określa to C. Roxin, staje się „pomocą do samopomocy”²⁹. Jest ofertą programu działań, które mają pomóc skazanemu w powrocie do społeczeństwa i funkcjonowaniu w nim bez wchodzenia w konflikt z prawem. Wybór, czy korzystać z programu oddziaływania wychowawczego, jaki proponuje zakład karny, czy też z niego zrezygnować, należy pozostawić skazanemu³⁰. Skazany, jak piszą twórcy koncepcji „zhumanizowanego odwetu”³¹, ma prawo „do wykorzystania czasu izolacji w sposób maksymalnie dla jego rozwoju użyteczny, co oznacza możliwość uczestniczenia w oferowanych więźniom programach korekcyjnych (resocjalizacja, psychoterapia itp.) bądź stwarzania warunków do samodzielnego rozwoju i autopoprawy”. Nie można także zapominać, że proces zmiany postaw skazanego ma szansę powodzenia tylko wówczas, gdy będzie on dobrowolnie w nim współuczestniczył³².

26 Cytat za A. Marek: *Problemy amerykańskiego wymiaru sprawiedliwości...*, s. 57. Porównaj uwagi: K. Poklewski-Koziół: *Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych oraz ustawodawstwa polskiego (w:) Prawa Człowiek. Model prawny*, Ossolineum 1991, s. 581.

27 Patrz: A. Peyrefitte: *Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością*, Warszawa 1987, s. 274.

28 Zob.: J. Śliwowski: *Zagadnienia postępowania ze skazanymi (w:) Problematyka przestępczości na V Kongresie NZ*, red. B. Hołyst, Warszawa 1976, s. 78; C. Roxin: *Nowe kierunki polityki kryminalnej...*, s. 98.

29 Zob.: C. Roxin: *Nowe kierunki polityki kryminalnej...*, s. 99. Zob. także: T. Weigend: „Neoklassizismus” – eine transatlantisches..., s. 814; H. H. Jescheck: *Die Kriese der Kriminalpolitik...*, s. 1050.

30 Porównaj m.in.: G. Kaiser, F. Dunkel, R. Ortman: *Der socialtherapeutische Aualt – das Ende einer Reform? Zeitschrift für die Rechtspflege* 1982, z. 8, s. 198 i n.; F. Dunkel: *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i przebieg reformy penitencjarnej od 1970 roku w Republice Federalnej Niemiec*, *Annales Universitatis UMCS* 1987, vol. XXXIV, s. 106; H. H. Jescheck: *Die Kriese der Kriminalpolitik...*, s. 331–332; L. Anttila: *Neue Tendenzen der Kriminalpolitik in Skandinavien...*, s. 747–748; A. Lewicki, L. Paryzek, B. Waligóra: *Podstawy psychologii penitencjarnej...*, s. 433; C. Roxin: *Nowe kierunki polityki kryminalnej...*, s. 98–100; A. Normandeau: *Więzienie a rehabilitacja...*, s. 88; G. Mair: *What Works – Nothing or Evrything ? Reaserch Biulletin* 1991, nr 30, s. 308.

31 M. Porowski: *A. Rzepliński: Granice reformy więziennictwa...*, s. 159.

32 Patrz: N. Morris: *The Future of Imprisonment*, Chicago–London 1975, s. 83 i n.; H. Wantuła: *Kara pozbawienia wolności – w praktyce i ocenie...*, s. 52; L. Lemell: *Rozważania o przestępstwie i karze na tle zagadnień współczesności*, Warszawa 1975, s. 211.

Krytyka koncepcji treatment model i wzrost zainteresowania koncepcją sprawiedliwego karania – *just desert punishment* – miała wpływ, w systemach prawa karnego Europy Zachodniej, na zrjonalizowanie i złagodzenie represji karnej, humanizację procesu wykonywania kary pozbawienia wolności oraz zwrócenie uwagi na prawa człowieka w odniesieniu do więźnia.

W Stanach Zjednoczonych doszło do zaostrzenia polityki karnej poprzez ograniczanie stosowania warunkowych zwolnień, wydłużanie okresu orzekanych kar pozbawienia wolności, rozszerzenie stosowania kary śmierci oraz wprowadzenie za ciężkie przestępstwa „sztywnych sankcji”³³. Ta tendencja nie była charakterystyczna tylko dla okresu przejściowego. Utrzymuje się ona nadal. Można tu wskazać na ustawę „Violent Crime Control and Law Enforcement Act” z 21 sierpnia 1994 roku, która m.in. rozszerza zakres stosowania kary śmierci i dożywotniego pozbawienia wolności³⁴. Te zmiany polityki karnej spowodowały w Stanach Zjednoczonych znaczny wzrost liczby osób przebywających w zakładach karnych³⁵.

2. Poszukiwanie alternatyw dla kary pozbawienia wolności

Kryzys dotychczasowej polityki karnej opartej na szerokim stosowaniu kary pozbawienia wolności zwrócił uwagę na konieczność poszukiwania alternatyw dla kary więzienia. Nie jest to tylko problem poszczególnych państw. Także na forum międzynarodowym³⁶ dostrzeżono ten problem i rozpoczęto badania nad środkami probacyjnymi oraz nad poszukiwaniem nowych środków karnych, jako alternatywy dla kary pozbawienia wolności. Problematyka alternatyw dla kary pozbawienia wolności była i pozostaje nadal przedmiotem obrad szeregu Kongresów poświęco-

33 Patrz: A. Marek: Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki..., s. 33; B. Stańdo-Kawecka: Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej..., s. 98; R. A. Tokarczyk: Główne elementy amerykańskiego prawa karnego, Prokuratura i Prawo 1997, nr 4, s. 16–17.

34 Np. sprawca przestępstwa z użyciem przemocy po popełnieniu trzeciego tego rodzaju przestępstwa zostaje automatycznie skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności bez możliwości warunkowego zwolnienia. Szerzej charakteryzują tę Ustawę i politykę karną w USA m.in.: M. Piatek: Nowa ustawa o zapobieganiu przestępczości w Stanach Zjednoczonych, PIP 1995, z. 3; B. Stańdo-Kawecka: Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej..., s. 103–104. Zob. także: M. Piatek: Meandry humanizacji wykonywania kary pozbawienia wolności – z doświadczeń amerykańskiego systemu penitencjarnego (w): Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 300 i n.

35 Na 100.000 przestępstw w 1996 roku w USA uwięziono 12.888 sprawców, co daje Stanom Zjednoczonym drugie po Rosji miejsce w świecie. Zob. A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski: Atlas przestępczości 2..., s. 163; B. Stańdo-Kawecka: Prawne podstawy resocjalizacji..., s. 36–37; oraz tej Autorki: Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej..., s. 101; J. Górny: Więziennictwo w USA, Jurysta 1996, nr 7–8, s. 59; B. Hołyst: Przeludnienie więzień. Aspekty kryminologiczne i penitencjarne (w): Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 49.

36 Początki działalności Europejskiego Komitetu Problemów Przestępczości – organu Rady Europy omawia A. Tobis: Poszukiwanie alternatyw dla kary pozbawienia wolności – ujęcie prawnoporównawcze, RPEiS 1987, z. II, s. 32–33. Zob. także Council of Europe activists in the field of crime problems 1956–76, European Committee on Crime Problems, Strasbourg 1977, s. 52 i n. oraz A. Tsitsoura: Alternatives to imprisonment: the work of the Council of Europe (w): Alternatives to custodial sanctions Proceedings of the European Seminar held in Helsinki, Finland, 26–28 September 1987, Helsinki 1988, s. 117–128.

nych problematyce zapobiegania przestępczości, a szczególnie Kongresów Narodów Zjednoczonych³⁷.

Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, uznając, że środki alternatywne³⁸ wobec więzienia mogą stanowić skuteczne sposoby postępowania z przestępcami, przyjęło dnia 14 grudnia 1990 roku Wzorcowe Reguły Narodów Zjednoczonych Dotyczące Środków Alternatywnych Wobec Pozbawienia Wolności (Reguły Tokijskie)³⁹. W Regułach zalecono, w celu ograniczenia stosowania kary pozbawienia wolności, rozwijanie środków alternatywnych w ramach systemów prawnych. Twórcy Reguł uznali, że do dyspozycji władzy sądowniczej powinien pozostawać szeroki wachlarz środków (pkt. 8.2). Wskazano na:

- sankcje słowne (upomnienie, nagana, ostrzeżenie),
- warunkowe umorzenie,
- sankcje godzące w status osoby, wobec której je zastosowano,
- sankcje materialne i kary pieniężne (grzywna i grzywna orzekana w stawkach dziennych),
- konfiskata lub przepadek rzeczy,
- przywrócenie stanu poprzedniego lub wynagrodzenie ofierze poniesionej szkody,
- zawieszenie lub odroczenie orzeczenia o karze,
- oddanie pod dozór kuratora lub dozór sądowy,
- umieszczenie w ośrodku dziennym,
- areszt domowy,
- inny sposób postępowania nie połączonego z pozbawieniem wolności,
- rozmaite połączenia wymienionych środków.

37 Należy wskazać m.in. na Kongresy w Londynie (1960), Sztokholmie (1965), Genewie (1975) oraz na Rezolucję (8) o środkach alternatywnych wobec więzienia podjętą na VI Kongresie NZ poświęconym Zapobieganiu Przestępczości i Postępowaniu z Przestępcami, Rezolucję (16) o zmniejszaniu zbiorowości uwięzionych podjętą na VII Kongresie NZ poświęconym Zapobieganiu Przestępczości i Postępowaniu z Przestępcami, oraz Rezolucję 1986/10 Rady Społeczno-Gospodarczej o środkach alternatywnych wobec kary pozbawienia wolności. Patrz także: Wł. Berutowicz: Znaczenie Kongresów Narodów Zjednoczonych w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami, (w:) Problematyka przestępczości na V Kongresie NZ, Warszawa 1976; A. Marek: Główne tendencje polityki kryminalnej na forum ONZ a reforma prawa karnego, PiP 1983, z. 1, s. 86; Zapobieganie przestępczości w świetle obrad VIII Międzynarodowego Kongresu Kryminologii – Lizbona, wrzesień 1978, red. B. Hołyst, Warszawa 1979; Problematyka przestępczości na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych Caracas, 25 sierpnia – 5 września 1980, red. B. Hołyst, Warszawa 1983; J. Górny: Międzynarodowy ruch penitencjarny a polska teoria i praktyka wykonywania kary pozbawienia wolności (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 206 i n. oraz tego Autora: Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonywania kary, Warszawa 1980.

38 Określenie sankcje czy środki alternatywne funkcjonuje na gruncie prawa europejskiego. W USA nowe środki zajmujące pozycję pomiędzy karą pozbawienia wolności a probacją określa się mianem sankcji pośrednich. Zob. B. Stańdo-Kawecka: Prawne postawy resocjalizacji..., s. 37–42. Określenie kary pośrednie proponuje A. Baładynowicz: Probacja wychowanie do wolności, Primum 1996, s. 41 i n. oraz tego Autora: Probacja – system sprawiedliwego karania – podstawy aksjologiczne (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996, s. 49 i n. a także tego Autora: Probacja – dlaczego i jaka? (w:) Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000, Warszawa 2001, s. 195 i n.

39 Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego (45/110). Tekst w Archiwum Kryminologii, 1994, t. XX, s. 193–203.

Różnorodność środków – zdaniem twórców Reguł Tokijskich – pozwoli przy podejmowaniu decyzji na uwzględnienie rodzaju i wagi popełnionego przestępstwa, potrzeb reedukacyjnych sprawcy przestępstwa, a także ochrony społeczeństwa i interesów ofiary.

Komitet Ministrów Rady Europy, dostrzegając, że środki alternatywne stanowią ważny sposób walki z przestępczością i są wolne od negatywnych następstw kary pozbawienia wolności, uznał za celowe opracowanie międzynarodowych norm regulujących tworzenie, nakładanie i wykonywanie tych sankcji i środków, które nie powodują odizolowania sprawcy od społeczeństwa, ale wiążą się z pewnymi ograniczeniami jego wolności poprzez nałożenie warunków, zobowiązań, które są egzekwowane przez odpowiednie organa. W Zaleceniu Komitetu Ministrów w sprawie europejskich reguł dotyczących sankcji i środków alternatywnych⁴⁰ szczególną uwagę zwrócono na poszanowanie praw sprawcy, jako odpowiedzialnego za swoje czyny człowieka i położono nacisk na współpracę sprawcy przy wykonywaniu tych środków.

Środki wolnościowe mają wiele zalet. Ich wspólną cechą, szczególnie ekspozowaną w literaturze przedmiotu, jest umożliwienie skazanemu uniknięcia demoralizacji, na którą byłby skazany podczas pobytu w zakładzie karnym. Pozostawienie sprawców drobnych przestępstw na wolności odciąży wychowawców i pozwoli na skoncentrowanie się na pracy ze skazanymi, którzy tego wymagają⁴¹.

Nie bez znaczenia jest argument, że zastosowanie środków wolnościowych istotnie zmniejsza koszty związane z wykonywaniem kary pozbawienia wolności, a nawet, jak wskazuje się w przypadku kary grzywny, może przynieść zysk⁴². Kara pozbawienia wolności należy bowiem do najbardziej kosztownych środków zwalczania przestępczości⁴³. Koszty te wzrastają tym bardziej im bardziej system penitencjarny zorganizowany jest według zasad humanitarnych⁴⁴. W przypadku zastosowania środków wolnościowych społeczeństwo nie musi łożyć na utrzymanie skazanego w zakładzie karnym, a także, co nie należy do przypadków sporadycznych, na utrzymanie rodziny skazanego. Skazany, pozostając na wolności pracuje (zapew-

40 Zalecenie nr R(92)16 Komitetu Ministrów skierowane do państw członkowskich w sprawie Europejskich reguł dotyczących sankcji i środków alternatywnych przyjęte przez Komitet Ministrów dnia 19 października 1992 r. na 482. spotkaniu zastępców ministrów.

41 Szérzej: M. Szewczyk: Czy i jaka alternatywa dla kary pozbawienia wolności, PPK 1992, nr 7, s. 69.

42 Por. M. Szewczyk: Czy i jaka alternatywa..., s. 69; K. L. Kunz: Środki alternatywne do kary pozbawienia wolności (inne niż probacja) Przegląd Policjny 1993, nr 1-2, s. 17.

43 Roczne utrzymanie więźnia osiąga już poziom opłaty za studia na Harvardzie. Patrz: M. Płatek: Nowa ustawa o zapobieganiu przestępczości w Stanach Zjednoczonych..., s. 65. W Niemczech miesięczne utrzymanie więźnia wynosi 5000 marek. Zob. F. Kuligowska: Skazani na wywóz, Polityka nr 24 (2246) z 2000 r., s. 49.

44 Patrz: L. Lemell: Współczesne zagadnienia polityki kryminalnej. Problemy kryminologiczne i penologiczne, Warszawa 1978, s. 219; M. Szewczyk: Kary alternatywne w prawie karnym Stanów Zjednoczonych (w:) Problemy odpowiedzialności karnej, Księga pamiątkowa ku czci prof. K. Buchały, red. Zb. Cwiąkalski, M. Szewczyk, St. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994, s. 233.

niając byt rodzinie), a część wynagrodzenia może przeznaczać na naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem czy spłatę innych zobowiązań, jak grzywna czy koszty postępowania oraz część pieniędzy może przekazać na pokrycie kosztów wykonywania orzeczonego środka⁴⁵. Nie można także zapominać o kosztach społecznych. W przypadku orzeczenia kar wolnościowych nie dochodzi do zerwania więzi rodzinnych, co często ma miejsce, gdy skazany znajdzie się w wyniku orzeczenia kary pozbawienia wolności w więzieniu. Jest to szczególnie istotne, więzi te są bowiem bardzo trudne do odbudowania po opuszczeniu przez skazanego zakładu karnego.

Praca na rzecz społeczeństwa (*community service, gemeinnützige Arbeit*), zalecana przez Komitet Ministrów Rady Europy⁴⁶ jako alternatywny środek wobec kary pozbawienia wolności, poprzez kontakt skazanego z osobą poszkodowaną przez los (w wielu państwach skazani wykonują pracę w szpitalach, domach pomocy społecznej) może wpłynąć na zmiany w świadomości skazanych⁴⁷. Skazani, często uznając siebie za osoby pokrzywdzone przez los szukają w ten sposób usprawiedliwienia dla swych czynów. Kontakt z ludźmi naprawdę pokrzywdzonymi może pomóc skazanemu w odnalezieniu swego miejsca w społeczeństwie.

Nie należy jednak popadać w euforię. Także te środki nie są pozbawione wad. Dało to asumpt, szczególnie abolicjonistom, do krytycznych wypowiedzi. Wprowadzenie do kodeksów karnych środków wolnościowych nie powoduje zmniejszenia skazań na karę pozbawienia wolności. Abolicjoniści twierdzą, że gdyby nie te środki, część osób puszczono by wolno bądź otrzymałyby wyrok w zawieszeniu lub zapłaciły grzywnę, a tak jeden środek zastępuje drugi, co w konsekwencji prowadzi do rozszerzenia zasięgu prawa karnego⁴⁸. Potwierdza to praktyka. Wprowadzenie nowego środka niezwiązanego z pozbawieniem wolności powoduje, jak wynika z obserwacji polityki sądów państw członkowskich Rady Europy, iż środek ten jest stosowany, ale jako alternatywa w stosunku do innych środków nie połączonych z pozbawieniem wolności⁴⁹.

45 W USA w przypadku orzeczenia aresztu domowego połączonego z zastosowaniem elektronicznego monitoringu (*Intensive Supervision Order*) skazany z zarobków pokrywa koszty monitoringu. Szerzej: N. Morris, M. Tonry: *Between Prison and Probation...*, s. 114 i n.

46 Szerzej patrz: J. Wojciechowska: *Praca społecznie użyteczna w niemieckim systemie środków karnych*, PiP 1992, z. 6, s. 84.

47 Szerzej: J. Lubelski: *Praca na rzecz społeczeństwa (Nowy prawno-karny środek w niektórych ustawodawstwach zachodnich)*, PiP 1986, z.1, s. 87; P. Ralphs: *Community Service Orders in England, Criminal Justice of 1972*, *Criminal Law Review* 1972, s. 58–60; E. Zielińska: *Kara pozbawienia wolności i środki alternatywne*, *Studia Iuridica* 1979, t. VIII, s. 125–126.

48 Szerzej: H. Wantuła: *Kontrola społeczna bez kary pozbawienia wolności? O abolicjonizmie więzień ZN AE w Krakowie 1991*, Nr 354, s. 11; oraz tej Autorki: *Międzynarodowa Konferencja poświęcona abolicji więzień...*, s. 290–291; M. Płatek: *Ruch abolicjonistyczny w Skandynawii – teraźniejszość czy wizja przyszłości*, *Studia Iuridica* 1992, nr XX, s. 90.

49 Szerzej zob.: *Komentarz do zaleceń zawartych w załączniku do Zalecenia Komitetu Ministrów (Rady Europy) dla państw członkowskich w sprawie spójności orzekania karnego*. Tekst w *Archiwum Kryminologii* 1995, t. XXI, s. 237–265.

Podnoszony często walor, iż środki wolnościowe są tańsze niż pobyt skazanego w zakładzie karnym, także znalazł oponentów. Zwracają oni uwagę, iż oszczędności miałyby miejsce, gdyby redukcji uległa populacja w zakładach karnych⁵⁰. Skoro nie powodują one, jak wyżej wskazano, redukcji populacji więziennej, oszczędności pozostają tylko w sferze teorii.

Negatywnych ocen nie ustrzegła się także kara pracy na cele społecznie użyteczne. Wskazuje się, że obowiązek pracy będący istotnym elementem tej kary, a przez jej zwolenników eksponowany jako główny walor, pozostaje w sprzeczności z Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 8) oraz Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (art. 4). Oba akty dopuszczają wprawdzie pracę przymusową, ale tylko w przypadku skazanych na karę pozbawienia wolności⁵¹. Problem ten starano się rozwiązać, wprowadzając do kodeksów karnych wymóg zgody skazanego na orzeczenie tej kary (Anglia, Finlandia, Norwegia, Francja, Dania, Niemcy)⁵². To rozwiązanie także stało się przedmiotem krytyki. Pojawiają się wątpliwości, czy zgoda skazanego, gdy w perspektywie jest skazanie na karę pozbawienia wolności, może być uznana za akt wolnej woli⁵³. Nie można także pominąć, iż takie postępowanie narusza podstawowe gwarancje procesowe, a mianowicie domniemanie niewinności, prawo do milczenia, prawo do obrony. W tym kontekście pojawiają się głosy wskazujące na potrzebę podjęcia prac nad art. 4 ust. 2 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁵⁴.

Nie są to jedyne zarzuty dotyczące kary pracy społecznie użytecznej. Wskazuje się także, iż kara ta powoduje uprzywilejowanie skazanych kosztem osób niewykwalifikowanych, których liczna rzesza w obecnej sytuacji ekonomicznej wielu krajów poszukuje pracy⁵⁵. Kara ta zmusza osoby wolne do pracy ze

50 Szerzej: K. L. Kunz: Środki alternatywne do kary pozbawienia wolności..., s. 17.

51 Patrz m.in.: J. Skupiński: Zakaz pracy przymusowej lub obowiązkowej a prawo karne (w:) Standardy praw człowieka a polskie prawo karne, pr. zb. pod red. J. Skupińskiego przy współpracy J. Jakubowskiej-Hara, Warszawa 1995, s. 187; P. Hofmański: Komentarz do wybranych przepisów Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, (w:) Standardy Prawne Rady Europy, t. II, Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 83.

52 Należy zaznaczyć, iż taka sugestia wynika z Standard Minimum Rules of the Implementation of Non-Custodial Sanctions and Measures Involving Restriction of Liberty (reguła 9).

53 Por.: J. Skupiński: Zakaz pracy przymusowej lub obowiązkowej..., s. 189 oraz tego Autora: Kara ograniczenia wolności w prawie karnym powszechnym – jej istota, geneza i prawno międzynarodowe uwarunkowania, Studia Prawnicze 1988, z. 4, s. 76. Zob. także: G. Blau: Die gemeinnützige Arbeit als Beispiel für einer grundlegenden Wandel des Sanktionenwissens (w:) Gedächtnisschrift für Hilde Kaufman, Berlin–New York 1986, s. 205 i n.

54 Szerzej patrz: M. Szewczyk: Kara pracy na cele społeczne na tle rozważań o przestępstwie i karze, Studium prawnoporównawcze, Kraków 1990, s. 92; J. Skupiński: Zakaz pracy przymusowej lub obowiązkowej..., s. 190.

55 W celu zabezpieczenia miejsc pracy dla pracowników wolnościowych wprowadza się pewne rozwiązania. Np. w Danii niezbędna jest zgoda związków zawodowych przy ustalaniu wykazu miejsc pracy dla skazanych na karę pracy społecznie użytecznej, zaś w Anglii na sądzie, gdy orzeka karę pracy społecznie użytecznej spoczywa obowiązek porozumienia się ze związkami zawodowymi. Szerzej: M. Szewczyk: Kara pracy na cele społeczne..., s. 93 oraz V. Stern: Probacja i quasi-izolacyjne środki karne w Anglii (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świetle..., s. 170.

skazanymi. Wykonywana w miejscu zamieszkania staje się „rodzajem współczesnego pręgiarza”⁵⁶. Abolicjoniści zaś dodają, że skazanie na pracę przymusową stanowi cofnięcie się do XVII wieku⁵⁷.

Cóż więc proponują w zamian? Abolicjoniści odrzucają stereotypowe postrzeganie przestępcy. Zdaniem H. Bianchi⁵⁸ przestępca to człowiek, który „popenił czyn stwarzający sytuację odpowiedzialności, w wyniku czego znalazł się na pozycji nie zawsze godnej pozazdroszczenia, jednak nie beznadziejnej, bowiem może uczestniczyć w dyskusji nad szkodą, którą wyrządził i nad tym jak ją naprawić. Tym samym nie jest człowiekiem złym, a po prostu dłużnikiem, którego obowiązkiem jest podjęcie odpowiedzialności i przyjęcie obowiązku naprawienia szkody”. Jedynym rozwiązaniem – zdaniem abolicjonistów – jest zniesienie kary i wprowadzenie ugody, zgodnie z hasłem „oddać stronom ich konflikty”. Reakcją na przestępstwo nie może być kara, lecz porozumienie między stronami, chronione są bowiem wówczas interesy strony pokrzywdzonej⁵⁹.

Pewne sugestie abolicjonistów torują już drogę w praktyce. Można tu wskazać na ideę *diversion*, która zrodziła się w latach siedemdziesiątych w Stanach Zjednoczonych, a następnie dotarła do Europy (Niemcy, Holandia, Austria, Belgia, Dania, Norwegia). Jest to próba rozwiązywania konfliktów będących następstwem przestępstwa bez angażowania wymiaru sprawiedliwości, a przy wykorzystaniu programów społeczności lokalnych. Sprawca czynu dobrowolnie poddaje się pewnym obowiązkom, naprawia wyrządzoną szkodę lub uczestniczy w programach terapeutycznych⁶⁰. Celem tego postępowania jest zmniejszenie kosztów postępowania sądowego i kosztów pobytu skazanego w zakładzie karnym, a przede wszystkim uniknięcie negatywnych dla skazanego następstw pobytu w więzieniu.

Postępowanie alternatywne do tradycyjnego wymiaru sprawiedliwości jest zalecane, jak wynika z Wzorcowych Reguł Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (reguła 11)⁶¹, szczególnie wobec nieletnich sprawców przestępstw.

56 Zob. J. Wojciechowska: Praca społecznie użyteczna..., s. 91.

57 Patrz: H. Wantuła: Abolicjonizm – obrona humanistycznych wartości, *Studia Prawnicze* 1990, z. 4, s. 39.

58 H. Wantuła: Kontrola społeczna bez kary pozbawienia wolności?..., s. 110.

59 Szerzej: H. Wantuła: Abolicjonizm – obrona humanistycznych wartości..., s. 32 i n. oraz tej Autorki: Abolicjonizm więzień – podejście racjonalne i humanistyczne..., s. 57 i n. Zob. także L. Falandysz: W kręgu kryminologii radykalnej, Warszawa 1986, s. 186.

60 Szerzej na temat *diversion* i jej odmian zob. m.in.: P. Stępnik: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna w krajach Europy Zachodniej, Poznań 1998, s. 24 i n.; I. Anttila: Zapobieganie przestępczości i system sądownictwa karnego (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie...*, s. 59 i n.; A. Tobis: Środki depenalizacji i ograniczania izolacji więziennej, *RPEiS* 1987, z. 4, s. 113 i n.; T. Weigend: *Entwicklungen und Tendenzen der Kriminalpolitik in der USA*, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 1990, nr 78, s. 1123–1125; M. Filar: System wymiaru sprawiedliwości a strategia zwalczania przestępczości, *PPK* 1993, nr 8, s. 51–52. O wykorzystaniu postępowania niekarnego w rozwiązywaniu konfliktów por. także: J. M. Rico: Niektóre zagadnienia reformy systemu penitencjarnego w świecie (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie...*, s. 89–90.

61 Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 40/33 przyjęta dnia 29.X.1985 r. Tekst w języku polskim w Archiwum Kryminologii 1993, t. XIX, s. 245 i n. W krajach Europy Zachodniej, Poznań 1998.

Idea ta wzbudza jednak pewne obawy. Brak gwarancji procesowych i możliwości sądowej kontroli podejmowanych decyzji w takim postępowaniu stwarzają niebezpieczeństwo naruszenia praw sprawcy czyny. Wskazuje się także na niezbyt czytelne czynniki decydujące o zastosowaniu danej sankcji⁶², co może prowadzić do rozszerzenia, a nawet zaostżenia kontroli społecznej (tzw. *net wedding syndrome*).

Innym rozwiązaniem, często uznawanym za formę *diversion*, jest mediacja. Programy mediacyjne, zalecane przez Komitet Ministrów Rady Europy⁶³ jako środek ograniczania posługiwaniem się sankcjami karnymi oraz praktyczny sposób zapewnienia kompensacji ofierze przestępstwa, znalazły już miejsce w regulacjach prawnokarnych wielu państw⁶⁴. Niewątpliwą zaletą tej instytucji jest zwrócenie uwagi na ofiarę przestępstwa. Ofiara przestępstwa dotychczas pozostawała w sferze zainteresowania organów ścigania i sądu orzekającego, ale wyłącznie jako „źródło dowodowe”. W doktrynie wskazuje się, iż kontakt sprawcy z ofiarą, oczywiście gdy jest on w pełni dobrowolny, może uzmysłwić sprawcy całe wyrządzone ofierze zło i tym samym skuteczniej resocjalizować niż więzienna izolacja⁶⁵. Instytucja ta może przyczynić się także do odciążenia sądów.

Oczywiście nie można nie dostrzegać minusów. Istotnym problemem jest dobrowolność zgody na pojednanie. Nie można przecież pominąć sytuacji, gdy sprawca w celu uniknięcia kary będzie usiłował wpłynąć na decyzję ofiary, np. poprzez jej zastraszenie. Tej kwestii nie rozwiąże się przepisami. Wydaje się, że w

62 Szerzej zobacz uwagi: P. Stępnik: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna w krajach Europy Zachodniej, Poznań 1998, s. 26 i n.; A. Krukowski: Nowe tendencje w polityce kryminalnej (w.): Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie..., s. 48.

63 Zob. Załącznik do Zalecenia Nr R (92)17 Komitetu Ministrów (Rady Europy) dla państw członkowskich w sprawie spójności orzekania karnego przyjętego w dniu 19 X 1992 r. Tekst w Archiwum Kryminologii 1995, t. XXI, s. 238; Zalecenie R(99)19 Komitetu Ministrów krajów członkowskich Rady Europy dotyczące mediacji w sprawach karnych przyjęte przez Komitet Ministrów na 697. spotkaniu zastępców ministrów dnia 15 września 1999 r. Zob. także Rekomendacje Komitetu Ministrów Rady Europy: nr R(83)7 w sprawie udziału społeczeństwa w polityce wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, nr R(85)11 w sprawie pozycji ofiary w prawie karnym materialnym i procesowym, nr R(87)18 w sprawie uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, nr R(87)21 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw i zapobiegania wiktyimizacji, nr R(92)16 w sprawie reguł europejskich w odniesieniu do sankcji i środków stosowanych i wykonywanych w społeczności lokalnej.

64 Analizę rozwiązań funkcjonujących w poszczególnych państwach zawierają m.in. prace: Teoria i praktyka pojednania ofiary ze sprawcą. Materiały konferencji międzynarodowej (Warszawa 26–27 styczeń 1995), Warszawa 1995; M. Grönfors: Postępowanie pojednawcze w społeczności lokalnej: polityka nieformalnego rozwiązywania konfliktów, Archiwum Kryminologii 1985, t. XII, s. 89 i n.; M. Walter: Pojednanie między sprawcą a ofiarą zamiast kary (O zmianie w pojmowaniu przestępczości), Przegląd Policyjny 1992, nr 2–3, s. 90 i n.; Mediation and Criminal Justice: Victims, Offenders and Community, red. M. Wright, B. Galaway, London–Newbury Park–New Delhi 1989, s. 56 i n.; M. Wright: Justice for Victims and Offenders. A Restorative Response to Crime, Open University Press, Milton Keynes–Philadelphia 1991; B. Gronowska: Idea pojednania sprawcy przestępstwa z jego ofiarą – uwagi na tle doświadczeń amerykańskich i angielskich, Problemy Praworządności 1989, nr 5, s. 52 i n.; A. Marek: „Porozumienia” w angloamerykańskim procesie karnym i prawie karnym w niektórych państwach Europy Zachodniej, PiP 1992, z. 5, s. 58 i n.; E. Bienkowska: Mediacja w polskim prawie karnym. Charakterystyka regulacji prawnej, PPK 1998, nr 18, s. 19 i n.; B. Czarnecka–Działuk: Wprowadzenie w Polsce mediacji pomiędzy ofiarą i sprawcą przestępstwa, PPK 1997, nr 17, s. 70 i n. Dokumenty Rady Europy oraz Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące problematyki ofiar przestępstw w tłumaczeniu na język polski znajdują się w pracach: E. Bienkowska, C. Kulesza: Jak postępować z ofiarami przestępstw? Poradnik dla praktyków. Dokumenty Rady Europy i Narodów Zjednoczonych, Białystok 1992 oraz tych Autorów: Europejskie standardy kształtowania sytuacji ofiar przestępstw, Białystok 1997.

65 Zob. uwagi: P. Hofmański: Idea ochrony praw człowieka a alternatywne myślenie o prawie karnym. O pojednaniu pomiędzy sprawcą a ofiarą przestępstwa (w.): O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów, Księga pamiątkowa w hołdzie Annie Michalskiej, red. T. Jasudowicz, C. Mił, Toruń 1996, s. 245 i n.

takiej sytuacji istotna rola będzie należała do osób prowadzących mediację. Osoby te odpowiednio przeszkolone i wyposażone w zasób wiedzy psychologicznej, respektując w swoich działaniach podstawowe zasady mediacji, a więc równość stron i bezstronność mediatora, poufność i rzetelność⁶⁶, wskazując konsekwencje niewykonania podjętych przez sprawcę zobowiązań, mogą wyeliminować takie sytuacje i zaoszczędzić stresów ofierze przestępstwa.

3. Czy wymiar sprawiedliwości bez kary pozbawienia wolności ?

Analiza kodeksów karnych poszczególnych państw naszego globu skłania do stwierdzenia, że wiele państw poczyniło już istotne kroki zmierzające do ograniczenia stosowania kary pozbawienia wolności.

Następuje, zgodnie z zaleceniami zawartymi we Wzorcowych Regulach Narodów Zjednoczonych Dotyczących Środków Alternatywnych Wobec Kary Pozbawienia Wolności⁶⁷, rozszerzanie zakresu stosowania istniejących środków wolnościowych oraz wprowadzanie do katalogu kar nowych środków niezwiązanych z pozbawieniem wolności. Ich różnorodność pozwala na stopniowanie dolegliwości. Można wskazać na:

- środki zawierające element nadzoru i kontroli. Są to: warunkowe skazanie, wykonywanie pracy społecznie użytecznej, *home detention* połączone z nadzorem kuratora lub elektronicznym monitoringiem, *house arrest*, wolność dozorowana, *community confinement*;
- środki nie wymagające nadzoru, a więc: upomnienie, nagana, bezwarunkowe odstępianie od ukarania, warunkowe zawieszenie wykonania kary bez nadzoru;
- środki o dolegliwości ekonomicznej, czyli: grzywna, nakaz naprawienia szkody, nakaz restytucji.⁶⁸

66 Szczegółowo zasady te charakteryzuje J. Waluk: O kodeksie postępowania mediatora (w:) Więziennictwo nowe wyzwanie..., s. 263–4.

67 Zob. także: Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (92)17 z 19 października 1992 r. w sprawie spójności orzekania karnego w krajach należących do Rady Europy oraz Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (96)8 z 5 września 1996 r. w sprawie polityki kryminalnej w okresie przemian ustrojowych.

68 Szczegółową analizę poszczególnych środków zawierają m.in. następujące prace: E. Zielińska: Kara pozbawienia wolności i środki alternatywne..., s. 122 i n.; A. Tobis: Środki depenalizacji i ograniczania izolacji więziennej..., s. 116 i n.; M. Szewczyk: Czy i jaka alternatywa dla kary pozbawienia wolności..., s. 58; oraz tej Autorki: Kara pracy na cele społeczne na tle rozważań o przestępstwie i karze..., a także tej Autorki: Kary alternatywne w prawie karnym Stanów Zjednoczonych (w:) Problemy odpowiedzialności karnej..., s. 223–237; J. Szumski: Kary polegające na pracy na wolności w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (w:) U progu nowych kodyfikacji karnych, Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi, pod. red. O. Górniok, Katowice 1999, s. 159–177; P. Henderson and S. del Tufo: Community Work and the Probation Service, London Newbury, New Delhi 1991; A. A. Vass: Alternatives to Prison. Punishment, Custody and Community, London, Newbury Park, New Delhi 1990; J. Skupiński: Warunkowe skazanie w prawie polskim na tle porównawczym, Warszawa 1992; N. Morris, M. Tonry: Between Prison and Probation..., s. 150 i n.; M. J. Lubelski: Praca na rzecz społeczeństwa..., s. 83–88; G. Blau: Die gemeinnützige Arbeit als Beispiel für einen grundlegenden Wandel des Sanktionenwesens..., s. 189 i n.; E. G. Grillo: Tendencje rozwojowe nieizolacyjnych środków karnych w niektórych państwach (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie..., s. 77–81.

Oczywiście, niektóre z nich znalazły od dawna swoje miejsce w katalogu kar i odgrywają istotną rolę w polityce karnej. Należy do nich przede wszystkim kara grzywny, której udział w strukturze orzekanych kar w państwach Europy Zachodniej wynosi 50%–90%⁶⁹ i kara pracy na cele społecznie użyteczne, której znaczenie systematycznie wzrasta. Inne, szczególnie związane z restytucją, powoli wchodzą do praktyki wymiaru sprawiedliwości.

Nie można także pominąć roli, jaką w polityce karnej odgrywa przyjęta przez ustawodawstwa państw europejskich zasada traktowania kary pozbawienia wolności jako kary *ultima ratio*⁷⁰. Szerokie korzystanie z tej zasady zaleca Komitet Ministrów Rady Europy. W cytowanym już załączniku do zaleceń Komitetu Ministrów w sprawie spójności orzekania karnego podkreślano, by orzeczenie kary pozbawienia wolności było traktowane jako ostateczność, gdy waga i okoliczności popełnienia przestępstwa wyraźnie wskazują, że każda inna kara byłaby nieodpowiednia⁷¹.

Zmiany następują także w płaszczyźnie wykonywania kary pozbawienia wolności. Zgodnie z zaleceniami zawartymi we Wzorcowych Regułach Narodów Zjednoczonych Dotyczących Środków Alternatywnych Wobec Kary Pozbawienia Wolności (reguła 9.2)⁷² obserwujemy tendencję do skracania czasu faktycznego pobytu skazanego w zakładzie karnym bądź łagodzenia form odbywania kary pozbawienia wolności. Można tu wskazać na częściowe pozbawienie wolności (*semi-detention, part-time-detention* – Belgia, Włochy, Holandia, Francja, Portugalia, USA), areszt w końcu tygodnia (*weekend detention* – Szwajcaria, Belgia, Holandia, Portugalia, *Intermittent Confinement* – USA), czy zwolnienie z zakładu karnego do pracy (*work release* – Szwajcaria) oraz różne formy przedterminowego zwolnienia połączone z oddaniem skazanego pod dozór. Istotnie ograniczają one czas pobytu skazanego w zakładzie karnym. Skazany bowiem pewną część dnia przebywa poza zakładem karnym, ucząc się czy pracując, bądź pojawia się w zakładzie karnym w dni wolne od pracy⁷³.

69 Np. w Niemczech i Szwajcarii kary grzywny stanowią ok. 80% orzeczonych kar, zaś we Francji ok. 50%, w Wielkiej Brytanii ok. 77%, w Szwecji ok. 75%, w krajach skandynawskich ok. 80%–90%. Zob. B. Hołyst: Kara pozbawienia wolności w teorii i praktyce (wybrane zagadnienia) (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 143–149; P. Stępnia: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna w krajach Europy..., s. 24; Z. Lasocik: Szwedzka ustawa więzienna Komentarz (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne. Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja), pod red. A. Rzeplińskiego, Kalisz 1994, s. 210; A. Balandynowicz: Podstawy aksjologiczne systemu sprawiedliwego karania na przełomie XX i XXI wieku..., s. 23.

70 Zasadę tę w ustawodawstwach państw europejskich omawiają m.in.: J. Skupiński: System środków karnych w prawie angielskim, Studia Prawnicze 1990, z. 3, s. 125; M. Szweczyk: Kara pracy poprawczej na cele społecznie użyteczne..., s. 61–62; J. Wojciechowska: Kary nie związane z pozbawieniem wolności w kodeksie karnym Portugalii, PiP 1991, z. 2, s. 61; S. Frankowski: Ewolucja angielskiego systemu karania, PiP 1975, z. 8–9, s. 85.

71 Już w 1974 roku na Kongresie AIDP w Budapeszcie podjęto zalecenie, że „karę pozbawienia wolności należy stosować wyjątkowo gdy żadna inna kara nie może być brana pod uwagę”. Zob. K. Buchała: Polityka karna w latach 1970–1975 na tle ogólnych zasad wymiaru kary, ZN IBPS 1978, z. 9, s. 48; A. Marek: Główne tendencje polityki kryminalnej na forum ONZ..., s. 279.

72 Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego (45/110) przyjęta 14 XII 1990 r. Tekst w jęz. polskim w Archiwum Kryminologii 1994, t. XX, s. 193–203. Zob. także Rezolucję Komitetu Ministrów Rady Europy Nr R(76)10 w sprawie niektórych środków karnych alternatywnych wobec uwięzienia.

73 Szerzej patrz: A. Grześkowiak: Reforma włoskiego prawa karnego, Przestępczość na Świecie 1984, t. XVII, s. 15 i n.; J. Wojciechowska: Kary nie związane z pozbawieniem wolności..., s. 66; M. Szweczyk: Kary alternatywne w prawie karnym Stanów Zjednoczonych..., s. 230–231.

Te rozwiązania mają niewątpliwie wiele zalet. Nie powodują zerwania więzi skazanego z rodziną, a więc minimalizują zakłócenia w życiu rodziny skazanego spowodowane jego pobytem w zakładzie karnym. Skazany pracując na wolności, często w dotychczasowym miejscu pracy, łoży na utrzymanie rodziny, a po opuszczeniu zakładu karnego nie będzie miał problemów ze znalezieniem pracy. Ogranicza to w pewnym stopniu koszty pobytu skazanego w zakładzie karnym, co nie jest bez znaczenia dla społeczeństwa. Oczywiście te rozwiązania nie są stosowane do sprawców czynów o dużym stopniu społecznej szkodliwości⁷⁴.

Mimo tych pozytywnych zmian kara pozbawienia wolności długo jeszcze będzie częścią systemu karnego, zajmując istotne miejsce w katalogu środków zwalczania przestępczości. Żadne państwo nie zrezygnowało bowiem z tej kary, chociaż podejmowano takie próby⁷⁵. Także w Zaleceniu (Nr R (87)3 Komitetu Ministrów Rady Europy do Państw Członkowskich w sprawie Europejskich Reguł Więziennych⁷⁶ podkreślono, że „... chociaż w rozwoju alternatyw o charakterze nieizolacyjnym postępowania z przestępcami osiągnięty został znaczący postęp, to pozbawienie wolności nadal pozostaje niezbędną sankcją w systemie wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych”. Dotychczas też nie zaproponowano środka mogącego przejąć zadania kary pozbawienia wolności⁷⁷.

Słuszna wydaje się uwaga H. Bianchi, „że system, który kształtował się przez wieki, nie może zniknąć z dnia na dzień. Trzeba wiele dziesiątków lat, by zastąpić go bardziej sprawiedliwym, uzasadnionym, bardziej efektywnym”⁷⁸. Dobitniej wyraził to M. Faucault⁷⁹ twierdząc, iż więzienie „to rozwiązanie odrażające choć bez niego nie można się obejść”.

Potwierdza to praktyka. Z badań Helsińskiego Instytutu Zwalczania Przestępczości wynika, że środki wolnościowe powoli zdobywają miejsce w katalogu środków zwalczania przestępczości⁸⁰. Sądy zaś często korzystają z kary pozbawienia wolności. W 1996 roku na 100.000 popełnionych przestępstw uwięzionych zostało:

Anglia	–	1.347,9	Japonia	–	2.663,8
Australia	–	1.426,0	Kanada	–	1.350,8
Austria	–	1.442,4	Norwegia	–	1.068,8

74 Np. w USA *Intermittent Confinement* jest alternatywą dla kary pozbawienia wolności do 6 miesięcy.

75 Próbę taką podjęto na Kubie w projekcie kodeksu obrony społecznej, którego twórcą był F. Gramatica, a także wprowadzonym w 1954 roku w Grenlandii kodeksie obrony społecznej. Zdaniem L. Lernella nie była to jednak rezygnacja z tej kary, lecz tylko zmiana terminologii. Zob. tego Autora: *Podstawowe zagadnienia penologii*, Warszawa 1977, s. 152–153.

76 Przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 12 lutego 1987 roku na 404 posiedzeniu wiceministrów/zastępców ministrów.

77 Por. J. Śliwowski: *Tendencje abolicjonistyczne i skrajnie penitencjarne...*, s. 6.

78 Patrz: H. Wantuła: *Abolicjonizm – obrona humanistycznych wartości...*, s. 38.

79 M. Faucault: *Nadzorować i karać...*, s. 276.

80 Zob. N. Bishop: *Non-Custodial Alternatives in Europe*, HEUNI, Publication Series nr 14, Helsinki 1988, s. 102 i n.

Belgia	–	1.442,0	Niemcy	–	890,3
Czechy	–	5.341,0	Polska	–	5.786,5
Dania	–	596,0	Szwajcaria	–	1.562,3
Finlandia	–	796,0	Szwecja	–	433,2
Francja	–	1.558,3	USA	–	12.883,3
Holandia	–	1.111,1	Węgry	–	2.508,4 ⁸¹

sprawców.

Przyczyny nie trudno wskazać. Kary nieizolacyjne nie zastąpią kary pozbawienia wolności, a szczególnie długoterminowej. Kara ta, zgodnie ze społecznym poczuciem sprawiedliwości jest niezbędna w przypadku przestępczości o dużym ciężarze gatunkowym, w przypadku sprawców stanowiących poważne zagrożenie dla życia i bezpieczeństwa innych⁸². W Rezolucji (76/2) w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe przyjętej przez Komitet Ministrów Rady Europy 17 lutego 1976 roku zawarto zalecenie prowadzenia „polityki kryminalnej w której kary długoterminowe mogą być stosowane, gdy są konieczne do ochrony społeczeństwa”⁸³. Także w dwadzieścia lat później, w Strategicznym planie działania określającym wartości i zasady dla więziennictwa⁸⁴ podkreślono, że kary pozbawienia wolności powinny być stosowane wobec tych przestępców, którzy stwarzają poważne zagrożenie dla społeczeństwa oraz tych, którzy dobrowolnie odmawiają poddania się sankcjom nie polegającym na pozbawieniu wolności.

W ostatnich latach odnotowywany jest wzrost przestępczości, nawet w takich państwach jak Szwecja, Norwegia, które uchodziły za oazy spokoju.

81 Patrz: A. Siemaszko, B. Gruszczynska, M. Marczewski: Atlas przestępczości w Polsce 2..., s. 163; A. Siemaszko: Probacja a^a la polonaise, czyli piórko Damoklesa (w:) Probacyjne środki polityki karnej..., s. 60; B. Holyst: Kryminologia, Warszawa 1999, s. 1127–1129. W Stanach Zjednoczonych w 1994 roku zbudowano 150 nowych więzień. Szerzej patrz: R. A. Tokarczyk: Główne elementy amerykańskiego prawa karnego..., s. 16.

82 Patrz: H. H. Jescheck: Die Krise der Kriminalpolitik..., s. 329; W. Moleński: Theologische Überlegungen zur Freiheitsstrafe, Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht, 1980, nr 1, s. 58 i n; H. J. Schneider: Przestępczość i programy walki z przestępczością w krajach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej (w:) Problematyka przestępczości na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych, red. B. Holyst, Warszawa 1983, s. 76; B. Holyst: Alternatywne środki kary pozbawienia wolności..., s. 38; L. Kos–Rabcewicz–Zubkowski: Sankcje karne i metody resocjalizacji sprawców przestępstw w Kanadzie, Przestępczość na Świecie 1979, t. XII, s. 94; A. Marek: Rola amerykańskiej probacji i jej efektywność, Acta Universitatis Nicolai Copernice 1978, Prawo XVI, s. 227 oraz tego Autora: Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna, Warszawa 1999, s. 112; Ch. Broda: Zabiegi o wyeliminowanie kary pozbawienia wolności z prawa karnego, Palestra 1985, nr 10, s. 119; M. Szewczyk: Kara pracy na cele społeczne..., s. 56; oraz tej Autorki: Kary alternatywne w prawie karnym Stanów Zjednoczonych..., s. 227; O. Novotny: Alternatywy kary pozbawienia wolności. Problemy reformy sankcji prawno-karnych w Republice Czeskiej, (w:) Problemy reformy prawa karnego pod red. T. Bojarskiego, E. Skrętowicza, Lublin 1993, s. 111; V. Stern: Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów, PWP 1997, nr 16–17, s. 171; G. Engstrom: Polityka kryminalna w Szwecji, PWP 1996, nr 12–13, s. 136; T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 17; J. Wojciechowska (w:) E. Bieńkowska, B. Kunicka–Michalska, G. Rejman, J. Wojciechowska: Kodeks karny. Część ogólna, Komentarz. Pod red. prof. Genowefy Rejman, Warszawa 1999, s. 868.

83 Tekst rezolucji w pracy E. Janiszewskiej–Talago: Wykonywanie kar długoterminowego pozbawienia wolności, Warszawa 1980, s. 37–38.

84 Towards Improved Corrections: A Strategic Framework The International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy, Canada, Vancouver, August 1994. Tekst w jęz. polskim Reforma więziennictwa: strategiczny plan działania, PWP 1995, nr 10, s. 71–81.

Z danych zgromadzonych przez Research Development and Statistics Directorate (Home Office) wynika, że w 1997 roku na 100.000 mieszkańców popełniono:

Anglia i Walia	–	8.945,6	Niemcy	–	8.030,7
Austria	–	6.647,6	Norwegia	–	7.010,4
Belgia	–	8.304,5	Polska	–	2.567,6
Czechy	–	3.915,5	Portugalia	–	3.230,6
Dania	–	10.068,1	Rosja	–	1.782,1
Finlandia	–	7.263,0	Szkocja	–	8.211,7
Francja	–	5.793,4	Szwajcaria	–	5.387,0
Grecja	–	3.602,8	Szwecja	–	13.518,5
Hiszpania	–	3.328,4	USA	–	5.036,7
Holandia	–	6.856,9	Węgry	–	5.252,4
Kanada	–	8.354,7	Włochy	–	4.244,2 ⁸⁵

przestępstw.

Wzrasta liczba przestępstw pospolitych skierowanych przeciwko życiu i zdrowiu (zabójstwa, gwałty, pobicia) a także przeciwko mieniu (kradzieże, włamania, rozboje często z użyciem broni palnej). Pojawiają się nowe formy przestępczości (tzw. przestępczość nowoczesna) szczególnie groźnej, jak handel narkotykami, korupcja, przestępczość zorganizowana w formach transnarodowych, terroryzm, handel bronią, przestępczość drogową, przestępczość ekologiczną, nowe postacie przestępczości gospodarczej⁸⁶. Strach przed przestępczością powoduje zmianę nastawienia opinii publicznej. Zmniejsza się stopień tolerancji społeczeństwa na przejawy przemocy. Społeczeństwo, czując się zagrożone wzrastającą przestępczością, szczególnie w jej drastycznych formach skierowanych przeciwko życiu, żąda izolacji sprawców tych czynów, a więc wymierzania kary pozbawienia wolności, często w jej najwyższym wymiarze – dożywotniego pozbawienia wolności.

85 Dane pochodzą z A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, A. Marczewski: Atlas przestępczości w Polsce 2..., s. 41. Zdaniem Autorów Atlasu przestępczości niski współczynnik przestępczości w Polsce wynika z dużej ciemnej liczby przestępstw oraz z faktu traktowania drobnych kradzieży jako wykroczeń.

86 W USA w 1995 roku co 21 minut dokonano zabójstwa, zgwałcenia co 5 minut, a kradzieży co 3 minuty. Szerzej patrz: R. A. Tokarczyk: Główne elementy amerykańskiego prawa karnego..., s. 16. Zob. także: B. Stańdo-Kawecka: Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej..., s. 106–106; P. Stępiak: Środowisko otwarte jako alternatywa dla więzienia Z doświadczeń francuskich, Poznań 1997, s. 8 oraz tego Autora: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna..., s. 15 i n.; M. Filar: System wymiaru sprawiedliwości..., s. 46; G. Engstrom; Polityka kryminalna w Szwecji..., s. 128; K. Buchała: Prawo karne a nowe formy i techniki przestępczości (w:) Prawo karne i proces karny wobec nowych form i technik przestępczości, red. H. J. Hirsch, P. Hofmański, E. W. Pływaczewski, C. Roxin, Białystok 1997, s. 16–17; B. Stańdo-Kawecka: Założenia i efekty reformy penitencjarnej w RFN, PWP 1998, nr 18, s. 96; E. Pływaczewski, G. B. Szczygiel: Aktualne tendencje przestępczości a reforma penitencjarna (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku..., s. 41.

Wiele państw zniosło karę śmierci. Zastąpiła ją kara pozbawienia wolności, często dożywotniego pozbawienia wolności⁸⁷. Coraz częściej jednak pojawiają się głosy, by ze względów humanitarnych zrezygnować z jej stosowania. Szereg państw już to uczyniło (Brazylia, Kolumbia, Norwegia, Portugalia, Hiszpania),⁸⁸ zastępując karę dożywotniego więzienia karami terminowymi.

Kara pozbawienia wolności jest również sankcją w przypadku uchylania się od kar wolnościowych⁸⁹. Pełni ona, jak podkreśla się w literaturze przedmiotu⁹⁰, funkcję monety, na którą są „wymieniane” inne kary kryminalne, staje się potencjalnym środkiem represji, gdy inne kary zawodzą, służy jako instrument zabezpieczenia stosowania innych kar kryminalnych czy środków probacyjnych. Coraz liczniejsze są głosy przeciwko stosowaniu zastępczej kary pozbawienia wolności. Przeciwnicy tego rozwiązania zwracają uwagę, że sprzeciwia się ona zasadzie równości wobec prawa⁹¹, zasadzie humanizmu, a nawet twierdzą, iż jest „karą za ubóstwo”⁹². Nie można zapominać, że to rozwiązanie prowadzi do pojawienia się krótkoterminowej kary pozbawienia wolności, którą przecież chcemy zastąpić karami wolnościowymi. Prowadzi to do „błędnego koła”. Orzeczono karę grzywny, uznając, że niecelowe jest umieszczenie skazanego w zakładzie karnym. Po pewnym czasie skazany tam wraca, by jednak odbyć zastępczą karę pozbawienia wolności za wymierzoną grzywnę. Można to więc uznać w pewnym stopniu za niepowodzenie wymiaru sprawiedliwości.

We Wzorcowych Regułach Narodów Zjednoczonych Dotyczących Środków Alternatywnych Wobec Pozbawienia Wolności podkreślono, że nieskuteczność środka alternatywnego nie powinna automatycznie prowadzić do pozbawienia wolności. Należy starać się o znalezienie innego środka alternatywnego, zaś pozbawienie wolności powinno nastąpić jedynie w przypadku braku takiej możliwości.

87 Tylko Portugalia i Hiszpania po zniesieniu kary śmierci nie wprowadziły kary dożywotniego pozbawienia wolności. Por. J. Waszczyński: Kara śmierci we współczesnym świecie, Palestra 1987, nr 9, s. 74 i n.; J. Śliwowski: Rozważania penitencjarne (Na marginesie książki: Sir Lione Fox. Studies in penology, Etudes penologiques), PP 1967, nr 1, s. 67. Zob. także J. Zagórski: Wykonywanie kary dożywotniego pozbawienia wolności (w): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42, s. 161.

88 Szerzej zob: P. Hofmański: Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego, Białystok 1993, s. 176; J. Zagórski: Kara dożywotniego pozbawienia wolności – aspekty prawnokarne i penitencjarne, PiP 2000, z. 10, s. 79; Z. Hołda: Kara dożywotniego pozbawienia wolności (w świetle standardów ochrony praw człowieka) a polskie prawo karne, red. J. Skupiński, Warszawa 1995, s. 172 i n.

89 Patrz: E. Zielińska: Kara pozbawienia wolności i środki alternatywne..., s. 119–122; H. J. Schneider: Przeszłość i programy walki z przestępczością..., s. 76–77.

90 L. Lemell: Czy kryzys represji karnej (w): Problemy prawa karnego, t. I, Katowice 1975, s. 20.

91 Patrz: Ch. Broda: Zabiegi o wyeliminowanie kary pozbawienia wolności z prawa karnego..., s. 119. We w Włoszech już w 1979 roku Trybunał Konstytucyjny uznał za sprzeczne z zasadami konstytucyjnymi przepisy kodeksu karnego dopuszczające zamiannę nie uiszczzonej grzywny na karę pozbawienia wolności – patrz: B. Hołyst: Kara pozbawienia wolności w teorii i praktyce..., s. 149.

92 Zob. in. J. Wojciechowska: Zastępcza kara pozbawienia wolności w świetle danych statystycznych (1982–1987), PPK 1990, nr 1, s. 38.

W Europejskich regulacjach dotyczących sankcji i środków alternatywnych wprowadzono zakaz umieszczania w ustawodawstwie danego kraju przepisu umożliwiającego automatyczne stosowanie kary więzienia w przypadku niewykonania przez skazanego sankcji czy środka alternatywnego. Zdaniem twórców Reguł, gdyby więzienie stanowiło nieuniknioną i jedyną reakcję na niepowodzenie sankcji lub środka alternatywnego, byłoby to sprzeczne z celem tych środków, a mianowicie uniknięcie umieszczenia sprawcy w więzieniu.

Do kodeksów karnych wielu państw Europy Zachodniej, zgodnie z tym zaleceniem, wprowadza się rozwiązania, które „zabezpieczają” skazanego na karę grzywny przed odbyciem zastępczej kary pozbawienia wolności. Należy tu wskazać na system stawek dziennych, który pozwala na wymierzenie grzywny proporcjonalnej do stopnia społecznej szkodliwości, a równocześnie adekwatnej do sytuacji materialnej skazanego, co pozwoli, przy wykazaniu przez skazanego dobrej woli, na uiszczenie grzywny. W przypadku nieuiszczenia przez skazanego grzywny można zamienić ją na pracę społecznie użyteczną⁹³. Niewątpliwą zaletą tego rozwiązania jest to, że nie obciąża ono rodziny, to skazany wykonuje dodatkową pracę na poczet grzywny. Nie pociąga za sobą negatywnych skutków pobytu, nawet krótkiego, w zakładzie karnym, co niewątpliwie miałyby miejsce w przypadku odbywania zastępczej kary pozbawienia wolności.

Należy podkreślić, że także nasz ustawodawca poszedł w tym kierunku. W nowym kodeksie karnym wprowadzono system stawek dziennych przy wymierzaniu kary grzywny (art. 33 kk)⁹⁴. Za przejaw racjonalizmu nowej kodyfikacji karnej w zakresie karania i polityki karnej⁹⁵ uznaje się przepis dotyczący zakazu orzekania kary grzywny, jeżeli dochody sprawcy, jego stosunki majątkowe lub możliwości zarobkowe uzasadniają przekonanie, że sprawca grzywny nie uiści i nie będzie jej można ściągnąć w drodze egzekucji (art. 58 § 2 kk)⁹⁶. Wykonanie kary grzywny sąd może warunkowo zawiesić (art. 69 kk). W przypadku, gdy skazany nie uiści grzyw-

93 Zob. m.in.: J. Michalski: Zastępcza kara pozbawienia wolności na wypadek nie uiszczenia grzywny (skuteczność rozwiązań ustawowych i alternatywy zmian), ZN IBPS 1981, nr 14, s. 115; M. Leonieni: Stosowanie pracy na rachunek nie uiszczoną grzywny, NP 1964, nr 12, s. 1152–1153; J. Wojciechowska: Praca społecznie użyteczna w niemieckim systemie..., s. 90.

94 Należy zaznaczyć, że to rozwiązanie przyniosło już efekty w postaci zmniejszenia liczby skazanych odbywających zastępczą karę pozbawienia wolności. Szerzej zob.: T. Szymanowski: Polityka karna sądów u progu nowej kodyfikacji, PIP 2000, z. 1, s. 28.

95 Patrz: K. Buchała komentarz do art. 58 kk (w:) K. Buchała, A. Zoll: Kodeks karny Część ogólna, Zakamycze 1998, s. 429.

96 Należy zaznaczyć, iż w Projekcie Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny – Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (redakcja z dnia 11.12.2001 r.) zaproponowano skreślenie tego przepisu. W uzasadnieniu podkreślono, że przemawiają za tym doświadczenia praktyki. „W okresie obowiązywania tego przepisu poważnie zmniejszyły się (w liczbach bezwzględnych i względnych) liczby orzekanych grzywien. Zjawisko to nie da się wytłumaczyć zubożeniem tej części społeczeństwa, z której wywodzą się sprawcy najliczniejszych przestępstw. Opinii publicznej znane są bowiem liczne sprawy sprawców poważnych przestępstw, np. gospodarczych, którzy „formalnie” nie posiadają żadnego majątku ani możliwości zarobkowych, a w swoim środowisku uchodzą, nie bez podstaw za ludzi zamożnych, prowadzących wystawny tryb życia. Częstokroć bywa tak, że rzeczywisty status majątkowy tych osób ujawniony zostaje dopiero w stadium wykonywania kary”. Zob. uzasadnienie, s. 30.

ny i nie zostanie ona ściągnięta w drodze egzekucji, można, po wyrażeniu przez skazanego zgody, zamienić ją na pracę społecznie użyteczną (art. 45 kkw)⁹⁷. Wykonanie zastępczej kary pozbawienia wolności, jak wynika z obowiązujących przepisów, jest środkiem ostatecznym, który zostanie orzeczony wówczas, gdy skazany mimo, możliwości, nie uiszczy grzywny bądź nie podejmie pracy społecznie użytecznej. Nawet orzeczenie wykonania zastępczej kary pozbawienia wolności nie powoduje automatycznie umieszczenia skazanego w zakładzie karnym. Sąd może bowiem warunkowo zawiesić wykonanie zastępczej kary pozbawienia wolności (art. 46 § 3 kkw). Ten tryb postępowania umożliwia skazanemu wywiązanie się z zobowiązań. Jeżeli skazany z przyczyn od siebie niezależnych nie może uiszczyć grzywny, a wykonanie tej kary w innej formie okazało się niemożliwe lub niecelowe, sąd w szczególnie uzasadnionych wypadkach, może grzywnę w całości lub w części umorzyć (art. 51 kkw).

Patrząc na ustawowe regulacje dotyczące wymierzania i wykonywania kary grzywny, należy podzielić stanowisko T. Szymanowskiego⁹⁸, iż ustawodawca „stosowanie tej kary potraktował racjonalnie jednocześnie przyczyniając się do zmniejszenia kosztów wykonania kar. Do zakładu karnego trafiają więc tylko te osoby, które nie przejawiały dobrej woli, a miały taką możliwość, by wywiązać się z zobowiązań, jakie niesie orzeczenie kary grzywny.

Pomimo coraz częstszych i coraz liczniejszych głosów, wypowiedzianych nie tylko na konferencjach poświęconych abolicji więzień, wskazujących na nieskuteczność kary pozbawienia wolności, niehumanitarne treści w niej zawarte, negatywny wpływ izolacji więziennej na psychikę skazanego, a także na wysokie koszty nie tylko materialne, lecz również społeczne, na postawione we wstępie rozdziału pytanie odpowiedź musi być negatywna. Kara pozbawienia wolności pozostanie w katalogu środków zwalczania przestępczości. Z całą pewnością jej stosowanie zostanie stopniowo ograniczone do sprawców najcięższych przestępstw.

97 W kodeksie karnym z 1932 roku przewidziano możliwość zamiany kary grzywny na pracę na rachunek grzywny, a następnie to rozwiązanie zawarto w Ustawie z dnia 16 lutego 1960 roku o zmianie przepisów dotyczących kary grzywny i opłat sądowych w sprawach karnych (Dz.U. Nr 13, poz. 62). W okresie prac nad kodeksem karnym z 1969 roku to rozwiązanie miało wielu zwolenników, jednak nie znalazło aprobaty w opinii ustawodawcy i w konsekwencji nie znalazło się w kodeksie karnym z 1969 roku. Dopiero od 1995 r. po nowelizacji kodeksu karnego można było zamienić grzywnę nie ściągniętą w drodze egzekucji, po wyrażeniu zgody przez skazanego, na pracę społecznie użyteczną.

98 T. Szymanowski: Warunki wprowadzania w życie reformy systemu karnego w dziedzinie wykonywania kar i środków karnych (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygiel, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 16.

ROZDZIAŁ II

WIĘZIENIE „PROSPOŁECZNE” W ŚWIETLE STANDARDÓW MIĘDZYNARODOWYCH

*„Więzienie przyjmuje człowieka,
przestępcę pozostawia za drzwiami.”
Montesinos¹*

1. Dokumenty międzynarodowe regulujące problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności i ich stosunek do prawa krajowego

Poszukiwanie środków i metod postępowania ze skazanymi podczas pobytu w zakładzie karnym, które przyczyniłyby się do ich społecznej readaptacji jest procesem trwającym od wielu lat. Nie jest to problem tylko poszczególnych państw. Na forum międzynarodowym już od XIX wieku teoretycy i praktycy z wielu państw – zajmujący się problematyką wykonywania kary pozbawienia wolności – spotykają się na Kongresach Penitencjarnych początkowo organizowanych przez Międzynarodową Komisję Penitencjarną, a po I wojnie światowej przez Międzynarodową Komisję Karną i Penitencjarną, zaś od 1951 roku na Kongresach w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami,² organizowanych przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Celem tych spotkań jest porównywanie regulacji prawnych dotyczących problematyki wykonywania kary pozbawienia wolności w poszczególnych państwach i kształtującej się w oparciu o nie praktyki oraz wypracowanie nowych, skuteczniejszych metod postępowania ze skazanymi w zakładach karnych. Nadal pozostaje bowiem aktualne pytanie postawione na I Kongresie Penitencjarnym, który odbył się we Frankfurcie nad Menem w 1846 roku, a mianowicie: „Jakich zasad trzymać się należy w krajach europejskich, aby więzienia były zawsze karą, a nigdy szkołą zepsucia; aby w zakładach pogodzony był ścisły wymiar sprawiedliwości karzącej ze względami ludzkości?”³

1 Cytat za L. Rabinowicz: Podstawy nauki o więziennictwie..., .

2 Problematykę podejmowaną na Kongresach Penitencjarnych, a następnie na międzynarodowych Kongresach w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami omawia J. Górny: Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w teorii i praktyce... Zob. także tego Autora: Międzynarodowy ruch penitencjarny a polska teoria i praktyka wykonywania kary pozbawienia wolności..., s. 206 i n.

3 J. Górny: Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych..., s. 44.

Po wielu latach wykorzystywania do walki z przestępczością kary pozbawienia wolności rodzi się następne pytanie: jak postępować ze skazanymi w więzieniu by przygotować ich do życia w społeczeństwie bez wchodzenia w konflikty z prawem? Dotychczas nie uporano się z tym problemem, co oczywiście nie powinno zwalniać z dalszych poszukiwań skutecznych metod postępowania ze skazanymi. Z całą pewnością zadaniem mniej ambitnym, lecz bardziej realnym, zważywszy na doświadczenia wielu lat funkcjonowania kary pozbawienia wolności i rozpoznanie negatywnych następstw izolacji więziennej, jest skoncentrowanie się na poszukiwaniu i wprowadzaniu takich rozwiązań w płaszczyźnie wykonywania kary pozbawienia wolności, które przyczynią się do tego, by z więzienia nie wychodzili ludzie bardziej aspołeczni niż do niego przyszl⁴.

Spółeczność międzynarodowa wypracowała szereg zasad odnoszących się do problematyki wykonywania kary pozbawienia wolności, które powoli zmieniają rzeczywistość więzienną. Znajdują się one w aktach o różnej mocy obowiązującej.

Do tzw. *hard law*, a więc aktów mających moc wiążącą i zawierających regulacje dotyczące skazanych jako członków społeczeństwa bądź zawierających regulacje dotyczące wyłącznie okresu pobytu skazanego w zakładzie karnym, należą:

- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności podpisana w Rzymie 4 listopada 1950 roku⁵;
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 19 grudnia 1966 roku⁶;
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania lub karania przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 roku⁷;
- Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu sporządzona w Strasburgu w dniu 27 listopada 1987 roku⁸.

Większość regulacji dotyczących problematyki wykonywania kary pozbawienia wolności znajduje się w aktach należących do tzw. *soft law*. Zważywszy na ich ilość, w tym miejscu wymienię tylko najistotniejsze dla omawianej w pracy problematyki. Inne zostaną przedstawione przy omawianiu poszczególnych zagadnień. Są to:

4 Por.: P. Moczydłowski: Więziennictwo – od systemu totalitarnego do demokratycznego, PWP 1994, nr 8, s. 12; D. Gajdus, B. Gronowska: O potrzebie działań na rzecz poprawy sytuacji więźniów. Uwagi na tle standardów międzynarodowych, Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju 1996, Toruń 1998, z. 4, s. 68; A. Wąsek: Kara pozbawienia wolności w Danii (w:) U progu nowych kodyfikacji karnych. Księga ofiarowana profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi, pod red. O. Górniok, Katowice 1991, s. 191.

5 Ratyfikowana przez Polskę w 1993 roku, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

6 Ratyfikowany przez Polskę w 1977 roku, Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.

7 Ratyfikowana przez Polskę w 1987 roku, Dz.U. 1987, nr 63, poz. 378.

8 Ratyfikowana przez Polskę w 1994 roku, Dz.U. 1995, nr 46, poz. 238.

- Wzorcowe reguły minimum postępowania z więźniami uchwalone na I Kongresie ONZ w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami, który odbył się w 1955 roku, przyjęte w formie rezolucji przez Radę Społeczno-Gospodarczą ONZ w 1957 roku⁹
- Europejskie Reguły Więzienne – Zalecenie R(87)3 dla Państw Członkowskich Rady Europy przyjęte przez jej Komitet Ministrów 12 lutego 1987 r. na 404 posiedzeniu Zastępców Ministrów¹⁰
- Zbiór Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych przyjęty uchwałą Nr 43/173 Zgromadzenia Ogólnego ONZ 9 grudnia 1988 r.¹¹
- Podstawowe Zasady Traktowania Więźniów przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne ONZ jako załącznik do rezolucji z 14 grudnia 1990 roku¹²
- Rezolucja R(62)2 z 1962 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie praw wyborczych, cywilnych oraz społecznych więźniów¹³
- Rezolucja R(75)25 z 1975 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie pracy więziennej¹⁴
- Rezolucja R(76)2 z 1976 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe¹⁵
- Zalecenie R(82)16 z 1982 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie przepustek więziennych¹⁶
- Zalecenie R(82)17 z 1982 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie pozbawienia wolności oraz traktowania skazanych niebezpiecznych¹⁷
- Zalecenie R(89)12 z 1989 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie edukacji w więzieniach¹⁸.

9 Za ich pierwowzór uznaje się zespół reguł w sprawie postępowania z więźniami przyjęty na Kongresie w Londynie 1872 roku, a następnie w zmienionej formie jako tzw. Reguły Minimum Postępowania z Więźniami przyjęte przez Ligę Narodów w 1934 roku. Szerzej na ten temat patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 24–25; S. Redo: Standardy międzynarodowe w teorii i praktyce walki z przestępczością z uwzględnieniem roli kongresów ONZ (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku..., s. 38; P. Wierzbicki: Reguły minimalne ONZ. Zasady i praktyka (w:) Problematyka przestępczości na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych, red. B. Holyś, Warszawa 1983, s. 159–161. Tekst Reguł Minimalnych znajduje się w Archiwum Kryminologii 1989, t. XVI, s. 277 i n.

10 Tekst w jęz. polskim (w:) Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, Tom III Prawo karne, red. nauk. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 568–589.

11 Tekst (w:) Prawa człowieka a policja. Wybór dokumentów Rady Europy i ONZ, Legionowo 1992, s. 103–117.

12 Tekst (w:) Compendium of United Nations Standards and Norms in Crime Prevention and Justice, New York 1992, s. 110–112.

13 Tekst (w:) A. Reynaud: Human rights in prisons, Strasbourg 1986, s. 199–201.

14 Tekst (w:) A. Reynaud: Human rights in prisons..., s. 197.

15 Tekst (w:) E. Janiszewska–Talago: Wykonywanie kar długoterminowego..., s. 37–38.

16 Tekst (w:) A. Reynaud: Human rights in prisons..., s. 199–200.

17 Tekst (w:) N. Christie: Problems of imprisonment in the world today (w:) Monitoring Prison Conditions in Europe, Paris 1997, s. 189–190.

18 Tekst (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997, s. 137.

Ratyfikacja aktu należącego do tzw. *hard law* obliguje dane państwo do wypełnienia zobowiązań wynikających z tego aktu. Uwzględniając Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności czy Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, państwo po ratyfikacji jest zobowiązane do zapewnienia wszystkim obywatelom, a więc także skazanym, praw i wolności w nich wyegzemplifikowanych¹⁹.

Powstaje problem stosunku między prawem krajowym a prawem międzynarodowym. Nie wdając się w szczegółową analizę, bowiem temu zagadnieniu poświęcono szereg opracowań²⁰, poprzestanę na zasygnalizowaniu dwóch koncepcji, które weszły do praktyki.

W myśl koncepcji monistycznej ratyfikowanie traktatu powoduje jego adopcję do prawa krajowego. Po ratyfikacji konwencji przepisy o charakterze *self executing* podlegają bezpośredniemu stosowaniu w wewnętrznym porządku prawnym danego państwa. To rozwiązanie funkcjonuje w praktyce w Belgii, Holandii, Szwajcarii, Austrii, Hiszpanii, Portugalii.

Przedstawiciele koncepcji dualistycznej – bazując na suwerenności państw – uznają, że ratyfikacja traktatu rodzi jedynie zobowiązanie na „zewnątrz”. Dana norma, by mogła obowiązywać, musi być transformowana poprzez uchwalenie jednobrzmiącej normy prawa krajowego lub poprzez uchwalenie aktu transformującego dany traktat. System dualistyczny wszedł do praktyki Norwegii, Szwecji, Danii, Islandii, Wielkiej Brytanii, Irlandii, Niemiec, Włoch, Grecji, Turcji.

W Polsce kwestie te zostały jednoznacznie rozstrzygnięte w Konstytucji²¹. Z art. 87 ust. 1 Konstytucji wynika, że „Źródłem powszechnie obowiązującego prawa Rzeczypospolitej Polskiej są: Konstytucja, ustawy, ratyfikowane umowy międzynarodowe oraz rozporządzenia”. Ratyfikowaną umowę międzynarodową po jej ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej należy stosować bezpośrednio, chyba że jej stosowanie uzależnione jest od wydania ustawy. Umowa międzynarodowa ratyfikowana za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy tej nie można pogodzić z umową (art. 91)²².

19 Szerzej na ten temat P. Hofmański: Nowe polskie prawo karne w świetle europejskich standardów w zakresie ochrony praw człowieka, Warszawa 1997, s. 9.

20 Szerzej na temat obu doktryn i prób poszukiwania kompromisu zob. m. in.: P. Hofmański: Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego..., s. 39–59; Z. Hołda: Prawo karne wykonawcze, Zakamycze 1999, s. 34–35.

21 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2. IV. 1997 roku, Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483. Regulacje przed wejściem w życie Konstytucji charakteryzuje m. in. Z. Świda: Realizacja praw człowieka w kontradiktoryjnym procesie karnym, Wrocław 1994, s. 18–23. Zob. także: orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 7 stycznia 1992 r. (K 8/91) OTK 1992, cz. I, poz. 5; wyrok SN z 17 października 1991 r. (II KRN 274/91), OSNKW 1992, nr 3–4, poz. 19.

22 Patrz uwagi: A. Wyrozumski: Zapewnienie skuteczności prawu międzynarodowemu w prawie krajowym w projekcie konstytucji, PIP 1996, z. 11; R. Kwiecień: Transformacja umów międzynarodowych jako forma stanowienia prawa w państwie, PIP 1997, z. 4.

W aktach należących do *soft law* znajdujemy wskazanie co do ich charakteru prawnego.

W Uwagach wstępnych (pkt 1 i 2) do Reguł Minimalnych podkreślono, iż Reguły zmierzają „do określenia, co jest w dobie obecnej akceptowane jako istota dobrze określonych zasad i praktyki postępowania więźniów oraz właściwie zarządzanych zakładów penitencjarnych”. Twórcy Reguł, zdając sobie sprawę, iż warunki prawne, ekonomiczne, geograficzne poszczególnych państw naszego globu uniemożliwiają stosowanie wszystkich reguł „w każdym czasie i w każdym miejscu” podkreślają, że powinny „one jednakże służyć pobudzaniu stałych wysiłków do pokonywania trudności praktycznych w zakresie ich stosowania i uświadamiania sobie, że przedstawiają jako całość minimum warunków uznanych za możliwe do przyjęcia przez Narody Zjednoczone”.

W Preambule do Europejskich Reguł Więziennych czytamy, że celem reguł „jest ustanowienie zespołu standardów minimalnych (...), które są podstawowe dla ludzkich warunków i pozytywnego oddziaływania w nowoczesnych i postępowych systemach”. Twórcy Reguł podkreślają, że są one stanowione w intencji udzielania wskazówek, zachęty oraz wytycznych dla tych, którzy pracują na wszystkich szczeblach administracji więziennej.

Akty należące do *soft law* nie rodzą więc zobowiązań o charakterze stricte prawnym. Do państw kierowane są jedynie prośby o przedstawianie sprawozdań dotyczących kroków podjętych w celu wprowadzania w życie zawartych w nich zaleceń²³. W doktrynie pojawiają się głosy sugerujące, że do tych sprawozdań należy odnosić się z pewną rezerwą. Zdaniem K. Poklewskiego–Kozieł²⁴ sprawozdania są przepojone zbytnim samozadowoleniem. Nie sadzę, iż można podzielić to stanowisko. Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom dokonuje systematycznie wizytacji w zakładach karnych poszczególnych państw. Sprawozdania są publikowane. Publikacja następuje po wyrażeniu zgody przez państwo, którego zakłady karne były wizytowane przez przedstawicieli Komitetu,²⁵. Te sprawozdania są więc pewną weryfikacją informacji składanych przez poszczególne państwa. Państwo, wyrażając zgodę na publikację sprawozdania z wizytacji zakładów karnych dokonanej przez przedstawicieli Komitetu, z całą pewnością zdaje sobie sprawę, że zbyt duże rozbieżności pomiędzy informacjami zawartymi w sprawozdaniach z wizytacji, a danymi zawartymi w informacjach przedstawionych przez to państwo zostaną wychwycone i nie będąc to dobrym świadectwem dla tegoż państwa.

23 Z Procedur skutecznego realizowania Wzorcowych Reguł Minimum Postępowania z Więźniami (procedura 5) wynika, że Państwa informują Sekretarza Generalnego NZ o postępie w zakresie stosowania Wzorcowych Reguł Minimum. Następuje to w formie odpowiedzi na przesłany przez Sekretarza kwestionariusz. W zaleceniach Komitetu Ministrów Rady Europy także zawarta jest prośba o informowanie o krokach podjętych w celu wprowadzania w życie sugestii zawartych w zaleceniach. Por. także: Making standards work an international handbook on good prison, Penal Reform International, The Haque, March 1995, s. 168–196.

24 Zob. K. Poklewski–Kozieł: Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych..., s. 588.

25 Zob. 5th General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1994, Strasbourg, 3 July 1995, CPT/Inf (95)10, s. 3.

Pomimo że akty należące do *soft law* tworzą jedynie obligacje moralno–polityczne²⁶, wiele państw przeniosło zalecenia w nich zawarte do ustawodawstwa regulującego problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności, przez co stały się one zasadami obowiązującymi²⁷. Akty te odegrały istotną rolę w procesie reformowania prawa karnego przez państwa, w których nastąpiła zmiana ustroju społeczno–politycznego, w tym w Polsce po 1989 roku. W kontekście tej praktyki użyte w Preambule do Europejskich Reguł Więziennych określenie „zespół standardów minimalnych” rodzi obawy przed przekształceniem minimum w normę. W doktrynie²⁸ zwraca się uwagę na potrzebę podkreślenia, iż Reguły są jedynie pewnym punktem wyjścia; są one standardem, do którego państwa powinny zmierzać. Osiągnięcie zaś minimum przewidzianego w Regułach nie powinno zwalniać z dalszych prac nad podniesieniem uzyskanego poziomu.

Także Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom przywiązuje dużą wagę do właściwej interpretacji standardów minimalnych. W sprawozdaniach z wizytacji zakładów karnych podkreśla się, że standardy zawarte w Europejskich Regułach Więziennych to absolutne minimum. Po stwierdzeniu podczas wizytacji, że minimum to w danym państwie zostało osiągnięte, Komitet zaleca podjęcie kroków w celu podwyższania standardu. Można w tym miejscu wskazać Raport Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom²⁹ z wizytacji w angielskich zakładach karnych. Komitet, stwierdzając, że skazanym umożliwia się korzystanie z prysznicza raz w tygodniu – w Europejskich Regułach Więziennych (reguła 18) uznano to za absolutne minimum – zaleca, by skazani mieli dostęp do prysznicza przynajmniej dwa razy w tygodniu.

2. Społeczna readaptacja prawem skazanego

Przymusowe oddziaływanie wychowawcze prowadzone w zakładzie karnym w celu osiągnięcia społecznej readaptacji skazanych, jak wynika z wieloletniej prakty-

26 Zob. D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 25, s. 35; Z. Holda: Prawo karne wykonawcze..., s. 37; S. Redo: Standardy międzynarodowe w teorii i praktyce walki z przestępczością z uwzględnieniem roli kongresów ONZ..., s. 41.

27 Zob. B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo osobiste w sprawach karnych w świetle standardów Rady Europy (Implikacje praktyczne dla prawa polskiego), Toruń 1996, s. 147; D. Gajdus: Europejskie Reguły Więziennicze (w:) Standardy prawne Rady Europy, Teksty i komentarze, t. III, Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 594 i n.; D. Gajdus, B. Gronowska: O potrzebie działań na rzecz poprawy sytuacji więźniów..., s. 71. Zważywszy na uznanie Reguł – przez państwa, których przedstawiciele uczestniczą w Kongresach ONZ – za normy obowiązujące pojawiają się propozycje zaliczenia Reguł Minimalnych do międzynarodowego prawa zwyczajowego. Zob. K. Poklewski–Kozieł: Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych..., s. 586–587. Odmienne poglądy reprezentuje S. Redo: United Nations Criminal Justice Norms and Standards and Customary International Law, Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju 1994–1995, Toruń 1996, z. 3, s. 25 i n.

28 Zob. M. Płatek: Europejskie Reguły Więziennicze a polskie prawo i polityka penitencjarna, *Studia Iuridica* 1997, nr XXXIV, s. 170–171; oraz tej Autorki: Labirynt więziennych stereotypów (Znaczenie Reguł Minimalnych Postępowania z Więźniami i Europejskich Reguł Więzienniczych dla procesu normalizacji) (w:) Między autonomią a kontrolą, *Studia i szkice* pod red. P. Kojdera i J. Kwaśniewskiego, Warszawa 1992, s. 152–153. Zob. także: B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo osobiste w świetle standardów Rady Europy..., s. 147; D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 39.

29 Patrz: Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, Strasbourg, 13 April 1992, CPT/Inf (91)15, (91)16, s. 13–14.

ki, nie przyniosło efektów. W przymusie niektórzy wręcz upatrują niepowodzenie idei resocjalizacji³⁰. Oddziaływanie wychowawcze, ma bowiem szansę powodzenia jedynie wówczas, gdy osoba zainteresowana dobrowolnie podejmie współdziałanie z osobami stosującymi te oddziaływania³¹.

Celem oddziaływań stosowanych w zakładzie karnym jest pomoc skazanemu w prawidłowym powrocie do społeczeństwa, w jego ponownej socjalizacji, a więc w osiągnięciu takiego stanu, by dobrowolnie przestrzegał norm obowiązujących w społeczeństwie³². W tym celu pobyt w zakładzie karnym należy wykorzystać na nauczenie skazanego umiejętności korzystania ze swoich praw w taki sposób, by nie pozbawiał bądź ograniczał innych w korzystaniu z ich praw i prawa innych respektował. Odwołując się do Kanta, należy nauczyć umiejętności „działania zgodnego z powinnością i pozostawania zarazem w harmonii z wolnością pozostałych”³³. Warunkiem *sine qua non* podjęcia takich prób jest odejście od przedmiotowego traktowania skazanych, uznanie praw więźniów³⁴ i równocześnie stworzenie warunków do korzystania przez skazanego (w okresie pobytu w więzieniu) z tych praw.

Umożliwia to model więzienia „prospołecznego”, który po II wojnie światowej zaczął zastępować model więzienia „ochronnego”³⁵. Model ten opiera się na dwóch podstawowych założeniach, a mianowicie: uczynienia więźnia „w pełni świadomym podmiotem uczestniczącym i swoiście współodpowiedzialnym za własną rehabilitację i readaptację społeczną” oraz szeroko rozumianej normalizacji warunków życia w zakładzie karnym³⁶.

-
- 30 Zob. H. J. Schneider: *Terapia na wolności alternatywą pobytu w zakładzie karnym...*, s. 65–66; A. Marek: *Rola kary pozbawienia wolności na tle tendencji w polityce kryminalnej (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 239; K. Poklewski-Koziół: *Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych...*, s. 577–578.
- 31 Por. uwagi: N. Morris: *The Future of Imprisonment...*, s. 83 i n.
- 32 Por. uwagi: K. Poklewski-Koziół: *Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych...*, s. 581 oraz tego Autora: *Prawa osób pozbawionych wolności (skazanych i tymczasowo aresztowanych)*, *Studia Prawnicze* 1986, z. 1–2, s. 169. Zob. także: M. Porowski: *Karanie a resocjalizacja...*, s. 156 oraz tego Autora: *Resocjalizacja w aspekcie penologicznym (w:)...*, s. 148.
- 33 M. Szyszkowska: *Filozofia w Europie*, Białystok 1998, s. 140–141.
- 34 Obowiązki zawsze składały się na treść wykonywania kary pozbawienia wolności. O uprawnieniach skazanych często wspominać dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Szerzej patrz: G. Kaiser: *Starfvollzug in Europäischen Vergleich*, Darmstadt 1983, s. 11; J. Śliwowski: *Zagadnienie postępowania z przestępcami...*, s. 82; M. Ancel: *Współdziałanie sędziego penitencjarnego w wykonywaniu wyroków karnych*, *Przegląd Penitencjarny* 1963, nr 1, s. 27; J. Górny: *Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych...*, s. 124–5; Z. Holda: *Status prawny skazanego na karę pozbawienia wolności (ze szczególnym uwzględnieniem statusu zakładowego)*, Lublin 1988, s. 7. Zdaniem J. Śliwowskiego przyznanie więźniom odpowiedniej sfery praw podmiotowych powoduje, że „kara całkowitego pozbawienia wolności przemienia się w mniej lub bardziej ograniczenia wolności”. Zob. tego Autora: *Wykonywanie kary w warunkach ograniczenia wolności*, Toruń 1964, s. 14.
- 35 Szerzej: A. Reynaud: *Human right in prisons...*, s. 23–30.
- 36 D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie standardy traktowania więźniów...*, s. 23. W literaturze przedmiotu spotykamy także określenia „model reintegracyjny”, „model readaptacyjny”, zob. D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie standardy traktowania więźniów...*, s. 23; D. Gajdus: *Od więzienia będącego narzędziem sprawowania władzy do więzienia służącego rozwiązywaniu problemów kontroli społecznej*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. Profesora Stanisława Batawii* 1993, nr 2, s. 32. Ta nowa forma polityki penitencjarnej określana jest także mianem „normalizacji”. Zob. M. Płatek: *Labirynt więziennych stereotypów...*, s. 138, s. 148 oraz tej Autorki: *Europejskie Reguły Więzienne a polskie prawo...*, s. 175 i n. H. Machel określa ją jako zasadę normalności w postępowaniu penitencjarnym. Zob. tego Autora: *Wprowadzenie do pedagogiki penitencjarnej*, Gdańsk 1994, s. 112.

Proces przekształcania więzienia z miejsca izolacji skazanych na miejsce, w którym przygotowuje się skazanego do życia w społeczeństwie, nie nastąpił z dnia na dzień. Jest efektem ewolucji poglądów na cele wykonywania kary pozbawienia wolności, o czym możemy przekonać się, analizując poszczególne dokumenty międzynarodowe zawierające regulacje dotyczące problematyki wykonywania kary pozbawienia wolności.

W art.10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych czytamy, że „System penitencjarny obejmować będzie takie traktowanie więźniów, którego zasadniczym celem jest poprawa i rehabilitacja społeczna”³⁷. Patrząc na ten zapis, który dziś budzi wiele emocji w płaszczyźnie poszanowania godności skazanego³⁸, musimy pamiętać, jak słusznie podkreśla Z. Hołda, że Pakty były uchwalane w okresie, gdy system penitencjarny nastawiony na resocjalizację święcił swój triumf³⁹. Dopiero wiele lat później został poddany krytyce.

W Regułach Minimalnych wskazano, że okres uwięzienia powinien być wykorzystany na osiągnięcie stanu, w którym przestępca będzie nie tylko miał wolę, ale i będzie zdolny prowadzić życie zgodne z prawem i dające mu środki utrzymania (reguła 58). Wówczas już dostrzeżono, że ta zmiana postaw powinna odbywać się w warunkach najbardziej zbliżonych do tych, do jakich skazany powróci po opuszczeniu zakładu karnego. Twórcy Reguł Minimalnych zalecają więc „redukowanie różnic między życiem więziennym a życiem na wolności, aby tym samym nie przyczyniać się do osłabienia odpowiedzialności więźniów lub poszanowania dla ich godności osoby ludzkiej” (reguła 60.(1)).

W trzydzieści lat później – w czasie gdy resocjalizacja była ostro krytykowana – w Europejskich Regułach Więziennych (reguła 3) wskazano, że celem oddziaływania w więzieniu jest zmiana postaw skazanego. Zdaniem twórców Reguł może to nastąpić poprzez podtrzymywanie zdrowia skazanego i jego szacunku dla siebie samego, rozwijanie u skazanego poczucia samoodpowiedzialności i wspieranie takich postaw i umiejętności, które pomogą mu w powrocie do społeczeństwa i prowadzeniu życia zgodnego z prawem. Resocjalizacja czy też społeczna readaptacja skazanych, bowiem takiego określenia używają twórcy Europejskich Reguł Więziennych (reguła 66 lit. b), pozostaje nadal celem oddziaływań w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności, lecz z obowiązku, któremu skazany musiał się poddać, przekształca się w ofertę zakładu karnego skierowaną do skazanego. Staje

37 W Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka jest zapis (art. 5 ust. 6), iż „Kara polegająca na pozbawieniu wolności powinna mieć na celu poprawę i społeczną readaptację więźniów”.

38 M. Porowski i A. Rzepliński poddają w wątpliwość możliwość poszanowania godności ludzkiej skazanego w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności. Zob. tych Autorów: Uwięzienie a wartości (w): Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 99.

39 Zob.: Z. Hołda: Artykuł 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag (w): O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów, Księga pamiątkowa w hołdzie Anny Michalskiej, red. T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1996, s. 239; oraz tego Autora: Ochrona godności ludzkiej skazanego w toku odbywania kary pozbawienia wolności, Pałestra 1988, nr 7, s. 121.

się ona, jak podkreśla się w doktrynie, prawem skazanego, a więc wszelkie oddziaływania zawarte w ofercie zakładu karnego powinny odbywać się za zgodą skazanego⁴⁰.

3. Poszanowanie godności skazanego i humanizacja głównymi zasadami wykonywania kary pozbawienia wolności

Przyznanie skazanemu prawa do resocjalizacji jest istotnym krokiem na drodze poszanowania godności skazanego i humanizacji wykonywania kary pozbawienia wolności. Nakaz poszanowania godności skazanego i humanitarnego traktowania został kilkakrotnie podkreślony w aktach międzynarodowych różnej rangi.

Należy tu wskazać Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. Z art. 10 Paktu wynika, iż „Każda osoba pozbawiona wolności traktowana będzie w sposób humanitarny i z poszanowaniem godności człowieka”⁴¹. W Europejskich Regułach Więziennych jako pierwszą z zasad podstawowych zapisano, że pozbawienie wolności wykonywane jest w warunkach materialnych i moralnych, które zapewniają poszanowanie godności ludzkiej. Wzmocnieniem tej zasady jest zakaz dyskryminacji skazanych ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religię, przekonania polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, urodzenie, status majątkowy lub inny. Także w Zbiorze Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych (zasada 1) wskazano, że „Wszystkie osoby aresztowane lub uwięzione traktuje się w sposób humanitarny, z poszanowaniem ich przyrodzonej godności osoby ludzkiej”.

Komitet Praw Człowieka uznał tę zasadę za bezwzględnie obowiązującą. W Uwagach ogólnych uchwalonych 28 lipca 1982 roku podkreślono, że „Humanitarne traktowanie i poszanowanie godności wszystkich pozbawionych wolności jest podstawową zasadą, która powinna być powszechnie stosowana bez względu na możliwości materialne”⁴².

W Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych znajdujemy zapis, iż „Nikt nie będzie poddany torturom lub okrutnemu, nieludzkiemu albo poniżającemu traktowaniu albo karaniu” (art. 7)⁴³. Ten przepis jest wiernym powtórzeniem art. 5 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne

40 Szerzej: M. Płatek: Europejskie Reguły Więzienne..., s. 174–175 oraz tej Autorki: Labirynt więziennych stereotypów..., s. 151.

41 Zdaniem Europejskiej Komisji Praw Człowieka nawet popelnienie przestępstwa przeciwko elementarnym prawom człowieka nie pozbawia sprawcy gwarancji praw i wolności. Patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: O potrzebie działań na rzecz poprawy sytuacji więźniów..., s. 73.

42 Tekst Uwag ogólnych (w:) A. Michalska: Komitet Praw Człowieka Kompetencje, funkcjonowanie, orzecznictwo, Warszawa 1994, s. 134.

43 Etapy ewolucji międzynarodowego „prawa o ochronie przed torturami” jakie dokonały się na forum ONZ omawia J. Skupiński: Zakaz stosowania tortur lub innego nieludzkiego traktowania (w:) Prawa człowieka Model prawny, Ossolineum 1991, s. 219 i n.

Narodów Zjednoczonych w 1948 roku oraz art. 3 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Zakaz stosowania tortur jest zakazem bezwzględny. W Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania (art. 2) przyjętej przez Organizację Narodów Zjednoczonych jednoznacznie podkreślono, że nawet okoliczności wyjątkowe jak: stan wojny, groźba wojny, brak wewnętrznej stabilizacji politycznej lub jakakolwiek inna sytuacja wyjątkowa czy polecenie zwierzchnika lub władzy państwowej nie może stanowić uzasadnienia stosowania tortur⁴⁴.

Zakaz stosowania tortur lub innego okrutnego, nieludzkiego albo poniżającego traktowania albo karania określony w tych aktach dotyczy także skazanych, jako obywateli danego państwa. Nie znajdujemy bowiem żadnego przepisu wyłączającego osoby odbywające karę pozbawienia wolności. Wręcz przeciwnie, w Podstawowych Zasadach Traktowania Więźniów (zasada 5) podkreślono, iż więźniowie zachowują prawa wynikające z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. Ograniczenie tych praw może być uzasadnione tylko faktem pozbawienia wolności.

Traktowanie skazanego, w sferze podstawowych praw, jak każdego członka społeczeństwa uznaje się w doktrynie za zewnętrzny wyraz poszanowania godności skazanego⁴⁵.

Pomimo gwarancji wynikającej z cytowanej 5 zasady Podstawowych Zasad Traktowania Więźniów w Zbiorze Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych, a więc w akcie, którego zakres odnosi się tylko do skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, także znajdujemy przepis, że „żadna osoba aresztowana lub uwięziona nie będzie poddawana torturom albo nieludzkiemu bądź poniżającemu traktowaniu albo karaniu” (zasada 6). Patrząc na te przepisy, rodzi się uwaga, że skazani doznają podwójnej ochrony: jako obywatele danego państwa, a także dodatkowo na okres odbywania kary pozbawienia wolności.

W doktrynie⁴⁶ reprezentowany jest pogląd, że pozostawianie osób pozbawionych wolności w gestii organów państwowych powoduje przejście odpowiedzialności przez te organy za bezpieczeństwo tych osób. Mają one bowiem słabsze możliwości troszczenia się o swoje bezpieczeństwo, a przecież – jak podkreślają twórcy Reguł Minimalnych, a także twórcy Europejskich Reguł Więziennych – kara pozbawienia wolności jest dolegliwa przez fakt odebrania więźniowi prawa decydowania o sobie, niecelowe

44 Podobny przepis znajdujemy w Deklaracji o Ochronie Wszystkich Ludzi przed Torturami i innymi Okrutnymi, Nieludzkimi i Poniżającymi Sposobami Postępowania i Karania (art. 3) przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne NZ Rezolucją 3452/XXX z dnia 9 grudnia 1975 roku. Tekst w języku polskim w Archiwum Kryminologii 1995, t. XXI, s. 228–230.

45 M. Porowski, A. Rzepliński: Granice reformy więziennictwa..., s. 159.

46 Por. m.in. B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo osobiste w sprawach karnych..., s. 110; Z. Holda: Artykuł 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag..., s. 235.

jest więc dodatkowe wzmaganie tej dolegliwości pogorszeniem sytuacji skazanego w płaszczyźnie jego bezpieczeństwa. To stanowisko znajduje potwierdzenie w Uwagach ogólnych Komitetu Praw Człowieka uchwalonych 28 lipca 1982 roku. Podkreślono w nich, że państwo ponosi odpowiedzialność za funkcjonowanie instytucji, w których zgodnie z prawem krajowym przetrzymywane są osoby wbrew swej woli⁴⁷.

Zważywszy, że zakaz tortur zawarty w art. 7 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz nakaz traktowania osób pozbawionych wolności w sposób humanitarny i z poszanowaniem ich godności wynikający z art. 10 tegoż Paktu dotyczą skazanych, powstaje problem wzajemnego stosunku tych przepisów. W tej kwestii wypowiedział się Komitet Praw Człowieka w Uwagach ogólnych uchwalonych 27 lipca 1982 roku⁴⁸. Komitet reprezentuje stanowisko, że przepis art. 10 ust. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych jest „swego rodzaju uzupełnieniem art. 7, jeżeli chodzi o traktowanie osób pozbawionych wolności”. W Uwagach ogólnych podkreślono, że zakaz ustanowiony w art. 7 uzupełniony jest obowiązkiem pozytywnych działań, ustanowionym w art. 10 ust. 1 Paktu. Przeprowadzona przez A. Michalską analiza orzecznictwa Komitetu Praw Człowieka wskazuje na tendencję do przyjmowania naruszeń art. 10 ust. 1 Paktu do drobniejszych w porównaniu z art. 7 uchybień w sposobie traktowania osób pozbawionych wolności⁴⁹.

W Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności a także w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych nie zdefiniowano pojęcia tortur. Taką definicję znajdujemy w Konwencji w sprawie zakazu tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania. Z art. 1 Konwencji wynika, że „tortury to każde działanie, którym jakiegokolwiek osobie umyślnie zadaje się ostry ból lub cierpienie, fizyczne bądź psychiczne, w celu uzyskania od niej lub od osoby trzeciej informacji lub wyznania, w celu ukarania jej za czyn popełniony przez nią lub trzecią osobę albo o którego dokonanie jest ona podejrzana, a także w celu zastraszenia lub wywołania nacisku na nią lub trzecią osobę albo w jakimkolwiek innym celu wynikającym z wszelkiej formy dyskryminacji, gdy taki ból lub cierpienie powodowane są przez funkcjonariusza państwowego lub inną osobę występującą w charakterze urzędowym lub z polecenia albo za ich wyraźną lub milczącą zgodą. Określenie to nie obejmuje bólu lub cierpienia wynikających jedynie ze zgodnych z prawem sankcji, nieodłącznie związanych z tymi sankcjami lub wywołanych przez nie przypadkowo”⁵⁰.

47 Tekst Uwag ogólnych (w:) A. Michalska: Komitet Praw Człowieka..., s. 134–135.

48 Tekst Uwag ogólnych (w:) A. Michalska: Komitet Praw Człowieka..., s. 122–123.

49 Autorka zwraca uwagę, że Komitet Praw Człowieka orzekając jednocześnie naruszenie art. 7 i 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych nie wskazuje jakie działania podpadają pod jeden a jakie pod drugi przepis. Szerzej patrz: A. Michalska: Komitet Praw Człowieka..., s. 135–137. Zob. także Z. Holda: Art. 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag..., s. 241.

50 Zbliżoną w treści definicję tortur znajdujemy w Deklaracji o Ochronie Wszystkich Ludzi przed Torturami i innymi Okrutnymi, Nieludzkimi lub Poniżającymi Sposobami Postępowania lub Karania będącej aneksem do Rezolucji 3452 (XXX) Zgromadzenia Ogólnego O Ochronie przed Torturami przyjętej dnia 9 grudnia 1975 roku. Z art. 1 Aneksu wynika, że „... torturami jest każde działanie polegające na rozmyślnym zadawaniu komuś silnego bólu lub cier-

Zakres tej definicji jest bardzo szeroki. Obejmuje ona różnorodną gamę zachowań, które mogą mieć miejsce w różnych sytuacjach oraz odnosi się do wszystkich osób, w stosunku do których, miały miejsce zachowania wymienione w tym przepisie.

W literaturze przedmiotu spotykamy definicję tortur więziennych ograniczającą zakres tylko do kręgu osób odbywających karę pozbawienia wolności. Zdaniem M. Porowskiego⁵¹ tortury więzienne to zadawanie skazanym „przemocą rozmyślnych cierpień fizycznych lub psychicznych, których można uniknąć bez naruszenia istoty kary pozbawienia wolności, a które nie tylko nie służą osobie im poddanej lecz owszem sprawiając jej fizyczny lub psychiczny ból obracają się przeciwko jej osobistemu dobru i godności”. Jest to definicja bardzo syntetyczna. Eksponuje zachowania w stosunku do skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, które nie znajdując uzasadnienia w istocie kary pozbawienia, potęgują dolegliwość związaną z wykonaniem tej kary.

Określeń „okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie” użyto w art. 16 Konwencji w sprawie zakazu tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania. Z treści tego przepisu wynika, że okrutne, nieludzkie lub poniżające traktowanie albo karanie to inne zachowania niż zdefiniowane w art. 1 jako tortury, gdy takie akty są popełniane przez funkcjonariusza publicznego lub inną osobę działającą w charakterze oficjalnym albo za ich namową czy też za ich zgodą lub przyzwoleniem. Ten zapis, zdaniem P. Daranowskiego⁵², wskazuje na granicę między torturami a innymi zachowaniami wymienionymi w Konwencji w sprawie zakazu tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania.

Odróżnienie tortur od nieludzkiego i poniżającego traktowania nie jest kwestią tak prostą. Brak jest jednomyślności nawet wśród organów strasburskich. Świadczą o tym chociażby rozbieżności dotyczące zakwalifikowania tzw. pięciu technik stosowanych w Anglii przy przesłuchaniach, a mianowicie: przetrzymywanie uwięzionych przez dłuższy czas ze ściśle nakrytą głową, dręczenie ich hałasem, zmuszanie do pozostawania całymi godzinami przy ścianie w takiej pozycji, że ciężar ciała spoczywał głównie na palcach rąk i nóg, pozbawienie snu, trzymanie o chlebie i wodzie. Zdaniem Europejskiej Komisji Praw Człowieka te metody przesłuchania

pienia fizycznego lub psychicznego, dokonywane przez funkcjonariusza publicznego albo za jego dopuszczeniem, w celu uzyskania od torturowanego lub osoby trzeciej informacji lub przyznania się, albo aby go ukarać za czyn popełniony, lub o popełnienie którego jest podejrzany, względnie zastraszyć go lub inną osobę. Nie obejmuje to nieodłącznego lub przypadkowego bólu lub cierpienia wynikającego tylko ze stosowania sankcji prawnych w stopniu pozostającym w zgodności z Podstawowymi Regulacjami Minimalnymi Postępowania z Więźniami” oraz, że tortury to „kwalifikowana i zamierzona postać okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego sposobu postępowania z daną osobą lub jej karania”. Tekst Deklaracji w jęz. polskim w Archiwum Kryminologii 1995, t. XXI, s. 228–230.

51 M. Porowski: Tortury więzienne (w:) Przymus w społeczeństwie..., s. 181.

52 Zob. P. Daranowski: Konwencja w sprawie zakazu tortur i innych czynów okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania, Palestra 1986, nr 10–11, s. 100.

należy uznać za tortury. Trybunał Praw Człowieka uznał je jedynie za traktowanie nieludzkie i poniżające⁵³.

Pomimo występujących rozbieżności celowe wydaje się sięgnięcie do orzecznictwa Europejskiej Komisji Praw Człowieka i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, zwłaszcza że Trybunał wielokrotnie w swoich orzeczeniach podkreślał, że Konwencja różnicuje pojęcie tortury oraz pojęcie nieludzkiego i poniżającego traktowania. Różnica, zdaniem Trybunału, sprowadza się przede wszystkim do skali intensywności zadawanych cierpień. Na ocenę stopnia dolegliwości istotny wpływ ma okres traktowania, skutki fizyczne i psychiczne jakie odniosła ofiara, płeć, wiek i stan zdrowia⁵⁴. Trybunał wyróżnił tortury jako umyślne, nieludzkie traktowanie powodujące bardzo poważne i okrutne cierpienie. Poniżające traktowanie zaś – zdaniem Trybunału – oznacza złe traktowanie, którego celem jest wzbudzenie u ofiary poczucia strachu, udręki, bólu i niższości, zdolnego do jej poniżenia lub upokorzenia bądź złamania jej odporności fizycznej i psychicznej⁵⁵. Nieludzkie traktowanie polega na rozmyślnym zadawaniu psychicznego i fizycznego cierpienia, które nie da się w danej sytuacji usprawiedliwić⁵⁶. Tortury stanowią więc cięższą i zamierzoną formę kary lub okrutnego, nieludzkiego albo poniżającego postępowania

53 Zob. sprawa Irlandia przeciwko Wielkiej Brytanii – wyrok z dnia 18 stycznia 1078 r., seria A, nr 25 (w:) M. A. Nowicki: Kamienie milowe Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Warszawa 1996, s. 40–46. Rozbieżności wystąpiły także w sprawie Klass przeciwko Niemcom. Zob. A. Rzepliński: Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 22 września 1993 r., sygn. 27/1992/372/446. Sprawa Klass przeciwko Niemcom cz. I–IV, Prokuratura i Prawo 1996, nr 1, s. 133–142, nr 2–3, s. 135–142, nr 4, s. 119–129, nr 5, s. 117–123.

54 Zob. sprawa Irlandia przeciwko Wielkiej Brytanii, wyrok z dnia 18 stycznia 1978 r., seria A, nr 25. Orzeczenie omawia B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności w świetle orzeczeń organów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Warszawa 1998, s. 27–29, a także M. A. Nowicki: Kamienie milowe. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału..., s. 40–46. Zob. także sprawa Aksoy przeciwko Turcji wyrok z dn. 18 grudnia 1996 r. z analizą B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 41–43 oraz sprawa Selmouni przeciwko Francji (skarga nr 25803/94) orzeczenie – 28 lipca 1999 r., raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 11 grudnia 1997 r., <http://www.radaeuropey.org.pl/selmouni.htm>; sprawa Tekin przeciwko Turcji (skarga nr 22496/93), orzeczenie – 9 czerwca 1998 r., raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 17 kwietnia 1997 r., <http://www.radaeuropey.org.pl/tekin.htm>; Case of Cruz Varas and Others v. Sveden ECHR. Judgment of 20 March 1991, ser. A, no. 210 (w:) Orzecznictwo Starsburskie Zbiór orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1990–1997, Tom I, wstęp, tłumaczenie i opracowanie T. Jasudowicz, Toruń 1998, s. 36–37.

55 Zob. orzeczenie w sprawie Irlandia przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 18 stycznia 1978 roku seria A, nr 25, ustęp 162. Orzeczenie to omawia H. J. Bartsch: Zakaz stosowania tortur i złego traktowania w europejskim systemie ochronnym (w:) Standardy praw człowieka a polskie prawo karne, red. J. Skupiński, Warszawa 1995, s. 280 oraz B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 26; M. A. Nowicki: Kamienie milowe. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału..., s. 43. Zob. także orzeczenie w sprawie Selmouni przeciwko Francji z dnia 28 lipca 1999 roku (Raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 1 grudnia 1997 roku, skarga nr 25803/94) <http://www.radaeuropey.org.pl/selmouni.htm> oraz orzeczenie w sprawie Tekin przeciwko Turcji z 9 czerwca 1998 roku (Raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 17 kwietnia 1997 r., skarga nr 22496/93) <http://www.radaeuropey.org.pl/tekin.htm>; A. Rzepliński: Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Sprawa Klaas przeciwko Niemcom, wyrok z dnia 22 września 1993 (27/1992/372/446), Prokuratura i Prawo 2000, nr 2–3, s. 137; Case of Ribitsch v. Austria ECHR. Judgment of 4 December 1995, ser. A, no. 36 (w:) Orzecznictwo Strasburskie Zbiór Orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka..., s. 43; D. Gomien: Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Warszawa 1996, s. 15–16.

56 Zob. orzeczenia w sprawie Irlandia przeciwko Wielkiej Brytanii z dnia 18 stycznia 1978 r. oraz uwagi na tle tego orzeczenia P. Hofmański: Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego..., s. 173 oraz tego Autora: Komentarz do wybranych przepisów Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności..., s. 81.

powodującą bardzo poważne i dotkliwe cierpienia⁵⁷. Należy zaznaczyć, iż Trybunał wielokrotnie w swoich orzeczeniach podkreślał, że art. 3 Konwencji zabrania torturowania, nieludzkiego postępowania i karanía bez względu na sposób zachowania się ofiary⁵⁸.

Pewne wskazówki interpretacyjne można znaleźć także w Zbiorze Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych, a ściślej w wyjaśnieniu do zasady 6. Z wyjaśnienia wynika, że „okrutne, nieludzkie albo poniżające traktowanie albo karanie powinno być interpretowane w sposób zapewniający najszerszą możliwą ochronę przed nadużyciami natury fizycznej bądź psychicznej, łącznie z przetrzymywaniem osoby zatrzymanej w warunkach pozbawiających czasowo albo stale możliwości korzystania z któregośkolwiek ze zmysłów, np. wzroku bądź słuchu lub pozbawiających ją świadomości miejsca pobytu lub upływu czasu”.

Z analizy orzeczeń Trybunału Praw Człowieka i Komisji Praw Człowieka wynika, że naruszania art. 3 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności stanowią takie zachowania jak: znęcanie się, nawet jeśli nie spowodowało uszkodzenia ciała, a tylko intensywne cierpienie fizyczne i psychiczne, użycie siły fizycznej wobec osoby pozbawionej wolności, które nie jest niezbędne ze względu na jej zachowanie, dręczenie hałasem, pozbawienie snu, bicie w pięty, stosowanie wstrząsów elektrycznych, wrywanie włosów, kopanie w narządy rodne, podpalanie ciała papierosem, wykręcanie i skuwanie kończyn na długi okres, brak opieki lekarskiej⁵⁹.

Komitet Praw Człowieka za niehumanitarne, a także sprzeczne z poszanowaniem godności człowieka uznał takie działania jak: przeszukanie intymnych części

57 Zob. sprawa Yagiz przeciwko Turcji (wyrok z dn. 7 sierpnia 1996, skarga nr 109092/91). Orzeczenie to omawia A. Rzepliński: Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 7 sierpnia 1996r., sygn. 62/1995/568/654, Sprawa Yagiz przeciwko Turcji, cz. 1 i 2, Prokuratura i Prawo 1997, nr 2, s. 159–164 (163), nr 3, s. 125–135 (131). Zob. także omówienie tego orzeczenia B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności w świetle orzeczeń Europejskiej Konwencji Praw Człowieka..., s. 39–41. Zob. także sprawa Aksoy przeciwko Turcji (wyrok z dn. 18 grudnia 1996, skarga nr 21987/93).

58 Zob. sprawa Irlandia przeciwko Wielkiej Brytanii (wyrok z dn. 18 stycznia 1978 r., seria A, nr 250); sprawa Ribitsch przeciwko Austrii (wyrok z dn. 4 grudnia 1995 r., seria A, nr 336). Oba orzeczenia znajdują się (w:) Orzecznictwo Strasburskie..., s. 42. Omówienie tych orzeczeń zob. B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 27–29, s. 35–39. Zob. także Case of H. L. R. v. France, Court Judgm., 29 April 1997, s. 10–14, pkt 30–44 (w:) Orzecznictwo Strasburskie..., s. 48.

59 Zob. wyrok z dnia 22 września 1993 roku (seria A nr 269) w sprawie Klaas przeciwko Niemcom z omówieniem (w:) B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 33 oraz A. Rzepliński: Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Sprawa Klaas przeciwko Niemcom..., s. 137. Zob. także orzeczenie z dnia 27 sierpnia 1992 roku w sprawie Tomasi przeciwko Francji (A.241–A) oraz uwagi na tle tego orzeczenia: B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 31; M. A. Nowicki: Kamienie milowe orzecznictwo Europejskiego Trybunału..., s. 52–59 oraz orzeczenie z dnia 28 lipca 1999 roku w sprawie Selmouni przeciwko Francji (raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 11 grudnia 1997 roku, skarga nr 25803/94), <http://www.radaeuropey.org.pl/seumouni.htm>), a także orzeczenie z dnia 9 czerwca 1998 roku w sprawie Tekin przeciwko Turcji (raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 17 kwietnia 1997 roku, skarga 22496/93) <http://www.radaeuropey.org.pl/tekin.htm>); Case of Ribitsch v. Austria ECHR. Judgment of 4 December 1995, ser. A, no. 336 (w:) Orzecznictwo Strasburskie Zbiór orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka..., s. 43; sprawa Sadowski v. Poland, 10, 12, decyzja ETPC 32726/96, LEX nr 1/2002; sprawa Kopczych v. Poland 1988.10.21, decyzja ETPC 32733/96, LEX nr 41081. Zob. także: P. Daranowski: Konwencja w sprawie zakazu tortur i innych czynów okrutnych, nieludzkiego lub poniżającego..., s. 100.

ciała więźnia bez jego zgody, pozbawienie osoby uwięzionej kontaktu z rodziną przez dłuższy okres czasu, utrudnianie kontaktu z lekarzem lub adwokatem, uwięzienie bez informowania o tym fakcie rodziny, pozbawienie: dostępu do urządzeń sanitarnych, odpowiedniej opieki medycznej, minimum higieny, odpowiedniego ogrzewania i oświetlenia cel, odpowiedniego wyżywienia, ćwiczeń rekreacyjnych, a także ograniczenie dostępu do książek, odbywanie kary w całkowitej izolacji, zatłoczenie cel, pozbawienie skazanego korespondencji i odwiedzin⁶⁰.

Z analizy orzecznictwa organów strasburskich wynika, iż występują różnice w traktowaniu więźniów i pozostałych obywateli danego kraju. Zdaniem P. Hofmańskiego⁶¹ organy Konwencji „skłonne są tolerować pewne kroki podejmowane w stosunku do więźniów i aresztantów, podczas gdy analogiczne kroki, podjęte w stosunku do osób pozostających na wolności były uznawane za naruszające art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”. Na poparcie swego stanowiska Autor wskazuje orzeczenia Komisji, w których nie stwierdzono naruszeń art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w sytuacjach, gdy więźniowie byli izolowani od innych więźniów, ograniczano ich prawa do korespondencji i otrzymywania prasy. W uzasadnieniu opierano się na założeniu, że zgodna z prawem detencja niesie za sobą pewne dolegliwości, które nie stanowią pogwałcenia zakazu nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania. Oparto się więc na tradycyjnym ujęciu koncepcji tzw. ograniczeń domniemanych. Obecnie Trybunał Praw Człowieka reprezentuje stanowisko, że domniemanie ograniczeń występuje w przypadku tych praw i wolności, co do których Europejska Konwencja Praw Człowieka nie przewiduje osobnych, szczególnych ograniczeń. Wskazanie w Konwencji ograniczeń powoduje, że muszą być one traktowane jako wyczerpujące i nie dopuszczające jest stosowanie ograniczeń domniemanych⁶².

Wprowadzenie zakazu stosowania tortur i nieludzkiego lub poniżającego traktowania czy nakazu humanitarnego traktowania i poszanowania godności skazanego to tylko jeden etap na drodze podmiotowego traktowania skazanych. Następnym to stworzenie systemu instytucji, które zabezpieczają przed łamaniem tych nakazów i zakazów. Szczególnie istotne jest to w przypadku wykonywania kary pozbawienia

60 Zob. w szczególności: skarga nr 277/1982, R. 1985 J. Teran Jijon przeciwko Ekwadorowi; skarga nr 232/1987, R. 1991 D. Pinto przeciwko Trynidad–Tobago; skarga 85/1981, R. 1984 N. Romero przeciwko Urugwajowi; skarga nr 410/1990, R. 1992 C. Parkanyi przeciwko Węgrom; skarga nr 109/1984, R. 1984 Gomez de Voituret przeciwko Urugwajowi; skarga nr 159/1982, R. 1988 R. Cariboni przeciwko Urugwajowi; skarga nr 253/1987, R. 1991 P. Kelly przeciwko Jamajce. Omówienie tych orzeczeń znajduje się w pracy: A. Michalska: Komitet Praw Człowieka..., s. 123–137. Zob. także P. Daranowski: Konwencja w sprawie zakazu tortur..., s. 100; H. J. Bartsch: Zakaz stosowania tortur i złego traktowania w europejskim systemie ochronnym..., s. 281.

61 Patrz: P. Hofmański: Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego..., s. 18. Zob. także B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 25–26.

62 Zob. B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo w sprawach karnych..., s. 117 oraz tej Autorki: Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 23 września 1998 r., sygn. 115/1997/899/111, Sprawa Petra przeciwko Rumunii, Prokuratura i Prawo 1999, z. 7–8, s. 122 a także: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy..., s. 190–191; D. Gajdus, B. Gronowska: O potrzebie działań na rzecz poprawy sytuacji więźniów. Uwagi na tle standardów międzynarodowych..., s. 78–79.

wolności. Zakład karny to bardzo specyficzna zbiorowość. Właściwie funkcjonują w nim dwie zbiorowości, a mianowicie skazani i funkcjonariusze służby więziennej. Te dwie zbiorowości łączy typ więzi: nadrzędność i podporządkowanie⁶³. Nie są one wynikiem wyboru lecz przymusu, co może prowadzić do wielu konfliktogennych sytuacji⁶⁴. Funkcjonariusze mają do spełnienia określone zadania⁶⁵, m. in. zapewnienie porządku i bezpieczeństwa w zakładzie karnym. Większość skazanych nie akceptuje faktu orzeczenia kary pozbawienia wolności i pobytu w zakładzie karnym, co prowadzi do zachowań agresywnych, buntu. W celu wyegzekwowania określonych zachowań oraz zapewnienia porządku i bezpieczeństwa funkcjonariusze muszą dysponować środkami przymusu. Równocześnie muszą istnieć szczególne regulacje zabezpieczające drugą stronę, a więc więźniów przed nadużyciami uprawnień przez funkcjonariuszy⁶⁶. Dostrzegli to twórcy Kodeksu postępowania funkcjonariuszy porządku prawnego⁶⁷, wprowadzając bezwzględny zakaz stosowania przez funkcjonariuszy porządku prawnego tortur a także prowokowania i tolerowania tortur lub innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania.

Szereg rozwiązań służących zabezpieczeniu humanitarnego traktowania więźniów i poszanowania ich godności znajdujemy w aktach należących do tzw. *soft law*. Należy w tym miejscu wskazać zawarte w Regułach Minimalnych (reguła 29) zalecenie określenia, w aktach dostępnych dla skazanych, a więc w ustawie lub regulaminie wydanym przez odpowiedni organ, zachowań, które stanowią przekroczenie dyscyplinarne, kar grożących za te przekroczenia, organu wymierzającego kary. Autorzy Europejskich Reguł Więziennych poszli dalej niż ich poprzednicy tworzący Reguły Minimalne, zalecają bowiem wprowadzenie przepisu przyznającego skazanemu prawo odwołania się od decyzji o ukaraniu dyscyplinarnym do organu odwoławczego oraz zagwarantowanie skazanemu prawa do obrony w toku postępowania dyscyplinarnego (reguły 35–36). Zgodnie z zaleceniami zawartymi w Regułach Minimalnych oraz w Europejskich Regułach Więziennych w przypadku wszczęcia postępowania dyscyplinarnego, organ prowadzący postępowanie ma obowiązek poinformować skazanego, jaki czyn jest podstawą wszczęcia postępowania.

63 Relacje te i ich konsekwencje omawia B. Holyst: Bariery resocjalizacji penalnej (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce..., s. 32 i n. oraz tego Autora: Kryminologia..., s. 1134. Zob. także A. Krukowski: Socjologia zakładu karnego (Podstawowe zagadnienia) (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce..., s. 44 i n.

64 Mechanizm powstawania sytuacji konfliktogennych opisał, na podstawie przeprowadzonego na Uniwersytecie w Stanford w USA eksperymentu, Philip G. Zimbardo. W polskim piśmiennictwie eksperyment ten został opisany in. przez B. Waligórę: Funkcjonowanie człowieka w izolacji więziennej..., s. 52 i n. oraz H. Wantułę: Kontrola społeczna bez kary pozbawienia wolności ?..., s. 99; K. Jędrzejak: Konflikty w izolacji więziennej (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku..., s. 343.

65 Szerzej zob. M. Porowski: Funkcje administracji penitencjarnej (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce..., s. 138 i n.

66 Por. D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 61–62.

67 Rezolucja 34/169 Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z 1979 roku. Tekst (w:) Prawa człowieka a policja Wybór dokumentów Rady Europy i ONZ, Legonowo 1992, s. 61–72.

Zdaniem Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom⁶⁸ skazany powinien otrzymać, na piśmie informację o zarzutach, które są podstawą wszczęcia postępowania dyscyplinarnego. To zalecenie jest bardzo istotne. Pisemna informacja pozwoli skazanemu na właściwe przygotowanie się do postępowania, przemyślenie pewnych faktów.

Postępowanie dyscyplinarne powinno być przeprowadzone w oparciu o zebrane dowody, a także oświadczenia świadków, gdy tacy byli. Skazanemu należy zagwarantować prawo do obrony poprzez stworzenie możliwości wypowiedzenia się i ustosunkowania do przedstawianych zarzutów. Po zakończeniu postępowania skazany powinien otrzymać decyzję o ukaraniu bądź odstąpieniu od ukarania. Decyzja powinna zawierać informację o przysługującym skazanemu prawie odwołania się od decyzji organu orzekającego w postępowaniu dyscyplinarnym oraz wskazanie organu odwoławczego.

Twórcy Reguł nie pokusili się o stworzenie katalogu kar dyscyplinarnych. W Regułach Minimalnych (reguła 31) jak i w Europejskich Regułach Więziennych (reguła 37) wskazano jedynie kary, które nie powinny być stosowane w postępowaniu dyscyplinarnym. Za takie uznano: kary zbiorowe, kary cielesne, osadzenie w ciemnicy oraz wszelkie kary okrutne, nieludzkie i poniżające. Zaleca się także nie stosowanie jako kar kajdanków, kaftanów bezpieczeństwa oraz innych przyrządów ograniczających swobodę ruchów.

W przypadku kary izolacji dyscyplinarnej oraz kary, która może wywrzeć niekorzystny wpływ na zdrowie somatyczne lub psychiczne więźnia, twórcy Reguł, zalecają poddanie skazanego badaniom lekarskim⁶⁹. Po wykonaniu badania lekarz ocenia czy więzień może taką karę odbywać. Decyzja lekarza powinna być wydana na piśmie. W Regułach Minimalnych a także w Europejskich Regułach Więziennych nie wypowiedziano się w kwestii maksymalnego czasu trwania kary izolacji. W tej kwestii zajął stanowisko Komitet Praw Człowieka. Zdaniem członków Komitetu kara izolacji stosowana dłużej niż jeden miesiąc narusza prawa więźnia do godnego traktowania⁷⁰.

Stosowanie kary izolacji nie spotkało się z aprobatą Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom. Przedstawiciele Komitetu podczas wizytacji w zakładach karnych zwracali uwagę na wyposażenie celi, w której skazany odbywa tę karę. Komitet sugeruje, że celi, w której skazany odbywa karę dyscyplinarną, powinna być wyposażona tak jak inne cele. Ostateczna konkluzja Komitetu sprowadza się jednak do podejmowania kroków w celu zniesienia celi izolacyjnej jako kary⁷¹. Długa

68 Zob.: Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin, 13 December 1995, s. 50.

69 Zob. A. Reynaud: Human rights in prisons..., s. 86.

70 Zob. D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 137.

71 Zob. Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992, CPT/Inf (93)8, Strasbourg 1 April 1993, s. 29; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993..., s. 49–50. Zob. także A. Reynaud: Human rights in prisons..., s. 62 i n. Por. także: Making standards work..., s. 49–52.

izolacja więźnia, zdaniem Komitetu⁷², wywiera szkodliwy wpływ na jego psychikę i w pewnych okolicznościach może być równoznaczna z nieludzkim lub poniżającym traktowaniem albo karaniem.

Twórcy Reguł dostrzegają potrzebę szczegółowego określenia katalogu środków przymusu. Środki przymusu oraz zasady ich stosowania powinny być określone w aktach dostępnych skazanym – regulaminie bądź ustawie. Umożliwi to skazanym zapoznanie się z katalogiem środków oraz sytuacjami, w którym mogą być te środki stosowane. W Regułach Minimalnych (reguły 33–34) i w Europejskich Regułach Więziennych (reguły 39–40) zawarto katalog środków przymusu i ściśle sprecyzowano zasady ich stosowania oraz określono sytuacje, w których mogą być stosowane. Jako środki przymusu wskazano: kajdanki, kaftany bezpieczeństwa oraz inne przyrządy ograniczające swobodę ruchu. Środki te, zdaniem twórców Reguł, mogą być stosowane w przypadku zapobieżenia ucieczce więźnia w czasie transportu, w celu uchronienia więźnia przed samouszkodzeniem, zapobieżenia wyrządzeniu przez więźnia szkody innym lub zapobieżenia poważnemu uszkodzeniu mienia przez więźnia. Zaistnienie wymienionych sytuacji nie daje podstaw do automatycznego stosowania środków przymusu. W korzystaniu z tych środków należy się kierować zasadą subsydiarności, a więc stosować je dopiero wówczas, gdy inne metody zawiodą. Środki te można stosować tylko na polecenie dyrektora. Dyrektor ma obowiązek skonsultować się z lekarzem oraz zawiadomić zwierzchnie organy.

Środki przymusu mogą też być stosowane ze względów medycznych. Wówczas decyzję o zastosowaniu danego środka podejmuje lekarz i on nadzoruje stosowanie tego środka.

Użycie siły może nastąpić w przypadku samoobrony, usiłowania ucieczki skazanego lub czynnego albo biernego oporu fizycznego skazanego wobec polecenia zgodnego z ustawą lub regulaminem. Może to nastąpić w zakresie nie przekraczającym granic niezbędnej konieczności i nie powinno trwać dłużej niż to jest konieczne.

W katalogu środków przymusu nie wymieniono broni palnej. Skłania to Autorki komentarza do Europejskich Reguł Więziennych do wniosku, że twórcy Reguł preferują model więziennictwa, w którym nie używa się broni palnej⁷³. Podzielając to stanowisko, należy dodać, iż przemawia za tym także przepis znajdujący się w Europejskich Regułach Więziennych, a mianowicie, iż personel mający bezpośredni kontakt z więźniami nie powinien być, z wyjątkiem szczególnych okoliczności, uzbrojony (reguła 63.3). W Regułach nie wymieniono, jakie okoliczności należy uznać za szczególne. Sądzę, że pewne wyjaśnienie można znaleźć w Podstawowych

72 Patrz: 2nd general report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1992 CPT/Inf (92)3, s. 16; Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf970/en1.htm>.

73 Patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 62. Por. także: Making standards work..., s. 145.

zasadach użycia siły oraz broni palnej przez funkcjonariuszy porządku prawnego⁷⁴. Przyjęto w nich zasadę (zasada 16), że funkcjonariusze porządku prawnego w kontaktach z osobami zatrzymanymi lub tymczasowo aresztowanymi nie używają broni palnej. Jedynym wyjątkiem, kiedy może dojść do naruszenia tej zasady, jest zaistnienie szczególnych sytuacji. Za takie twórcy Zasad uznali: samoobronę bądź obronę innych przed bezpośrednim narażeniem na śmierć lub ciężkie uszkodzenie ciała lub gdy jest to konieczne do zapobieżenia ucieczce osoby zatrzymanej lub tymczasowo aresztowanej, która stwarza niebezpieczeństwo popełnienia przestępstwa stwarzającego poważne zagrożenie dla życia. Ograniczono się więc tylko do sytuacji, gdy zagrożone jest najwyższe dobro człowieka, a mianowicie życie. Nawet w takich sytuacjach, zdaniem twórców Podstawowych zasad użycia siły oraz broni palnej przez funkcjonariusza porządku prawnego, użycie broni może nastąpić tylko wówczas, gdy inne środki okazały się nieskuteczne.

Personel służby więziennej to także personel medyczny. Jego sytuacja jest specyficzna. Zgodnie z zasadami etyki lekarskiej lekarze powinni dbać o dobro pacjentów – skazanych, lecz jako pracownicy służby więziennej muszą podejmować pewne decyzje na rzecz administracji zakładu karnego (np. opinia o możliwości orzeczenia kary dyscyplinarnej umieszczenia w celi izolacyjnej). Wówczas może dochodzić do kolizji oczekiwań skazanych i personelu służby więziennej a także do kolizji z zasadami etyki lekarskiej. Te problemy dostrzegają nie tylko twórcy standardów dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności, dostrzeżono je również na forum medycznym.

W kwestii zasad etyki lekarskiej w kontekście tortur zajęła stanowisko Europejska Komisja Praw Człowieka. Zdaniem Komisji naruszenie etyki lekarskiej ma miejsce wówczas, jeśli „personel medyczny, a zwłaszcza lekarze, uczestniczą w jakiegokolwiek formie przy zadawaniu bólu więźniom lub zatrzymanym, jeśli obecność ta nie wynika z kryteriów czysto medycznych, nie jest konieczna dla ochrony fizycznego i psychicznego zdrowia oraz bezpieczeństwa samego więźnia, innych więźniów lub jego strażników i przedstawia zagrożeni dla jego zdrowia”⁷⁵.

W Zasadach etyki lekarskiej⁷⁶ uznano za naruszenie zasad etyki lekarskiej popełnienie (zarówno w formie sprawstwa, współsprawstwa czy podżegania) bądź usiłowanie popełnienia czynu będącego torturą czy innym okrutnym, nieludzkim lub poniżającym postępowaniem oraz udział w jakimkolwiek postępowaniu ograniczającym więźnia. Wyjątkiem są sytuacje, gdy postępowanie takie podjęto w pełnej

74 Rezolucja 45/121 Zgromadzenia Ogólnego z 1991 r. Tekst (w:) Prawa człowieka a policja Wybór dokumentów Rady Europy i ONZ, Legionowo 1992, s. 73–85.

75 Cytat za *Medycyna a prawa człowieka. Normy i zasady prawa międzynarodowego, etyki oraz moralności katolickiej, protestanckiej, żydowskiej, muzułmańskiej i buddyjskiej*, pr., zb., Warszawa 1996, s. 101.

76 *Zasady etyki lekarskiej odnoszące się do personelu medycznego, w szczególności lekarzy, dla ochrony więźniów i aresztowanych przed torturami i innym okrutnym nieludzkim lub poniżającym postępowaniem lub karaniem przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1982 r. (rezolucja 37/194). Tekst zasad etyki lekarskiej (w:) A. Krempleski: *Zasady etyki lekarskiej*, PWP 1992, nr 2–3, s. 150–155.*

zgodności z kryteriami medycznymi, jeżeli było ono niezbędne dla ochrony zdrowia somatycznego i fizycznego albo bezpieczeństwa więźnia, jak i bezpieczeństwa innych więźniów oraz strażników. Naruszeniem etyki lekarskiej jest także poświadczanie dopuszczalności stosowania wobec więźnia jakiegokolwiek formy postępowania lub karania, które może niepomysłnie oddziaływać na jego zdrowie somatyczne i psychiczne i które nie jest zgodne z odpowiednimi normami międzynarodowymi oraz udział w jakiegokolwiek formie takiego postępowania lub karania, które nie jest zgodne z odpowiednimi normami międzynarodowymi.

Należy podzielić stanowisko J. Skupińskiego⁷⁷, że „Sprowadzenie tego problemu na płaszczyznę etyki zawodowej ma podwójny walor profilaktyczny. Z jednej strony stwarza system zakazów dla personelu medycznego i powinno spełniać rolę powściągnięcia, z drugiej ułatwia sytuację tego personelu wobec organów, w których dyspozycji pozostaje uwięziony. Powołanie się bowiem, na *expressis verbis* wyraźny zakaz etyki zawodowej stwarza dogodny i nie podlegający powód odmowy uczestniczenia w nieludzkim traktowaniu”.

W Deklaracji Światowego Stowarzyszenia Lekarzy zawierającej wytyczne dla lekarzy na wypadek stosowania tortur i innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego postępowania w czasie uwięzienia czy innego rodzaju pozbawienia wolności⁷⁸ zabroniono lekarzom brania udziału w torturach i innym okrutnym, nieludzkim lub poniżającym postępowaniu, a także tolerowania takich zachowań czy obecności przy ich stosowaniu oraz udziału w jakimkolwiek postępowaniu ograniczającym więźnia. Wyjątkiem jest sytuacja, gdy podjęto je w pełnej zgodności z kryteriami medycznymi i było to niezbędne dla ochrony zdrowia somatycznego i fizycznego więźnia albo dla jego bezpieczeństwa lub bezpieczeństwa innych więźniów oraz strażników. Także Międzynarodowa Rada Służb Medycznych Zakładów Penitencjarnych zobowiązała lekarzy więziennych do odmowy udziału we wszystkich rodzajach tortur oraz działaniach uwłaczających godności uwięzionego⁷⁹.

Pozostaje problem eksperymentów medycznych. Nie należą do czasów odległych eksperymenty medyczne i farmakologiczne (np. wszczepianie bakterii lub komórek nowotworowych w celu sztucznego wywołania choroby) dokonywane na więźniach⁸⁰. Te eksperymenty odbywały się za zgodą skazanego. Tylko że ta zgoda, w wielu wypadkach, była wymuszana obietnicą zamiany kary na łagodniejszą, złagodzenia warunków odbywania kary czy otrzymania wynagrodzenia.

77 J. Skupiński: Zakaz stosowania tortur i innego nieludzkiego traktowania..., s. 241.

78 Deklaracja została przyjęta przez Światowe Stowarzyszenie Lekarskie w październiku 1975 r. Szerzej zob. P. Maćkowiak: Prawa człowieka a zagadnienie tortur (w:) Problematyka przestępczości na VI Kongresie NZ Caracas, 25 sierpnia – 5 września 1980 r., pr. zb. pod red. B. Hołysta, Warszawa 1983, s. 185–186. Por. także: N. S. Rodley: The treatment of Prisoners Under International Law, Paris–Oxford 1987, s. 291 i n.

79 Deklaracja poświęcona problemowi pomocy medycznej dla więźniów z dnia 11 września 1979 r. Zob. : Medycyna a prawa człowieka..., s. 98–101. Zob. także: Making standards work..., s. 79–80.

80 Szerzej zob. M. Porowski: Tortury więzienne..., s. 174–175. Zob. także: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 65.

Zakaz przeprowadzania doświadczeń lekarskich lub naukowych bez swobodnie, wyrażonej zgody uczestnika doświadczenia wynika z art. 7 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych⁸¹. Ten przepis odnosi się do wszystkich obywateli, a więc także skazanych. Także w aktach dotyczących eksperymentów na istotach ludzkich, a mianowicie w Europejskiej konwencji bioetycznej⁸² oraz w Rekomendacji w sprawie eksperymentów medycznych na istotach ludzkich⁸³ jednoznacznie wskazano, że do przeprowadzenia eksperymentu czy jakiegokolwiek interwencji w dziedzinie zdrowia niezbędna jest zgoda osoby zainteresowanej. W tychże aktach sprecyzowano warunki zgody uczestnika eksperymentów medycznych, podkreślając, iż zgoda musi być dobrowolna i świadoma, wyrażona w sposób wyraźny i konkretny, odpowiednio udokumentowana. Osobę, która ma wyrazić zgodę należy poinformować o możliwości wycofania się z udziału w eksperymencie na każdym etapie jego prowadzenia.

W Rekomendacji w sprawie eksperymentów medycznych na istotach ludzkich znajdujemy także przepis odnoszący się wyłącznie do skazanych. Z zasady 7 Rekomendacji wynika, że osoby pozbawione wolności mogą być poddane eksperymentom medycznym, jeżeli miałyby one przynieść bezpośrednią i istotną korzyść dla ich zdrowia. Międzynarodowa Rada Służb Medycznych Zakładów Karnych⁸⁴ zaś zabrania przeprowadzania eksperymentów medycznych na osobach uwięzionych bez ich zgody.

Reguły Minimalne pomijają te kwestie. W Europejskich Regułach Więziennych (reguła 27) zaleca się wprowadzenie zakazu poddawania skazanych eksperymentom, które mogłyby spowodować u nich urazy fizyczne lub psychiczne. Autorzy Reguł, formułując to zalecenie, nie wypowiadają się w kwestii zgody skazanego. Dalej poszli Autorzy Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych wprowadzając zakaz poddawania eksperymentom medycznym skazanych, nawet za ich zgodą, gdy mogą one szkodzić ich zdrowiu.

W doktrynie brak jest jednomyślności w omawianej kwestii, wręcz można wskazać na dwa przeciwstawne stanowiska. M. Porowski postuluje wprowadzenie kategorycznego zakazu przeprowadzania eksperymentów na więźniach. W uzasadnieniu swego stanowiska Autor podkreśla, iż oświadczenie woli skazanego jest

81 Podobny zapis znajdujemy w deklaracji ateńskiej z 1979 r. Międzynarodowej Rady Służb Medycznych Zakładów Penitencjarnych. Zob. *Medycyna a prawa człowieka...*, s. 123.

82 Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w kontekście zastosowań biologii i medycyny: Konwencja o prawach człowieka i biomedycynie (Europejska konwencja bioetyczna) z dnia 4 kwietnia 1997 r. Tekst (w:) Europejskie standardy bioetyczne Wybór materiałów Wstęp, tłumaczenie i opracowanie T. Jasudowicz, Toruń 1998, s. 3–15.

83 Rekomendacja Nr. (90)3 przyjęta w dniu 6 lutego 1990 r. na 433 posiedzeniu Zastępców Ministrów Komitetu Ministrów Rady Europy. Tekst (w:) *Prawa pacjentów i problemy etyczne współczesnej medycyny w dokumentach Rady Europy*, Warszawa 1994, s. 53–58.

84 Zob. *Medycyna a prawa człowieka...*, s. 123.

zawsze zdeterminowane presją psychiczną⁸⁵. Autorki komentarza do Europejskich Reguł Więziennych wskazują, że „absolutny zakaz angażowania więźniów w eksperymenty naukowo–medyczne jest równoznaczny z ubezwłasnowolnieniem więźnia”⁸⁶.

Patrząc na przepisy w cytowanych wyżej dokumentach, które istotnie różnicują sytuację osób pozbawionych wolności od pozostałych obywateli w kwestii możliwości wyrażenia zgody na udział w eksperymencie i podzielając stanowisko Autork komentarza do Europejskich Reguł Więziennych, należy dodać jeszcze jedną wątpliwość, czy pozbawienie skazanego możliwości wyrażenia zgody na udział w eksperymencie, a nawet zdecydowanie za skazanego, kiedy może uczestniczyć w eksperymencie, nie narusza zasady poszanowania godności ludzkiej. Problem jest istotny w obecnej dobie, a szczególnie w obliczu walki z AIDS, gdy przeprowadzane są testy kliniczne, w których za zgodą chorych wypróbowuje się pewne leki. Pozbawiamy skazanych możliwości udziału w takich eksperymentach, które mogą przedłużyć im życie. Uzależnienie udziału skazanego w eksperymencie od przyniesienia korzyści nie rozwiązuje problemu. Eksperyment jest próbą przeprowadzaną przy spełnieniu pewnych kryteriów. Nawet najbardziej sprecyzowany katalog tych kryteriów nie pozwala na stwierdzenie pewności przysporzenia korzyści z eksperymentu. Uzyskanie korzyści możemy określić tylko z pewnym stopniem prawdopodobieństwa, czy też – jak wskazano w Europejskiej konwencji bioetycznej – określić, czy ryzyko nie jest dysproporcjonalne do potencjalnych korzyści z eksperymentu. Uwzględniając przepisy zawarte w Zbiorze Zasad Dotyczących Osób Aresztowanych lub Uwięzionych oraz w Rekomendacji w sprawie eksperymentów na istotach ludzkich, praktycznie pozbawiamy skazanego możliwości udziału w każdym eksperymencie.

Z całą pewnością nie możemy zapominać, że zgoda w przypadku skazanych jest wyrażana w bardzo specyficznych warunkach i zawsze może być, jak to często miało miejsce w praktyce, „zachęcana” pewnymi ulgami w trakcie odbywania kary. Sądzę jednak, że tej kwestii nie rozwiąże się przepisami. Zawsze bowiem możemy wprowadzić szereg kryteriów, którym powinna odpowiadać zgoda uczestnika eksperymentu (element formalny), co też bardzo precyzyjnie uczyniono w cytowanej już Europejskiej konwencji bioetycznej i Rekomendacji w sprawie eksperymentów medycznych i szczególnie w takich sytuacjach, gdy jedna grupa osób jest w pewnym stopniu uzależniona od innej grupy, może dojść do nadużyć. Decydujący będzie tutaj nie element formalny, a element „ludzki”, a więc ci, którzy będą informować skazanego o warunkach i konsekwencjach udziału w eksperymencie, a szczególnie zachowanie tych osób, które będą przyjmować oświadczenie o wyraże-

85 Patrz: M. Porowski: *Tortury więzienne...*, s. 176.

86 Patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie standardy traktowania więźniów...*, s. 97.

niu zgody. To ich postawa będzie decydować, czy zgoda będzie naprawdę dobrowolna, czy też wymuszona gwarancją uzyskania pewnych ulg.

Do konfliktu między respektowaniem autonomii pacjenta i działaniem w interesie chorego dochodzi w sytuacji, gdy skazany odmawia przyjmowania pokarmów. Ingerencja w postaci przymusowego dokarmiania jest naruszeniem prawa do decydowania o swoim życiu. Z drugiej strony, jak już podkreślano, państwo jest odpowiedzialne za osoby, które znajdują się w jego dyspozycji. W cytowanej już Deklaracji Światowego Stowarzyszenia Medycznego z 1975 r. zawierającej wytyczne dla lekarzy dotyczące zjawiska tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego bądź poniżającego traktowania bądź karania podkreślono, że obowiązkiem lekarza jest respektowanie autonomii pacjenta. Lekarz musi więc uzyskać zgodę pacjenta na podjęcie określonych działań. W sytuacji, gdy skazany odmawia przyjmowania pokarmów obowiązkiem lekarza jest informowanie pacjenta o konsekwencjach medycznych tej decyzji oraz systematyczne upewnianie się, czy pacjent chce kontynuować głódówkę⁸⁷.

W tej kwestii zajęła stanowisko Europejska Komisja Praw Człowieka. Zdaniem Komisji przymusowe karmienie więźnia nie narusza art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, nie jest torturą ani nieludzkim lub poniżającym traktowaniem. Komisja podkreśliła, że w pewnych sytuacjach państwo ma obowiązek podejmowania aktywnych działań mających na celu ratowanie życia osób znajdujących się w państwowej instytucji detencyjnej⁸⁸.

W cytowanych już Zasadach etyki lekarskiej dopuszczono postępowanie ograniczające więźnia w sytuacji, gdy jest ono podjęte w pełnej zgodności z kryteriami medycznymi oraz niezbędne dla ochrony zdrowia somatycznego lub fizycznego albo bezpieczeństwa więźnia. Ten zapis daje lekarzowi możliwość ingerencji w sytuacji, gdy skazany z powodu odmowy przyjmowania posiłków traci przytomność, a także wówczas, gdy przedłużająca się odmowa skazanego przyjmowania pokarmów może spowodować u niego ciężkie komplikacje zdrowotne.

4. Prawa skazanego i instrumenty prawne gwarantujące ich poszanowanie

Jednym z głównych założeń modelu więzienia „prospołecznego” jest upodmiotowienie skazanego⁸⁹, a więc uznanie jego praw. Właściwie chodzi o stworzenie warunków do korzystania z praw przez skazanego. Więzień z momentem przekroczenia murów zakładu karnego nadal pozostaje obywatelem danego państwa. Ska-

⁸⁷ Por. Making standards work..., s. 85–86.

⁸⁸ Szerzej: B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo osobiste w sprawach karnych..., s. 118–119; D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 102.

⁸⁹ Zob.: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 44.

zanie na karę pozbawienia wolności nie pozbawia więźnia przysługujących mu praw obywatelskich, poza sytuacjami wyraźnie wskazanymi w wyroku czy wynikającymi z istoty kary pozbawienia wolności. Kara pozbawienia wolności odbiera skazanemu – a właściwie jak trafnie zauważa A. Peyrefitte⁹⁰ – zawieszając na pewien okres najcenniejszą po życiu wartość, a mianowicie wolność, ograniczając istotnie możliwości decydowania o sobie. Istota kary pozbawienia w pewnym stopniu rzutuje na korzystanie z praw obywatelskich w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym.

Problematykę praw obywatelskich skazanych podjęto w Rezolucji Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie praw wyborczych, cywilnych oraz społecznych więźniów⁹¹. W Rezolucji przyjęto jako główną zasadę, że fakt uwięzienia nie pozbawia skazanego praw wyborczych, cywilnych i socjalnych. W okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym korzystanie z tych praw może być ograniczone. Ograniczenie musi znajdować uzasadnienie w celu uwięzienia lub w utrzymaniu porządku i bezpieczeństwa w zakładzie karnym. W przypadku praw cywilnych można ograniczyć korzystanie z tych praw, gdy może być to odłożone bez szkody dla interesów więźnia do czasu opuszczenia zakładu karnego. Zaś w przypadku praw socjalnych, zasadą jest niepozbawianie skazanych nabytych praw socjalnych, jedynie zapłata zasiłku może być zmniejszona na czas pobytu skazanego w więzieniu.

Także twórcy Europejskich Reguł Więziennych zalecają zabezpieczenie w maksymalnym stopniu praw dotyczących interesów cywilnych więźniów, ich praw z zakresu zabezpieczenia socjalnego oraz innych świadczeń socjalnych.

Zagwarantowanie praw skazanemu rodzi pewne obowiązki dla administracji zakładu karnego. Te obowiązki zostały sprecyzowane w cytowanej Rezolucji. W przypadku praw wyborczych administracja powinna poinformować skazanego o sposobie korzystania z tych praw. W celu zabezpieczenia praw cywilnych a także socjalnych więźniów może prowadzić postępowania, jeżeli takie działania nie mogą być odroczone do czasu opuszczenia zakładu karnego. Administracja zakładu karnego powinna zagwarantować skazanemu warunki do realizacji prawa do porozumiewania się ustnie lub na piśmie z osobą reprezentującą jego interesy.

Podczas odbywania kary pozbawienia wolności, jak podkreślono w pierwszej z podstawowych zasad Europejskich Reguł Więziennych, należy stworzyć warunki materialne i moralne, które zapewnią poszanowanie godności skazanego. Służy temu uznanie praw więźniów i zagwarantowanie korzystania z nich. Analizując standardy zawarte w aktach należących do tzw. *soft law*, można pokusić się o próbę stworzenia katalogu praw⁹².

90 Patrz: A. Peyrefitte: Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością..., s. 324.

91 Rezolucja (62)2 z 1962 roku. Tekst (w): A. Reynaud: Human rights in prisons..., s. 197.

92 Katalog uprawnień wynikający ze Wzorcowych Reguł Postępowania z Więźniami przedstawił K. Poklewski-Koziell. Zob. tego Autora: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 171–172 oraz Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych..., s. 583–583. Zob. także minimalny katalog praw więźnia przedstawiony przez Autorki komentarza do Europejskich Reguł Więziennych: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 32.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że twórcy Reguł bardzo rzadko posługują się określeniem „więzień ma prawo”, zaś korzystają ze sformułowań „więźniowi dostarcza się”, „zapewnia”, „zezwała”. Wydaje się, iż odpowiedź znajduje się w samych Regułach. Są one zbiorem zaleceń dla rządów państw, by w ustawodawstwie wewnętrznym i praktyce kierowały się nimi⁹³. Zważywszy, że adresatem Reguł Minimalnych i Europejskich Reguł Więziennych są organy wykonujące karę pozbawienia wolności, zalecenia tworzą przede wszystkim pewien system obowiązków dla tych organów.

Z Reguł wynika, że więźniowi należy zapewnić warunki do korzystania z takich praw jak:

– prawo do informacji

Z Reguł Minimalnych (reguła 35) jak i Europejskich Reguł Więziennych (reguła 41) oraz ze Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych (zasada 13) wynika prawo do informacji o przepisach regulujących postępowanie z więźniami, uprawnieniach, jakie przysługują skazanemu oraz o wymogach dyscypliny. Skazanego należy także poinformować o trybie składania skarg oraz o podmiotach, do których skarga może być kierowana. Te informacje skazany powinien uzyskać na piśmie, niezwłocznie po przybyciu do zakładu karnego.

Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom dużą wagę przywiązuje do informacji o zasadach ustrojowych funkcjonujących w zakładach karnych, zwracając szczególną uwagę na przestrzeganie zasady przedstawiania skazanemu informacji na piśmie⁹⁴. Jest to w pełni uzasadnione. Moment przekroczenia murów więzienia, głównie dla skazanych odbywających karę po raz pierwszy, jest szczególnie stresujący, informacja podana wówczas przez funkcjonariusza na pewno nie zostanie w pełni przyswojona przez skazanego. Informacja otrzymana na piśmie pozwoli skazanemu na spokojne zapoznanie się z jej treścią, przemyślenie czy nawet zwrócenie się do personelu więziennego o wyjaśnienie. W przyszłości może to pozwolić na uniknięcie konfliktów.

– prawo do odpowiednich pomieszczeń

W Europejskich Regułach Więziennych (reguła 14). preferowane jest przebywanie skazanego w porze nocnej w celi jednoosobowej. Także Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom, jak wynika ze sprawozdań sporządzanych po wizytacjach w zakładach karnych w poszczególnych państwach, zaleca cele jednoosobowe⁹⁵. Twórcy Reguł dopuszczają umieszczanie skazanych w wieloosob-

93 Por. D. Gajdus: *Europejskie Reguły Więzienne...*, s. 593.

94 Zob. Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 5 to 14 May 1991, CPT/Inf (92)4, Strasbourg, 12 March 1992, s. 28.

95 Por. Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by CPT from 19 to 27 January 1992, CPT/Inf (94)9, Strasbourg 22 Juli 1994, s. 31; Report to the Norwegian Government on the visit Norway carried out

bowych celach. Zważywszy, że skazani nie mają wpływu na wybór współtowarzyszy w celi, w przypadku wspólnych cel zalecają zapewnienie doboru więźniów tak, aby stanowili „odpowiednie towarzystwo”. W celach wieloosobowych można przeprowadzać kontrolę w porze nocnej. Kontrole cel nie naruszają prawa do poszanowania życia prywatnego. Znajdują one usprawiedliwienie w klauzuli limitacyjnej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (art. 8 ust. 2). Klauzula ta dopuszcza bowiem ingerencję w prawo do poszanowania życia prywatnego i mieszkania ze względu m. in. na ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności innych osób. W warunkach izolacji więziennej, gdy w celi znajdują się osoby, które nie w pełni się akceptują, może dojść do różnych nadużyć. Kontrola może w pewnym stopniu temu zapobiec. Problem tkwi tylko w tym, jak ją przeprowadzać, by była jak najmniej niedogodna dla osób przebywających w celi. W doktrynie⁹⁶ sugeruje się stosowanie technik najmniej ingerencyjnych, np. wykorzystanie urządzeń nasłuchowych.

Zgodnie z zaleceniami zawartymi w Europejskich Regułach Więziennych (reguła 15–19) pomieszczenia mieszkalne powinny odpowiadać wymogom zdrowotnym i higienicznym, a więc powinny być rozsądnej powierzchni⁹⁷ i odpowiednio wyposażone w niezbędne sprzęty. Cele powinny mieć dostęp niezbędny światła naturalnego, odpowiednie do klimatu ogrzewanie, urządzenia sanitarne, być wyposażone w odpowiednie oświetlenie sztuczne oraz zapewniać dostęp świeżego powietrza. Zdaniem Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom⁹⁸ urządzenia sanitarne powinny być oddzielone od reszty pomieszczeń a skazanemu należy umożliwić korzystanie z nich tak często, jak to jest konieczne dla zachowania higieny ogólnej. Twórcy Reguł, zdając sobie sprawę z trudności, jakie mogą nastąpić w wyposażeniu zakładów karnych w odpowiednią ilość urządzeń do kąpieli, za minimum przyjmują umożliwienie skazanemu wzięcia kąpieli czy prysznicza przynajmniej raz w tygodniu. Administracja zakładu karnego powinna zaopatrzyć więźnia w artykuły toaletowe. Wyższe standardy zaleca Europejski

by the CPT from 27 June to 6 July 1993, Strasbourg/Oslo 21 September 1994, CPT/Inf (94)11, s. 31; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11..., s. 82; Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7..., s. 18.

96 Patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 89; Making standards work..., s. 60–61.

97 Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu przyjmuje jako standard na jednego więźnia minimum 4 m.² Komitet zaleca także by cele o pow. mniejszej niż 6 m² nie były używane jako pomieszczenia dla więźniów. Patrz: Sprawozdanie (przyjęte 4 grudnia 1996 r.) dla Polskiego Rządu na temat wizyty w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT), PWP 1999, nr 24–25, s. 121; Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf (96)5..., s. 28.

98 Zob. Sprawozdanie dla Polskiego Rządu..., s. 123; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992, CPT/Inf (93)8, Strasbourg 1 April 1993, s. 34. Por. także: Making standards work..., s. 60–61; Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995..., s. 32; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom and the Isle of Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1 <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf2000-01en.htm>, s. 37.

Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom⁹⁹. W Raporcie po wizytacjach zakładów karnych w Anglii podkreślono, że absolutnym minimum jest korzystanie przez skazanych z pryszniców raz w tygodniu i zalecono podejmowanie kroków w celu umożliwienia skazanym dostępu do pryszniców dwa razy w tygodniu i częściej. Komitet zaleca także wydawanie czystych ręczników na żądanie skazanego oraz dwóch czystych prześcieradeł raz w tygodniu. Zdaniem Komitetu za równoznaczne z niehumanitarnym lub poniżającym traktowaniem jest przeludnienie w więzieniu, szczególnie, gdy towarzyszy mu brak odpowiedniego dostępu do urządzeń sanitarnych i ubogi program zajęć dla więźniów¹⁰⁰.

– prawo do odpowiedniej odzieży

Twórcy Europejskich Reguł Więziennych jako zasadę przyjęli używanie przez więźniów własnej odzieży. Więźniom, którym nie pozwolono na korzystanie z własnej odzieży, a także gdy nie mają odpowiedniej odzieży, zakład karny ma obowiązek dostarczenia odpowiedniej do klimatu odzieży (reguła 22). Odzież ta zgodnie z zaleceniami nie powinna w żaden sposób poniżać i upokarzać więźnia. Nie powinna także zawierać elementów identyfikujących, zwłaszcza gdy skazany opuszcza zakład karny, np. do sądu czy do pracy poza zakładem karnym.

– prawo do odpowiednich posiłków

Na administracji zakładu karnego ciąży obowiązek dostarczenia skazanym posiłków w zwykłych porach. Posiłki powinny być zgodne z normami ustalonymi przez służbę zdrowia oraz przygotowane zgodnie z zasadami higieny. Twórcy Reguł zalecają przy sporządzaniu posiłków uwzględnienie wieku, stanu zdrowia, rodzaju wykonywanej pracy oraz w miarę możliwości wymogów religijnych i kulturowych więźnia¹⁰¹. Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom podczas wizytacji zwraca uwagę na rodzaj posiłków, a także na sposób ich podawania, zalecając urozmaicenie posiłków¹⁰².

– prawo do opieki medycznej

Problematyka opieki medycznej nad więźniami została podjęta w wielu aktach dotyczących nie tylko problematyki wykonywania kary pozbawienia wolności.

99 Zob. Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, CPT/Inf (91)15, Strasbourg 26 November 1991, s. 31–31. Zob. także: Report to Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1..., s. 33.

100 Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, Strasbourg 26 November 1991, CPT/Inf (91) 15, s. 25; 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1992, CPT/Inf (92)3, Strasbourg, 13 April 1992, s. 13–14; Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20; <http://www.cpt.coe.int/en/reports.inf9420en.htm>, s. 29. Zob. także B. Stańdo-Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 26; J. H. Bartsch: Zakaz stosowania tortur i złego traktowania w europejskim systemie ochronnym..., s. 284.

101 Por. także: A. Reynaud: Human rights..., s. 93.

102 Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf (95)5, s. 34

Z Reguł Minimalnych oraz Europejskich Reguł Więziennych a także ze Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych wynika generalna zasada zobowiązująca personel medyczny do zapewnienia ochrony zdrowia skazanych na takim samym poziomie i standardzie leczenia, jaki jest stosowany wobec osób nie będących więźniami¹⁰³. Skazany po przybyciu do zakładu karnego, w jak najkrótszym czasie, powinien przejść niezbędne badania¹⁰⁴ w celu określenia stanu jego zdrowia somatycznego i psychicznego oraz stwierdzenia defektów psychicznych i fizycznych i ewentualnie podjęcia leczenia. W przypadku celowości leczenia specjalistycznego skazany powinien być umieszczony w szpitalu specjalistycznym poza więzieniem.

Europejski Trybunał Praw Człowieka uznaje, że państwo ma obowiązek prowadzenia stałego nadzoru nad warunkami pozbawienia wolności w celu zapewnienia wszystkim więźniom zdrowia i właściwej kondycji¹⁰⁵, lecz zdaniem Trybunału art. 3 nie zobowiązuje państwa do zwolnienia osoby pozbawionej wolności ani do przeniesienia jej do szpitala cywilnego, nawet gdy leczenie choroby, na którą cierpi, jest szczególnie trudne¹⁰⁶.

Realizacja zaleceń zawartych w Regułach Minimalnych i Europejskich Regułach Więziennych, a dotyczących ochrony zdrowia skazanych jest przedmiotem szczególnej uwagi Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom¹⁰⁷. Po wizytacjach w zakładach karnych Komitet w sprawozdaniach wielokrotnie zalecał zapewnienie skazanym dostępu do lekarza bez zbędnej zwłoki, sugerując

103 Identyczny zapis znajdujemy w Zaleceniach Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 20 kwietnia 1998 r. (R (98)7) dotyczących etycznych i organizacyjnych aspektów opieki zdrowotnej w więzieniu oraz w Zasadach etyki lekarskiej odnoszących się do personelu medycznego, a w szczególności lekarzy, dla ochrony więźniów i aresztowanych przed torturami i innym nieludzkiem lub poniżającym postępowaniem lub karaniem przyjętej rezolucją 31/194 przez Zgromadzenie Ogólne NZ z dnia 18 grudnia 1982 r. Tekst w PWP 1992, nr 2–3, s. 150–155.

104 Por. A. Reynaud: *Human right's...*, s. 68.

105 Zob. m. in.: sprawa M. C. v. Poland 2000.07.06, decyzja ETPC 27507/95, LEX nr 42037; sprawa Perlejewski v. Poland 1999.07.13, decyzja ETPC 33229/96, LEX nr 41103; sprawa Sulimenko v. Poland 1999.05.25, decyzja ETPC 39190/98, LEX nr 41094; sprawa Stachowiak v. Poland 1998.09.09, decyzja ETPC 26619/95, LEX nr 41075; sprawa Klamecki v. Poland 1997.10.20, decyzja ETPC 31583/96, LEX nr 41045

106 Zob. sprawa Jabłonski v. Poland 1998.04.16, decyzja ETPC 33492/96, LEX nr 41067; Grzeszczuk v. Poland 1997.09.10, decyzja ETPC 2302993, LEX nr 41030.

107 Zob. Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20, Strasbourg/Aens 29 November 1994, s. 54; 3rd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1992, CPT/Inf (93)12, Strasbourg, 4 June 1993, s. 13–14; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992, CPT/Inf (93)8, Strasbourg 1 April 1993, s. 38; Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 5 to 14 May 1991, CPT/Inf (92)4, Strasbourg 12 March 1992, s. 37; Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by the CPT from 19 to 27 January 1992, CPT/Inf (94)9, Strasbourg 22 Juli 1994, s. 38; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from September to 5 Oktober 1993, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin 13 December 1995, s. 43; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9611en.htm>, s. 80; Report to the German Government on the visit to Germany carried out by the CPT from 14 to 26 April 1996, CPT/Inf (97)9, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9709en1.htm>, s. 33; Report to the United Kingdom Government on the visit the United Kingdom and Isle of Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1..., s. 38–39; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9, <http://www.cot.coe.int/en/reports/inf9909en.htm>, s. 24.

w celu realizacji tego zalecenia zatrudnianie w każdym zakładzie karnym lekarza i personelu pomocniczego w pełnym wymiarze czasu pracy. Komitet dostrzega także potrzebę wprowadzenia dostępności konsultacji z psychologami i psychiatrami, a także zwraca uwagę na istotność pierwszych badań skazanego po przybyciu do zakładu karnego, które powinny nastąpić tak szybko, jak to jest możliwe. Przeprowadzenie badań bezpośrednio po przybyciu do zakładu karnego w przypadku więźniów chorych umożliwi niezwłoczne podjęcie odpowiedniego leczenia, co jest istotne zarówno przy chorobach somatycznych a szczególnie psychicznych oraz pozwoli na oddzielenie więźniów chorych w celu zabezpieczenia innych więźniów przed chorobami infekcyjnymi czy zakaźnymi.

Szczególną uwagę poświęcono problematyce wirusa HIV. Problem jest istotny, zważywszy na systematyczny wzrost w populacji więziennej osób zarażonych wirusem HIV¹⁰⁸. Prowadzi to do umieszczania więźniów – nosicieli wirusa HIV – w specjalnych zakładach bądź oddziałach oraz wprowadzania zakazu brania udziału w zajęciach z innymi więźniami czy wspólnego spożywania posiłków¹⁰⁹. Tę problematykę podjęto w Rekomendacji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy dotyczącej uzgodnionej europejskiej polityki zdrowotnej na rzecz zapobiegania szerzeniu się HIV w zakładach karnych¹¹⁰. W tejże Rekomendacji zaleca się dostarczanie więźniom informacji o przejawach i konsekwencjach infekcji oraz stwarzanie możliwości poddania się testowi na obecność wirusa HIV z zapewnieniem tajemnicy. Zapewnienie tajemnicy nie obejmuje władz bezpośrednio zajmujących się zdrowiem oraz administracji więziennej. Należy zaznaczyć, iż w zaleceniu Komitetu Ministrów w sprawie etycznych problemów zakażenia HIV w zakładach służby zdrowia i placówkach społecznych¹¹¹ podkreślono, że przymusowe badania przesiewowe nie mogą być prowadzone dla żadnej grupy ludności takiej jak, np. populacja pozbawionych wolności.

Stwierdzenie wirusa HIV, jak podkreślono w Rekomendacji Zgromadzenia Parlamentu Rady Europy, nie może być podstawą zastosowania izolacji więźnia. Izolować skazanego można jedynie wówczas, gdy postępuje on nieodpowiedzialnie, a więc gdy naraża innych na zarażenie. Twórcy Rekomendacji, dostrzegając, że walka z pewnymi zachowaniami (homoseksualizm, narkomania) jest bardzo trudna, zale-

108 Patrz: B. Holyst: Główne kierunki badań we współczesnej penitencjarystyce (w:) *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku...*, s. 95.

109 Szerzej patrz: A. J. Szwarz: HIV/AIDS i dyskryminacja (w:) *Aktualne problemy prawa karnego i kryminologii*, red. E. W. Pływaczewski, Białystok 1998, s. 522–523; B. Stańdo–Kawecka: *Niemieckie więziennictwo w świetle zaleceń i uwag Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom*, PWP 1995, nr 10, s. 92.

110 Zob. Rekomendacja 1080(1988) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy dotycząca uzgodnionej europejskiej polityki zdrowotnej na rzecz zapobiegania szerzeniu się HIV w zakładach karnych z dnia 30 czerwca 1988 roku. Tekst (w:) *HIV/AIDS Standardy europejskie, Wybór materiałów, Wstęp, tłumaczenie i opracowanie* T. Jasudowicz, Toruń 1998, s. 3–5.

111 Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy Nr R(89)14 z dnia 24 października 1989 r. Tekst w *HIV/AIDS Standardy europejskie...*, s. 15 i n.

cają udostępnianie więźniom narkotykującym się, w wyjątkowych wypadkach, prezerwatyw i jednorazowych strzykawek.

Także Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom¹¹² wielokrotnie podkreślał w raportach z wizytacji zakładów karnych, iż nie znajduje medycznego uzasadnienia izolacja więźniów nosicieli wirusa HIV. Komitet zaleca systematyczne informowanie więźniów o konsekwencjach tej choroby oraz postępach medycyny dotyczących jej leczenia. Więźniów z rozwiniętą chorobą zaleca umieszczanie w szpitalach specjalistycznych.

– prawo do zachowania kondycji fizycznej

Przejawem troski o zdrowie więźnia, utrzymanie właściwej kondycji fizycznej jest zalecenie twórców Europejskich Reguł Więziennych (reguła 83–86) umożliwienie więźniom korzystania z ćwiczeń rekreacyjnych oraz zapewnienie 1 godziny dziennie spaceru na świeżym powietrzu. Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom, w sprawozdaniach¹¹³ sporządzanych po wizytacjach zakładów karnych, w poszczególnych państwach, wielokrotnie podkreślał, że godzina spaceru na świeżym powietrzu to minimum, które powinno być rygorystyczne przestrzegane. Nawet więźniowie ukarani karą dyscyplinarną osadzenia w celi izolacyjnej powinni korzystać z co najmniej 1 godziny zajęć na świeżym powietrzu¹¹⁴.

112 Zob. Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin 13 December 1995, s. 49; Report to the Government of the Federal Republic of Germany on the visit to Germany carried out by CPT from 8 to 20 December 1991, CPT/Inf (93)13, Strasbourg 19 July 1993, s. 48. Zob. także Making standards work..., s. 84; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, Strasbourg 26 November 1991, CPT/Inf (91)15, s. 53; Report to the Dutch Government on the visit to Netherlands carried out by the CPT from 30 August to 8 September 1993, CPT/Inf (93)13, Strasbourg, 15 Juli 1993, s. 43 Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9907en.htm>, s. 22; Report on the Government on the United Kingdom on the visit to Northern Ireland carried out by the CPT from 20 to 29 July 1993, CPT/Inf (4)17, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9417en.htm>, s. 31; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993, CPT/Inf (95)14..., s. 49.

113 Zob. 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1992, CPT/Inf (92)3, Strasbourg 13 April 1992, s. 14; Report to the United Kingdom on the visit to the United Kingdom carried out by CPT from 29 July to 10 August 1990, Strasbourg 26 November 1991, CPT/Inf (91)15, s. 43; Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by CPT from 19 to 27 January 1992, CPT/Inf (94)9, Strasbourg 22 Juli 1994, s. 30; Report to the Dutch Government on the visit to Netherlands carried out by the CPT from 30 August to 8 September 1993, CPT/Inf (93)15, s. 59; Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by CPT from 17 to 27 November 1997, CPT/Inf (98)15, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9811en.htm>, s. 21; Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf(96)5, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9605en.htm>, s. 28; Report to the Government of the United Kingdom on the visit to Northern Ireland carried out by the CPT from 20 to 29 July 1993, CPT/Inf (94)17 <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9417en.htm>, s. 32; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11..., s. 21; Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4..., s. 27; Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7..., s. 25; Report to the Norwegian Government on the visit to the Norway carried out by the CPT from 13 to 23 September 1999, CPT/Inf (2000)15..., s. 16.

114 Zob. B. Stańdo-Kawecka: Działalność Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom (W świetle sprawozdań ogólnych 1990–1993), PiP 1995, z. 9, s. 68; Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20 Strasbourg/Athens 29 November 1994, s. 57; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, Strasbourg 26 November 1991, CPT/Inf (91)15, s. 43.

– prawo do praktykowania religii

W celu zaspokajania potrzeb religijnych twórcy Europejskich Reguł Więziennych (reguły 46–47) zalecają zapewnienie skazanym możliwości uczestniczenia w nabożeństwach, dostępu do kontaktów z kapłanem i posiadania przedmiotów kultu religijnego. Kapłani mają prawo do regularnego odprawiania nabożeństw, udzielania skazanym posług religijnych oraz składania na osobności skazanym wizyt duszpasterskich. Więźniowi nie można odmówić odwiedzin przedstawiciela religijnego. Oczywiście mogą być trudności z przybyciem do zakładu karnego duchownych wyznań, które w danym państwie nie są praktykowane przez zbyt liczne grono obywateli. Zdaniem Komisji Praw Człowieka zapewnienie opieki religijnej zgodnie z art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka nie jest nieograniczone. W przypadku wystąpienia pewnych trudności (np. brak duchownego danego wyznania) może nastąpić ograniczenie tego prawa. Ograniczenie to jednak nie znajduje uzasadnienia w przypadku dostępu do książek o tematyce religijnej czy odpowiedniego wyżywienia¹¹⁵.

Nie jest to pełny katalog praw skazanego. W dalszej części pracy zostaną omówione prawa skazanego wynikające z tytułu zatrudnienia a także prawo do kontaktów ze światem poza murami zakładu karnego, a szczególnie z rodziną.

Zadeklarowanie praw i nawet najbardziej dokładne ich sprecyzowanie to tylko jeden krok na drodze uznania podmiotowości skazanego. O znaczeniu systemu praw i wolności decyduje przede wszystkim mechanizm kontroli poszanowania gwarantowanych praw i wolności, czyli pozostawione do dyspozycji więźniów odpowiednie instrumenty prawne, dzięki którym mogą oni wyegzekwować swoje prawa¹¹⁶. Dostrzegają to twórcy standardów międzynarodowych.

Z art. 13 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności wynika, że każdy, kogo prawa i wolności zawarte w Konwencji zostały naruszone ma prawo do skutecznego środka odwoławczego do właściwego organu państwowego, także wówczas, gdy naruszenia dokonały osoby wykonujące swoje funkcje urzędowe.

Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom uznał za podstawowe środki zapobiegania torturom i innym formom niewłaściwego traktowania osób pozbawionych wolności funkcjonowanie odpowiednich mechanizmów badania skarg więźniów¹¹⁷.

W Europejskich Regułach Więziennych jako jedną z podstawowych zasad (reguła 5) wskazano ochronę praw więźniów. Powino to następować poprzez kontrolę ze strony organu sądowego lub innego upoważnionego organu nie należącego do administracji więziennej przestrzegania praw więźniów. W tychże Regułach szczegółowo sprecyzowano tryb postępowania skargowego. Twórcy

115 Szerzej: P. Hofmański: *Europejska Konwencja Praw Człowieka...*, s. 345. Zob. także: A. Reynaud: *Human rights in prisons...*, s. 92 i n.

116 Patrz: Z. Hoida: *Ochrona godności ludzkiej skazanego...*, s. 122–123.

117 B. Stańdo–Kawecka: *Działalność Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom...*, s. 68.

Reguła (reguła 42) oraz Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych (zasada 33) zalecają zapewnienie więźniowi codziennej możliwości składania próśb i skarg do dyrektora zakładu karnego lub upoważnionego funkcjonariusza. Jest to tylko jeden szczebel. Skazanemu należy zapewnić możliwość składania skarg także do organu uprawnionego do wizytowania zakładów karnych oraz stworzyć warunki składania skarg pod nieobecność personelu więziennego. Więźniowi należy zagwarantować prawo wnoszenia skarg i próśb do centralnego organu administracji więziennej i sądu. Skarga powinna być rozpatrzona niezwłocznie, a po jej rozpatrzeniu więzień powinien otrzymać odpowiedź.

W aktach należących do tzw. *soft law* zaleca się wprowadzenie system kontroli krajowej. W aktach należących do *hard law* przewidziano kontrolę ponadpaństwową. Patrząc na zawarte w aktach należących do *hard law* systemy kontrolne, należy podzielić stanowisko, że Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności ma najbardziej skuteczny i specyficzny, w porównaniu do innych aktów, mechanizm ochrony uznanych w niej praw¹¹⁸. Właśnie tym aktem po raz pierwszy zagwarantowano jednostce korzystanie z ponadpaństwowej kontroli jej skarg¹¹⁹.

Z art. 34 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności wynika, że każda osoba, która uważa, że „stała się ofiarą naruszenia ... przez jedną z Wysokich Układających się Stron praw zawartych w Konwencji” może wnieść skargę – po wykorzystaniu wszystkich środków prawnych, jakie pozostawia do dyspozycji prawo krajowe, do Trybunału Praw Człowieka¹²⁰. Trybunał stwierdza zgodność zaskarżonej decyzji czy zastosowanego środka z Konwencją. Orzeczenie Trybunału stwierdzające naruszenie Konwencji lub nakazujące wypłacenie odszkodowania nie ma charakteru kasacyjnego, lecz rodzi zobowiązania prawnomiędzynarodowe.¹²¹ Państwo – Strona musi się z tego zobowiązania wywiązać, mając swobodę co do formy wykonania zobowiązania. Komitet Ministrów czuwa nad wykonywaniem orzeczeń Trybunału¹²².

118 Zob. B. Stańdo–Kawecka: Ochrona osób pozbawionych wolności w świetle Europejskiej Konwencji o Zapobieganiu Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu, PWP 1995, nr 9, s. 11; L. Kubicki: Prawo karne europejskie (Narodziny prawa), PiP 1971, z. 12, s. 924.

119 Zob. K. Poklewski–Kozieł: Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych oraz ustawodawstwa polskiego..., s. 594.

120 Do 11 listopada 1998 roku skargi były kierowane do Europejskiej Komisji Praw Człowieka, zob. A. Przyborska –Klimczuk: Reforma systemu kontroli Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, PiP 1995, nr 10–11, s. 95–105. Tryb postępowania przed Europejską Komisją Praw Człowieka oraz Europejskim Trybunałem Praw Człowieka omawiają m. in.: P. Hofmański: Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa..., s. 61–103, oraz tego Autora: Ochrona praw człowieka. Studium z zakresu ochrony prawnej przed ingerencjami w prawa uczestników procesu karnego, Białystok 1994, s. 120 i n.; Z. Holda: Ochrona praw człowieka, Lublin 1996, s. 24–34; B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 21–22; A. Reynaud: Human rights in prison..., s. 44–45.

121 Zob. B. Stańdo–Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności w świetle orzeczeń..., s. 18; P. Hofmański: Komentarz do wybranych przepisów Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności..., s. 107.

122 Trybunał Praw Człowieka może także stwierdzić niezgodność normy prawa krajowego z Konwencją. Zważywszy na obowiązek kierowania się orzeczeniami Trybunału zmusza to dane państwo do zmian w wewnętrznym porządku prawnym doprowadzających do zgodności z Konwencją. Szerzej zob.: P. Hofmański: Wpływ standardów w zakresie prawnomiędzynarodowej ochrony praw człowieka na system prawa karnego i praktykę sądów karnych, Biuletyn Ośrodka Informacji i Dokumentacji Rady Europy, Centrum Europejskie UW, Biuletyn 1998, nr 3–4, s. 117.

Nie jest to jedyna możliwość odwołania się do gremium ponadpaństwowego. Z art. 1 Protokołu Fakultatywnego do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych wynika, że skazany może zwrócić się także do Komitetu Praw Człowieka, gdy jego prawa zagwarantowane w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych zostały naruszone. Także w tym przypadku może to nastąpić po wyczerpaniu drogi krajowej.

System skarg kierowanych do organów krajowych i organów ponadpaństwowych dotyczy indywidualnych sytuacji. W aktach międzynarodowych przewidziano także inne systemy kontroli i zabezpieczeń humanitarnego traktowania skazanych.

Na mocy art. 1 Europejskiej Konwencji o zapobieganiu torturom oraz niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu powołano Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Niehumanicznemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu. Głównym celem działania Komitetu jest zapobieganie gwałtom fizycznym i psychicznym na osobach pozbawionych wolności¹²³. W doktrynie podkreśla się, że powołanie do życia Komitetu jako „nadprogramowego” mechanizmu kontroli jest wyrazem szczególnej odpowiedzialności państwa za losy osób pozbawionych wolności¹²⁴. Komitet – poprzez wizytacje okresowe i przeprowadzane *ad hoc* w zakładach karnych – bada traktowanie osób pozbawionych wolności¹²⁵. Po wizytacji sporządzane jest sprawozdanie, które Komitet przesyła Państwu, którego zakłady karne wizytowano. Sprawozdanie jest poufne, na publikację Państwo – Strona Konwencji musi wyrazić zgodę. Rządy Państw, w których przeprowadzano wizytacje, chętnie zgadzają się na publikację sprawozdań, by, jak podkreśla się w doktrynie¹²⁶, nie sprawiać wrażenia, że usiłują coś ukryć, zwłaszcza że mogą w sprawozdaniu umieścić swoje uwagi. W przypadku gdy Państwo – Strona odmawia poprawy sytuacji więźniów sankcją jest „upublicznienie sprawy”, Komitet może bowiem podjąć decyzję o wydaniu publicznego oświadczenia, po uprzednim umożliwieniu stronie przedstawienia swego stanowiska¹²⁷. Komitet wielokrotnie pod-

123 Zob. Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty w Polsce prowadzonej przez Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom i Niehumanicznemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT), PWP 1999, nr 24–25, s. 118.

124 Zob. B. Gronowska: Wolność i bezpieczeństwo osobiste w sprawach karnych w świetle standardów Rady Europy..., s. 119.

125 Szerzej na te temat lustracji: G. Kaiser: Die Europäische Antifolterkonvention als Bestandteil internationalen Strafverfahrens- und Strafvollzugsrechts, Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht 1991, z. 2, s. 213–231.

126 Zob. H. J. Bartsch: Zakaz stosowania tortur i złego traktowania w europejskim systemie ochronnym..., s. 284. Zob. także uwagi dotyczące wizytacji i raportów po wizytacjach P. Hofmański: Komentarz do Europejskiej Konwencji o zapobieganiu torturom oraz niehumanicznemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu (w:) Standardy prawne Rady Europy. Teksty i komentarze, Tom II, Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 154 in.

127 Szerzej: A. Kremplewski: Lustracje przeprowadzane przez Europejski Komitet Zapobiegania Torturom oraz Niehumanicznemu lub Poniżającemu Postępowaniu albo Karaniu (w:) Monitorowanie policji i więzień. Prawa pozbawionych wolności, red. A. Rzepliński, W-wa 1995, s. 97. W 1992 roku Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom skorzystał z tego uprawnienia, składając publiczne oświadczenie w sprawie Turcji. Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka: Prawa osób pozbawionych wolności..., s. 39. Por. także: 3rd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1992, Strasbourg 1993, CPT/Inf (93)12, s. 7.

kreślał, że jego rolą nie jest publiczna krytyka państwa, w którym przeprowadzono wizytacje zakładów karnych, lecz udzielanie pomocy przy doskonaleniu ochrony osób pozbawionych wolności przed złym traktowaniem¹²⁸. Należy zaznaczyć, iż przewidziano także wizytacje tzw. następcze, których celem jest sprawdzenie realizacji zaleceń zawartych w sprawozdaniu z wizytacji więzienia. Te wizytacje zakładów karnych, a szczególnie możliwość publikacji sprawozdań z lustracji zakładów mobilizują do przestrzegania praw skazanych i działań na rzecz podnoszenia standardu życia w więzieniach. Można wskazać kilka przykładów. Podczas wizyty w angielskich zakładach karnych w 1990 roku przedstawiciele Komitetu stwierdzili, że skazani mieli utrudniony dostęp do prysznica i zdarzały się wypadki, że skazani korzystali z prysznica raz w miesiącu. Komitet uznał, że korzystanie przez skazanego z prysznica raz w tygodniu to absolutne minimum¹²⁹. Sytuacja uległa istotnej zmianie. Skazanym zagwarantowano korzystanie z prysznica i kąpeli dwa razy w tygodniu, a nawet częściej¹³⁰. Po wizytacji w 1993 roku zakładach karnych Norwegii Komitet zalecił zwiększenie miejsc pracy¹³¹. Rząd norweski odpowiedział, że poczyniono już w tym kierunku odpowiednie kroki¹³².

Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nie-ludzkiego lub poniżającego traktowania lub karanía także tworzy pewien system zabezpieczeń w płaszczyźnie poszanowania godności skazanego, nakładając na państwa–strony szereg obowiązków. Zobowiązuje państwo do uznania w prawie wewnętrznym wszystkich aktów tortur za przestępstwo zagrożone karą oraz nakłada obowiązek ich ścigania. Z Konwencji wynika także zobowiązanie do zapewnienia każdej osobie poddanej torturom prawa do wniesienia skargi i otrzymania sprawiedliwego i adekwatnego odszkodowania¹³³.

5. Aktywizacja skazanych formą przygotowania do pełnienia ról społecznych

Zgodnie z przyjętym w Europejskich Regulach Więziennych modelem normalizacji i celem wykonywania kary, jakim jest przygotowanie skazanego do życia po

128 Patrz np.: 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991, CPT/Inf (92)3, Strasbourg, 13 April 1992, s. 3: Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom..., s. 117. Zob. także: Bartsch H. J.: Zakaz stosowania tortur i złego traktowania..., s. 283.

129 Zob. Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, Strasbourg 26 November 1991, CPT/Inf (91)15, s. 31.

130 Zob. Follow up report of the United Kingdom Government in response to the report of the CPT on visit to the United Kingdom from 29 July to August 1990, CPT/Inf (93) 9, Strasbourg 15 April 1993.

131 Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to July 1993, Strasbourg/Oslo, 21 September 1994, CPT/Inf (94)11..., s. 34.

132 Response of the Norwegian Government to the report of the CPT on its visit to Norway from 27 June to 6 July 1993, CPT/Inf (94)12, Strasbourg/Oslo, 21 September 1994, s. 20.

133 Szerzej zob. J. Skupiński: Międzynarodowy zakaz tortur lub innego nie-ludzkiego traktowania w świetle polskiego prawa karnego (w:) Standardy praw człowieka a polskie prawo karne, red. J. Skupiński, Warszawa 1995, s. 273.

opuszczeniu zakładu karnego (reguła 70.1), należy minimalizować szkodliwe skutki uwięzienia i dążyć do zacierania różnic pomiędzy życiem w więzieniu a życiem na wolności (reguła 65). Powinno to następować przez stwarzanie skazanemu możliwości rozwoju umiejętności i zdolności, „które zwiększą szansę jego readaptacji społecznej po zwolnieniu”. W tym celu zdaniem twórców Reguł należy w indywidualnym programie oddziaływania wykorzystać pracę, szkolenie, naukę, wychowanie fizyczne. Program oddziaływania powinien być sporządzony po przyjęciu skazanego do zakładu i powinien uwzględniać wiedzę, indywidualne potrzeby, zdolności i predyspozycje skazanego.

Także Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom, uznając, że w przygotowaniu więźnia do życia na wolności szczególną rolę odgrywa aktywizacja skazanych zaleca, by więźniowie przez okres co najmniej 8 godzin dziennie korzystali z różnych form celowej aktywności jak: praca, nauka, różne formy szkoleń, zajęcia rekreacyjne, relaksacyjne, sport¹³⁴.

Jednym z najstarszych środków oddziaływania na skazanych podczas wykonywania kary pozbawienia wolności, od czasów nowożytnego więziennictwa, jest praca skazanych. Już na I Kongresie Penitencjarnym, który odbył się w 1846 roku we Frankfurcie nad Menem zalecano, aby „więzień zatrudniony był użyteczną pracą”¹³⁵. Na przestrzeni lat różnie pojmowano jej rolę w tym procesie, co pozostawało w ścisłym związku z poglądami na cele wykonywania kary pozbawienia wolności¹³⁶.

W pracy więźniów zawsze przewijały się trzy aspekty: wychowawczy, ekonomiczny i represyjny.

134 Zob. 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991, CPT/Inf (92)3, Strasbourg 13 April 1992, s. 14 oraz m. in.; Report to the Finnish Government on the visit of Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992, CPT/Inf (93)8, Strasbourg 1 April 1993, s. 36; Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 5 to 14 May 1991, CPT/Inf (92)4, Strasbourg, 12 March 1992, s. 47; Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20, Strasbourg/Athens 29 November 1994, s. 42; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, CPT/Inf (91)15, Strasbourg 26 November 1991, s. 27; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11..., s. 25; Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7..., s. 21; Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 23 to 26 August 1994, CPT/Inf (95)5..., s. 11; Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 15 to 25 February 1998, CPT/Inf (99)4..., s. 18; Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by the CPT from 19 to 27 January 1992, CPT/Inf (9)9, Strasbourg 22 Juli 1994, s. 30; Report to the German Government on the visit to Germany carried out by the CPT from 14 to 26 April 1996, CPT/Inf (97)9, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9709en.htm>, s. 28–29; Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by the CPT from 17 to 27 November 1997, CPT/Inf (98)15, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9815en.htm>, s. 16; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf2000-len.htm>, s. 21, 25; Report to the United Kingdom Government on the visit United Kingdom and Isle of Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf2000-9>, s. 36–37; Report to the Government of the Netherlands on the visit to the Netherlands Antilles carried out by the CPT from 25 to 29 January 1999, CPT/Inf (2000)9, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf2000-9>; s. 9; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 13 to 23 September 1999, CPT/Inf (2000)15..., s. 16

135 Patrz: J. Górny: Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych..., s. 90.

136 Patrz: S. Walczak: Prawo penitencjarne... s. 123–127 i s. 349; J. Śliwowski: Prawo i polityka penitencjarne..., s. 33–45 i cytowana tam literatura.

W Regułach Minimalnych i Europejskich Reguł Więziennych wskazano na wychowawczy cel zatrudnienia, zalecając, aby praca była postrzegana jako pozytywny element postępowania ze skazanymi. Zdaniem twórców Reguł należy przydzielać skazanym taką pracę, która przyczyni się do utrzymania lub zwiększenia możliwości zarobienia przez nich na normalne życie po zwolnieniu. Kierując skazanego do pracy, należy uwzględnić jego zdolności fizyczne i umysłowe¹³⁷. Istotnym krokiem na drodze upodmiotowienia więźniów jest przyznanie skazanemu możliwości decydowania o wyborze rodzaju zatrudnienia. Swoboda decyzji skazanego ograniczona jest wymogami zarządzania zakładem i bezpieczeństwa.

Przyjmując, że celem pracy skazanych jest przygotowanie ich do warunków normalnego życia zawodowego, twórcy Reguł Minimalnych i Europejskich Reguł Więziennych zalecają zbliżanie warunków pracy skazanych do warunków pracy w społeczeństwie, do którego powrócą. Realizacji tego zadania służy wiele rozwiązań zalecanych w Regułach Minimalnych a także w Europejskich Regułach Więziennych.

Organizacja i metody pracy, jak wynika z Europejskich Reguł Więziennych, powinny na ile to jest możliwe być zbliżone do tych, jakie są zapewnione przy podobnej pracy na wolności oraz powinny uwzględniać współczesne standardy oraz technikę i organizację procesów produkcyjnych (reguła 72). Zdaniem twórców komentarza do Reguł Minimalnych¹³⁸ także przy pracach porządkowych więźniowie powinni korzystać z takich samych udogodnień, jakie wykorzystuje się na wolności. W komentarzu jako niedopuszczalną uznano np. praktykę mycia podłogi „na kolanach” przy wykorzystaniu szmaty, gdy poza murami więzienia wykorzystuje się do tego celu odpowiednie szczotki.

Maksymalny dzienny czas pracy powinien być ustalany na takich samych zasadach jak w przypadku pracowników na wolności (reguła 75). Również zasady bezpieczeństwa i higieny pracy oraz ubezpieczenie od wypadków przy pracy i chorób zawodowych powinny być podobne do tych, jakie mają zapewnione pracownicy wolnościowi (reguła 74).

W Europejskich Regułach Więziennych (reguła 76) podjęto także kwestię wynagrodzenia za pracę, zalecając tworzenie słusznego systemu wynagrodzenia. Użycie określenia „słuszny system wynagrodzenia” budzi pewne zdziwienie. Skoro zdaniem twórców Reguł należy dążyć do tworzenia warunków pracy i systemu ubezpieczeń na takich samych zasadach, jak w przypadku pracy na wolności także system wynagrodzeń nie powinien być objęty tą regułą. Taką zasadę przyjął Komitet Ministrów Rady Europy w rezolucji poświęconej pracy więźniów¹³⁹, zalecając, by warunki pracy i wynagrodzenie były zgodne ze standardami wewnętrznymi.

137 Już w 1930 roku na X Międzynarodowym Kongresie Karnym i Penitencjarnym w Pradze uchwalono, że praca powinna być dostosowana do właściwości, uzdolnień i predyspozycji więźnia. Zob. J. Górny: Kara decyduje o wszystkim, *Gazeta Penitencjarna* 1979, nr 2, s. 3.

138 *Making standards work...*, s. 133.

139 Rezolucja (76)2 z 1975 roku Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie pracy więziennej (w:) A. Reynaud: *Human rights...*, s. 199–200.

W Europejskich Regułach Więziennych zaleca się, by więzień dysponował przynajmniej częścią zarobków, przeznaczając je na zakup niezbędnych artykułów czy pomoc rodzinie. Zdaniem Komisji Praw Człowieka więźniowi nie musi przysługiwać roszczenie o wynagrodzenie za pracę, jest bowiem do przyjęcia, iż należnościami więźniów dysponuje administracja więzienia¹⁴⁰.

Więźniowie w większości nie mają odpowiednich kwalifikacji a także umiejętności niezbędnych do wykonywania pracy. Odpowiednio zorganizowana praca w zakładzie karnym może być treningiem do nabycia tych umiejętności i zdobycia kwalifikacji na wolności. Dostrzegając taką potrzebę, Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom zleca rozwijanie warsztatów, w których skazani zdobywać będą umiejętności umożliwiające po wyjściu z więzienia podjęcie pracy¹⁴¹.

Z Reguł Minimalnych (reguła 71.2) i Europejskich Reguł Więziennych (reguła 71.1) wynika obowiązek pracy odpowiedniej do kondycji fizycznej i psychicznej określonej przez lekarza¹⁴², przesądza o tym użycie sformułowania „od więźniów można wymagać świadczenia pracy”. Nałożenie na skazanego obowiązku pracy jest zgodne z Europejską Konwencją Praw Człowieka (art. 4) oraz Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych (art. 8)¹⁴³. Dokumenty te wprawdzie zakazują wprowadzania pracy przymusowej, lecz nie uznają za taką pracy wymaganej w ramach wykonywania kary pozbawienia wolności orzeczonej przez sąd. Rodzi się więc pytanie, czy obowiązek pracy obejmuje także prace szczególnie uciążliwe, co przecież w czasach niezbyt nam odległych nie należało do przypadków sporadycznych. W doktrynie¹⁴⁴ panuje pogląd, iż z art. 4 ust. 3a Europejskiej Konwencji Praw Człowieka wynika zakaz obciążania więźniów ciężką pracą czy też wykonywaną w szczególnie uciążliwych warunkach. Zmuszanie więźniów do takiej pracy potęguje dolegliwość kary pozbawienia wolności.

Zdaniem E. Hansena¹⁴⁵ Reguły podniosły pracę więźniów do rangi prawa. Jest to stwierdzenie zbyt daleko idące. W Regułach Minimalnych (reguła 71.3) oraz w Europejskich Regułach Więziennych (reguła 71.4) znajdujemy zapis, iż więźniom zapewniana jest wykonywanie pracy. Można więc wnosić, że twórcy Reguł chcieli

140 Szerzej analizuje to orzeczenie P. Hofmański: *Europejska Konwencja Praw Człowieka...*, s. 186.

141 Zob. Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990, CPT/Inf (91)15, s. 29, s. 71. Por. także Making standard work..., s. 133.

142 W komentarzu do Reguł Minimalnych zaleca się, by decyzja lekarza była respektowana, a badania powinny odbywać się z chwilą przybycia skazanego do zakładu karnego. Szerzej: Making standards work..., s. 132.

143 Zob. także Konwencję nr 105 o zniesieniu pracy przymusowej przyjętą przez Międzynarodową Organizację Pracy w Genewie dnia 25 czerwca 1957 r. Polska ratyfikowała Konwencję w dniu 23 czerwca 1958 r. – Dz.U. 1959, nr 39, poz. 240. Por. także: A. Reynaud: *Human rights in prisons...*, s. 85–86.

144 Patrz: P. Hofmański: *Europejska Konwencja Praw Człowieka...*, s. 185.

145 Patrz: E. Hansen: *Praca więźniów w ocenie i sugestjach Johna Howarda i Reguł Minimalnych (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, red. T. Bojarski, Z. Hołda, J. Baranowski, Lublin 1985, s. 18. Zob. także: M. Skoczela: *Zatrudnienie skazanych w Polsce i we Francji*, Jurysta 2000, nr 10, s. 7. K. Poklewski-Koziół w katalogu praw skazanego umieszcza prawo do pracy. Zob. tego Autora: *Prawa osób pozbawionych wolności (skazanych i tymczasowo aresztowanych)...*, s. 173.

zmobilizować administrację więzienia do podjęcia wysiłków, by jak najliczniejsze grono skazanych mogło pracować. Większość państw, jak wynika ze sprawozdań Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom z wizytacji zakładów karnych¹⁴⁶, boryka się z trudnościami związanymi z zapewnieniem miejsc pracy skazanym. W takiej sytuacji prawo miałyby charakter postulatyczny, co z całą pewnością trudno uznać za oddziaływanie wychowawcze.

W efektach ekonomicznych zatrudnienia zainteresowany jest przede wszystkim skazany, który otrzymane za pracę pieniądze może przeznaczyć na zakup artykułów żywnościowych, pomoc rodzinie, spłatę zobowiązań alimentacyjnych, kosztów postępowania sądowego, orzeczonej grzywny oraz może gromadzić fundusze na okres po opuszczeniu zakładu karnego. Zainteresowana jest także rodzina skazanego, która chociaż w minimalnym stopniu może otrzymać od skazanego pomoc materialną. Część należności za wykonywaną pracę trafia do skarbu państwa, a więc także społeczeństwo jest zainteresowane tym, by skazany choć w części pokrywał koszty pobytu w zakładzie karnym. Zdając sprawę z doniosłości aspektu ekonomicznego zatrudnienia, twórcy Europejskich Reguł Więziennych (reguła 72.2) podkreślają, że „choć dążenie do uzyskania zysku z produkcji w zakładach może być cenne dla podnoszenia standardów oraz polepszania jakości i zakresu szkolenia, interesy więźniów oraz oddziaływanie na nich nie powinno być podporządkowane temu celowi. Aspekt ekonomiczny nie może przysłonić aspektu wychowawczego pracy więźniów”.

W Regułach Minimalnych zawarto zalecenie (reguła 71.1), aby praca nie miała charakteru dolegliwości. Czy jednak aspekt dolegliwości może być całkowicie wyeliminowany. Z całą pewnością nie. Dostrzegli to twórcy Europejskich Reguł Więziennych, o czym świadczy fakt, że ten zapis nie został powtórzony w tych Regułach. Skazany musi podjąć pracę, spoczywa bowiem na nim taki obowiązek. W pewnym stopniu ograniczona jest swoboda decydowania o rodzaju pracy. Więźniowie mogą wybierać rodzaj wykonywanej pracy, z ograniczeniami wynikającymi z posiadanych kwalifikacji oraz wymogów administracji zakładu karnego i dyscypliny.

Z Reguł Minimalnych i Europejskich Reguł Więziennych oraz z zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie edukacji w więzieniach wynika, że w zakładzie karnym powinien być realizowany program nauczania w celu zwiększenia szans społecznej readaptacji skazanych, wzmocnienia ich postaw moralnych

146 Patrz: Report to the Government of Greece on the visit Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20, Strasbourg/Athens 29 November 1994, s. 43; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September 5 October 1993, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin, 13 December 1995, s. 42; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to 6 July 1993, CPT/Inf (94)11, Strasbourg/Oslo 21 September 1994, s. 34; Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1..., s. 34; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993, CPT/Inf (95)14..., s. 42; Report to Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9..., s. 22.

oraz szacunku dla samych siebie. Nauka powinna być zintegrowana z ogólnym systemem nauczania by po opuszczeniu więzienia skazany mógł kontynuować naukę. Tak dalece jak to jest możliwe nauka powinna odbywać się w placówkach oświatowych poza zakładem karnym. Zakład karny powinien stworzyć właściwe warunki do nauki, a szczególnie zapewnić dostęp do biblioteki wyposażonej w materiały szkoleniowe. Także w Rezolucji w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe zaleca się popieranie wszelkiego rodzaju nauczania i szkolenia oraz wynagradzanie takiej działalności. Szczególny nacisk kładzie się zwłaszcza na nauczanie zawodu.

Istotną rolę przypisują nauce Autorzy komentarza do Reguł Minimalnych¹⁴⁷ zalecając w przypadku zbiegania się dwóch formy aktywności, a więc pracy i nauki pozostawienie skazanemu możliwości wyboru. Podzielił to stanowisko Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom, zalecając, iż w przypadku skazanych młodocianych pierwszeństwo przed pracą powinna mieć edukacja i zawodowy trening¹⁴⁸.

Zwrócenie szczególnej uwagi na kształcenie skazanych jest w pełni uzasadnione. Znaczna bowiem grupa skazanych nie ma żadnych kwalifikacji. Z praktyki zaś wiadomo, że większe szanse na znalezienie pracy mają osoby posiadające kwalifikacje.

6. Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym elementem normalizacji wykonywania kary pozbawienia wolności

Kara pozbawienia wolności powoduje zmianę środowiska skazanego, uniemożliwiając bądź znacznie utrudniając kontakt z osobami bliskimi, co w konsekwencji w wielu wypadkach prowadzi do osłabienia bądź zerwania więzi między skazanym a jego rodziną¹⁴⁹. Odbudowanie więzi jest bardzo trudne, gdy skazany opuszcza zakład karny – szczególnie gdy następuje to po długim w nim pobycie – i potęguje trudności związane z powrotem skazanego do społeczeństwa.

Problem ten zaczęto dostrzegać już w okresie systemu celkowego wykonywania kary. Całkowita izolacja więźniów, którą początkowo preferował ten system, nie przyniosła efektów¹⁵⁰. Skazani po opuszczeniu więzienia nie potrafili funkcjonować w społeczeństwie. W systemie progresywnym kontakty skazanego z osobami bliskimi uczyniono jednym z elementów wykonywania kary.

147 Zob. Making standards work..., s. 133.

148 Zob. Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf (95)5..., s. 30.

149 Szerzej na ten temat zob. T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 177; T. Szymanowski, J. Górski: Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle badań, Warszawa 1982, s. 159; W. T. Haesler: Trudności w adaptacji społecznej byłych więźniów..., s. 185.

150 Szerzej na temat umożliwiania kontaktów ze światem poza murami więzienia zob. S. Walczak: Prawo penitencjarne..., s. 110 i n.

W czasach nam współczesnych jest to problem szczególnie istotny bowiem każdy skazany, nawet na karę dożywotniego pozbawienia wolności, ma szansę powrotu do społeczeństwa, a pomoc rodziny może być w tym bardzo istotna.

Istotną rolę rodziny w społecznej readaptacji skazanych, a także w minimalizacji negatywnych skutków uwięzienia dostrzegają twórcy Reguł Minimalnych (reguła 37) i Europejskich Reguł Więziennych (reguła 43). W obu aktach zawarte jest zalecenie podtrzymywania i wzmacniania stosunków skazanych z rodziną oraz innymi osobami. Dalej poszli twórcy Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych. W tymże akcie zapisano bowiem zakaz odmawiania kontaktów ze światem zewnętrznym a szczególnie z rodziną i z obrońcą na okres dłuższy niż kilka dni (zasada 9). Także w Strategicznym planie działania określającym wartości i zasady dla więziennictwa¹⁵¹ podkreślono, iż należy wspierać przestępców w utrzymywaniu i rozwoju więzi z rodziną. Zdaniem twórców Planu ma to zasadnicze znaczenie w przygotowaniu skazanych do powrotu do społeczeństwa.

W cytowanych już dokumentach międzynarodowych przewidziano różne formy kontaktów skazanego ze światem poza murami więzienia, a mianowicie pośrednie, jak korespondencja i bezpośrednie a więc wizyty rodzin skazanych w zakładzie karnym i przepustki, które umożliwiają skazanemu bezpośredni kontakt z rodziną poza murami zakładu karnego.

Administracja zakładu karnego jak wynika ze Zbioru Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych i Uwięzionych (zasada 19), powinna stworzyć odpowiednie warunki dla podtrzymywania kontaktów skazanego z rodziną. W tymże dokumencie zawarto także zasadę, której wprowadzenie do praktyki może w istotny sposób przyczynić się do podtrzymania więzi skazanego z rodziną. Zaleca się mianowicie, by skazany odbywał karę w zakładzie karnym położonym najbliżej miejsca zamieszkania¹⁵². Jest to bardzo istotne. Umieszczenie skazanego w zakładzie karnym położonym w bliskiej odległości od dotychczasowego miejsca zamieszkania umożliwia, nawet (w przypadku kilkugodzinnej przepustki) odwiedzenie rodziny, a także pozwala na częstsze wizyty w zakładzie karnym rodziny bez zbytnich uciążliwości i kosztów, co występuje w przypadku dużych odległości między zakładem karnym a miejscem zamieszkania rodziny skazanego i jest często przyczyną rezygnacji z wizyt. Należy podkreślić, że Komisja Praw Człowieka uznała przetrzymywanie skazanego w zakładzie karnym położonym tak daleko od miejsca zamieszkania, że uniemożliwiało to rodzinie odwiedzenie skazanego za naruszenie

151 Towards Improved Corrections: A Strategic Framework The International Centre for Criminal Law reform and Criminal Justice Policy, Canada Vancouver, August 1994 (w:) Reforma więziennictwa: strategiczny plan działania, PWP 1995, nr 10, s. 71–81.

152 Por. Making standars work..., s. 102.

prawa do życia w rodzinie¹⁵³. Podtrzymywaniu więzi z rodziną służy także zalecenie umieszczenia skazanych w zakładach otwartych.

Najbardziej rozpowszechnioną formą kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego jest korespondencja. Nie wymaga ona zbyt wielu nakładów finansowych ze stron skazanego a także jego rodziny.

Prawo do poszanowania korespondencji zagwarantowane jest w art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka¹⁵⁴. Rodzi to dla państwa dwa obowiązki, a mianowicie powstrzymanie się od ingerencji w sferę tych praw i równocześnie obowiązek obrony członka społeczeństwa, gdy prawa te zostały naruszone. Reguły Minimalne (reguła 37) przewidują niezbędny nadzór nad komunikowaniem się skazanych w formie korespondencyjnej. Nadzór nad korespondencją nie jest łamaniem prawa do poszanowania korespondencji. Nie jest to bowiem prawo nieograniczone. Dopuszczalna jest ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tego prawa. Musi być ona przewidziana przez prawo i uznana za konieczną w demokratycznym państwie. Zdaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁵⁵ obywatele muszą mieć wskazówkę, kiedy ingerencja może nastąpić. W prawie wewnętrznym musi istnieć akt prawny, dostępny obywatelom, wskazujący przesłanki ingerencji, a więc warunki i okoliczności w jakich może nastąpić ograniczenie tego prawa, czas trwania ograniczeń, oraz środki ochrony prawnej przed dowolną ingerencją władz publicznych w wolność zagwarantowaną w tym przepisie. W Europejskiej Konwencji Praw Człowieka sprecyzowano także cele ingerencji, wskazując na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób. Jest to katalog zamknięty. Pewne trudności może rodzić użyte w cytowanym zapisie określenie „konieczność” w kontekście ingerencji w demokratycznym państwie. W tej kwestii wypowiedział się Trybunał Praw Człowieka, podkreślając, iż „kryterium to z jednej strony odwołuje się do pewnego standardu europejskiego, z drugiej zaś pozwala uwzględnić stosunki panujące w

153 Szerzej zob. B. Stańdo–Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 50.

154 Należy podkreślić, iż z Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 roku (art. 12) wynika, że „Nikt nie może być poddany arbitralnemu ingerowaniu w jego życie prywatne, rodzinne, domowe lub korespondencje, ani też atakom na jego honor i dobre imię. Każdy człowiek ma prawo do ochrony prawnej przeciwko takim ingerencjom i zamachom”. Tekst Deklaracji (w:) *Prawa człowieka. Wybór źródeł*, opr. K. Motyka, Lublin 1996, s. 51–58.

155 Zob.: A. Rzepliński: *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 2 sierpnia 1984 r.*, sygn. 4/1983/60/94, *Sprawa Malone przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (cz. I), *Prokuratura i Prawo* 1997, nr 4, s. 136 oraz orzeczenia Trybunału omawiane w tej pracy a mianowicie: *sprawa Silver i inne przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z dnia 25 marca 1983 r.*, (Seria A, nr 61) i *sprawa Sunday Times z dnia 27 kwietnia 1979 r.* (Seria A nr 30) oraz tego Autora: *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 18 listopada 1977 r.*, (Seria A 28). *Sprawa Klaas i inni przeciwko Niemcom*, *Prokuratura i Prawo* 1995, nr 9, s. 112–113. Zob. także *Case of Halford v. The U. K.*, *Court Judgm.*, 25 June 1997, *Reports* 1997, s. 11–12 (w:) *Orzecznictwo Strasburskie Zbiór orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka...*, s. 677–678 oraz *sprawa Campbell przeciwko Wielkiej Brytanii*, orzeczenie z dnia 25 marca 1992 r. (A. 233) z omówieniem M. A. Nowicki: *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Kamienie milowe*, Warszawa 1997, s. 310–316. Zob. także: D. Gomien: *Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka...*, s. 56; A. Redelbach: *Prawa naturalne – prawa człowieka – wymiar sprawiedliwości. Polacy wobec Europejskiej konwencji Praw Człowieka*, Toruń 2000, s. 345–355 oraz tego Autora: *Strasbourg bliżej. Skargi indywidualne do Europejskiej Komisji Praw Człowieka*, Poznań 1996, s. 104.

danym państwie i jego aktualną sytuację”¹⁵⁶. Zdaniem Trybunału „konieczność” oznacza, iż ingerencja odpowiada naglącej potrzebie społecznej a jej zakres jest współmierny do celu, jakiemu ma służyć i musi być oceniana z uwzględnieniem zwykłych i rozsądnych wymagań pozbawienia wolności¹⁵⁷. Przy dokonywaniu oceny istnienia konieczności należy uwzględnić przysługujący państwu margines swobody oceny. Zakres i sposób korzystania z przyznanej swobody powinien być określony w akcie dostępnym obywatelom¹⁵⁸.

Zdaniem Trybunału Praw Człowieka¹⁵⁹, pewien stopień kontroli korespondencji skazanych jest uzasadniony wymaganiami związanymi z uwięzieniem, lecz konieczność ingerencji powinna być oceniana z uwzględnieniem zwykłych i rozsądnych wymagań pozbawienia wolności. Podkreślono również, że określając ten stopień kontroli, nie można zapominać, że korespondencja w przypadku znacznej liczby skazanych jest jedynym ich kontaktem ze światem poza murami więzienia¹⁶⁰.

Szczególne ochrona w przypadku prawa do poszanowania korespondencji, zdaniem Trybunału Praw Człowieka, powinna być zagwarantowana korespondencji skazanego z adwokatem. Trybunał dopuszcza otwarcie przez władze więzienne listu od adwokata w sytuacji, gdy władze mają uzasadnione powody, aby sądzić, że list zawiera zakazane przedmioty. Taki list może być otwarty, lecz nie może być czytany. Pewnym zabezpieczeniem, zdaniem Trybunału, może być otwarcie listu w obecności skazanego. Przeczytanie listu może nastąpić tylko wówczas, gdy władze więzienne mają uzasadnione przypuszczenie, że zawartość listu zagraża bezpieczeństwu w więzieniu lub ma cechy przestępstwa¹⁶¹.

156 Zob. orzecznictwo omówione w pracy P. Hofmański: *Europejska Konwencja Praw Człowieka...*, s. 330. Zob. także B. Stańdo-Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 49.

157 Zob. wyrok z dn. 21 lutego 1975 r., (seria A, nr 18) w sprawie Golder przeciwko Wielkiej Brytanii z omówieniem B. Stańdo-Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 52–54.

158 Zob. sprawa Calogaro Diana przeciwko Włochom (wyrok z dn. 15 listopada 1996 r., skarga nr 1521/89) z omówieniem M. A. Nowicki: *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1996*, Warszawa 1997, s. 145–146 oraz sprawa Compbell przeciwko Wielkiej Brytanii (wyrok z dn. 25 marca 1992 r., seria A, nr 233). Omówienie tego orzeczenia zob.: M. A. Nowicki: *Kamienie milowe Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka...*, s. 310–317; oraz tego Autora: *Orzecznictwo Trybunału Praw Człowieka 1991–1993*, Warszawa 1994, s. 100–101 oraz B. Stańdo-Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 55–59; D. Gomierni: *Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka...*, s. 57–59. Zob. sprawa Petra przeciwko Rumunii (orzeczenie – 23 września 1998 r., raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 30 października 1997 r., skarga nr 27273/95 <http://www.radaeuropey.org.pl/petra.htm>). Zob. także omówienie tego orzeczenia B. Gronowska: *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 23 września 1998 r.*, sygn. 115/1997/899/1111. *Sprawa Petra przeciwko Rumunii*, Prokuratura i Prawo 1999, nr 7–8, s. 121–125.

159 Zob. wyrok w sprawie Golder przeciwko Wielkiej Brytanii z dnia 21 lutego 1975 r., (seria A, nr 18) z omówieniem B. Stańdo-Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 52–54.

160 Zob. *Case of Campbell v. The U. K.*, Court Judgm., 25 March 1992, ser. A, t. 233, s. 15–19 (w:) *Orzecznictwo Strasburskie...*, s. 679–680. Zob. także orzeczenia Trybunału w sprawach: *Silver* z 25 marca 1983, A. 61, § 83–84, 104; *Boyle i Rice* z 27 kwietnia 1988, A. 131, § 50; *Mc Callum* z 30 sierpnia 1990, A. 183, § 30 z omówieniem L. Wildhaber: *Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego najnowsze orzecznictwo dotyczące art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Cz. II, Palestra 1996, nr 3–4, s. 151–151. Zob. także wyrok Trybunału z dn. 25 lutego 1992 r., (seria A, nr 227) w sprawie Pfeifer i Planki przeciwko Austrii z omówieniem M. A. Nowicki: *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1991–1993*, Warszawa 1994, s. 44–45.

161 Zob. sprawa De Wilde, Ooms i Versyp przeciwko Belgii (wyrok z dn. 18 czerwca 1971 r., seria A, nr 12) oraz sprawa Campbell przeciwko Wielkiej Brytanii (wyrok z dn. 25 marca 1992 r., seria A, nr 233) z omówieniem M. A. Nowicki: *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Kamienie milowe*, Warszawa 1997, s. 310–317.

Formą kontaktów umożliwiającą bezpośredni kontakt skazanego ze światem poza murami więzienia są widzenia. Z Europejskich Reguł Więziennych (reguła 43) wynika zalecenie umożliwienia skazanemu przyjmowania wizyt tak często, jak to jest możliwe.

Istotną wagę do kontaktów skazanego z rodziną jako formy rehabilitacji więźniów przywiązuje Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom. Komitet¹⁶² zaleca przynajmniej 1 godzinę w tygodniu widzeń i 20 min tygodniowo rozmowy telefonicznej. Czas trwania widzeń powinien być uzależniony od odległości, w jakiej mieszka rodzina skazanego od zakładu karnego. Komitet zaleca kumulowanie wizyt w przypadku dużej odległości miejsca zamieszkania rodziny skazanego od zakładu, w którym przebywa skazany. Przedstawiciele Komitetu podczas wizytacji zwracają uwagę także na warunki w jakich odbywają się wizyty, zalecając by pomieszczenia, w których skazani spotykają się z rodziną były zbliżone do warunków domowych. Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom dopuszcza limitowanie wizyt ze względu na bezpieczeństwo¹⁶³.

Reguły Minimalne dopuszczają niezbędny nadzór podczas przyjmowania wizyt przez skazanych, nie precyzując formy nadzoru. W komentarzu do Reguł Minimalnych¹⁶⁴ zaleca się obserwowanie skazanego i jego rodziny, lecz funkcjonariusz nie powinien mieć możliwości słuchania rozmowy.

Pozostaje jeszcze problem tzw. intymnych widzeń. Problem jest istotny. Zablockowanie możliwości zaspokajania potrzeb seksualnych prowadzi do stresów, skłonności do agresji, zmiany ukierunkowania popędu płciowego z heteroseksualnego na homoseksualny i często do zgwałceń homoseksualnych w zakładzie karnym¹⁶⁵. Tej problematyki nie podjęto w Regułach Minimalnych a także w Europejskich Regułach Więziennych. Z orzecznictwa Europejskiej Komisji Praw Człowie-

162 Zob. 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991, CPT/Inf (92)3, Strasbourg 13 April 1992, s. 15–16; Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20, Strasbourg/Athens 29 November 1994, s. 36, s. 47; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to 6 July 1993, Strasbourg/Oslo 21 September 1993, CPT/Inf (94)11, s. 41; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992, CPT/Inf (93)8, Strasbourg 1 April 1993, s. 45; Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf (96)5, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9605en.htm>, s. 34; Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9704en.htm>, s. 29; Report to the German Government on the visit to Germany carried out by the CPT from 14 to 26 April 1996, CPT/Inf (97)9, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9709en.htm>, s. 40; Report to the United Kingdom Government on the visit the United Kingdom and Isle Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1, <http://www.cpt.coe.int/en.reports/inf2000-len.htm>, s. 42; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9909en.htm>, s. 30; Report to the United Kingdom on the visit the United Kingdom and Isle Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf2000-len.htm>, s. 42. Zob. także: D. Gormien: *Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka...*, s. 59; A. Redelbach: *Strasbourg bliżej. Skargi indywidualne...*, s. 111.

163 Patr: 2nd General Report the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991, CPT/Inf (92)3, Strasbourg 3 April 1992, s. 16.

164 Patr: *Making standars work...*, s. 103–104.

165 Szerzej: E. Hansen: *Przestępstwa więźniów w okresie izolacji penitencjarnej*, Warszawa 1982, s. 124 i n.

ka wynika, że ograniczenie kontaktów seksualnych może nastąpić ze względu na bezpieczeństwo, chociaż absolutny zakaz nie znajduje usprawiedliwienia w klauzuli limitacyjnej Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (art. 8 ust. 2)¹⁶⁶. Najlepszym rozwiązaniem jest wykorzystanie w tym celu przepustek¹⁶⁷. To zalecenie rozwiązuje problem tylko częściowo, jak słusznie bowiem podkreśla się w doktrynie¹⁶⁸, pozostaje problem skazanych na długie kary, którzy mogą otrzymać przepustkę po dłuższym pobycie w zakładzie karnym.

Formą kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego najbardziej docenianą przez skazanych są przepustki. Umożliwiają one skazanemu spotkanie z rodziną poza zakładem karnym. W kwestii przepustek wypowiedział się Komitet Ministrów Rady Europy. W Zaleceniu w sprawie przepustek¹⁶⁹ podkreślono, że przepustki są jednym ze sposobów ułatwiania społecznej reintegracji więźniów, przyczyniając się równocześnie do tego, że więzienie staje się bardziej humanitarne¹⁷⁰.

Komitet Ministrów Rady Europy, podobnie jak twórcy Europejskich Reguł Więziennych, zaleca przyznawanie przepustek, w jak najszerszym z możliwych zakresie z przyczyn medycznych, edukacyjnych, zawodowych, rodzinnych oraz innych społecznych powodów.

W Zaleceniu wskazano kryteria, które powinny być brane pod uwagę przy udzielaniu przepustki, a mianowicie: istotę i powagę przestępstwa, długość odbytej kary, osobowość i zachowanie więźnia, ryzyko jakie może stanowić dla społeczeństwa, rodzinę więźnia i sytuację społeczną, cel przepustki.

Należy podkreślić, iż twórcy Zalecenia nie wprowadzają żadnych ograniczeń co do odbycia części kary, po upływie której skazany może ubiegać się o przepustkę. Wręcz przeciwnie, zalecają udzielanie przepustek tak szybko po przybyciu skazanego do zakładu karnego i często, jak to jest możliwe, uwzględniając wskazane kryteria. Zalecają także udzielanie przepustek skazanym odbywającym karę w zakładach zamkniętych pod warunkiem, że nie jest to sprzeczne z bezpieczeństwem publicznym.

Odmowa przepustki, zdaniem twórców Zalecenia, nie może być sankcją dyscyplinarną. Od tej zasady dopuszczono jeden wyjątek, a mianowicie sytuację, gdy

166 B. Stańdo–Kawecka: *Prawa osób pozbawionych wolności...*, s. 50.

167 Szerzej D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie Standardy Traktowania Więźniów...*, s. 117–118. Zob. także H. Machel: *Przepustka a problemy seksualne skazanych*, *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny* 1986, nr 9–10; *Making standards work...*, s. 104.

168 Zob. D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie Standardy Więzienne...*, s. 118.

169 Zob. Zalecenie R(82)16 z 1982 roku w sprawie przepustek więziennych. Tekst (w:) A. Reynaud: *Human rights in prisons...*, s. 199–200.

170 Już w 1976 r. w Rezolucji (76)2 w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe przyjętej przez Komitet Ministrów Rady Europy 17 lutego 1976 r. podkreślono, że przepustki nie należy traktować jako ulgi w odbywaniu kary lecz jako integralną część programu postępowania resocjalizacyjnego ze skazanymi. Tekst Rezolucji (w:) E. Janiszewska–Talago: *Wykonywanie kary długoterminowego pozbawienia wolności...*, s. 37–38.

skazany podczas przepustki nadużył zaufania. Skazanego wówczas należy poinformować o przyczynach odmowy i wskazać środki odwoławcze od tej decyzji.

7. Przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego

Skazani, opuszczając zakłady karne, najczęściej nie mają mieszkania, środków materialnych na egzystencję i szans na zatrudnienie. Gdy nie zostaną odpowiednio przygotowani do powrotu do społeczeństwa i nie otrzymają pomocy w chwili opuszczania zakładu karnego, powrócą do dawnego, często zdemoralizowanego środowiska, a efektem może być powrót po pewnym czasie do zakładu karnego. Dostrzegając te problemy, twórcy Reguł Minimalnych zalecają administracji zakładu karnego podjęcie przed końcem kary działań zapewniających skazanemu stopniowy powrót do życia w społeczeństwie (reguła 60.2).

Bardziej szczegółowo potraktowano tę problematykę w Europejskich Regułach Więziennych. Autorzy Reguł uznają, że przygotowanie więźniów do wolności powinno następować tak szybko, jak to jest możliwe po przyjęciu do zakładu karnego (reguła 70.1). Więźniom należy umożliwić korzystanie z wszelkich przedsięwzięć mających pomóc im w powrocie do społeczeństwa, do rodziny i w uzyskaniu zatrudnienia po zwolnieniu. W tym celu administracja zakładu karnego powinna opracowywać specjalne tryby postępowania oraz kursy, których celem będzie udzielanie skazanym porad i pomocy. W realizacji tego zadania, twórcy Reguł, dostrzegają istotną rolę nie tylko służby więziennej, ale także pracowników socjalnych i instytucji społecznych.

Twórcy Reguł Minimalnych, uznając, że obowiązek społeczeństwa nie ustaje z chwilą zwolnienia więźnia (reguła 64), zalecają tworzenie rządowych i pozarządowych instytucji do niesienia pomocy więźniom.

Skazanemu, który opuszcza zakład karny, należy udzielić pomocy rzeczowej w postaci dokumentów, odpowiedniego do pory roku ubrania, środków na dotarcie do miejsca zamieszkania, środków zapewniających utrzymanie na najbliższy okres a także pomocy w poszukiwaniu mieszkania i pracy.

W Regułach Minimalnych oraz w Europejskich Regułach Więziennych przewidziano utworzenie z części zarobków skazanych funduszu oszczędnościowego, który będzie przekazywany więźniowi w momencie opuszczania zakładu karnego. Przy udzielaniu pomocy więźniom administracja powinna współpracować ze służbami społecznymi i odpowiednimi organizacjami świadczącymi pomoc.

W doktrynie spotkało się z krytyką stanowisko Europejskiej Komisji Praw Człowieka, iż państwo nie jest zobligowane do zapewnienia minimalnych środków utrzymania czy zatrudnienia dla osób opuszczających więzienie. Zdaniem Autork komentarza do Europejskich Reguł Więziennych oznacza to „istotne ograniczenie

faktycznych możliwości osób zwalnianych z zakładów karnych uzyskiwania niezbędnego minimalnego wsparcia materialnego ze strony administracji więziennej”¹⁷¹.

W modelu więzienia „prospołecznego” postępowanie ze skazanymi ukierunkowane jest na przygotowanie skazanych do funkcjonowania w społeczeństwie bez wchodzenia w konflikt z prawem. Więzienie przekształca się z miejsca czasowej izolacji w miejsce, gdzie skazany może uzyskać pomoc w nauczaniu się umiejętności korzystania ze swych praw w taki sposób, by, dążąc do zaspokojenia swoich potrzeb, nie pozbawiał innych ich praw. W tym celu dąży się do zacierania różnic między życiem w zakładzie karnym a życiem na wolności poprzez tworzenie warunków do pełnienia przez skazanego ról społecznych, które będą istotne w życiu po opuszczeniu zakładu karnego.

Skazany z biernego przedmiotu oddziaływań wychowawczych staje się w pełni świadomym podmiotem, który przejmuje odpowiedzialność za swój los. Respektowaniu zasady poszanowania godności więźnia i respektowaniu jego praw ma służyć zakaz tortur i nieludzkiego lub poniżającego traktowania oraz systemu instytucji stworzonych w celu zabezpieczenia ochrony praw skazanych.

171 D. Gajdus, B. Gronowska: Europejskie standardy traktowania więźniów..., s. 148.

WYBRANE INSTYTUCJE WYKONYWANIA KARY POZBAWIENIA WOLNOŚCI ISTOTNE W SPOŁECZNEJ READAPTACJI SKAZANYCH W USTAWODAWSTWIE I PRAKTYCE PENITENCJARNEJ NIEKTÓRYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

*„Prawo powinno towarzyszyć skazanemu
w więzieniu, tam gdzie go postawiło”*

E. Decazes¹

1. Skazany podmiotem wykonywania kary pozbawienia wolności

Standardy opracowane na forum międzynarodowym i kierowane do poszczególnych państw w formie zaleceń skłaniają rządy tych państw do reform systemu penitencjarnego.

Moim zamierzeniem nie jest analiza prawno porównawcza systemów penitencjarnych poszczególnych państw europejskich. Analiza taka wymagałaby odrębnego i bardzo obszernego opracowania. Zamierzenie jest o wiele skromniejsze. Pragnę jedynie skoncentrować się na tych rozwiązaniach prawnych funkcjonujących w państwach europejskich, które w założeniu mają pomóc skazanym w społecznej readaptacji.

Wykonywanie kary pozbawienia wolności w państwach europejskich, jak wynika z przepisów regulujących tę problematykę, ma na celu przygotowanie skazanego do włączenia się do społeczeństwa i życia w nim bez wchodzenia w konflikty z prawem². Resocjalizacja³ pozostaje więc nadal celem kary. Słusznie zauważa jednak F. Dunkel⁴, że jest to resocjalizacja w nowym szerokim ujęciu. Obejmuje bowiem nie

1 Cytat za A. Peyrefitte: Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością..., s. 324.

2 Zob. np. Art. 1 Powszechnej organicznej ustawy penitencjarnej (Hiszpania), w którym czytamy, iż „Zasadniczym celem instytucji penitencjarnych ... jest reedukacja i przywrócenie społeczeństwu skazanych na karę pozbawienia wolności...”. Z § 2 Ustawy o wykonaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia (Niemcy) wynika, że w „toku wykonywania kary pozbawienia wolności więzień powinien nabrać na przyszłość umiejętności prowadzenia życia w poczuciu społecznej odpowiedzialności, bez popełniania przestępstw”, Ustawa o postępowaniu poprawczym (Szwecja) zawiera zapis, iż „Postępowanie poprawcze w zakładzie karnym będzie projektowane w ten sposób, aby wspierać przystosowanie skazanego do społeczeństwa i przeciwdziałać negatywnym skutkom uwięzienia” (art. 4). Teksty cytowanych ustaw (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne. Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja) pod red. A. Rzeplińskiego, Kalisz 1994.

3 W państwach Europy zachodniej pojęcie resocjalizacja zastępowane jest pracą socjalną (*Sozialarbeit, travail social, social work*). Celem pracy socjalnej jest „umożliwienie względnie normalnego funkcjonowania w społeczeństwie jednostkom znajdującym się w trudnych sytuacjach” z powodu np. popełnienia przestępstwa. Zob. P. Stępnik: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna..., s. 69 oraz tego Autora: Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki (w:) Więziennictwo Nowe wyzwania..., s. 80–82.

4 Patrz: F. Dunkel: Wykonywanie kary pozbawienia wolności i przebieg reformy penitencjarnej od r. 1970 w Republice Federalnej Niemiec..., s. 106. Zob. także: G. Kaiser: Strafvollzug in Europäischen Vergleich..., s. 238; Z. Holda:

tylko oddziaływania terapeutyczne zorientowane na teorię uczenia się treningu społecznego, leczenie psychiatryczne, terapię grupową, nauczanie zawodu, ale także stosowanie ulg, udzielanie urlopów, dostęp do kultury, umożliwienie kształcenia, wskazanie sposobów zagospodarowania czasu wolnego, kontakty ze światem zewnętrznym.

Tak pojmowana resocjalizacja z obowiązku skazanego staje się jego prawem. Jest ona ofertą zakładu karnego, ofertą będącą formą pomocy dla skazanego we włączaniu się w nurt życia społeczeństwa⁵. Oferta zakładu karnego obejmuje różne formy oddziaływania: nauczanie, zatrudnienie, zajęcia sportowe, kulturalno-oświatowe, kontakty ze światem zewnętrznym, oddziaływanie terapeutyczne, trening społeczny, leczenie psychiatryczne, kontakty z duchownymi. Zakład karny, przedstawiając skazanemu ofertę różnych form pomocy w zmianie postaw, zobowiązuje się do stworzenia odpowiednich warunków umożliwiających skazanemu tę zmianę.

Uznając autonomię skazanego, pozostawiono decyzję co do korzystania z oferowanego programu oddziaływania do jego uznania⁶. Autonomia skazanego nie kończy się z momentem wyrażenia zgody na udział w programie oddziaływania. Zgodnie z zasadą, iż człowiek aktywniej uczestniczy w tych formach oddziaływań, które sam zaakceptuje, administracja zakładu karnego stara się pozyskać skazanego do współpracy przy ustalaniu planu programu oddziaływania. Realizowane jest to w różnych formach. W ustawodawstwie większości państw europejskich przewidziano udział skazanego w tworzeniu planu oddziaływania wychowawczego⁷. W Szwecji⁸ do konsultacji nad programem oddziaływania wychowawczego zaprasza się także rodzinę czy bliskich skazanego.

Niemiecka ustawa penitencjarna (wprowadzenie) (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja), Pod redakcją A. Rzeplińskiego, Kalisz 1994, s. 143 oraz tego Autora: Ustawa penitencjarna Republiki Federalnej Niemiec, Lublin 1996, s. 32–33 a także Humanizacja wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach Europy Zachodniej (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 117; A. Wąsek: Kara pozbawienia wolności w Danii (w:) U progu nowych kodyfikacji karnych..., s. 189; R. Walmsley: Developing, treatment and rehabilitation programmes in Central and Eastern Europe (w:) New Trends in Prison Design Maintaining Security Whilst Developing Treatment and Rehabilitation Programmes, Central Collection of Correctional Documents of Central and East European Countries, Budapest 1997/1, s. 77.

5 Patrz: A. Grześkowiak: Upewnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego, *Przestępczość na Świecie* 1989, t. XXI, s. 74; B. Starido-Kawecka: Aktualne problemy niemieckiej reformy penitencjarnej, *Paestra* 1994, nr 3–4, s. 129–130 oraz tej Autorki: Założenia i efekty reformy penitencjarnej w..., s. 89; R. Badinter: Reforma więziennictwa we Francji, *Przestępczość na Świecie* 1985, t. XVIII, s. 12; Z. Holda: System penitencjarny Republiki Federalnej Niemiec *Studia Prawnicze* 1986, nr 3–4, s. 42; J. Górny: Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności w Republice Federalnej Niemiec na tle reformy z 1976 r., *Przestępczość na Świecie* 1984, t. XVII, s. 69.

6 Zob. m. in.: G. Kaiser, H. J. Kerner, H. Schoch: *Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen*, Heidelberg 1991, s. 37; A. Rzepliński: *Więziennictwo i prawo penitencjarne Hiszpanii Wprowadzenie do ustawy* (w:) *Zachodnie ustawy penitencjarne...*, s. 101.

7 W Niemczech jest to plan wykonania kary (§ 7 Ustawy o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia); w Hiszpanii – program postępowania penitencjarnego (art. 61 Powszechnej organicznej ustawy penitencjarnej) a w Szwecji plan postępowania poprawczego (art. 5 Ustawy o postępowaniu poprawczym), w Czechach – program wychowawczy, we Włoszech – program traktowania, w Słowenii – indywidualny program postępowania. Zob. także: J. Górny: Niektóre aspekty wykonania kary w Republice Federalnej Niemiec..., s. 69; A. Grześkowiak: *Upewnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego...*, s. 75; *Prison Administrations in Europe A collection of basic information, Information document prepared by the Directorate of Legal Affairs, Strasbourg, 30 August 1999*, s. 25, s. 130.

8 Art. 5 Ustawy o postępowaniu poprawczym (w:) *Zachodnie ustawy penitencjarne ...*

Administracja zakładu karnego, przy współuczestnictwie skazanego oraz uwzględniając badania osobopoznawcze⁹, ustala rodzaj zakładu karnego, w którym skazany będzie odbywał karę, rodzaj zatrudnienia, formy szkolenia, doskonalenia zawodowego, inne formy aktywizacji, w których skazany będzie uczestniczył, organizację wolnego czasu, formy kontaktów skazanego z rodziną, formy leczenia, pomocy i środki niezbędne do przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego¹⁰. Oczywiście metody realizacji poszczególnych elementów programu oddziaływania wychowawczego są zróżnicowane w zależności od kategorii i potrzeb poszczególnych skazanych. Realizacja programu oddziaływania wychowawczego trwa przez cały okres pobytu skazanego w zakładzie karnym. W tym okresie program może być modyfikowany w celu dostosowania do potrzeb skazanego, możliwości realizacji jego poszczególnych elementów czy ze względu na zmianę sytuacji skazanego w trakcie odbywania kary.

Skazanemu udzielana jest wszechstronna pomoc w realizacji zadań zakresłonych w programie oddziaływania. Pomocy udzielają nie tylko pracownicy służby więziennej. W ten proces włączają się także psychologowie, pedagodzy, których udział wśród pracowników penitencjarnych systematycznie wzrasta¹¹. Prowadzą oni sesje psychoterapii grupowej czy sesje konsultacyjne psychologiczno-pedagogiczne, a także terapię metodą zachowań i postępowania zmierzającego do modyfikacji postaw więźnia. Coraz częściej w zakładach karnych pojawiają się także pracownicy socjalni (Francja, Austria, Bułgaria, Dania, Irlandia, Słowacja) i kuratorzy (Anglia) oraz przedstawiciele społeczeństwa w ramach organizacji świadczących pomoc skazanym. Mają oni pomóc skazanemu w rozwiązywaniu problemów i w przygotowaniu do opuszczenia zakładu karnego.

Pracownicy socjalni i kuratorzy współpracują z administracją zakładu karnego. Ich zadaniem jest zapobieganie wpływowi demoralizacji wynikającej z izolacji więziennej, udzielanie skazanym pomocy w utrzymaniu więzi społecznych i rodzinnych oraz w przygotowaniu ich readaptacji społecznej¹². Pracownicy socjalni czy kuratorzy spotykają się ze skazanymi na terenie zakładu karnego podczas spotkań

9 Zob. J. Wojciechowska: Kierunki zmian w stosowaniu i wykonywaniu kary pozbawienia wolności we Włoszech, *Studia Prawnicze* 1978, z. 4, s. 122; J. Górny: Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności w Republice Federalnej Niemiec na tle reformy z 1976 roku..., s. 69.

10 § 5–7 Ustawy o wykonaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia (w:) *Zachodnie ustawy penitencjarne ...*. Zob. także: J. Górny: Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności w Republice Federalnej Niemiec na tle reformy z 1976 r..., s. 69–70.

11 Szerzej zob. B. Stańdo-Kawecka: Aktualne problemy niemieckiej reformy penitencjarnej..., s. 130. Zob. także *Report to the Netherlands Government on the visit to Netherlands carried out by the CPT from 17 to 27 September 1997*, CPT/Inf (98)15..., s. 17.

12 Zob. P. Stępiak: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna..., s. 230 i n. i s. 274 oraz tego Autora: *Angielski model pomocy dla więźniów i ich rodzin, Opieka, Wychowanie, Terapia* 1991, nr 1–2, s. 25; A. Korwin-Szymanowska: *Więziennictwo w Wielkiej Brytanii* (w:) *Angielski system kurateli. Niektóre źródła dewiacji*, Warszawa 1985, s. 36–37; G. Szczęśna: *Niektóre formy pracy kuratora* (w:) *Angielski system kurateli...*, s. 52–53; A. Rzepliński: *Kurator w angielskim systemie więziennym i Zakład Karny w Lewes* (w:) *Angielski system kurateli...*, s. 69–70; M. Koko-rzecka-Piber: *Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej* (w:) *Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji*, Białystok 1997, s. 34; *Prison Administrations in Europe A collection of basic information...*, s. s. 14, 26, 31, 60, 122.

indywidualnych lub przy okazji zajęć i zebrań grupowych. Towarzyszą oni skazanemu od momentu wejścia do zakładu karnego aż do zakończenia odbywania kary czy nawet do zakończenia kurateli, jak to jest praktykowane w Anglii w ramach Ciągłego Nadzoru nad Przystępcami¹³. Współpracując ze służbą więzienną, koncentrują się na umożliwieniu więźniowi wykorzystania czasu spędzonego w więzieniu w sposób pożyteczny, zminimalizowaniu negatywnych skutków pobytu w więzieniu. Na podstawie analizy dokumentów kuratorzy czy pracownicy socjalni ustalają, którzy więźniowie wymagają systematycznego kontaktu i pomocy w rozwiązywaniu problemów. Szczególną uwagę koncentrują na pomocy skazanemu w utrzymaniu bądź nawiązaniu więzi z rodziną, problemom uzależnienia od narkotyków czy alkoholu, zdobyciu przez skazanego zawodu, który umożliwiłby mu podjęcie pracy po opuszczeniu więzienia. W okresie przed opuszczeniem zakładu karnego praca ze skazanym koncentruje się na projektowaniu i realizowaniu programu pomocy po opuszczeniu przez skazanego więzienia.

Pracownicy socjalni i kuratorzy udzielają także, podczas pobytu skazanych w zakładzie karnym, pomocy ich rodzinom (Czechy, Austria, Słowacja, Irlandia, Anglia)¹⁴.

Do udzielania pomocy skazanym włącza się także społeczeństwo. Już na II Kongresie Narodów Zjednoczonych w Londynie w 1966 r. zalecano włączanie społeczeństwa do współpracy w trakcie wykonywania kary pozbawienia wolności oraz w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego¹⁵ w celu zmniejszania ujemnych skutków pobytu skazanego w zakładzie karnym. Udział ten jest szczególnie ważny w początkowym okresie adaptacji skazanego po opuszczeniu zakładu karnego.

W Anglii zrodziła się idea więzień otwartych na współpracę ze społeczeństwem (*community prison*)¹⁶. Osoby zainteresowane udzielaniem pomocy więźniom w ramach komitetów społecznych, komitetów doradczych czy komisji (Anglia, Francja, Holandia, Szwajcaria, Niemcy) współpracują ze służbą penitencjarną. Do ich zadań należy utrzymywanie kontaktów ze skazanymi poprzez odwiedzanie ich w więzieniach, udzielanie skazanym pomocy przy rozwiązywaniu problemów rodzinnych, przyjmowanie od skazanych zażaleń i prośb, które następnie są przekazywane administracji więziennej, a gdy skazany opuszcza zakład karny poszukiwanie miejsca zatrudnienia czy zamieszkania. W Niemczech partie polityczne wyzna-

13 W Anglii zgodnie z wprowadzonym w 1991 roku Prawem Kryminalnym wszyscy młodociani przestępcy i większość pełnoletnich skazanych na karę pozbawienia wolności powyżej 12 miesięcy są zobowiązani być pod kuratelą kuratorów zawodowych po wyjściu z zakładu karnego. Od 1997 roku obowiązuje Ustawa „Planowanie i Postępowanie podczas Wyroku” wprowadzająca „system integracji wszystkich decyzji i działań względem więźnia od momentu skazania do końca kurateli”. Zob. S. Woffenden: Ciągły nadzór doświadczenia angielskie, referat (niepublikowany) wygłoszony na Konferencji W drodze do społeczeństwa – działania teoretyków, praktyków i wolontariuszy na rzecz skazanych, Nowogród 11–13 maj 2000 r., s. 2–3.

14 Szerzej: *Prison Administrations in Europe...*, s. s. 14, 16, 26, 60, 122.

15 Patrz: W. Czajka: Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych na karę pozbawienia wolności (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie...*, s. 94; P. Wierzbicki: *Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym i ich znaczenie w społecznej readaptacji (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce...*, s. 135.

16 V. Stern: *Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów...*, s. 171.

czają tzw. pełnomocników do spraw wykonywania kary, do których więźniowie mogą zwrócić się z różnymi sprawami. Pełnomocnicy, tak jak członkowie komitetów doradczych, mogą wchodzić na teren zakładu karnego i kontaktować się ze skazanymi¹⁷.

Pomoc jest także świadczona rodzinom więźniów. W Anglii NACRO (*National Association for the Care and Resettlement of Offenders*) działająca w połowie więzień angielskich wydała podręcznik dla rodzin więźniów¹⁸. W podręczniku w sposób przystępny scharakteryzowano, z jakimi problemami może spotkać się rodzina, gdy jeden z jej członków przebywa w zakładzie karnym, wskazano organizacje, do których rodzina skazanego może zwrócić się o pomoc. Członkowie NACRO prowadzą także w więzieniach treningi dające wiedzę skazanym, jak korzystać z rządowych urzędów pracy i jak wyjaśnić przyszłemu pracodawcy sprawy związane z popełnieniem przestępstwa i pobytem w zakładzie karnym. NACRO włącza także więźniów w potrzeby społeczności lokalnej poprzez prace charytatywne na rzecz dzieci, np. wykonywanie zabawek dla dzieci z domów dziecka czy urządzeń potrzebnych dla niepełnosprawnych dzieci¹⁹.

Skazany z osoby pozostającej w dyspozycji administracji zakładu karnego staje się podmiotem wykonywania kary. Istotnym krokiem na drodze upodmiotowienia skazanych i poszanowania ich godności jest uregulowanie w ustawie statusu prawnego skazanego²⁰. W doktrynie zwraca się jednak uwagę, iż kształtując katalog praw skazanego używa się różnych sformułowań, a mianowicie: „więzień ma prawo”, „więzień może”, „więźniowi zezwala się”, „więźniowi zapewnia się”²¹. Administracja uzyskuje więc szeroki zakres uznania, co osłabia pozycję prawną więźnia. Więźniowi bowiem, jak podkreśla Z. Hołda²², „służy jedynie prawo do wymagania aby organ wykonujący karę w niewadliwy sposób korzystał z uznania”.

Skazanemu gwarantuje się kontakt ze światem poza murami zakładu karnego, opiekę zdrowotną na takim poziomie z jakiego korzysta ogół społeczeństwa, swobodę praktyk religijnych, możliwości podniesienia poziomu wykształcenia.

Humanitarnemu traktowaniu skazanych i zabezpieczeniu ich praw służy określenie w ustawie katalogu kar dyscyplinarnych, które mogą być orzeczone w przypadku naruszenia przez skazanego regulaminu wykonywania kary oraz środków przymusu bezpośredniego i zasad ich stosowania.

17 Szerzej: F. Dunkel: Status prawny skazanych i możliwości prawnej kontroli rozstrzygnięć wydanych w postępowaniu wykonawczym w RFN, *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych* 1997, z. 1, s. 59.

18 V. Stern: Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów..., s. 172–173.

19 Szerzej: V. Stern: Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów..., s. 174.

20 Por. G. Kaiser: *Strafollzug in Europäischen Vergleich...*, s. 209. Zob. także H. Wantuła: Kara pozbawienia wolności – w praktyce i ocenie społecznej..., s. 43 i n.; B. Stańdo-Kawecka: Aktualne problemy niemieckiej reformy penitencjarnej..., s. 129.

21 Patrz: F. Dunkel: Status prawny skazanych i możliwości prawnej kontroli rozstrzygnięć wydanych w postępowaniu wykonawczym..., s. 39–42.

22 Z. Hołda: Status prawny skazanego..., s. 17.

Skazanego z momentem przyjęcia do zakładu karnego zapoznaje się z prawami i obowiązkami oraz zasadami odbywania kary pozbawienia wolności. Przybiera to różne formy. W Austrii²³ skazany otrzymuje pisemną informację o postępowaniu w zakładzie karnym. W Niemczech skazany otrzymuje tekst ustawy regulującej problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności²⁴. Tekst pozostaje do jego dyspozycji przez cały okres odbywania kary. W Hiszpanii skazany otrzymuje pisemną informację dotyczącą praw, obowiązków, regulaminu wykonywania kary, możliwości składania petycji, skarg i zażaleń²⁵. W Anglii Prison Reform Trust²⁶ wydała „Podręcznik informacyjny dla więźniów”. Zostały w nim w sposób przystępny dla skazanych omówione podstawowe zagadnienia dotyczące pobytu skazanego w zakładzie karnym, a więc prawa i obowiązki skazanego, informacje o trybie zaskarżenia decyzji administracji więzienia, warunki korzystania z pomocy. Podręcznik jest rozprowadzany wśród więźniów przez administrację zakładów karnych. Nie wszędzie jednak takie postępowanie jest zasadą²⁷.

Zagwarantowanie praw więźnia to tylko jeden element na drodze poszanowania praw jednostki. Uznaniu praw, jak słusznie podkreśla Z. Hołda²⁸, musi towarzyszyć ich instytucjonalne zagwarantowanie.

Służy temu rozbudowany system mechanizmów przewidzianych do ochrony praw więźnia od skargi do dyrektora zakładu karnego, przez skargę do organu nadzornego, aż do sądowej ochrony praw. W większości państw przewidziano możliwość zaskarżania decyzji administracji więziennej do sądu (Niemcy, Włochy, Francja)²⁹. We Włoszech, Austrii, Francji, Portugalii, Hiszpanii sędzia jest organem podejmującym z własnej inicjatywy czynności nadzorcze i działa jako instancja odwoławcza od decyzji podejmowanych przez organy administracji więziennej³⁰.

Zdaniem J. Śliwowskiego³¹ „powstanie instytucji sędziego wykonawczego łącznie jest z uznaniem praw skazanego i z zerwaniem z tendencją do traktowania go jako pozostającego całkowicie do dyspozycji administracji więziennej”.

23 Zob. Prison Administration in Europe..., s. 12.

24 Szerzej zob. F. Dunkel: Status prawny skazanych i możliwości prawnej kontroli rozstrzygnięć wydanych w postępowaniu wykonawczym w RFN..., s. 52; Z. Hołda: Status prawny skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności..., s. 17.

25 Art. 49 Powszechnej Organicznej Ustawy penitencjarnej.

26 Zob. V. Stern: Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów..., s. 172.

27 Zob. R. Walmsley: Prison system in Central and Eastern Europe Progress, problems and international standards, Helsinki 1996, s. 100.

28 Zob. Z. Hołda: Sądowa ochrona praw więźnia, Przestępczość na Świecie 1987, t. XX, s. 102 i n.

29 Patr.: A. Grześkowiak: Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego..., s. 86; F. Dunkel: Status prawny skazanych i możliwości prawnej kontroli rozstrzygnięć wydanych w postępowaniu wykonawczym w RFN..., s. 39; Z. Hołda: Sądowa ochrona praw więźnia..., s. 106 i n.; G. Kaiser, H. J. Kerner, H. Schoch: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen..., s. 209.

30 Szerzej zob. T. Szymanowski: Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania we Francji (komentarz do ustawy) (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja), red. A. Rzepliński, Kalisz 1994, s. 13–14; A. Rzepliński: Więziennictwo i prawo penitencjarne Hiszpanii. Wprowadzenie do ustawy (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne..., s. 105; A. Grześkowiak: Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego..., s. 86; J. Zagórski: Komisja penitencjarna (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34, s. 264.

31 J. Śliwowski: Sądowy nadzór penitencjarny, Warszawa 1965, s. 365.

W państwach, w których nie ma sądowej kontroli nad przebiegiem wykonywania kary pozbawienia wolności, powołuje się specjalne rady czy komisje. W Holandii jest to Centralna Rada Doradcza do spraw więźniów, psychopatów i integracji społecznej³² rozstrzygająca m. in. odwołania skazanego od różnych decyzji w sprawach wykonywania kary, w Szwecji Krajowa Rada Nadzorcza oraz regionalne rady nadzorcze zajmujące się przyjmowaniem skarg od skazanych³³.

Ten tryb postępowania nie pozbawia skazanego możliwości korzystania z instytucji dostępnych ogółowi obywateli w danym państwie, a więc korzystania z instytucji ombudsmana (państwa skandynawskie) czy skargi do Trybunału Konstytucyjnego (Niemcy), czy do członków Parlamentu lub Komisarza Parlamentarnego (Anglia)³⁴ oraz do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Skazany bowiem nadal pozostaje obywatelem danego państwa i przysługują mu wszelkie prawa, których nie został pozbawiony wyrokiem lub ich ograniczenia nie wynikają z istoty kary pozbawienia wolności.

Poszanowanie godności skazanego to nie tylko zagwarantowanie praw i ich respektowanie, to także stworzenie godziwych warunków odbywania kary pozbawienia wolności. Następuje to poprzez systematyczne upodabnianie warunków w więzieniu do warunków życia na wolności³⁵. Skazanym zapewnia się odpowiednią powierzchnię mieszkalną w celi z oświetleniem sztucznym i dostępem naturalnego oświetlenia. Cele wyposażone są w niezbędne do funkcjonowania sprzęty oraz w umywalki i sanitariaty. W większości państw Europy Zachodniej, w celu zapewnienia warunków odbywania kary pozbawienia wolności zbliżonych do warunków wolnościowych, pozwala się skazanym na urządzenie cel według własnego uznania. Skazani mogą posiadać własne przedmioty, meble, lodówki, odbiorniki radiowe i telewizyjne czy nawet prywatne telefony (w Danii w celach w zakładach otwartych)³⁶. Skazanym zezwala się także na samodzielne przygotowywanie posiłków tworząc odpowiednie ku temu miejsca (Dania, Szwajcaria)³⁷, a nawet w celu łagodzenia atmosfery i pobudzania pozytywnych odczuć, na trzymanie małych zwierząt w celi (np. koty)³⁸.

32 Z. Hołda: Humanizacja wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach Europy Zachodniej (w) *Dowiadcznienia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce*, red. T.Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 121.

33 Szerzej zob. J. Zagórski: *Komisja penitencyjna...*, s. 262.

34 Zob. A. Radek: *Instytucja Boards of Visitors w systemie penitencjarnym Anglii i Walii*, *Annales UMCS*, Lublin 1988, s. 308.

35 Por. B. Stańdo-Kawecka: *Założenia i efekty reformy penitencjarnej w RFN...*, s. 89; H. J. Buhlmann: *Praca skazanych w szwajcarskim systemie penitencjarnym*, *PWP* 1997, nr 16–7, s. 146.

36 A. Wąsek: *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Danii...*, s. 190.

37 Zob. *Danish Prison and Probation Service, Ministry of Justice Department of Prisons and Probation, Copenhagen 1998*, s. 21. Zob. także: *Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996...*, s. 26; *Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by the CPT from 17 to 27 November 1997...*, s. 20; A. Baechtold: *Imprisonment in Switzerland*, Updated by the Federal Office of Justice Berne, Switzerland 1995, s. 9.

38 Zob. R. Walmsley: *Developing, treatment and rehabilitation programmes in Central and Eastern Europe...*, s. 71.

Korzystanie przez skazanych z własnych ubrań stało się już w większości państw, nie tylko Europy Zachodniej, zasadą³⁹. Oczywiście jest to możliwe, gdy więzień dysponuje odpowiednim ubraniem. W przypadku, gdy więzień nie posiada odpowiedniego ubrania, na administracji zakładu karnego ciąży obowiązek dostarczenia mu ubrania stosownego do pory roku.

Umożliwienie skazanemu pewnego stopnia intymności służy zasada umieszczenia skazanych w porze odpoczynku w jednoosobowych celach. W praktyce zasada ta jest różnie respektowana. Są państwa, w których zasada ta jest w pełni respektowana i w czasie odpoczynku więźniów przebywa w celi o pow. 10–12 m² (np. państwa skandynawskie)⁴⁰. W państwach Europy Wschodniej i Środkowej przeludnienie w zakładach karnych powoduje, że w celi, w której powinien przebywać jeden skazany, umieszcza się dwóch a nawet więcej skazanych⁴¹. Normy powierzchni przypadającej na jednego skazanego w celi w państwach Europy Wschodniej i Środkowej są znacznie niższe od norm obowiązujących w państwach Europy Zachodniej⁴². W wielu państwach Europy Wschodniej i Środkowej nawet normy określone przepisami (1,3m² – 2,8m²) nie są przestrzegane, w praktyce są znacznie niższe⁴³. Nie należą do sporadycznych wypadki, gdy w celi przebywa 6 i więcej osób. Zdarzają się też takie sytuacje, gdy więźniowie korzystają z łóżek na zmianę (Litwa)⁴⁴ lub, jak wynika z Amnesty International report, dwie lub trzy osoby śpią w jednym łóżku, często bez pościeli, w celach bez wentylacji i odpowiedniego oświetlenia (Rosja)⁴⁵. Takie warunki w więzieniach powodują degradację godności ludzkiej i zdaniem wysłannika ONZ do spraw zbadania stosowania tortur w Rosji sir Nigela Rodley'a można je nazwać torturami⁴⁶.

W wielu państwach przeludnienie w zakładach karnych powoduje, iż skazani mają utrudniony dostęp do urządzeń sanitarnych⁴⁷. Zatlóczenie w zakładach karnych i złe warunki higieniczne a także nieodpowiednie wyżywienie prowadzą do szybkiego rozpowszechniania się chorób, jak np. w Rosji gruźlica⁴⁸.

39 Zob. R. Walmsley: *Prison system in Central and Eastern Europe Problem, progres and international standards...*, s. 81; W. Czajka: *Regulacje prawne wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach Europy Zachodniej (główne tendencje) (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 191.

40 Zob. B. Stańdo–Kawecka: *Niemieckie więziennictwo w świetle zaleceń i uwag Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom...*, s. 88; B. Holyst: *Przeludnienie więzień Aspekty kryminologiczne i penitencjarne...*, s. 51.

41 Np. w Bułgarii w celi o pow. 4,5 m² przebywały 22 osoby. Zob. *Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1...*, s. 32.

42 Austria – 15m², Finlandia – 7m², Rosja – 2,5 m², Belgia – 9m², Grecja – 10m², Rumunia – 6m².

43 Szerzej zob. R. Walmsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe...*, s. 69–71.

44 V. Justickis: *Więzienia na Litwie*, PWP 1995, nr 10, s. 98.

45 *Prison system in Eastern Europe and Central Asia, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998*, NO. 2, s. 3. Zob. także: *Kronika. Reforma więziennictwa w państwach posttotalitarnych*, opr. J. Malec, PWP 1998, nr 20–21, s. 202; E. Weber: *Federacja Rosyjska: przemoc i bezkarność w aresztach i więzieniach*, PWP 2000, nr 28–29, s. 116.

46 Szerzej zob.: E. Weber: *Przemoc w więzieniach krajów bloku wschodniego*, PWP 2001, nr 31, s. 95 i n.

47 Szerzej: R. Walmsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe Progress, problems and international standards...*, s. 67; J. Jasiński: *Problem przeludnienia zakładów karnych...*, s. 5; *Report the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1...*, s. 33.

48 W Rosji chorych na gruźlicę jest ok. 78 tys. więźniów, w tym 17 tys. prątkujących. Szerzej zob. *Kronika. Reforma więziennictwa w państwach posttotalitarnych*, s. 204. Zob. także: *War on Tuberculosis in Russian Prisons, Newsletter*

2. Aktywizacja skazanych przygotowaniem do życia w społeczeństwie

Istotną rolę w społecznej readaptacji skazanych odgrywają różne formy aktywności skazanych. Ich celem jest nauczenie skazanego zachowań umożliwiających mu funkcjonowanie w różnych rolach społecznych, które będzie pełnił po opuszczeniu zakładu karnego, a więc przygotowanie skazanego do życia na wolności.

Szczególne miejsce wśród form aktywności zajmują praca i nauka, a właściwie powinna wystąpić odwrotna kolejność nauka i praca, zważywszy na wzrost roli nauki w oddziaływaniu wychowawczym.

Ustawodawstwa wszystkich państw Europy nakładają na skazanych odbywających karę pozbawienia wolności obowiązek pracy⁴⁹. W Niemczech, jeżeli skazany nie jest zdolny do wykonywania ekonomicznie użytecznej pracy, kieruje się go do wykonywania zajęć w ramach terapii zatrudnienia⁵⁰. Prawo do pracy zaś deklarują tylko Włochy, Hiszpania, Dania⁵¹.

Praca, jak wynika z analizy rozwiązań prawnych dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności w poszczególnych państwach, nie powinna mieć charakteru dolegliwości. Celem jej jest przede wszystkim pomóc skazanemu w uzyskaniu przygotowania zawodowego przydatnego po opuszczeniu zakładu karnego. Jest to bardzo istotne, zważywszy iż zapotrzebowanie na pracowników niewykwalifikowanych systematycznie maleje. Na rynku pracy mają szansę tylko osoby posiadające kwalifikacje. W regulacjach dotyczących zatrudnienia skazanych zaleca się, by organizacja pracy była zbliżona do analogicznej działalności wykonywanej na zewnątrz zakładu karnego, co po zwolnieniu pozwoli na integrowanie się z otoczeniem⁵². Realizacji tej zasady służy określenie kryteriów, które powinny być uwzględniane przy kierowaniu skazanych do pracy. Najczęściej wskazuje się na możliwości fizyczne i intelektualne skazanych, ich predyspozycje i kwalifikacje zawodowe, wpływ pracy na perspektywy powrotu do społeczeństwa, a także sytuację rodzinną, obowiązek spłaty odszkodowań.

Uregulowanie szeregu kwestii dotyczących pracy skazanych wskazuje na podmiotowe traktowanie skazanych. Znajduje to odzwierciedlenie przy podejmowaniu przez administrację zakładu karnego decyzji o skierowaniu skazanego do pracy. W

ter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 3, s. 1–2; International Seminar on the Problem of Tuberculosis in Prisons in Eastern Europe and Central Asia, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 1, s. 6; B. Hołyst: Przeludnienie więzień. Aspekty kryminologiczne i penitencjarne..., s. 51; E. Weber: Amnesty International wobec bezprawia (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 221.

49 Zob. Z. Hołda: Humanizacja wykonywania kary pozbawienia wolności..., s. 19; H. J. Buhlmann: Praca skazanych w szwajcarskim systemie penitencjarnym..., s. 146.

50 Zob. W. Perdeus: Zagadnienia prawne pracy więźniów w świetle ustawy RFN (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985, s. 151.

51 Szerzej zob. A. Grześkowiak: Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego..., s. 83.

52 H. J. Buhlmann: Praca skazanych w szwajcarskim systemie penitencjarnym..., s. 147; A. Baechtold: Imprisonment in Switzerland, Updated by the Federal Office Justice..., s. 9; Anstalten des Stravollzugs, Bestelmmmer der Publication 159–9500, Bern 1995, s. 14.

poszczególnych państwach przybiera ono różną formę – od wysłuchania skazanego (Finlandia), poprzez wspólne ze skazanym ustalenie miejsca pracy (Szwajcaria),⁵³ do przedstawienia informacji o miejscach pracy i pozostawienie decyzji do uznania skazanego (Włochy)⁵⁴ czy umożliwienie skazanemu wyboru zakładu karnego, w którym będzie odbywał karę ze względu na prowadzono tam działalność produkcyjną (państwa skandynawskie)⁵⁵.

Podmiotowemu traktowaniu skazanych służy szereg zasad wprowadzonych do aktów prawnych regulujących problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności. Zgodnie z nimi skazani powinni wykonywać pracę w takich warunkach, w jakich pracują pracownicy wolnościowi. Czas pracy powinien być zbliżony do czasu pracy w warunkach wolnościowych. Wynagrodzenie powinno być równe zarobkom wypłacanym pracownikom na wolności.

Skazani nie otrzymują pełnego wynagrodzenia. Część wynagrodzenia przeznaczana jest na pokrycie kosztów pobytu skazanego w zakładzie karnym. Z części wynagrodzenia tworzony jest fundusz wolnościowy, który więzień otrzymuje po wyjściu z zakładu karnego (np. we Francji potrąca się 10% wynagrodzenia, we Włoszech do 1/5 wynagrodzenia, w Niemczech potrąca się kwotę, która ma zapewnić skazanemu utrzymanie przez okres pierwszych czterech tygodni po zwolnieniu).

Rozszerzeniu ulega także katalog świadczeń związanych z wykonywaniem pracy przez skazanych. Obejmuje on ubezpieczenie, prawo do odszkodowania w przypadku wypadku czy choroby zawodowej na zasadach ogólnych, a w niektórych państwach także prawo do zasiłku dla bezrobotnych po opuszczeniu zakładu karnego (Hiszpania, Francja, Niemcy).

Mimo deklaracji zawartych w przepisach, że praca powinna mieć charakter twórczy, utrwałać lub wyrabiać nawyk pracy i mieć na celu przygotowanie skazanych do pracy w warunkach wolnościowych praktyka odbiega od tych założeń. W większości państw skazani w zakładach karnych wykonują proste prace fizyczne, na które nie ma zapotrzebowania na wolności. Wykonywanie przez skazanych prostych prac fizycznych nie przyczynia się do zdobycia umiejętności przydatnych przy wykonywaniu pracy na wolności⁵⁶. W zakładach karnych trudno jest stworzyć nowoczesne miejsca pracy, takie jak występują poza murami zakładu karnego. Pociągało by to za sobą wielkie nakłady finansowe. Większość państw nie stać na tak kosztowne inwestycje. Pomijając sprawy finansowe, słusznie twierdzi J. B. Jakobs⁵⁷, że byłoby to niecelowe. Więźniowie w większości nie mają odpowiedniego wykształcenia czy przygotowania zawodowego. Znaczna część skazanych opuściła

53 Szerzej: D. Schmidt: *Zatrudnienie w więzieniach szwajcarskich*, PWP 1997, nr 16–17, s. 149.

54 Zob. A. Grześkowiak: *Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego...*, s. 83.

55 Zob. M. Płatek: *Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych w krajach skandynawskich...*, s. 179.

56 Por. F. Dunkel: *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i przebieg reformy...*, s. 20.

57 Szerzej J. B. Jacobs: *Praca więźniów. Opowieść o dwóch penologiach*, PWP 1997, nr 16–17, s. 142.

szkołę przed 16 rokiem życia⁵⁸ i nigdy systematycznie nie pracowała na wolności, nie posiada więc umiejętności pracy w zespole.

Obecnie szereg państw boryka się z trudnościami z zapewnieniem miejsc pracy dla skazanych. Jest to problem nie tylko państw Europy Środkowej i Wschodniej⁵⁹. Nawet w takim państwie jak Finlandia zmniejszyła się w ostatnich latach liczba skazanych pracujących (z 67% w 1997 roku do 59% w 1998 roku)⁶⁰.

Pewne próby rozwiązania tego problemu są podejmowane. W większości państw preferowane jest odbywanie przez skazanych kary w zakładach półotwartych i otwartych. Tylko skazani na kary długoterminowe, skazani niebezpieczni i przejawiający wolę ucieczki kierowani są do zakładów zamkniętych. Odbywanie kary pozbawienia wolności w zakładzie półotwartym lub otwartym umożliwia rozszerzenie możliwości zatrudniania skazanych poza zakładem karnym pod nadzorem funkcjonariusza lub bez nadzoru. Umożliwia się także skazanym podjęcie pracy w normalnym stosunku pracy⁶¹.

W Szwecji od wielu lat praktykowana jest zasada, że skazani odbywają kary w zakładzie karnym położonym w rodzinnej miejscowości lub w bliskiej od niej odległości. Umożliwia to podjęcie przez niektórych skazanych pracy w przedsiębiorstwie, w którym będą pracować po opuszczeniu zakładu karnego⁶².

Poza murami zakładu karnego systematycznie maleje zapotrzebowanie na pracowników niewykwalifikowanych. Na rynku pracy szanse na zatrudnienie mają tylko osoby posiadające kwalifikacje zawodowe. Dostrzeżono to w wielu państwach, preferując naukę na równi z zatrudnieniem⁶³. Zwolnienie z obowiązku pracy, gdy

58 Zob. A. Peaker: *Education and Arts in Prison* (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1-5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997, s. 90; T. Langelid: *Back to Society: charting, evaluating and suggesting measures to improve follow-up training for prison inmates...*, (w) Report on the 6 th EPEA..., s. 76; T. Szymanowski: *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania we Francji...*, s. 16; P. Szczepaniak: *Pobyt delegacji więziennictwa polskiego w Danii*, PWP 1993, nr 3-4, s. 136.

59 Np. w Anglii pracuje 62% skazanych, w Bułgarii – 32%, na Łotwie – 18%, na Litwie – 19%, w Holandii – 73%, we Francji – 43%. Szerzej: R. Walmsley: *Developing, treatment and rehabilitation programmes in central and eastern Europe...*, s. 66; R. Walmsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe progress, problems and the international standards...*, s. 151; Zob. także: Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CPT/Inf (94)20, ... s. 32; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9..., s. 22; Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)1..., s. 34; Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin 13 December 1995, s. 42; *Prison Administrations in Europe...*, s. 20, s. 53.

60 Zob. Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998 CPT/Inf (99)9..., s. 21.

61 Zob. szerzej: Z. Hołda: *Humanizacja wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach Europy Zachodniej...*, s. 119; J. Wojciechowska: *Kierunki zmian w stosowaniu kary pozbawienia wolności we Włoszech*, s. 124; A. Wąsek: *Kierunki zmian szwajcarskiego prawa karnego*, *Annales Universitatis Marie Curie Skłodowska, Lublin 1977*, vol. XXIV, 7, s. 127; W. Czajka: *Regulacje prawne wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach Europy Zachodniej...*, s. 194 i n.; W. Perdeus: *Zagadnienia prawne pracy więźniów w świetle ustawodawstwa RFN...*, s. 151.

62 Zob. H. Wantuła: *Resocjalizacja w szwedzkim systemie penitencjarnym*, *Studia Prawnicze 1978*, z. 1(55), s. 203; A. Wąsek: *Kierunki zmian szwajcarskiego prawa karnego*, s. 127 oraz tego Autora: *Aktualne problemy szwajcarskiego więziennictwa, Przestępczość na Świecie 1978*, t. XI, s. 114.

63 Patrz: G. Kaiser, H. J. Kerner, H. Schoch: *Stravollzug. Eine Einführung in die Grundlagen...*, s. 152; A. Wąsek: *Kara pozbawienia wolności w Danii...*, s. 183; *Life imprisonment*, United Nations Office at Vienna, Crime Prevention and Criminal Justice Branch, Vienna 1994, s. 9; *Principles for the Treatment of Women Sentenced to Imprisonment A National Report from Sweden 13/3/2000*, s. 18.

skazany podjął naukę, przewidziano w ustawodawstwie Włoch, Francji, Danii, Szwecji, Finlandii, Norwegii, Niemiec⁶⁴.

W celu zachęcenia skazanych do podjęcia nauki w niektórych państwach wprowadzano zasadę wynagradzania skazanych uczących się. We Włoszech skazany otrzymuje zapomogę, a w Niemczech zasiłek szkolny. W Szwecji nauka opłacana jest jak każda forma aktywności. W wielu państwach skazani także mogą wybierać zakład karny ze względu na działalność szkoleniową (Dania, Szwecja, Finlandia, Norwegia). W przypadku skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w zakładach półotwartych i otwartych preferowane są różne formy nauczania poza zakładem karnym czy uczestnictwo w specjalnie organizowanych kursach

Poza nauką szczególną uwagę przywiązuje się do uczestniczenia skazanych w kursach oraz różnych formach aktywności pozwalających na zdobywanie umiejętności przydatnych w życiu poza zakładem karnym. W państwach Europy Zachodniej oferuje się skazanym różne formy aktywności. Mają one na celu nauczenie skazanych różnych umiejętności. Można wskazać na kilka rodzajów zajęć.

Zajęcia, które pozwalają skazanemu na zdobycie umiejętności niezbędnych w życiu codziennym, np. pierwsza pomoc, zasady ruchu drogowego, przyrządzanie posiłków. Zajęcia, które służą wykształceniu u skazanych pewnych umiejętności bądź pozwalają na kształtowanie i rozwijanie umiejętności posiadanych, takie jak: malarstwo, rysunek, rzeźba, akwaforta, drzeworyt, malowanie na szkle, nauka gry w szachy, nauka języków obcych⁶⁵. W tym celu, np. w zakładach karnych w Norwegii są wydzielone specjalne pokoje, w których zbierają się skazani o zbliżonych zainteresowaniach, by np. słuchać muzyki⁶⁶. W Szwecji⁶⁷ dla kobiet organizowane są kursy wychowania dzieci, przygotowywania posiłków, nawiązywania pozytywnych stosunków w rodzinie. W Finlandii⁶⁸ w celu podniesienia ogólnego poziomu wykształcenia skazanych organizowane są kursy etyki, religioznawstwa. Rozwijanie różnych umiejętności służy wyrabianiu nawyku aktywnego spędzania wolnego czasu. Wprowadzanie celowej aktywności ma również na celu przełamanie nudy.

64 Szerzej: A. Grześkowiak: *Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego* (w:) *Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce*, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 344; J. Wojciechowska: *Kierunki zmian w stosowaniu i wykonywaniu kary pozbawienia wolności we Włoszech...*, s. 122; M. Platek: *Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych...*, s. 179; A. Wąsek: *Kara pozbawienia wolności w Danii...*, s. 183; *Danish Prison and Probation Service, Ministry of Justice Department of Prisons and Probation...*, s. 18; *Prison Administrations in Europe...*, s. 29.

65 Szerzej zob.: N. Willems: *What's on Demand in Remand ?* (w:) *Report on the 6th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ?...*, s. 61–62. Zob. także W. T. Haesler: *Trudności w adaptacji społecznej byłych więźniów...*, s. 186; Z. Lasocik: *Szwedzka ustawa więzienna komentarz...*, s. 214. Zob. także *Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4...*, s. 27; *Report to the Swedish Government on the visit Sweden carried out by the CPT from 23 to 26 August 1994, CPT/Inf (95)5...*, s. 6, s. 11; K. Jędrzejak: *Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności we francuskim systemie penitencjarnym, PWP 1994, nr 8, s. 90; Prison Administrations in Europe...*, s. 14.

66 Zob. *Report to Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 13 to 23 September 1999, CPT/Inf (2000)11...*, s. 16.

67 Szerzej: *Principles for the Treatment of Women Sentenced to Imprisonment A National from Sweden 13/3/2000.*

68 *Prison Administrations in Europe...*, s. 36.

Organizowane są także zajęcia, które pozwalają zdobyć zawód, umożliwiając skazanemu podjęcie pracy po opuszczeniu zakładu karnego np. kursy małego biznesu czy asystentów biurowych, komputerowe, architektury zieleni, naprawy samochodów, utylizacji odpadów⁶⁹.

Zważywszy, że wśród skazanych przeważają osoby młode o niskim poziomie wykształcenia, z rodzin dysfunkcyjnych, mający trudności w nawiązaniu kontaktów⁷⁰, istotny jest trening społeczny, uczenie umiejętności pracy w zespole, uczenie socjalnych umiejętności (*life skills*)⁷¹. Organizowane są grupy poradnictwa i dyskusyjne (Szwecja, Anglia, Finlandia)⁷². Nauczyciele wiele czasu poświęcają na udzielanie porad⁷³. W Anglii nauka rozwiązywania problemów odbywa się poprzez granie w sztuki. Skazani, grając przydzielone role, uczą się jak inny potrafią rozwiązywać problemy. Organizowane są także kluby dyskusyjne, gdzie skazani po obejrzeniu filmu dzielą się swymi odczuciami, wymieniają poglądy (Austria, Finlandia) czy grupy zainteresowań, w których skazani uczą się dyskutować na nurtujące ich problemy⁷⁴.

Dużą wagę przywiązuje się także do aktywności fizycznej skazanych, umożliwiając korzystanie z boisk, sal wyposażonych w przyrządy do ćwiczeń. W państwach skandynawskich skazany trzy razy w tygodniu ma ćwiczenia fizyczne, a dwa razy w tygodniu uczestniczy w grach sportowych. W zakładach karnych znajdują się sale sportowe odpowiednio wyposażone, z których skazani, w małych grupach, mogą korzystać z zajęć sportowych przez 1 godzinę, co dwa dni, (Szwecja, Norwegia, Dania)⁷⁵. Organizuje się nawet kursy przeżycia (Dania)⁷⁶.

69 Zob. N. Willems: What's on Demand in Remand ?..., s. 62; T. Langelid: Back to Society: Charting evaluating and suggesting measures to improve follow-up training for prison inmates..., s. 75. Zob. także Report to German Government on the visit to Germany carried out by the CPT from 14 to 26 April 1996, CPT/Inf (97)9..., s. 28, Report to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11..., s. 42; Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by the CPT from 17 to 26 November 1997, CPT/Inf (98)15, s. 16, s. 20; Report to the Government of the Netherlands on the visit to Netherlands Antilles carried out by the CPT from 25 to 29 January 1999, CPT/Inf (2000)9..., s. 9.

70 Np. w Anglii 60% skazanych to czynnościowi analfabeci, którzy opuścili szkołę przed ukończeniem 16 roku życia. Szerzej: A. Peaker: Education and Arts In Prison..., s. 90–91. Zob. także: T. Langelid: Back to Society..., s. 76.

71 Zob. Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11, s. 75; Prison Administrations in Europe..., s. 91; The penal system in Switzerland (maszynopis), s. 5; A. Baechtold: Imprisonment in Switzerland, Updated by the Federal Office of Justice Berne..., s. 10.

72 Zob. Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 15 to 25 February 1998, CPT/Inf (99)4, s. 18; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11..., s. 26; Prison Administration in Europe..., s. 36.

73 Zob.: T. Langelid: Back to Society: Charting evaluating and suggesting measures to improve follow-up training for prison inmates ..., s. 78–81. Zob. także Report to the Swedish Government on the visit Sweden carried out by the CPT from 23 to 26 August 1994, CPT/Inf (95)5, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9505en.htm>, s. 11.

74 Prison Administrations in Europe..., s. 14, s. 28, s. 36.

75 Szerzej zob.: N. Willems: What's on Demand in Remand ?..., s. 63; Prison Administrations in Europe..., s. 31. Zob. także Report to the Swedish Government on the visit Sweden carried out by the CPT from 15 to 25 February 1998..., s. 11; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 13 to 23 September 1999 ..., s. 16; Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4..., s. 24, 27; Report to the Swedish Government on the visit Sweden carried out by the CPT from 23 to 26 August 1994, CPT/Inf (95)5..., s. 11; Prison Administrations in Europe..., s. 31; H. J. Engbo: Jyderup State Prison (Denmark) January 1994, s. 7.

76 Zob.: Danish Prison and Probation Service, Ministry of Justice Department of Prisons and Probation..., s. 22.

W państwach Europy Wschodniej i Środkowej formy aktywności najczęściej ograniczają się do oglądania telewizji, filmów na video, czytania czasopism, udziału w grach lub quizach czy do okazjonalnych spotkań w grupach z okazji świąt narodowych⁷⁷. Organizowane są także kursy. Są one jednak mało atrakcyjne, np. wyplatanie koszy z wikliny, spawalnicy, traktorzysty, krawiectwo, murarstwo, monter instalacji, tokarz, tynkarz, stolarz⁷⁸. Umiejętności zdobyte podczas tych kursów nie są konkurencyjne na rynku pracy.

Aktywność fizyczna skazanych ogranicza się zaś najczęściej do godzinnych spacerów na powietrzu. Sporadyczne są sytuacje, że w zakładach karnych znajdują się sale wyposażone w sprzęt do ćwiczeń. Zdarzają się też kraje, że więźniowie spędzają cały dzień w ciemnych celach z małą ilością powietrza (Rosja)⁷⁹.

3. Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym

Za szczególnie istotne podczas wykonywania kary pozbawienia wolności uznaje się utrzymywanie kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego⁸⁰, a szczególnie z rodziną. Efektem jest wprowadzanie różnorodnych form tych kontaktów. Można wskazać na kontakty pośrednie w formie korespondencji oraz w nowej formie szybko wkraczającej do praktyki, a mianowicie kontaktów telefonicznych i bezpośrednie, a więc wizyty składane skazanym w zakładach karnych przez członków ich rodzin oraz, najbardziej cenione przez skazanych, różne formy zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego.

Najczęściej wykorzystywaną formą jest korespondencja. Jest to forma najmniej kosztowna dla skazanego i jego rodziny, koszty ograniczają się tylko do materiałów piśmiennych i znaczka, które w większości państw pokrywa administracja zakładu karnego.

W zasadzie częstotliwość korespondencji wysyłanej i otrzymywanej nie jest limitowana⁸¹. W niektórych państwach przewidziano możliwość wprowadzenia ograniczeń korespondencji z określonymi osobami ze względu na bezpieczeństwo i porządek w zakładzie oraz gdy może wyrzucić niekorzystny wpływ na więźnia (Niemcy, Dania)⁸².

77 Zob. R. Walmsley: *Developing, treatment and rehabilitation programmes in Central and Eastern Europe...*, s. 70. Zob. także: *Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997*, CPT/Inf (99)7..., s. 20; *Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995*, CPT/Inf (97)1..., s. 31.

78 Szerzej: R. Wamsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe Progress...*, s. 163–164, s. 217, s. 247, s. 348. Zob. także: *Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995*, CPT/Inf (97)1, s. 34.

79 Zob. *The Prison as an Unhealthy Environment*, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 2, s. 3.

80 Zob.: *Life imprisonment*, United Nations Office at Vienna, Crime Prevention and Criminal Justice Branch..., s. 9–10.

81 Zob. R. Walmsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe...*, s. 104.

82 Szerzej: A. Wąsek: *Kara pozbawienia wolności w Danii...*, s. 183.

Różnie rozwiązywany jest problem kontroli korespondencji. W większości państw korespondencja poddawana jest oglądowi, w obecności skazanego, w celu ustalenia czy nie zawiera przedmiotów zabronionych, np. narkotyków (Włochy, Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja)⁸³. We Francji listy wysyłane i otrzymywane przez skazanych mogą być czytane a także zatrzymywane, jeśli korespondencja stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa osób lub zakładu karnego. W Niemczech korespondencję można kontrolować ze względów resocjalizacyjnych, a także ze względu na bezpieczeństwo lub porządek w zakładzie karnym. Z tych również powodów można zatrzymać korespondencję⁸⁴. W Szwecji w zakładach zamkniętych korespondencja jest badana w celu ustalenia, czy nie zawiera przedmiotów zabronionych, a w oddziałach specjalnych, czy nie zawiera informacji dotyczących planowania działalności przestępczej lub ucieczki. Można też ze względów bezpieczeństwa przeprowadzać wrywkowe badanie korespondencji w innych zakładach, czy nie zawiera planów ucieczki bądź popełnienia przestępstwa. Taką korespondencję można zatrzymać⁸⁵.

Coraz częściej skazani korzystają z nowej formy kontaktów a mianowicie telefonicznych⁸⁶. Rozmowy telefoniczne mogą być kontrolowane ze względów bezpieczeństwa.

Istotną formą podtrzymywania więzi z rodziną są widzenia. Czas trwania wizyt rodzin skazanych czy innych osób w zakładzie karnym jest zróżnicowany w poszczególnych państwach. Najczęściej jest to jedna godzina w tygodniu (Anglia, Dania, Grecja, Norwegia, Włochy, Austria, Irlandia, Słowenia)⁸⁷ czy 2–3 godziny wizyt raz w tygodniu (Francja, Finlandia, Czechy, Norwegia)⁸⁸ a nawet tak często, jak

83 Zob. *Prison Administrations in Europe...*, s. s. 15, 32, 36, 53, 69. A. Grześkowiak: *Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa...*, s. 79; A. Homańska: *Refleksje o norweskim systemie penitencjarnym – relacja z wizyty w zakładzie karnym w Ullesmolle (w): Wokół reformy więziennictwa. Materiały z Seminarium zorganizowanego przez Studenckie Koło Penitencjarne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, poświęconego pamięci prof. Dra J. Sliwowskiego, Toruń 14–15 grudnia 1987 r., Wrocław 1989*, s. 89; M. Płatek: *Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych w krajach skandynawskich...*, s. 178; A. Wąsek: *Kara pozbawienia wolności w Danii...*, s. 183.

84 § 29 Ustawy o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia.

85 Art. 26 Ustawy o postępowaniu poprawczym.

86 Zob. *Prison Administrations in Europe...*, s. s. 15, 32, 61, 69; Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997..., s. 24; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998..., s. 29; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)11, s. 46; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to 6 July 1993, Strasbourg/Oslo 21 September 1994, CPT/Inf (94)11, s. 42; Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by the CPT from 19 to 27 January 1992, CPT/Inf (94)9, Strasbourg 22 Juli 1994, s. 47.

87 Szerzej: *Prison Administrations in Europe...*, s. s. 15, 61, 100, 131. Zob. także m. in.: Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994, CPT/Inf (96)1, s. 43; Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom and Isle Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997, CPT/Inf (2000)1..., s. 30, s. 42; Report to Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4..., s. 23; Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993, CP/Inf (94)20..., s. 37; Report to Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to 6 July 1993, CPT/Inf (94)11..., s. 41; Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by the CPT from 17 to 27 November 1997, CPT/Inf (98)15..., s. 22.

88 Zob. Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9..., s. 29, Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7..., s. 23. Zob. także: A. Homańska: *Refleksje o norweskim systemie penitencjarnym...*, s. 89.

to jest możliwe do zorganizowania (Szwecja)⁸⁹. W Portugalii czas trwania wizyty zależy od odległości miejsca zamieszkania rodziny skazanego od zakładu karnego, w którym on przebywa⁹⁰. W niektórych państwach można połączyć jednorazowo czas kilku wizyt, gdy rodzina mieszka zbyt daleko od zakładu karnego (Niemcy, Dania)⁹¹. Są także państwa, w których skazany może korzystać tylko z 1 wizyty w miesiącu (Bułgaria, Węgry)⁹² czy tylko 4–7 w roku (Rosja, Białoruś, Litwa)⁹³.

Wprowadza się szereg rozwiązań, które służą podtrzymywaniu kontaktu skazanego z rodziną. Praktykowane jest osadzanie więźniów w zakładach karnych położonych blisko miejsca zamieszkania skazanego w celu umożliwienia częstszych widzeń rodzinie⁹⁴. W Anglii organizuje się dojazdy rodzin do zakładów karnych na koszt zakładu karnego⁹⁵.

Zmienia się sposób widzeń. Rezygnuje się z różnego rodzaju barier dzielących więźnia i odwiedzającego. Dopuszczalna jest kontrola widzeń. Problem ten jest różnie rozwiązywany. We Francji funkcjonariusz obecny jest w rozmównicy i ma możliwość słuchania rozmowy bądź widzenia są nadzorowane za pomocą kamer, także rozmowy telefoniczne są nadzorowane⁹⁶. We Włoszech i w Czechach widzenia są pod kontrolą wzrokową funkcjonariusza⁹⁷. W Niemczech rozmowę skazanego z osobą odwiedzającą nadzoruje się wówczas, gdy jest to wskazane ze względów resocjalizacyjnych lub bezpieczeństwa⁹⁸. W Szwecji⁹⁹ pracownik zakładu jest obecny podczas wizyty, jeżeli jest to konieczne ze względów bezpieczeństwa.

Ze względów bezpieczeństwa zezwolenie na wizytę może być uzależnione od zgody odwiedzającego na przeprowadzenie kontroli osobistej lub pobieżnego przeszukania.

89 Art. 29 Ustawy o postępowaniu poprawczym.

90 Zob. Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by the CPT from 19 to 27 Juny 1992, CPT/Inf (94)9, Strasbourg, 22 Juli 1994, s. 46.

91 Zob. Report to the Government of the Federal Republic Germany on the visit to Germany carried out by the CPT from 8 to 20 December 1991, CPT/Inf (93)13..., s. 54; Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4..., s. 29.

92 Zob. Prison Administrations in Europe..., s. 53; Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (97)4..., s. 40; Report to Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994, CPT/Inf 96)5..., s. 35.

93 Szerzej zob.: R. Walmsley: Prison systems in Central and Eastern Europe Progres..., s. 105–106; Prison Administrations in Europe..., s. 80.

94 Zob. m. in.: A. Wąsek: Kara pozbawienia wolności w Danii..., s. 182; P. Stępnik: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna..., s. 275.

95 Szerzej: P. Stępnik: Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna..., s. 276.

96 R. Badiner: Reforma więziennictwa we Francji, s. 13.

97 A. Grzeškowiak: Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa..., s. 79; Prison Administrations in Europe..., s. 68. Zob. także: Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7..., s. 23.

98 § 27 Ustawa o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i pozbawiających wolności środków poprawy i zabezpieczenia.

99 Art. 29 Ustawa o postępowaniu poprawczym.

Analizując rozwiązania dotyczące zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego przyjęte w ustawodawstwach państw europejskich, można wyodrębnić kilka rodzajów zezwoleń¹⁰⁰, a mianowicie:

- z ważnych powodów (we wszystkich państwach europejskich). Za ważne powody uznaje się różne zdarzenia w rodzinie skazanego, a więc zarówno wypadki nieszczęśliwe (np. zgon członka rodziny skazanego) czy radosne (np. ślub dziecka skazanego) oraz sytuacje wymagające załatwienia spraw majątkowych, względy zdrowotne czy zawodowe. Czas zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego wynosi od 1 – do 8 dni, najczęściej jest on uzależniony od celu zwolnienia oraz od odległości od zakładu karnego miejsca, w którym skazany będzie przebywał,
- ze względów resocjalizacyjnych (Włochy – w ramach indywidualnych planów pracy socjalizacyjnej, Francja, Hiszpania, Dania, Holandia, Austria, Szwecja, Norwegia, Węgry – ze względu na potrzeby resocjalizacyjne, Finlandia, Niemcy, Szwecja – w celu ułatwienia społecznego przystosowania). Ta przepustka jest elementem oddziaływania wychowawczego. Przesłanką udzielenia zezwolenia jest pozytywna prognoza co do terminowego powrotu do zakładu karnego oraz spełnienie innych warunków ustalanych przy udzieleniu przepustki. Ta przepustka jest także formą sprawdzenia przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Przebieg wykorzystania zezwolenia (negatywny bądź pozytywny) może służyć do skorygowania programu postępowania ze skazanym. Przepustka udzielana jest po odbyciu przez skazanego pewnej części kary, której długość uzależniona jest od typu zakładu karnego,
- urlopy w zakładach otwartych (Niemcy, Szwecja, Szwajcaria, Włochy). Różne są czasookresy tych urlopów od kilku godzin dziennie (Niemcy, Belgia) bądź do jednego wolnego weekendu w miesiącu (Szwajcaria, Dania) czy w systemie półwolnościowym we Francji przepustki na niedzielę i dni wolne od pracy. W Szwajcarii skazany po odbyciu połowy kary może regularnie opuszczać zakład karny w każdy weekend¹⁰¹,
- w celu podtrzymania więzi z rodziną (Anglia, Francja, Belgia)

100 Szerzej zob.: *Prison Administrations in Europe...*; J. Górny: *Zezwolenie na czasowe opuszczenie zakładu karnego przez skazanych*, PWP 1995, nr 11, s. 7–13 oraz tego Autora: *Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności w Republice Federalnej Niemiec...*, s. 66–68; A. Siemaszko, J. Szumski, D. Wójcik: *Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego*, *Archiwum Kryminologii*, 1997–1998, t. XXIII–XXIV, s. 129–136; M. Melezini, G. B. Szczygieł: *Czasowe opuszczenie zakładu karnego formą przygotowania skazanego do wolności (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego*, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 184–185 i literatura tam cytowana. Zob. także: R. Walmsley: *Prison System in Central and Eastern Europe...*, s. 144; B. Czernia–Kubalka, E. Jarosz: *Kontakty z rodziną kobiet odbywających karę pozbawienia wolności (w:) Współczesne zagrożenia w strukturach społecznych (Szkieca badawcze z pedagogiki społecznej)* pod red. E. Syrek, Katowice 1993, s. 47; M. Płatek: *Norweski system penitencjarny*, *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny* 1989, nr 14–15, s. 132–133.

101 Wylęczone są z tej możliwości osoby uznane za szczególnie „ciężkie” przypadki albo takie, o których sądzi się, że już nie wyjdą na wolność. Szerzej zob. W. T. Haesler: *Trudności w adaptacji społecznej byłych więźniów...*, s. 185; *Kronika U wschodnich sąsiadów*, opr. I. Cegielska, PWP 1999, nr 22–23, s. 182.

- w celu przygotowania do wolności (Austria, Szwecja, Niemcy, Hiszpania, Belgia, Francja). To zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego udzielane jest w okresie poprzedzającym upływ terminu odbycia kary (3 – 12 miesięcy przed końcem kary lub przewidywanym warunkowym zwolnieniem). Okres zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego skazany powinien wykorzystać na poszukiwanie miejsca pracy czy zamieszkania. W przypadku okresu poprzedzającego warunkowe zwolnienie jest ono sprawdzianem reedukacji skazanego, zaś trudności napotkane przez skazanego podczas pobytu na wolności, powinny być uwzględnione w pracy kuratora ze skazanym w okresie próby i wskazówką przy ustalaniu programu pomocy skazanym opuszczającym zakład karny,
- do pracy lub nauki poza zakładem karnym (Francja, Dania, Belgia, Portugalia, Norwegia).

Skazani ponoszą wydatki związane z przepustką, a więc koszty podróży i pobytu na wolności.

Uznając, iż kontakty skazanego z rodziną należą do uprawnień skazanego rezygnuje się z kar dyscyplinarnych w postaci ograniczenia korespondencji, widzeń czy pozbawienia przepustek (Szwecja, Francja)¹⁰².

4. Pomoc udzielana skazanym przy opuszczaniu zakładu karnego

Skazany opuszcza zakład karny i wraca do nowej rzeczywistości. Jest to bardzo trudny moment dla skazanych, szczególnie dla tych, którzy nie są oczekiwani przez najbliższych i nie mogą liczyć na ich pomoc. W ustawodawstwach poszczególnych państw znajdujemy szereg rozwiązań, których celem jest łagodzenie tych problemów.

Przed końcem kary lub przed warunkowym zwolnieniem wyodrębnia się okres w którym oddziaływania koncentrują się na przygotowaniu skazanego do wolności. W tym okresie ustala się zakres pomocy, jaka jest niezbędna skazanemu. W działaniach tych służbę więzienną wspomagają pracownicy socjalni i kuratorzy. Działania te przybierają różne formy.

W Anglii więźniowie zgłaszają się do kuratora (*Welfare Officer*), który ma swoją siedzibę w zakładzie karnym i wskazuje istotne problemy, na które napotykają po opuszczeniu zakładu karnego. Kuratorzy organizują kursy, na których uczą więźniów, jak rozwiązać te problemy. Na kursach uczy się więźniów, jak korzystać z urzędów pracy, jak zaprezentować się u pracodawcy i wyjaśnić sprawę związane z

102 Zob. H. Wantuła: Resocjalizacja w szwedzkim systemie penitencjarnym..., s. 204–205.

pobytem w zakładzie karnym¹⁰³. Działająca w Anglii organizacja APEX zajmuje się poszukiwaniem pracy dla osób opuszczających zakłady karne¹⁰⁴.

W Niemczech oferowana jest pomoc w postaci doradztwa w rozwiązywaniu problemów finansowych, osobistych, socjalnych. Administracja zakładu karnego wskazuje także instytucje zajmujące się pomocą socjalną, do których skazani mogą się zgłosić po opuszczeniu zakładu karnego. Jedną z nich jest Stowarzyszenie Scheideweg¹⁰⁵. Oferuje ono pomoc byłym więźniom. Różne są formy oferowanej pomocy: porady w kwestiach socjalnych, pracy, mieszkania, sprawach sądowych, pomoc w integracji byłych więźniów ze społeczeństwem, pomoc w sprawach prowadzonych w instytucjach pomocy społecznej czy urzędach pracy. Stowarzyszenie stwarza także miejsca pracy dla byłych więźniów, np. Centrum Ogrodnicze Scheideweg, różnego rodzaju ogólnoużyteczne przedsiębiorstwa, w których uczy się treningu pracy oraz funkcjonowania w różnych rolach społecznych.

Skazani mogą także zaciągnąć pożyczkę w fundacji im. G. Radbrucha. Ta fundacja, powołana w 1978 r. w Berlinie, udziela osobom opuszczającym zakłady karne nisko oprocentowanych pożyczek¹⁰⁶. Działają także organizacje charytatywne jak Federalny Związek Pracowników do Spraw Pomocy Skazanym (Niemcy), który pośredniczy w udzielaniu pomocy skazanym.

Administracja zakładu karnego lub pracownicy socjalni starają się zapewnić skazanym przede wszystkim miejsce zamieszkania po opuszczeniu zakładu karnego i pracę (Szwecja, Francja, Norwegia)¹⁰⁷.

W Szwajcarii skazani kierowani są do domów przejściowych, w których mogą spędzić pierwszy okres po opuszczeniu zakładu karnego¹⁰⁸, a w Austrii do hosteli¹⁰⁹.

W Danii, w Kopenhadze funkcjonuje Szkoła Kofeda. Jest to placówka pomocy społecznej przeznaczona dla osób mających trudności w funkcjonowaniu społecznym¹¹⁰. Podstawową zasadą jest „pomoc do samopomocy”. Szkoła oferuje szereg kursów (ok. 200) oraz zajęcia terapeutyczne w różnych warsztatach a także zapewnia opiekę medyczną, miejsce do spania oraz doradztwo socjalne, prawne i zawodowe. Pracownicy socjalni zaś udzielają pomocy szczególnie w znalezieniu miejsca zamieszkania oraz miejsca pracy¹¹¹.

103 Szerzej: V. Stern: Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów..., s. 173. Zob. także: Prison Administrations in Europe..., s. 14.

104 Szerzej: W. Czajka: Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych..., s. 91.

105 Szerzej: H. Wantuła: Pomoc osobom społecznie zagrożonym. Rozważania po konferencji poświęconej pracy wśród osób społecznie zagrożonych, PWP 1998, nr 20–21, s. 162–163.

106 Por. W. Czajka: Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych..., s. 96.

107 W. Czajka: Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych..., s. 97–98.

108 W. T. Haesler: Trudności w adaptacji społecznej skazanych..., s. 188.

109 Zob. Prison Administrations in Europe..., s. 16.

110 Szerzej: R. Musidłowski: Pomoc postpenitencjarna (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO Warszawa 1998, nr 34, s. 308–309.

111 Szerzej: Prison Administrations in Europe..., s. 31.

Administracja zakładu karnego zapewnia skazanemu opuszczającemu więzienie dokumenty, ubranie, gdy skazany nie ma odpowiedniego, pomoc materialną niezbędną na dojazd do miejscowości, w której skazany zamierza przebywać bądź zapewnienie środka transportu, pewną kwotę na pokrycie pierwszych wydatków. Skazany opuszczając zakład karny, otrzymuje także pewną kwotę pieniędzy. Są to pieniądze będące na koncie skazanego, a pochodzące z wynagrodzenia za pracę, którą wykonywał w zakładzie karnym (fundusz wolnościowy). Skazani, którzy w zakładzie karnym nie pracowali i nie posiadają własnych pieniędzy, otrzymują od zakładu karnego zapomogę. W Hiszpanii skazani zwolnieni z zakładu karnego, którzy w ciągu 15 dni po opuszczeniu zarejestrowali się w biurze zatrudnienia i nie otrzymali odpowiedniej oferty pracy, mają prawo do zasiłku¹¹².

Analiza rozwiązań prawnych regulujących problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach europejskich pozwala na stwierdzenie, że standardy międzynarodowe znalazły miejsce w ustawodawstwie regulującym problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności państw Europy Zachodniej. W przypadku państw Europy Wschodniej i Środkowej są one wprowadzane do ustawodawstwa.

Z analizy raportów Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom z wizytacji zakładów karnych w poszczególnych państwach nie wynika zbyt optymistyczny obraz. Występują istotne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi państwami w realizacji zaleceń poszanowania godności skazanego i zbliżania warunków odbywania kary do warunków wolnościowych.

Tabela nr 1

Wykonywanie kary pozbawienia wolności w ocenie Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom¹¹³

Państwo	Tortury i inne akty przemocy	Warunki materialne	Zajęcia aktywizujące	Zatrudnienie	Personel więzienny (relacje ze skazanymi)	Dyscyplina, skargi, procedura kontroli	Kontakty ze światem zewnętrznym	Służba zdrowia
Anglia	Nie stwierdzono	Przeludnienie, utrudniony dostęp do sanitariatów	Nie satysfakcjonujące	Zbyt mało miejsc pracy	Dobre relacje	Brak zastrzeżeń	Satysfakcjonujące, dobre warunki wizyt	Zbyt mała liczba personelu medycznego
Czechy	W ewidencji medycznej przypadki użycia siły przez funkcjonariuszy	Przeludnienie	Zbyt ubogi program zajęć	Duża liczba bezrobotnych	Formalne	Brak zastrzeżeń	Zastrzeżenia do form wizyt i kontroli	Poziom satysfakcjonujący

112 Zob. R. Musidłowski: *Pomoc postpenitencjarna...*, s. 308.

113 Informacje w tabeli przedstawiono na podstawie sprawozdań Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT) z wizytacji w zakładach karnych poszczególnych państw. Wykaz wykorzystanych sprawozdań znajduje się na stronie 289–290.

Polska	Nie stwierdzono zarzutów	Przeludnienie, urządzenie sanitarne nie oddzielone od pomieszczeń	Ubogi program zajęć	Zbyt mało miejsc pracy	Niska liczba personelu formalne stosunki	Bez zastrzeżeń	Pozytywnie	Poziom zadawalający
Dania	Nie stwierdzono zarzutów	Wysoki standard	Uznaniowe formy	Bez zastrzeżeń	Dobre	Bez zastrzeżeń	Dobre	Poziom satysfakcjonujący
Bułgaria	Nie stwierdzono zarzutów	Wysokie przeludnienie, złe warunki sanitarne	Większość czasu skazani spędzają w celach	Zbyt mało miejsc pracy	Niezbyst dobre relacje	Złe warunki cęła izolacyjna	Nie satysfakcjonujące	Zbyt mały personel medyczny
Finlandia	Nie stwierdzono zarzutów	Wysoki standard cel	Zróznicowane formy	Zwiększenie miejsc pracy	Dobre	Bez zastrzeżeń	Dobre warunki wizyt	Poziom satysfakcjonujący
Niemcy	Nie stwierdzono zarzutów	Satysfakcjonująca chociaż są z przeludnione	Różne formy	Bez zastrzeżeń	Dobre	Bez zastrzeżeń	Dobre	Poziom satysfakcjonujący
Grecja	Nie stwierdzono zarzutów	Przeludnienie, ubogie wyposażenie cel	Ubogi program	Mała liczba miejsc pracy	Złe stosunki	Bez zastrzeżeń	Dobre	Poziom nieodpowiedni
Norwegia	Nie stwierdzono zarzutów	Dobry standard	Zróznicowane formy	Bez zastrzeżeń	Dobre	Bez zastrzeżeń	Dobre	Poziom dobry
Szwecja	Nie stwierdzono zarzutów	Bardzo dobre	Zróznicowane	Brak zastrzeżeń	Bardzo dobre	Nie stwierdzono zarzutów	Bardzo dobre	Poziom bardzo dobry
Holandia	Nie stwierdzono zarzutów	Dobre	Zróznicowane	Satysfakcjonujące	Bardzo dobre	Nie stwierdzono zarzutów	Bardzo dobre	Poziom satysfakcjonujący
Węgrzy	Nie stwierdzono zarzutów	Zatłoczenie, złe warunki sanitarne	Ubogi	Brak miejsc pracy	Formalne	Nie stwierdzono zarzutów	Zbyt mała liczba widzów	Poziom zły
Portugalia	Nie stwierdzono zarzutów	Przeludnienie	Niezbyst zróznicowane	Brak miejsc pracy	Poprawne	Nie stwierdzono zarzutów	Dobre	Zwiększenie liczby personelu medycznego

Są państwa, w których w pełni są respektowane standardy międzynarodowe i czynione się dalsze kroki w celu ich przekraczania. W takich państwach jak Szwecja, Norwegia, Holandia, Finlandia, Dania¹¹⁴ znacznie zostały przekroczone minimalne standardy określone w Europejskich Regułach Więziennych i w zaleceniach Komitetu Ministrów Rady Europy dotyczących warunków odbywania kary pozbawienia wolności. Cele coraz bardziej przypominają pokoje w warunkach wolnościowych, zapewnia się skazanym pewien stopień intymności poprzez pobyt w porze

¹¹⁴ Zob. Report to the Swedish Government on the visit Sweden carried out by the CPT from 15 to 25 February 1998, CPT/Inf (99)4, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9904en.htm>, s. 17; Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 17 to 21 March 1997, CPT/Inf (97)11, s. 7; Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998, CPT/Inf (99)9, s. 20; Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996, CPT/Inf (97)4, s. 23.

nocnej w celi jednoosobowej. Pobyt skazanych w porze nocnej w celi jednoosobowej pozwala także na zapewnienie skazanym bezpieczeństwa i w pewnym stopniu umożliwia wyeliminowanie zjawiska przemocy. Program zajęć aktywizujących, jak wynika z ustaleń Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom, w państwach Europy Zachodniej jest bardzo zróżnicowany. Skazanemu pozostawia się wybór form aktywności. Nabyte podczas udziału w tych zajęciach umiejętności powinny przyczynić się do właściwego pełnienia ról społecznych. Rozszerza się formy kontaktów skazanych ze światem poza murami zakładu karnego poprzez zezwolenia na częstsze odwiedzanie skazanych przez rodziny i stwarza odpowiednie warunki dla wizyt. Rozszerzeniu ulega zakres zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Relacje pomiędzy skazanymi a służbą penitencjarną stają się coraz mniej formalne. Zadania kontrolne coraz częściej zastępuje pomoc skazanemu w zmianie postaw. W tym wspierają służbę więzienną kuratorzy i pracownicy socjalni a także coraz częściej społeczeństwo w ramach organizacji zajmujących się udzielaniem pomocy dla skazanych.

W państwach Europy Środkowej i Wschodniej przeludnienie zakładów karnych powoduje, że nie zawsze standardy minimum określone w Europejskich Regulach Więziennych są przestrzegane¹¹⁵. Przeludnienie w zakładach karnych (Polska, Czechy, Bułgaria, Węgry), zły stan obiektów więziennych i ich wyposażenia¹¹⁶ powoduje utrudnienia w korzystaniu przez skazanych z urządzeń sanitarnych. Urządzenia te w wielu zakładach karnych nie są oddzielone od pomieszczeń, w których przebywają skazani, co pozbawia skazanych nawet minimalnego stopnia intymności, niezbędnego dla właściwego psychicznego funkcjonowania człowieka. Kontakty pomiędzy skazanymi a służbą więzienną są bardzo formalne. W pewnym stopniu jest to wynikiem zbyt powolnych zmian kadry więziennej, przyzwyczajonej do realizowania jednego zadania – kontroli zachowania skazanych. Nieliczna jest także kadra specjalistyczna – psycholodzy, psychiatry. Także opieka medyczna nie zyskała, w opinii przedstawicieli Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom dobrych ocen (szczególnie w Bułgarii i na Węgrzech) ze względu na zbyt małą w stosunku do potrzeb liczbę personelu medycznego zatrudnionego w zakładach karnych. Skazani nie zawsze mogą korzystać z pomocy medycznej. Brak miejsc pracy i ubogi program zajęć aktywizujących powoduje, że skazani znaczną część dnia spędzają w zatłoczonych celach, a ich aktywność ogranicza się do rozmów, słuchania radia, czasami oglądania programów telewizyjnych czy czytania prasy. Patrząc na ten dość ponury obraz, nie możemy zapominać, że państwa te znajdują się na różnym etapie przemian ustrojowych, społecznych i ekonomicz-

¹¹⁵ Zob. R. Walmsley: *Prison systems in Central and Eastern Europe Progress, problem and the international...*, s. 67. Zob. także *Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995, CPT/Inf (7)1...*, s. 31–32; *Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 17 to 21 March 1997, CPT/Inf (97)11...*, s. 28; *Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997, CPT/Inf (99)7...*, s. 18.

¹¹⁶ Zob. m.in. H. Valkowa: *Zmiany w czechosłowackim systemie penitencjarnym, PWP 1993, nr 4–5, s. 114.*

nych. W płaszczyźnie wykonywania kary pozbawienia wolności dopiero rozpoczęły etap przemian i dostosowywania procesu wykonywania kary pozbawienia wolności do standardów międzynarodowych.

Problem przeludnienia zakładów karnych, a w związku z tym zapewnienia godziwych warunków, przestaje być już tylko problemem państw Europy Wschodniej i Środkowej. Coraz częściej pojawia się w państwach Europy Zachodniej¹¹⁷. Jest to bardzo istotny problem, bowiem jak trafnie zauważa T. Szymanowski, „zaludnienie więzień i wielkość zbiorowości więźniów (...) określają w sposób istotny warunki działania więziennictwa”¹¹⁸, a dodajmy, także przeprowadzania reform systemów penitencjarnych.

117 Zob. S. Gravett: *Prison Education in Overcrowded Prison* (w:) *Report on the 6th EPEA International Conference on Prison Education...*, s. 66; F. Dunkel, A. Kunkat: *Zwischen Innovation und Restauration, Neue Kriminalpolitik 1997*, nr 2, s. 38; B. Stańdo-Kawecka: *Niemieckie więziennictwo w świetle zaleceń i uwag Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom...*, s. 87 oraz tej Autorki: *Założenia i efekty reformy penitencjarnej w RFN...*, s. 93; J. Jasiński: *Problem przeludnienia zakładów karnych...*, s. 3–5. Zob. także: *Report to the Government to the Federal Republik of Germany on the visit to Germany carried out by the CPT from 8 to 20 December 1991...*, s. 27; *Report to the Government of Grece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993*, CPT/Inf (94)20, s. 29; *Report to the Government on the United Kingdom on the visit to Northern Ireland carried out by the CPT from 20 to 29 July 1993*, CPT/Inf (94)17..., s. 29; *Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994*, CPT/Inf (96)11..., s. 82; *Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom and Isle of Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997*, CPT/Inf (2000)1..., s. 23–24; *Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993*, CPT/Inf (95)14, Strasbourg/Dublin, 13 December 1995, s. 38; *Report to the Austrian Government on the visit to Austria carried out by the CPT from 20 May 1990 to 27 May 1990*, Strasbourg, 3 October 1991, CPT/Inf (91)10, s. 19; *Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994*, CPT/Inf (96)5..., s. 28; B. Holyst: *Przeludnienie więzień Aspekty kryminologiczne i penitencjarne...*, s. 50 i n.

118 T. Szymanowski: *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce*, Warszawa 1996, s. 39.

SPOŁECZNA READAPTACJA SKAZANYCH W NOWEJ KODYFIKACJI KARNEJ

„Skazany pozostaje człowiekiem, którego należy traktować jak człowieka, jeżeli chce się pozostawić mu choćby najmniejszą szansę stania się na powrót obywatelem”

A. Peyrefitte¹

1. Skazany podmiotem wykonywania kary pozbawienia wolności

1.1. Zmiana postaw prawem skazanego

Także w naszym kraju standardy międzynarodowe miały istotny wpływ na prace nad reformą systemu wykonywania kary pozbawienia wolności. Szczególnie takie dokumenty międzynarodowe jak: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Reguły Minimum czy Europejskie Reguły Więzienne, jak podkreślono w Uzasadnieniu Rządowego Projektu kodeksu karnego wykonawczego², były źródłem inspiracji w tworzeniu nowego modelu wykonywania kary pozbawienia wolności.

Twórcy kodeksu karnego wykonawczego, wychodząc z koncepcji poszanowania praw człowieka do decydowania o sobie i uznając – jak trafnie ujął to J. Śliwowski³, iż można narzucać skazanemu określone postępowanie ale „nie ma to nic wspólnego z internalizacją norm tego postępowania. Trwale przyswojenie ich może nastąpić tylko wtedy, gdy bierny podmiot będzie współpracował z wychowawcą” odrzucili przymus resocjalizacji, przyjmując, że, „wykonywanie kary pozbawienia wolności ma na celu wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądaných postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa” (art. 67 § kkw).

Czyniąc skazanego podmiotem wykonywania kary pozbawienia wolności, pozostawiono skazanemu prawo wyboru, czy chce zmienić swoje dotychczasowe postępowanie, zerwać z przestępczym trybem życia i wykorzystać okres pobytu w zakładzie karnym na zmianę postaw.

1 A. Peyrefitte: Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością..., s. 283.

2 Tekst uzasadnienia (w:) Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami, Warszawa 1998, s. 525.

3 J. Śliwowski: Kara pozbawienia wolności we współczesnym świecie..., s. 182.

Pozostawienie w gestii skazanego decyzji co do zmiany postaw nie oznacza – jak słusznie zauważa T. Szymanowski⁴ – „iż nie będzie się stawiać określonych wymagań dotyczących zachowania skazanego w związku z odbywaniem przez niego kary i koniecznością zachowania odpowiedniej dyscypliny. Nie może jednak skazany w czasie odbywania kary być traktowany jako osoba poddana czy niewolnik”.

Zmiana postaw skazanego na społecznie pożądane może nastąpić przy aktywnym zaangażowaniu dwóch stron: skazanego i administracji zakładu karnego. Administracja zakładu karnego kieruje do skazanego ofertę pomocy w zmianie postaw w postaci programu oddziaływań, zobowiązując się do stworzenia warunków do realizacji programu i udzielania skazanemu pomocy. Skazany może skorzystać z tej oferty wybierając system programowego oddziaływania i aktywnie uczestnicząc w wykonywaniu programu oddziaływań bądź zrezygnować z oferty zakładu karnego i wówczas będzie odbywał karę w systemie zwykłym.

Ta nowa idea oddziaływania na skazanego łączona jest ze zmianą roli funkcjonariuszy służby więziennej zajmujących się skazanymi. Z osób nadzorujących lub urzędników wykonujących nad skazanymi określoną władzę i egzekwujących zachowania – zdaniem T. Szymanowskiego⁵ – funkcjonariusze powinni stać się wychowawcami, doradcami skazanych, opiekunami, oczywiście przy zachowaniu funkcji przełożonych skazanych.

Zgodnie z tendencjami w światowej penitencjaryście, uznającymi udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności za jeden z wyznaczników postępowości, humanitaryzmu i praworządności systemu penitencjarnego⁶, stworzono w procesie zmiany postaw skazanego także miejsce dla przedstawicieli społeczeństwa.

Spółeczeństwo poprzez swoich przedstawicieli – działających w stowarzyszeniach, fundacjach, organizacjach i instytucjach, których celem jest pomoc skazanym w społecznej readaptacji oraz poprzez kościoły i związki wyznaniowe, a także osoby godne zaufania – może wspierać zarówno administrację zakładu karnego w jej działaniach, jak i skazanego.

Można wyodrębnić dwa okresy aktywności społeczeństwa, a mianowicie: okres pobytu skazanego w zakładzie karnym oraz okres przed opuszczeniem przez skazanego zakładu karnego i pierwsze dni pobytu skazanego na wolności. W pierwszym okresie przedstawiciele społeczeństwa mogą włączyć się, jak wynika z Rozporządzenia w sprawie określenia zakresu i trybu uczestniczenia podmiotów wymienionych w art. 38 § 1 Kodeksu karnego wykonawczego w wykonywaniu kar,

4 T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy, s. 147.

5 T. Szymanowski: Kierunki reformy prawa karnego wykonawczego, PPK 1990, nr 2, s. 17.

6 Zob.: T. Szymanowski: Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności po II wojnie światowej (w:) Spory wokół reformy więziennictwa, red. S. Walczak, Warszawa 1985, s. 127.

środków karnych, zabezpieczających i zapobiegawczych, a także społecznej kontroli nad ich wykonaniem⁷, w realizację programu oddziaływań wychowawczych, prowadząc działalność społeczną, kulturalną, oświatową, sportową i religijną wobec skazanych. Oczywiście zakres tej działalności będzie zależał od typu zakładu karnego, w którym skazany odbywa karę. Szersze kontakty społeczeństwa ze skazanym będą w zakładzie półotwartym, a przede wszystkim w otwartym, bowiem wówczas skazany będzie mógł uczestniczyć w pewnych formach zajęć kulturalno-oświatowych czy sportowych organizowanych poza terenem zakładu karnego.

Następna forma udziału społeczeństwa, a właściwie jego przedstawicieli, w procesie wykonywania kary to uczestnictwo w organach kolegialnych, które może powołać dyrektor zakładu karnego (art. 77 kkw). Organy te – jak wynika z zamierzeń ustawodawcy – mogą podejmować zadania związane z organizacją zatrudnienia skazanych i przygotowania ich do opuszczenia zakładu karnego. W celu realizacji tych zadań organy powołane przez dyrektora zakładu karnego będą współpracować z organizacjami, instytucjami, stowarzyszeniami i fundacjami świadczącymi pomoc skazanym.

Działania pomocowe ze strony przedstawicieli społeczeństwa są szczególnie istotne w okresie przygotowania skazanego do zwolnienia z zakładu karnego i w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego. Skazanemu trzeba pomóc, lecz pomoc nie może polegać na załatwianiu za skazanego szeregu spraw. Pomoc powinna koncentrować się na wskazaniu skazanemu, jak rozwiązać problemy wynikające z powrotu do społeczeństwa; a więc do jakich instytucji osoba opuszczająca zakład karny może zwrócić się o pomoc, jakie są zasady udzielania pomocy, jakie formalności należy dopełnić, by uzyskać zasiłek, zarejestrować się jako osoba poszukująca pracy czy w jaki sposób poszukiwać pracy lub mieszkania.

Wszelkie działania skierowane na zmianę postaw skazanego, jak wynika z art. 4 kkw⁸, powinny być prowadzone przy respektowaniu zasady humanizmu i poszanowania godności ludzkiej skazanego oraz bezwzględny zakazie tortur lub niehumanitarnego albo poniżającego traktowania i karania skazanego. Tym zapisem nawiązano do głównych zasad zawartych w Konstytucji⁹. W akcie tym bowiem czytamy, że „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz” (art. 30). Zaś w art. 40 Konstytucji zawarto bezwzględny zakaz tortur i okrutnego, niehumanitarnego traktowania i karania oraz stosowania kar cielesnych. Te zasady dotyczą wszystkich obywateli naszego kraju, a więc także skazanych. Wyłącznie ska-

7 Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1998 r., Dz.U. Nr 113, poz. 724.

8 Również w Ustawie o Służbie Więziennej (art. 1) podkreślono, że do podstawowych zadań funkcjonariuszy należy zapewnienie skazanym ich praw, a zwłaszcza humanitarnych warunków i poszanowania godności. Zob. Ustawa z dnia 26 kwietnia 1996 r. o Służbie Więziennej, Dz.U. nr 61, poz. 283 z późn. zm.

9 Zob.: Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy Komentarz..., Gdańsk 1998, s. 32; M. Platek: Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości, *Studia Iuridica* 2000, nr XXXVIII, s. 116.

zanych odbywających karę pozbawienia wolności dotyczy nakaz humanitarnego traktowania zawarty w art. 41 ust. 4 Konstytucji.

1.2. System programowego oddziaływania

Rezygnując z przymusu resocjalizacji, przyznano skazanemu prawo wyboru systemu wykonania kary. Skazany może wybrać system zwykły lub system programowego oddziaływania. Prawo wyboru systemu wykonywania kary nie obejmuje jednak wszystkich skazanych. Pozbawieni go zostali skazani młodociani oraz skazani skierowani do odbywania kary w systemie terapeutycznym.

Skazani młodociani (art. 95 kkw) kierowani są obligatoryjnie do systemu programowego oddziaływania.

W kodeksie karnym wykonawczym nie zdefiniowano pojęcia skazanego młodocianego. Z art. 84 kkw wynika, że skazani do ukończenia 24 roku życia odbywają karę w zakładzie karnym dla młodocianych¹⁰. Definicję „młodocianego” znajdujemy w przepisach kodeksu karnego. Zgodnie z art. 115 § 10 kk młodocianym jest sprawca, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat i w chwili orzekania w pierwszej instancji nie ukończył 24 lat. Wyprowadzając z art. 84 kkw pojęcie „młodocianego”, a więc skazanego, który nie ukończył 24 lat, słusznie stwierdza Z. Hołda¹¹, że obie definicje różnią się. Należy dodać za T. Bulendą¹², iż różne są konsekwencje sytuacji penitencjarnej skazanego „w zależności od tego, czy zastosowanie będzie miała jedna lub druga definicja”.

Przyjęcie granicy wieku 24 lat spowodowało wzrost z 8% do 23%¹³ udziału skazanych młodocianych w populacji więziennej. Dla tej tak licznej grupy skazanych, w której ze względu na dużą rozpiętość wiekową (15 lat – 24 lata) znajdują się osoby o różnym stopniu dojrzałości psychicznej, fizycznej, społecznej i moralnej, jeszcze dzieci i osoby, które już założyły rodziny i mają dzieci, osoby o rozmaitej przeszłości kryminalnej, o odmiennych potrzebach życiowych i wychowawczych¹⁴, trzeba stworzyć odpowiednie warunki oddziaływania. Zważywszy, że obecnie służba penitencjarna nie będzie w stanie tego uczynić, należy pozytywnie ocenić propozycję Autorów nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego, a mianowicie obniżenie granicy wieku decydującej o pobycie skazanego w zakładzie karnym dla młodocianych do 21 lat.

10 W uzasadnionych przypadkach skazany po ukończeniu 24 roku życia może pozostać w zakładzie karnym dla młodocianych. Z pewnością będą to takie sytuacje, jak krótki okres do końca kary czy umożliwienie kontynuacji nauki zawodu.

11 Zob. Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 243.

12 Zob. T. Bulenda: Kryminologiczne i polityczno-kryminalne problemy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec młodocianych do lat 18 (w.): Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 170.

13 Zob. Kronika. Kodyfikacje karne po roku, PWP 1999, nr 24-25, s. 186.

14 Zob.: J. Korecki: Propozycje zmian w kkw na tle dotychczasowej praktyki, PWP 2000, nr 26, s. 25; K. Setla: Skazani młodociani w zakładach karnych typu zamkniętego (w.): Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 343; Uzasadnienie projektu nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego..., z 12 grudnia 2001 s. 68-69.

Z kodeksu karnego wykonawczego wynika, że po ukończeniu przez skazanego 24 lat komisja penitencyjna dokonuje zmiany grupy klasyfikacyjnej. Skazany, zyskując status skazanego dorosłego, zostaje zakwalifikowany do grupy skazanych odbywających karę po raz pierwszy lub do grupy recydywistów penitencyjnych i skierowany do odpowiedniego zakładu karnego, a mianowicie do zakładu karnego dla odbywających karę po raz pierwszy lub do zakładu karnego dla recydywistów. Skazany dorosły ma prawo wyboru systemu odbywania kary. W tym miejscu rodzi się pytanie, czy skazany młodociany z chwilą uzyskania statusu dorosłego uzyskuje równocześnie prawo wyboru systemu odbywania kary, a więc może zrezygnować z odbywania kary w systemie programowego oddziaływania i wnioskować o przeniesienie do systemu zwykłego. Zdaniem Z. Hołdy¹⁵ kontynuuje on odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania. Uzasadnienie tego stanowiska nie jest zbyt czytelne i trudno je podzielić. Autor przyznaje, że z chwilą ukończenia 24 roku życia skazany traci status młodocianego i przechodzi do kategorii dorosłych w rozumieniu przepisów kodeksu karnego wykonawczego. Następnie dodaje „Wyrażenie zgody (na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania – dopisek G. Sz.) odnosi się do etapu po przedstawieniu skazanemu dorosłemu projektu programu, co w tym przypadku jest bezprzedmiotowe. Przepisy nie przewidują przy tym możliwości wycofania zgody”. Oczywiście bezprzedmiotowe jest przedstawianie takiemu skazanemu projektu programu oddziaływań, realizował on bowiem ten program już przez pewien okres. Z całą pewnością jednak niezbędne będą zmiany w programie oddziaływań, skazany zmienia status z młodocianego na dorosłego oraz zostaje przeniesiony do zakładu karnego dla pierwszy raz karanych lub do zakładu karnego dla recydywistów. Zgodzić się należy z Z. Hołdą, że w kodeksie karnym wykonawczym nie ma przepisu, iż skazany może zgodę wycofać. W danym przypadku nie jest to istotne, bowiem skazany młodociany takiej zgody nie wyrażał. Należy dodać, że nie ma też przepisu zakazującego zmiany systemu. Wykładnia dokonana przez Z. Hołdę stawia pewną grupę skazanych, a mianowicie tych, którzy rozpoczynają odbywanie kary jako młodociani, a następnie uzyskują status osoby dorosłej, w gorszej sytuacji niż skazani, którzy rozpoczynają odbywanie kary jako dorośli. Pozbawia się tych skazanych – mimo uzyskania statusu dorosłego – prawa decydowania o wyborze systemu odbywania kary. Przyjęcie takiej interpretacji pozostaje w sprzeczności z zasadą poszanowania godności skazanego i z całą pewnością nie znajduje uzasadnienia w oddziaływaniu wychowawczym. Zważywszy, iż w kodeksie karnym wykonawczym nie znajdujemy przepisu, że skazany, który rozpoczął odbywanie kary pozbawienia wolności jako młodociany w systemie programowego oddziaływania po uzyskaniu statusu dorosłego nadal odbywa karę w tym systemie, należy przyjąć, iż skazany po ukończeniu 24 roku życia uzyskuje prawo podejmowania decyzji o wyborze systemu wykonywania kary, a więc może zwrócić się z prośbą o przeniesienie do systemu zwykłego.

15 Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy Komentarz..., s. 259-260.

Prawa wyboru systemu odbywania kary zostali pozbawieni także skazani, którzy są kierowani obligatoryjnie do systemu terapeutycznego.

Z kodeksu karnego wykonawczego (art. 96) wynika, że kierowani są do tego systemu skazani, u których stwierdzono zaburzenia psychiczne, upośledzenie umysłowe, uzależnienie od alkoholu albo od innych środków psychotropowych, a także skazani niepełnosprawni fizycznie. Wystąpienie tych przesłanek nie powoduje automatycznie skierowania skazanego do systemu terapeutycznego. Następuje to wówczas, gdy stan zdrowia skazanego wymaga oddziaływania specjalistycznego, zwłaszcza opieki psychologicznej, lekarskiej, rehabilitacyjnej. Podstawą skierowania jest wyrok skazujący sądu pierwszej lub drugiej instancji. Sąd bowiem, orzekając karę pozbawienia wolności, może orzec system terapeutyczny wykonywania kary (art. 62 kk).

Sąd może, skazując sprawcę na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania za przestępstwo popełnione w stanie ograniczonej poczytalności, orzec umieszczenie w zakładzie karnym, w którym stosuje się szczególnie środki lecznicze lub rehabilitacyjne (art. 95§1 kk). Te środki oddziaływania są stosowane w systemie terapeutycznym.

Także skazany może zwrócić się o skierowanie do systemu terapeutycznego. Z kodeksu karnego wykonawczego (art. 117) wynika, że skazanego u którego stwierdzono uzależnienie od alkoholu albo środków odurzających lub psychotropowych¹⁶, obejmuje się za jego zgodą odpowiednim leczeniem i rehabilitacją. W przypadku braku zgody skazanego o zastosowaniu leczenia lub rehabilitacji decyduje sąd. Takie leczenie może być przeprowadzane w systemie terapeutycznym.

Jeżeli sąd nie określił w wyroku, iż skazany będzie odbywał karę w systemie terapeutycznym, decyzję może podjąć komisja penitencjarna (art. 76§1 pkt 2 kkw). Podejmuje ją w oparciu o badania osobopoznawcze¹⁷. Decyzję komisji penitencjarnej o skierowaniu do systemu terapeutycznego odbywania kary skazany może zaskarżyć w trybie art. 7 kkw do sądu¹⁸. Podstawą zaskarżenia jest niezgodność decyzji z prawem, a więc brak określonych w art. 96 kkw podstaw do umieszczenia skazanego w systemie terapeutycznym.

W systemie terapeutycznym oddziaływanie na skazanych, jak wynika z kodeksu karnego wykonawczego (art. 97 kkw), skoncentrowane jest nie tylko na zapobieganiu pogłębiania się patologicznych cech osobowości, przywróceniu równowagi psychicznej, ale również na kształtowaniu zdolności współżycia społecznego i przy-

16 Z szacunkowych danych wynika, że 30% osadzonych to osoby z problemami alkoholowymi, a 2% to uzależnione od narkotyków. Szerzej: W. Markiewicz: Stan obecny i perspektywy więziennictwa, PWP 1999, nr 23–24, s. 154. Zob.: także: K. Dubiel: Projekt ustawy o zapobieganiu narkomanii a problemy więziennictwa, PWP 1997, nr 15, s. 98.

17 Por. S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz 2. wydanie rozszerzone i uzupełnione, Warszawa 2001, s. 278.

18 Zob.: Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 262.

gotowaniu skazanego do samodzielnego życia. W tym celu, zgodnie z regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności¹⁹ (§ 61.1), w indywidualnym programie terapeutycznym ustala się dwa rodzaje oddziaływań. Określa się przede wszystkim rodzaje i formy oddziaływań specjalistycznych, zwłaszcza psychologicznych, lekarskich i rehabilitacyjnych, którym skazany zostanie poddany. Ustala się także rodzaje i formy oddziaływań wychowawczych, a więc prace, które skazany będzie wykonywał, potrzeby i formy nauczania, rodzaje zajęć kulturalno-oświatowych, zakres i formy kontaktów z rodziną.

Zdaniem Z. Holdy²⁰, w systemie terapeutycznym mogą odbywać karę tylko skazani dorośli, a brak jest podstaw do skierowania do odbywania kary w tym systemie skazanych młodocianych. W uzasadnieniu swego stanowiska Autor wskazuje art. 95§4 kkw, z którego wynika, że skazanego dorosłego przenosi się do odbywania kary w systemie terapeutycznym, jeżeli zachodzą warunki określone w art. 96 kkw, a więc gdy stan zdrowia psychicznego lub somatycznego skazanego wymaga oddziaływania specjalistycznego. To stanowisko nie zostało podzielone w doktrynie²¹. Faktem jest, iż art. 95§4 kkw dotyczy tylko skazanych dorosłych, jednak w kodeksie karnym wykonawczym nie znajdujemy przepisu zawierającego zakaz kierowania skazanych młodocianych do systemu terapeutycznego.

Potwierdza to praktyka. Z danych Centralnego Zarządu Służby Więziennej²² wynika, że w 1999 roku 623 skazanych młodocianych odbywało karę w systemie terapeutycznym, zaś w 2000 roku grupa ta wzrosła do 905 skazanych.

Mając na uwadze wątpliwości interpretacyjne²³, w trakcie prac nad nowelizacją kodyfikacji karnych przedstawiono propozycję zmiany treści art. 95§4 kkw. Z zaproponowanej wersji art. 95§4 kkw jednoznacznie wynika, iż w systemie terapeutycznym mogą odbywać karę także skazani młodociani.

W systemie terapeutycznym skazany odbywa karę przez pewien okres²⁴. W momencie, gdy oddziaływanie specjalistyczne staje się zbędne, skazany zostaje przeniesiony do systemu zwykłego lub programowego oddziaływania, gdy zdecyduje się na odbywanie kary w tym systemie.

Skazanemu dorosłemu, po przybyciu do zakładu karnego, administracja zakładu karnego przedstawia projekt programowego oddziaływania zawierający

19 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, Dz.U. nr 11, poz. 699.

20 Zob.: Z. Holda (w.): Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 259.

21 Zob. T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 185, s. 225-226; W. Rodakiewicz: Młodociani przestępcy w prawie karnym (w.): Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. V, red. L. Bogunia, Wrocław 2000, s. 185.

22 Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, s. 7 i 8.

23 Zob.: Uzasadnienie projektu nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego z 12 grudnia 2001 r., s. 69.

24 Zob. T. Kolarczyk: Terapeutyczny system wykonywania kary pozbawienia wolności, PWP 1995, nr 10, s. 36; S. Lental: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz 2..., s. 278.

ofercie oddziaływań, które administracja zamierza zastosować w stosunku do skazanego. Równocześnie administracja zakładu karnego powinna poinformować skazanego o zasadach odbywania kary w systemie programowego oddziaływania oraz o obowiązkach i uprawnieniach. Upodmiotowienie bowiem to nie tylko prawo do podjęcia decyzji o wyborze systemu. Z tym musi łączyć się, tak jak w świecie poza murami zakładu karnego, odpowiedzialność za podjęty wybór, a więc za realizację programu oddziaływania²⁵. Wymagać od skazanego odpowiedzialności można tylko wówczas, gdy zna on zasady, którym powinien się podporządkować.

Po wyrażeniu przez skazanego zgody na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania komisja penitencjarna ustala indywidualny program oddziaływań. Skazany uczestniczy w opracowywaniu programu.

W kodeksie karnym wykonawczym nie wskazano, czy ten tryb postępowania dotyczy tylko skazanych dorosłych, którzy wybrali system programowego oddziaływania, czy także skazanych młodocianych obligatoryjnie kierowanych do tego systemu. Można więc wnosić, że ten tryb postępowania dotyczy także skazanych młodocianych, oczywiście poza wyrażeniem zgody na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania. Nie znajduje bowiem racjonalnego uzasadnienia pozbawienie skazanych młodocianych uczestnictwa w opracowywaniu programu oddziaływań. Wręcz przeciwnie, współuczestnictwo skazanego młodocianego w opracowywaniu programu oddziaływań zawiera element wychowawczy, świadczący, iż nie traktujemy tych skazanych przedmiotowo, narzucając im określone metody postępowania, lecz, o ile to będzie możliwe, zostaną uwzględnione ich propozycje.

Ustawodawca nie wypowiedział się co do formy wyrażenia zgody przez skazanego dorosłego na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania. Zgoda powinna być wyrażona w formie pisemnej. Jest to zobowiązanie skazanego do realizacji zadań przewidzianych w programie oddziaływań.

W kodeksie karnym wykonawczym (art. 95 § 2) i w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 60) wskazano środki oddziaływania, którym skazany powinien zostać poddany w ramach realizacji programu oddziaływania. Są to: zatrudnienie i nauczanie, kontakty skazanego przede wszystkim z rodziną i innymi osobami bliskimi, formy wykorzystania czasu wolnego, możliwości wywiązania się z ciężących na nim obowiązków, zasady korzystania z niektórych uprawnień. Nie jest to pełny katalog środków i metod postępowania ze skazanym²⁶, ustawodawca bowiem użył sformułowania: „oraz inne przedsięwzięcia niezbędne dla przygotowania skazanego do powrotu do społeczeństwa”. Można wnosić, iż są to, zdaniem

25 Zob. T. Szymanowski: Godność sprawcy przestępstwa w nowym prawie karnym (projekty kk, kpk i kkw z 1995 r.), PWP 1995, nr 10, s. 33. Zob. także: B. Janiszewski: Funkcje społeczno-terapeutyczne systemu penitencjarnego oraz sugestie de lege ferenda, RPEiS 1995, z. 1, s. 50-51; R. Pomianowski: Problemy reformy polskiego systemu penitencjarnego, PWP 1998, nr 19, s. 33; W. Markiewicz: Stan obecny i perspektywy więziennictwa..., s. 150.

26 Por. M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu typu zamkniętego (w): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV. Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42, s. 86-87.

ustawodawcy najistotniejsze formy aktywności, które mają na celu przygotowanie skazanego do pełnienia ról społecznie pożądanych po opuszczeniu zakładu karnego. Niemożliwe i niecelowe jest ustalenie pełnego katalogu. Populacja skazanych jest bardzo zróżnicowana pod wieloma względami. Są to ludzie w różnym wieku, o różnych właściwościach i warunkach osobistych, o różnym stopniu demoralizacji i nieprzystosowania społecznego, reprezentujący różne postawy. Programy powinny być więc indywidualnie opracowywane dla każdego skazanego.

W programie oddziaływań powinny być wskazane także kryteria i termin najbliższej oceny.

W celu ustalenia programu oddziaływań adekwatnego do indywidualnych potrzeb skazanego komisja penitencyjna powinna dysponować pewnym zasobem informacji o skazanym, przyczynach, które spowodowały, że nie przestrzegą porządku prawnego.

Istotnym źródłem informacji o skazanym, przyczynach wejścia na drogę przestępstwa mogą być badania osobopoznawcze, jak to czynione jest w wielu państwach²⁷. Wstępnym badaniom osobopoznawczym skazany jest poddawany po przybyciu do zakładu karnego w okresie pobytu w celi przejściowej. Nie mniej ważne jest określenie indywidualnych potrzeb skazanego, a można to uczynić podczas rozmów ze skazanym, a także podczas obserwacji wstępnej po jego przybyciu do zakładu karnego. Równie istotne będą wyniki badań psychologicznych i psychiatrycznych, jeżeli skazany został poddany badaniom. Takim badaniom poddaje się skazanego w miarę potrzeby i za jego zgodą (art. 83 § 1 kkw). W przypadku braku zgody skazanego przeprowadzenie badań może zarządzić sędzia penitencyjny.

Indywidualny program oddziaływań nie jest ustalany na cały okres odbywania kary. Nie jest to możliwe i celowe. W trakcie odbywania kary sytuacja skazanego ulega zmianom, może on zrealizować pewne zadania wynikające z programu wcześniej niż to założono (np. wywiązać się ciężących zobowiązań finansowych, nawiązać i utrzymywać kontakt z rodziną) bądź pewnych zadań przewidzianych w programie nie będzie mógł wykonać (np. wykonywanie pracy w sytuacji, gdy brak jest pracy lub skazany został zwolniony z obowiązku pracy ze względu na stan zdrowia). Wówczas niezbędna staje się weryfikacji programu. Ustawodawca nie sprecyzował trybu dokonywania zmian w programie, wskazując jedynie, iż komisja penitencyjna weryfikuje indywidualne programy oddziaływań. Nie wydaje się celowym podzielenie stanowiska Z. Hołdy²⁸, że komisja penitencyjna może dokonywać zmian w programie oddziaływań bez zgody skazanego, a skazany może decyzję komisji dotyczącą zmian w programie oddziaływań zaskarżyć w trybie art. 7 kkw. Jeżeli przewidziano udział skazanego w ustalaniu indywidualnego programu

27 Zob.: szerzej: G. B. Szczygiel: Model wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, PPK 1993, nr 9, s. 34.

28 Z. Hołda (w.): K. Postulski, Z. Hołda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 260.

oddziaływań, także wszelkie zmiany w programie powinny być dokonywane również z udziałem skazanego. Komisja penitencjarna, uznając, że niezbędne są zmiany w programie oddziaływań powinna poinformować o tym skazanego, wskazując przyczyny propozycji zmian (czy tkwią one w braku aktywności skazanego czy są wynikiem niemożności wykonania planowanych zadań) oraz wysłuchać skazanego. Będzie to świadczyć o respektowaniu zasady poszanowania godności skazanego oraz będzie zgodne z zasadami oddziaływania wychowawczego. Przyjęcie, iż dokonywanie zmian w programie oddziaływań następuje bez przedstawienia ich propozycji skazanemu i wysłuchania jego opinii, należy ocenić jako powrót do przedmiotowego traktowania skazanych.

Realizacja indywidualnego programu oddziaływania podlega okresowym ocenom jego wykonania (art. 95 § 3 kkw). Oceny dokonuje komisja penitencjarna (art. 76 § 1 pkt 3 kkw). W kodeksie karnym wykonawczym ani w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności nie wskazano, jak często dokonywane są okresowe oceny realizacji programu. W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności jest przepis (§ 60.2), z którego wynika, iż przy ocenie postępów skazanego w resocjalizacji dokonuje się również oceny wykonania indywidualnego programu oddziaływań. Okres pomiędzy kolejnymi ocenami postępów w resocjalizacji nie może przekraczać 6 miesięcy. Tak więc należy przyjąć, iż jest to także okres maksymalny dla oceny realizacji programu oddziaływań.

Komisja penitencjarna dokonuje oceny, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 85), po wysłuchaniu skazanego i w jego obecności. Ocena, jak podkreśla Z. Hołda²⁹, nie jest decyzją i nie może być zaskarżona w trybie art. 7 oraz nie podlega kontroli sędziego penitencjarnego w trybie art. 34 § 1 kkw.

Należy zwrócić uwagę, iż skazany ma prawo, zgodnie z art. 102 pkt 9 kkw, do zapoznania się z opiniami sporządzonymi przez administrację zakładu karnego stanowiącymi podstawę podejmowania wobec niego decyzji. Ocena wykonania programu oddziaływań spełnia ten warunek, bowiem na podstawie tej oceny podejmowana jest decyzja o pozostawieniu skazanego w systemie programowego oddziaływania bądź o przeniesieniu do systemu zwykłego. Skazany może wnosić o sprostowanie opinii³⁰. Taką możliwość stwarza art. 6 § 2 kkw, z którego wynika, że skazany może składać prośby, skargi do organów wykonujących orzeczenia.

Opinie sporządzane przez administrację zakładu karnego podlegają także nadzorowi sędziego penitencjarnego w trybie art. 32 kkw, jak wynika bowiem z Rozporządzenia w sprawie szczegółowego zakresu nadzoru penitencjarnego³¹, nadzór penitencjarny polega na kontroli prawidłowości opiniowania skazanych.

29 Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 251.

30 Zob.: T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 238.

31 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r., Dz.U. 1998, nr 111, poz. 698.

Ocena wykonywania programu oddziaływań istotnie rzutuje na sytuację skazanego. Nieprzestrzeganie przez skazanego wymagań ustalonych w programie oddziaływań powoduje obligatoryjne przeniesienie skazanego z systemu programowego oddziaływania do systemu zwykłego (art. 95§4 kkw). Dotyczy to tylko skazanych dorosłych. W przypadku skazanych młodocianych negatywna ocena realizacji programu oddziaływań nie powoduje konsekwencji w postaci przeniesienia do systemu zwykłego³².

Na tle art. 95 § 4 kkw słuszna wydaje się uwaga T. Szymanowskiego³³, że należy wyróżnić dwie sytuacje. Pierwsza, gdy złamanie ustalonych w indywidualnym programie oddziaływań wymogów jest wyrazem złej woli skazanego przejawiającej się w wielokrotnym lub bardzo poważnym naruszeniu zasad, a za takie Autor uznaje: dopuszczenie się przestępstwa, ucieczkę z zakładu karnego. Następną sytuacją to dopuszczenie się drobnych uchybień, opieszałości w wykonywaniu poszczególnych zadań. W tym przypadku T. Szymanowski zaleca, szczególnie w pierwszym okresie realizacji programu, cierpliwość i wyrozumiałość.

Zważywszy, że zachowanie skazanego może być zdeterminowane wieloma czynnikami wynikającymi ze specyfiki pobytu w zakładzie karnym, uzasadnioną wydaje się propozycja zrezygnowania z bezwzględnego nakazu przenoszenia skazanego, który nie przestrzega wymagań ustalonych w programie oddziaływań do systemu zwykłego. Decyzję należy pozostawić do uznania komisji penitencjarnej. Komisja po wysłuchaniu skazanego, zapoznaniu się z opinią jego wychowawcy powinna zdecydować, czy, pomimo nieprzestrzegania przez skazanego wymagań ustalonych w programie oddziaływań dać skazanemu jeszcze szansę i pozostawić w systemie programowego oddziaływania, czy przenieść do systemu zwykłego.

Decyzja skazanego o wyrażeniu zgody na odbywanie kary w systemie oddziaływania programowego nie jest ostateczna, tak jak i odmowa skorzystania z tej oferty. Skazany może zmienić zdanie. Jest to wyrazem uznania podmiotowości skazanego.

W doktrynie³⁴ zwraca się uwagę na sytuację, gdy skazany został przeniesiony z systemu programowego oddziaływania do systemu zwykłego w trybie art. 95 § 4 kkw, a więc z powodu nieprzestrzegania wymagań określonych w programie oddziaływań. Wydaje się, że pozbawienie tych skazanych możliwości ponownego zwrócenia się o przeniesienie do systemu programowego oddziaływania byłoby sprzeczne z ideą oddziaływania wychowawczego. Rozpatrzenie wniosku skazanego można uzależnić, jak proponuje T. Szymanowski³⁵, od spełnienia przez skazanego pewnych warunków, np. nienagannego zachowania się przez okres 3 miesięcy od złożenia wniosku.

32 Por. M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego typu zamkniętego..., s. 88.

33 T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 220.

34 Zob.: T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 222.

35 Zob.: T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 222.

Skazani, którzy nie zostali obligatoryjnie skierowani do systemu programowego oddziaływania czy systemu terapeutycznego i nie wybrali systemu programowego oddziaływania, odbywają karę w systemie zwykłym. W tym systemie odbywają karę także skazani, którym pozostał krótki okres do końca kary i ustalanie programu oddziaływań byłoby niecelowe ze względu na czasowy brak możliwości jego realizacji³⁶.

Systemowi zwykłego odbywania kary pozbawienia wolności ustawodawca nie poświęcił zbyt wiele uwagi. W kodeksie karnym wykonawczym znajdujemy jedynie przepis (art. 98), z którego wynika, że skazani odbywający karę w systemie zwykłym mogą korzystać z dostępnego w zakładzie karnym zatrudnienia, nauczania oraz zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych, a także umożliwia się im utrzymywanie kontaktów z rodziną. A więc również w tym systemie nie rezygnowano z pozytywnych oddziaływań na skazanych³⁷.

W systemie programowego oddziaływania odbywa karę znaczna grupa skazanych. W 1998 roku w systemie programowego oddziaływania odbywało karę 59% skazanych. System ten wybrało 57% skazanych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy i 48% recydywistów. W tym okresie w systemie zwykłym odbywało karę 30% skazanych, a w systemie terapeutycznym 11%. W 1999 roku proporcje te uległy pewnym zmianom. W systemie programowego oddziaływania odbywało karę 64% skazanych, w systemie zwykłym 29% skazanych, a w terapeutycznym 6%, zaś w roku 2000 w systemie programowego oddziaływania odbywało karę 62% skazanych, a system zwykły wybrało 30%, skazanych, do systemu terapeutycznego skierowano 7% skazanych³⁸.

1.3. Zasada wolnej progresji

Wyrazem uznania podmiotowości skazanego jest przyjęcie w kodeksie karnym wykonawczym, mającej swoją tradycję w polskim systemie penitencjarnym³⁹, zasady wolnej progresji. Zasada ta pozwala na łagodzenie względnie zaostrzenie warunków odbywania kary pozbawienia wolności, uzależniając to od postawy i zachowania skazanego. Tak więc to skazany będzie decydował, w jakich warunkach będzie odbywał karę i jaki będzie zakres jego kontaktów ze światem zewnętrznym.

36 Por. T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 226. Zob.: także: S. Leleńtal: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz 2..., s. 276.

37 Zob.: S. Leleńtal: Rodzaje i typy zakładów karnych oraz systemy wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, PWP 1994, nr 8, s. 39; W. G. Rodakiewicz: Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, tom VI, pod red. L. Boguni, Wrocław 2000, s. 262–263. Zob.: także Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego (w:) Nowe kodeksy karne – z 1997..., s. 550.

38 Szerzej: Ochrona osób pozbawionych wolności. Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 39, s. 295; W. Markiewicz: Stan obecny i perspektywy więziennictwa..., s. 153; M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu typu zamkniętego..., s. 89–90; Informacja o wykonaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000, CZSW, s. 9.

39 Szerzej Zob.: m.in.: L. Rabinowicz: Podstawy nauki o więziennictwie..., s. 182–259; K. Pawlak: Więziennictwo polskie w latach 1918–1939, Kalisz 1995, s. 67–68.

Ustawodawca wyodrębnił trzy typy zakładów karnych, a mianowicie zamknięty, półotwarty, otwarty (art. 70 kkw). Zakłady te różnią się stopniem zabezpieczenia, izolacji skazanych oraz wynikającymi z tego ich obowiązkami i uprawnieniami w zakresie poruszania się po terenie zakładu karnego i poza jego obrębem. Różny jest zakres, w poszczególnych typach zakładów karnych, kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego, a szczególnie z rodziną oraz możliwości opuszczania przez skazanego zakładu karnego w formie zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu.

Unormowania dotyczące poszczególnych typów zakładu karnego zawarto w kodeksie karnym wykonawczym i regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności. Określenie warunków odbywania kary pozbawienia wolności w poszczególnych typach zakładu karnego w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności, a zwłaszcza umieszczenie w tym akcie przepisów, z których wynikają istotne ograniczenia praw i wolności obywatelskich, pozostaje w sprzeczności z art. 31 Konstytucji. Z Konstytucji bowiem jednoznacznie wynika, że ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych praw i wolności mogą być ustanowione tylko w ustawie. W tym kontekście pozytywnie należy ocenić propozycję przedstawioną podczas prac nad nowelizacją kodyfikacji karnych, a mianowicie umieszczenie przepisów określających warunki odbywania kary pozbawienia wolności w poszczególnych typach zakładu karnego oraz związanych z tym ograniczeń w zakresie praw i wolności skazanego w kodeksie karnym wykonawczym⁴⁰.

Z obowiązujących przepisów, a więc kodeksu karnego wykonawczego i regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności wynika, że najsurowszy jest reżim w zakładzie karnym typu zamkniętego. Swoboda poruszania się skazanego po terenie zakładu karnego jest w znacznym stopniu ograniczona (art. 90 kkw). Cele mieszkalne, bowiem, tylko w porze dziennej przez pewien okres są otwarte i tylko wówczas, gdy względy bezpieczeństwa nie stoją temu na przeszkodzie. Skazani po terenie zakładu poruszają się w sposób zorganizowany i pod pełnym dozorem. Ograniczony jest także kontakt skazanych ze światem poza murami zakładu karnego. Zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, a także nauczanie organizowane jest w obrębie zakładu karnego. Skazany może być zatrudniony poza terenem zakładu, ale w pełnym systemie konwojowania. Ilość widzeń jest ograniczona do dwóch w miesiącu. Widzenia odbywają się pod kontrolą funkcjonariusza, który kontroluje rozmowy. Także rozmowy telefoniczne są kontrolowane, a korespondencja skazanego podlega nadzorowi. Na noszenie własnej odzieży skazany musi uzyskać zezwolenie od dyrektora.

40 Propozycje zawarte w Projekcie zmian kodeksu karnego wykonawczego, a dotyczące uprawnień skazanych i ich ograniczeń w zakresie kontaktów ze światem zewnętrznym zostały przedstawione przy omawianiu problematyki kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego.

Bardziej rygorystyczne ograniczenia są stosowane do skazanych zakwalifikowanych jako niebezpieczni. Z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 96) wynika, że skazani ci są osadzani w specjalnym oddziale lub celi zakładu typu zamkniętego. Cele mieszkalne są zamknięte całą dobę. Poruszanie się po terenie zakładu karnego odbywa się pod wzmocnionym nadzorem i jest ograniczone do niezbędnych potrzeb. Przy wyjściu i powrocie do celi skazany poddawany jest kontroli osobistej. Skazany może uczyć się, pracować, uczestniczyć w nabożeństwach i spotkaniach religijnych oraz korzystać z zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych tylko w oddziale, w którym jest osadzony. Widzenia odbywają się w wyznaczonych miejscach pod wzmocnionym nadzorem. Skazany nie może korzystać z własnej odzieży. Sposób kontaktowania się z przedstawicielami stowarzyszeń, fundacji, organizacji oraz instytucji, których celem jest pomoc skazanym w społecznej readaptacji, a także kościołów i związków wyznaniowych oraz osób godnych zaufania ze skazanymi określa dyrektor.

Zważywszy na istotne odstępstwa postępowania z tą grupą skazanych, należy podzielić pogląd S. Paweł⁴¹, że jest to w istocie odrębny typ zakładu karnego.

W doktrynie⁴² zwraca się uwagę na trudności, które mogą pojawić się przy realizacji programu oddziaływań, gdy skazany odbywa karę w zakładzie typu zamkniętego, a szczególnie gdy został zakwalifikowany jako niebezpieczny.

Znajdują one potwierdzenie w praktyce. Z badań przeprowadzonych przez pracowników Biura Rzecznika Praw Obywatelskich⁴³ wynika, że w postępowaniu ze skazanymi zakwalifikowanymi jako niebezpieczni jedynie cele ochrony są realizowane właściwie, a w znacznej mierze zaniechano prowadzenia oddziaływań o charakterze resocjalizacyjnym. Skazani ci nie są poddawani żadnym formom planowanego oddziaływania mającym służyć realizacji celów kary, w tym w szczególności zatrudnieniu, nauczaniu, uczestniczeniu w zajęciach kulturalno-oświatowych i sportowych oraz terapii. Kadra penitencjarna w kontaktach ze skazanymi zakwalifikowanymi jako niebezpieczni ogranicza się do spraw związanych z bezpieczeństwem.

Reżim charakterystyczny dla zakładu zamkniętego ulega istotnemu złagodzeniu w zakładzie półotwartym, by w zakładzie karnym otwartym w pewnym stopniu zbliżyć się do warunków wolnościowych. Skazani uzyskują większą swobodę w poruszaniu się po terenie zakładu karnego i we wzajemnych kontaktach. W obu

41 Szerzej: S. Paweł: Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny Komentarz, Warszawa 1999, s. 257.

42 Zob.: Z. Kuźma: Sytuacja tymczasowo aresztowanych i skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach określonych w art. 88§3 Kodeksu karnego wykonawczego (w): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa Część IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42, s. 127–128 oraz tego Autora: Sytuacja skazanych i tymczasowo aresztowanych zakwalifikowanych jako niebezpiecznych (art. 88§3 k.k.w.) (w): Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 344–345; T. Bulenda, R. Musidłowski: Nowe regulaminy więzienne, PWP 1998, nr 20–21, s. 40; K. Setla: Skazani młodociani w zakładach karnych typu zamkniętego..., s. 344.

43 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 174–175; Ochrona osób pozbawionych wolności (w): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za rok 2000, Biuletyn RPO, Warszawa 2001, nr 43, s. 268.

typach zakładów karnych cele są otwarte w porze dziennej. W zakładzie otwartym cele pozostają otwarte także w porze nocnej, zaś w zakładzie półotwartym decyzję pozostawiono w gestii administracji zakładu karnego. Skazani mogą poruszać się po terenie zakładu w czasie i miejscach ustalonych w wewnętrznym porządku.

Szczególony akcent w zakładzie typu półotwartego i otwartego położono na rozszerzenie kontaktów skazanego ze światem poza murami więzienia, a szczególnie z rodziną, co ma zapobiegać prizonizacji skazanych i ułatwiać powrót do społeczeństwa. Rozszerzeniu ulegają kontakty skazanych z rodziną, zarówno te pośrednie jak i bezpośrednie. W zakładzie półotwartym skazanemu przysługują trzy widzenia w miesiącu, podczas których rozmowy mogą być kontrolowane przez funkcjonariusza sprawującego nadzór. W zakładzie otwartym ilość widzeń jest nieograniczona, a nadzór funkcjonariusza ogranicza się tylko do zapewnienia porządku w czasie trwania widzeń. Utrzymywanie kontaktów ze światem to także korespondencja i kontakt telefoniczny. W zakładzie półotwartym korespondencja może być nadzorowana a rozmowy telefoniczne kontrolowane, zaś w zakładzie typu otwartego zrezygnowano z tych środków kontroli.

Wzrastają możliwości zatrudnienia, bowiem skazani mogą pracować poza terenem zakładu karnego. W przypadku skazanych przebywających w zakładzie półotwartym odbywa się to w systemie zmniejszonego konwojowania lub bez konwojenta, także na pojedynczych stanowiskach pracy. W zakładzie otwartym preferowane jest zatrudnienie poza terenem zakładu karnego, bez konwojowania, na pojedynczych stanowiskach pracy. Umożliwia to równocześnie szerszy kontakt skazanego ze społecznością poza terenem zakładu karnego. Również nauka oraz zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe mogą odbywać się w warunkach wolnościowych. Skazani mogą otrzymać zezwolenie na uczestniczenie w takich zajęciach.

Utrzymywaniu kontaktów ze światem zewnętrznym służą przepustki na opuszczenie zakładu karnego. W zakładzie typu półotwartego skazanemu można udzielić przepustki nie częściej niż raz na dwa miesiące, a łączny okres nie może przekraczać 14 dni w roku. Zaś w zakładzie typu otwartego skazanemu można udzielić przepustki raz w miesiącu. Limit roczny wynosi 28 dni. W celu przybliżenia warunków odbywania kary do warunków wolnościowych w zakładach typu otwartego stwarza się warunki do przygotowywania przez skazanych dodatkowych posiłków we własnym zakresie.

Ustawodawca preferuje odbywanie kary pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego. Do tego typu zakładu kierowani są skazani, którzy odbywają karę w systemie programowego oddziaływania, a więc skazani młodociani i ci skazani dorośli, którzy wybrali ten system. Także kobiety odbywają karę w zakładzie półotwartym oraz sprawcy przestępstw nieumyślnych. W stosunku do kobiet i sprawców przestępstw nieumyślnych wyłączenie tej zasady następuje wów-

czas, gdy względy bezpieczeństwa lub stopień demoralizacji skazanych przemawiają za umieszczeniem w innym typie zakładu karnego.

Wybór przez skazanego systemu programowego oddziaływania nie powoduje jednak automatycznie skierowania do zakładu półotwartego. Niezależnie od dokonanego wyboru systemu odbywania kary skazani stwarzający poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego są osadzani w zakładzie typu zamkniętego w wyznaczonym oddziale lub celi w warunkach zapewniających ochronę społeczeństwa i bezpieczeństwo zakładu. Ustawodawca w kodeksie karnym wykonawczym nie wskazał, jakie kryteria są istotne dla zakwalifikowania skazanych do tych grup. W doktrynie⁴⁴ przyjmuje się, że zagrożenie społeczne jest wynikiem skłonności skazanego do popełniania czynów zabronionych, zaś poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego to wysokie prawdopodobieństwo zaistnienia okoliczności, które są podstawą stosowania przez funkcjonariuszy Służby Więziennej środków przymusu bezpośredniego, broni palnej czy psa służbowego⁴⁵.

Regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności wprowadzono kategorię skazanych niebezpiecznych. Są to, jak wynika z § 79 regulaminu skazani, którzy popełnili przestępstwo o znacznym stopniu społecznej szkodliwości. Wskazano w szczególności na: zamach na niepodległość lub integralność państwa, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, konstytucyjny ustrój państwa lub jego naczelné organy albo na jednostkę Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, przestępstwa ze szczególnym okrucieństwem, przestępstwo wzięcia lub przetrzymywania zakładnika albo w związku z wzięciem zakładnika, uprowadzenia statku wodnego lub powietrznego, przestępstwo z użyciem broni palnej, materiałów wybuchowych albo łatwopalnych. Wskazanie pewnych przestępstw sugeruje, iż, zdaniem twórców regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, szczególnie sprawcy tych przestępstw powinni być kierowani do zakładu zamkniętego, co oczywiście, przy takim zapisie, nie wyłącza zakwalifikowania także sprawców innych przestępstw. Drugie kryterium to zachowanie skazanego w zakładzie karnym – podczas obecnego lub uprzed-

44 Zob.: Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 249-250.

45 Z Ustawy o Służbie Więziennej wynika, że podstawą zastosowania środków przymusu bezpośredniego jest przeciwdziałanie usiłowaniu przez skazanego zamachu na życie lub zdrowie własne albo innej osoby, nawoływanie do buntu, rażące nieposłuszeństwo, groźne zakłócenie spokoju i porządku, niszczenie mienia lub ucieczka osoby pozbawionej wolności (art. 19). Okoliczności, w których funkcjonariusz ma prawo do użycia broni palnej lub psa służbowego to: odparcie bezpośredniego zamachu na życie, zdrowie lub wolność funkcjonariusza lub innej osoby oraz sytuacje, gdy osoba bezprawnie, przemocą usiłuje odebrać broń palną funkcjonariuszowi lub innej osobie uprawnionej do posiadania broni palnej, dokonuje niebezpiecznego, bezpośredniego zamachu na obiekty zakładu karnego lub aresztu śledczego, a także udaremnienie ucieczki osoby pozbawionej wolności z zakładu karnego lub aresztu śledczego, udaremnienie bezpośredniego zamachu na konwój ochraniający osoby, broń palną, amunicję, dokumenty zawierające tajemnicę państwową, pieniądze lub inne przedmioty wartościowe, udaremnienie ucieczki konwojowanej lub dozorowanej osoby pozbawionej wolności, jeśli pozbawienie wolności nastąpiło w związku z podejrzeniem lub stwierdzeniem popełnienia przestępstw: zabójstwa, rozboju, kradzieży rozbójniczej, wymuszenia rozbójniczego, umyślnego ciężkiego uszkodzenia ciała, zwałcenia ze szczególnym okrucieństwem, podpalenia lub umyślnego spowodowania w inny sposób niebezpieczeństwa powszechnego dla życia lub zdrowia lub gdy istnieje uzasadnione podejrzenie, że osoba pozbawiona wolności może użyć broni palnej, materiałów wybuchowych lub innego niebezpiecznego narzędzia (art. 20).

niego pobytu – stwarzające zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego. Za takie zachowanie uznano: organizowanie lub aktywne uczestnictwo w zbiorowym wystąpieniu w zakładzie karnym, dopuszczenie się czynnej napaści na funkcjonariusza publicznego lub inną osobę, dokonanie gwałtu albo znęcanie się nad skazanym, uwolnienie się lub usiłowanie uwolnienia się z zakładu karnego typu zamkniętego albo podczas konwojowania poza terenem zakładu. Stwierdzenie wystąpienia którejs z przesłanek wyżej wskazanych, a więc popełnienie przestępstwa czy zachowanie w zakładzie karnym stwarzające zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu nie wystarcza do zakwalifikowania skazanego jako niebezpiecznego. Następuje to wówczas, gdy właściwości, warunki osobiste, motywacje, sposób zachowania się skazanego przy popełnieniu przestępstwa, rodzaj i rozmiar ujemnych następstw przestępstwa, sposób zachowania się w trakcie pobytu w zakładzie karnym lub stopień demoralizacji stwarzają poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego.

Tryb postępowania w przypadku kwalifikowania skazanego jako niebezpiecznego uregulowano także w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 80, § 81). Decyzję podejmuje komisja penitencyjna. Komisja podejmuje decyzję po wysłuchaniu skazanego. O podjętej decyzji komisja powiadamia skazanego i sędziego penitencyjnego. Decyzja komisji penitencyjnej w przedmiocie klasyfikacji skazanego jako niebezpiecznego podlega zaskarżeniu przez skazanego w trybie art. 7 kkw do sądu. Może to nastąpić, gdy decyzja jest z sprzeczna z prawem, a więc nie ma podstaw do zakwalifikowania skazanego jako niebezpiecznego z powodu niespełniania przesłanek wskazanych w § 79 regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Sąd penitencyjny może decyzję uchylić, gdy jest sprzeczna z prawem (art. 76 § 2 kkw). Także sprzeczną z prawem decyzję może uchylić sędzia penitencyjny (art. 34 § 1 kkw).

W kontekście tych regulacji w doktrynie⁴⁶ pojawiają się wypowiedzi wskazujące na sprzeczność między art. 76 § 2 kkw a art. 34 § 1 kkw. Można ją rozwiązać – zdaniem S. Lelental⁴⁷ – zgodnie z zasadą *lex specialis derogat legi generali*, a więc przepis art. 34 § 1 kkw nie dotyczy decyzji komisji penitencyjnej w przedmiocie klasyfikacji, gdyż jest wyłączony przez art. 76 § 2 kkw. Proponując skreślenie art. 76 § 2 kkw, S. Lelental podkreśla, że przepis art. 34 § 1 kkw „dostatecznie zabezpiecza przed sprzecznymi z prawem decyzjami komisji penitencyjnej” ponadto na poparcie swego stanowiska Autor wskazuje, że kwalifikowanie skazanych jako niebezpiecznych jest przedmiotem nadzoru penitencyjnego sprawowanego przez sędziego penitencyjnego. Zdaniem S. Lelental, jednoznaczne unormowanie kontroli decyzji komisji penitencyjnej w przedmiocie kwalifikowania skazanych

46 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2..., s. 262. Zob.: także Z. Holda (w:) Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 120.

47 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2..., s. 262.

jako niebezpiecznych jest szczególnie doniosłe, gdyż decyzje te powodują znaczne ograniczenie praw skazanego w zakresie poruszania się w zakładzie i poza jego obrębem.

Komisja penitencyjna co najmniej raz na 6 miesięcy dokonuje weryfikacji decyzji o zakwalifikowaniu skazanego jako niebezpiecznego.

Tryb postępowania komisji penitencyjnej w sprawie kwalifikowania skazanego jako niebezpiecznego nie znalazł aprobaty Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom. Zdaniem Komitetu⁴⁸, o jakiegokolwiek decyzji klasyfikacyjnej więźnia jako niebezpiecznego i powodach jej podjęcia skazany powinien być informowany pisemnie, a sytuacja osoby uznanej za niebezpieczną powinna podlegać regularnemu sprawdzeniu przynajmniej co 3 miesiące. Komitet zaleca także, by skazanemu umożliwić przedstawienie swego punktu widzenia zanim zapadnie decyzja.

Grupa skazanych niebezpiecznych nie jest zbyt liczna, jednak systematycznie wzrasta. W 1997 roku do tej grupy zakwalifikowano 131 skazanych, w 1998 – 171, zaś w 1999 – 248 osób⁴⁹. Spowodowane jest to wzrostem wśród skazanych liczby sprawców związanych z zorganizowaną przestępczością oraz większą brutalizacją czynów przestępczych. Z danych Centralnego Zarządu Służby Więziennej⁵⁰ wynika, że najczęstsze przyczyny kwalifikowania osadzonych do kategorii niebezpiecznych to: podejrzenie o dokonanie przestępstwa w zorganizowanej grupie przestępczej, czynna agresja wobec funkcjonariuszy Służby Więziennej, używanie przemocy względem współskazanych, usiłowanie zabójstwa osadzonego, ucieczka lub usiłowanie dokonania ucieczki z terenu zakładu karnego, ucieczka spod konwoju Służby Więziennej lub Policji, nawoływanie do buntu lub próby wywołania zbiorowego nieposłuszeństwa osadzonych.

Wprowadzenie w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności, a więc akcie niższego rzędu niż kodeks karny wykonawczy, nowej kategorii skazanych nieprzewidzianej w kodeksie, a mianowicie skazanych niebezpiecznych, w stosunku do których warunki odbywania kary pozbawienia wolności zostały istotnie zastrzeżone, a prawa i wolności ograniczone, pozostaje w sprzeczności z cytowanym już art. 31 Konstytucji. Dostrzeżono to w trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego i zaproponowano zrezygnowanie z wyodrębnienia kategorii skazanych niebezpiecznych. Pozytywnie należy ocenić propozycję sprecyzowania i umieszczenia w kodeksie karnym wykonawczym przesłanek osadzania skazanych w wyznaczonym oddziale czy celi zakładu karnego typu zamkniętego (art. 88a

48 Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karania (CPT), PWP 1999, nr 24–25, s. 138.

49 Zob.: Z. Kuźma: Sytuacja tymczasowo aresztowanych i skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach określonych w art. 88§3 Kodeksu karnego wykonawczego..., s. 139.

50 Zob.: Analiza stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1999 roku. Fragmenty. Maszynopis niepublikowany, s. 11.

§ 2 projektu). Podstawą umieszczenia w wyznaczonym oddziale lub celi zakładu zamkniętego jest stwarzanie przez skazanego poważnego zagrożenia społecznego albo poważnego zagrożenia dla bezpieczeństwa zakładu karnego. Określając stopień zagrożenia, należy uwzględnić właściwości, warunki osobiste skazanego, motywacje i sposób zachowania się przy popełnianiu przestępstwa, rodzaj i rozmiar ujemnych następstw przestępstwa, sposób zachowania się w trakcie pobytu w zakładzie karnym lub stopień demoralizacji. Nie jest to wyłączna przesłanka. Wzorem regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności wskazano ponadto dwie przesłanki, a mianowicie popełnione przestępstwo podkreślając istotność tych przestępstw, które wyeksponowano w regulaminie przy kwalifikowaniu skazanych jako niebezpiecznych. Druga przesłanka to stwarzanie zagrożenia dla bezpieczeństwa zakładu karnego podczas uprzedniego lub obecnego pobytu w zakładzie karnym. Wskazując, jakie zachowania stwarzają zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego, także posłużono się regulaminem wykonywania kary, wymieniając: organizowanie lub aktywne uczestnictwo w zbiorowym wystąpieniu w zakładzie karnym lub areszcie śledczym, dopuszczenie się czynnej napaści na funkcjonariusza publicznego lub inną osobę zatrudnioną w zakładzie karnym lub areszcie śledczym, dokonanie gwałtu lub znęcanie się nad skazanym, uwolnienie się lub usiłowanie uwolnienia się z zakładu typu zamkniętego lub aresztu śledczego albo podczas konwojowania poza terenem takiego zakładu lub aresztu.

Z kodeksu karnego wykonawczego wynika, że w zakładzie typu zamkniętego osadza się także skazanych za przestępstwa popełnione w zorganizowanej grupie lub związku mającym na celu popełnienie przestępstwa. W stosunku do tej grupy nie jest to nakaz bezwzględny, można bowiem od niego odstąpić, gdy przeciwko osadzeniu w tym zakładzie przemawiają szczególne okoliczności. Za taką okoliczność można uznać np. udział czy rolę skazanego w związku czy grupie przestępczej, oczywiście gdy będzie to rola podrzędna. Skazani za przestępstwo popełnione w zorganizowanej grupie lub związku mającym na celu popełnianie przestępstw nie podlegają okresowym weryfikacją jak skazani uznani za niebezpiecznych.

Skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności część kary muszą odbywać w zakładzie typu zamkniętego. Przeniesienie do zakładu typu półotwartego może nastąpić po odbyciu przez skazanego co najmniej 15 lat kary, a do zakładu otwartego po 20 latach (art. 89 § 1 i 3 kkw)⁵¹. Ten zapis łamie zasadę wolnej progresji i jest odstępstwem od zasady indywidualizacji wykonywania kary, lecz, jak podkreśla się w doktrynie, czyni zadość społecznemu poczuciu sprawiedliwości⁵².

51 We wniesionym do Sejmu projekcie Ustawy o zmianie niektórych przepisów dotyczących dożywotniego pozbawienia wolności zaproponowano surowsze rygory przeniesienia skazanego na karę dożywotniego pozbawienia wolności do zakładu karnego typu półotwartego. Może to nastąpić po odbyciu przez skazanego 25 lat kary, nie wcześniej niż przed ukończeniem 50 roku życia. Skazanego na karę dożywotniego pozbawienia wolności nie można przenieść do zakładu otwartego. Skazani ci zostali pozbawieni możliwości ubiegania się o warunkowe zwolnienie. W uzasadnieniu podkreślono, że zaostrenie warunków odbywania tej kary uczyni z niej skuteczniejsze narzędzie walki z przestępczością. Zdaniem twórców projektu Ustawy kara ta powinna przerażać.

52 Zob.: szerzej T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 196–197.

W projekcie nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego rozszerzono przesłanki osadzenia w zakładzie zamkniętym. Z art. 88 projektu wynika, że do tego typu zakładu karnego można skierować skazanych za przestępstwa nieumyślne, odbywających zastępczą karę pozbawienia wolności a także innych skazanych, gdy właściwości i warunki osobiste, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa, zachowanie po popełnieniu przestępstwa, negatywna ocena postawy i zachowania w areszcie śledczy, względy bezpieczeństwa zakładu albo inne szczególne okoliczności wskazują, że należy w stosunku do tych skazanych wykonywać karę w warunkach zwiększonej izolacji i bezpieczeństwa, a także skazanych, którzy popełnili przestępstwo o znacznym stopniu społecznej szkodliwości, jeżeli postawa i zachowanie przemawiają za umieszczeniem w tym typie zakładu karnego.

Pomimo że ustawodawca preferuje odbywanie przez skazanych kary pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego, w 1999 roku w zakładach karnych zamkniętych odbywało karę 23.415 skazanych, w zakładach karnych typu półotwartego 16.588 skazanych, zaś w zakładach typu otwartego 2.188 skazanych. W 2000 roku wśród pozbawionych wolności także przeważali skazani przebywający w zakładach karnych zamkniętych. W tych zakładach odbywało karę 27.582 skazanych, gdy w zakładach karnych półotwartych 18.571 skazanych, a w zakładach otwartych 2.339 skazanych⁵³.

Skazany poprzez swoje zachowanie decyduje w jakiego typu zakładzie karnym będzie odbywał karę. Z art. 89 kkw wynika, że gdy przemawia za tym postawa i zachowanie skazanego przenosi się go z zakładu zamkniętego do półotwartego lub otwartego. Ten warunek został zastrzyżony w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności. Z § 74.3 regulaminu wynika, że skazani wyróżniający się wzorową postawą i zachowaniem, mogą być przeniesieni z zakładu zamkniętego do zakładu otwartego nie wcześniej niż po odbyciu połowy kary pozbawienia wolności, po której mogą być warunkowo przedterminowo zwolnieni. Powstaje więc bardzo specyficzna sytuacja, przepisami wykonawczymi wprowadzono zasadę zaostrzającą tryb postępowania przewidziany w kodeksie karnym wykonawczym.

Ujemna ocena zachowania skazanego i postawy, a także względy bezpieczeństwa to przesłanki przeniesienia skazanego z zakładu otwartego do zakładu zamkniętego lub półotwartego lub z zakładu półotwartego do zakładu zamkniętego.

Z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 62.1) wynika, że skazanego poddaje się okresowym ocenom postępów w resocjalizacji. Okres pomiędzy kolejnymi ocenami nie może przekraczać 6 miesięcy.

W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności sprecyzowano kryteria oceny postępów skazanego w procesie resocjalizacji. Dokonując oceny, komisja

53 Dane na podstawie: Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 1999 – s. 7–8, za rok 2000, s. 7–8.

penitencjarna uwzględnia w szczególności stosunek skazanego do popełnionego przestępstwa, stopień przestrzegania porządku i dyscypliny, stosunek skazanego do pracy, charakter kontaktów skazanego z rodziną i wywiązywanie się z obowiązku łóżenia na jej utrzymanie, zachowanie skazanego wobec innych skazanych i przełożonych, zmiany w zachowaniu się skazanego w okresie od ostatniej oceny. Ocena dokonywana jest w obecności skazanego i po wysłuchaniu skazanego.

Należy podzielić stanowisko reprezentowane w doktrynie⁵⁴, że rozciągnięcie dokonywania ocen postępów w resocjalizacji na wszystkich skazanych wydaje się nieporozumieniem. Nasuwa się pytanie, jak należy odczytać zapis dotyczący oceny postępów w resocjalizacji, gdy resocjalizacja staje się prawem skazanego i tylko część skazanych realizuje program oddziaływań. Powstaje pewna fikcja. W przypadku skazanych, którzy nie zdecydowali się na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania bądź nie zostali skierowani do tego systemu obligatoryjnie, jak to ma miejsce w przypadku skazanych młodocianych, zrezygnowano z przymusu resocjalizacji, a następnie ocenia się coś, czemu skazany właściwie nie zostaje poddany. Skazani zaś, którzy wybrali system programowego oddziaływania, będą podlegać dwóm ocenom: ocenie postępów w resocjalizacji i ocenie realizacji indywidualnego programu oddziaływań.

Rodzi się pewna niekonsekwencja. Ocena realizacji programu oddziaływań jest podstawą do pozostawienia skazanego w systemie programowego oddziaływania bądź przeniesienia do systemu zwykłego (art. 95 § 4 kkw). Ocena postawy i zachowania skazanego jest podstawą zmiany typu zakładu karnego (art. 89 kkw). O czym więc decyduje ocena postępów w procesie resocjalizacji?

Skazani, którzy wybrali system programowego oddziaływania bądź do niego zostali skierowani, powinni być oceniani za realizację programu oddziaływań. Ta ocena powinna być podstawą zmiany systemu odbywania kary oraz typu zakładu karnego. W przypadku skazanych, którzy odbywają karę w systemie zwykłym nie należy tworzyć fikcji i oceniać coś co nie jest realizowane w stosunku do tych skazanych. Ocena powinna dotyczyć, tak jak to wynika z art. 89 kkw, tych przesłanek, które są podstawą zmiany typu zakładu karnego, a więc postawy i zachowania skazanego.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego nie dostrzeżono tego problemu, pozostawiono bowiem uprawnienie komisji penitencjarnej do dokonywania ocen postępów w resocjalizacji wszystkich skazanych

Komisja penitencjarna dokonuje oceny realizacji programu oddziaływań oraz postępów w resocjalizacji z urzędu. Należy podzielić stanowisko B. Stańdo-Kaweckiej⁵⁵, iż komisja może dokonać oceny na wniosek skazanego. Skazany może się

54 Zob.: T. Bulenda, R. Musidlowski: *Nowe regulaminy więzienne...*, s. 45.

55 Zob.: B. Stańdo-Kaweccka: *Prawne podstawy resocjalizacji...*, s. 135.

zwrócić do komisji o dokonanie oceny i przeniesienie do odpowiedniego typu zakładu karnego. Taką możliwość stwarza art. 6 § 2 kkw. W celu uniknięcia „zarzucenia” przez skazanych komisji penitencjarnej wnioskami o dokonanie oceny można przyjąć, iż skazany może złożyć wniosek po upływie 6 miesięcy od poprzedniej oceny komisji penitencjarnej.

Ocena okresowych postępów w resocjalizacji nie jest decyzją i nie podlega kontroli sędziego penitencjarnego w trybie art. 34 § 1 kkw. Również skazany nie może jej zaskarżyć w trybie art. 7 kkw⁵⁶. Skazany jednak może po zapoznaniu się z oceną wnosić o jej sprostowanie, składając na zasadzie art. 6 § 2 kkw prośbę bądź skargę do komisji penitencjarnej. Ponadto w ramach nadzoru penitencjarnego sędzieja penitencjarny kontroluje prawidłowość opiniowania skazanych.

Przeniesienie skazanego z jednego typu zakładu karnego do innego następuje w formie decyzji komisji penitencjarnej⁵⁷. Skazany może zaskarżyć decyzję w trybie art. 7 kkw, gdy jest sprzeczna z prawem. Decyzję komisji penitencjarnej sąd penitencjarny może uchylić lub zmienić (art. 76 § 2 kkw).

1.4. Skazany podmiotem praw

„We współczesnej penitencjarystyce przestrzeganie praw skazanych spełnia wielorakie i doniosłe funkcje. Stopień ich akceptacji w przepisach prawa i praktyce penitencjarnej jest wykładnikiem realizacji zasady praworządności. Nie można też mówić o zasadzie humanitaryzmu w wykonywaniu kary pozbawienia wolności bez przestrzegania praw podmiotowych”⁵⁸.

Określając status osoby pozbawionej wolności, ustawodawca odrzucił koncepcję „szczególnego stosunku władczego”⁵⁹. Skazany po przekroczeniu murów zakładu karnego nadal pozostaje obywatelem, zachowując prawa i wolności obywatelskie. Ograniczenie praw i wolności, zgodnie z art. 4 § 2 kkw, może wynikać z ustawy oraz z wydanego na jej podstawie prawomocnego orzeczenia.

W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności zawarto szereg istotnych w swym założeniu przepisów, które dotyczą ograniczeń w sferze praw i wolności obywatelskich. Regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności wszedł w życie, gdy art. 4 § 2 kkw miał inne brzmienie niż obecnie. Ograniczenie praw i wolności obywatelskich – zgodnie z ówczesnym brzmieniem art. 4 § 2 kkw – mogło wynikać nie tylko z ustawy, ale także z przepisów wydanych na jej podstawie. Rzecznik Praw Obywatelskich w swoim wystąpieniu wskazał na sprzeczność

56 Zob.: Z. Holda (w): Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 251.

57 Zob.: Z. Holda (w): Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 252.

58 T. Szymanowski, S. Ziemiński: Idee Johna Howarda a problemy współczesnej praktyki penitencjarnej w Polsce, PiP 1978, z. 3, s. 66.

59 Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 34.

tego przepisu z Konstytucją, podkreślając, że Konstytucja nie daje organom administracji państwowej uprawnień do wydawania w aktach wykonawczych do ustawy przepisów, które mogą ograniczać prawa i wolności obywatelskie⁶⁰. Wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich nie pozostało bez echa. Ustawą z dnia 29 czerwca 2000 r. o zmianie przepisów ustawy – Kodeks karny wykonawczy⁶¹ zmieniono ten przepis i od 1. stycznia 2002 r.⁶² obowiązuje nowe brzmienie tego przepisu, zezwalające również na ograniczenia praw i wolności obywatelskich, lecz ograniczenia mogą wynikać jedynie z ustawy oraz wydanego na jej podstawie prawomocnego orzeczenia.

W związku z tą istotną zmianą znaczna część przepisów regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności nie znajduje racji bytu. W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano umieszczenie znacznej ilości przepisów regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności w kodeksie karnym wykonawczym. W tej grupie, co zasługuje na podkreślenie, znalazły się także przepisy wprowadzające ograniczenia w korzystaniu przez skazanego z praw i wolności obywatelskich.

Skazany podczas pobytu w zakładzie karnym występuje w dwóch rolach: użytkownika zakładu karnego a także strony w postępowaniu wykonawczymi⁶³ i z tego tytułu nabywa, na okres pobytu w zakładzie karnym, określone prawa a także ciężą na nim obowiązki.

Ustawodawca istotną rolę przywiązuje do statusu skazanego, określając katalog praw i obowiązków skazanego. Katalog praw został wskazany w art. 102 kkw. Oczywiście nie są to wszystkie prawa skazanego. Szereg praw zostało wskazanych przy regulacjach dotyczących poszczególnych problemów wykonywania kary pozbawienia wolności, np. zatrudnienie. Prawa wskazane w art. 102 kkw dotyczą, jak podkreśla się w doktrynie⁶⁴, podstawowych dziedzin życia skazanego w zakładzie karnym, a mianowicie: warunków bytowych, łączności ze światem zewnętrznym, a zwłaszcza rodziną i innymi osobami, aktywności w czasie odbywania kary, wolności religijnej i gwarancji służących praworządному wykonywaniu kary pozbawienia wolności. Oczywiście obok praw pojawiają się obowiązki (art. 116 kkw). Prawa i obowiązki są istotne dla właściwego funkcjonowania jednostki w każdej zbiorowości, a szczególnie tak specyficznej jak zakład karny. Respektowanie bowiem przez jednych skazanych obowiązków powoduje, że inni mogą w pełni korzystać ze swoich praw.

60 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 39.

61 Zob.: Dz.U. nr 60, poz. 701.

62 Zob.: art. 1 Ustawy z dnia 15 grudnia 2000 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. nr 122, poz. 1318.

63 Zob.: Z. Hołda: Status prawny skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności..., s. 20.

64 Zob.: T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 237.

By skazany mógł właściwie korzystać z praw i wypełniać obowiązki, musi posiadać odpowiednią wiedzę o przysługujących mu prawach i obowiązkach, które powinien respektować. Na administracji zakładu karnego spoczywa obowiązek poinformowania skazanego, niezwłocznie po umieszczeniu w zakładzie karnym, o prawach i obowiązkach (art. 101 kkw). Następuje to po przybyciu skazanego do zakładu karnego, gdy zostaje on umieszczony w celi przejściowej. Wówczas także udostępnia się skazanemu przepisy kodeksu karnego wykonawczego i regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności. Należy podzielić stanowisko Z. Hołdy⁶⁵, że „poinformowanie” nie powinno ograniczać się do umożliwienia skazanemu zapoznania się z odpowiednimi przepisami. Skazani to w większości osoby o niskim poziomie intelektualnym, o czym świadczy poziom wykształcenia, niezbędna więc będzie rozmowa ze skazanym, w czasie której wychowawca może wyjaśnić pewne kwestie czy udzielić dodatkowych informacji.

W czasie pobytu skazanego w zakładzie karnym, w celi, w której przebywa powinien znajdować się regulamin określający wewnętrzny porządek zakładu karnego, zaś na żądanie skazanego administracja zakładu karnego ma obowiązek dostarczyć skazanemu kodeks karny wykonawczy i przepisy regulujące problematykę wykonywania kary pozbawienia wolności.

Skazany ma prawo do odpowiednich warunków bytowych. Cella, w której przebywa skazany, powinna być wyposażona w sprzęt zapewniający skazanemu osobne miejsce do spania i podstawowe wyposażenie umożliwiające właściwe funkcjonowanie⁶⁶ oraz warunki higieniczne. Cella powinna mieć dopływ powietrza, oświetlenie umożliwiające czytanie i wykonywanie pracy oraz odpowiednią do pory roku temperaturę a także zabudowany kącik sanitarny.

Nie wszystkie cele spełniają te warunki, o czym świadczy wzrost liczby skarg na warunki bytowe kierowanych przez skazanych do Rzecznika Praw Obywatelskich⁶⁷. W 1998 roku skargi na warunki bytowe stanowiły 6,2% ogółu złożonych skarg, a w 1999 roku 10,2%, a w 2000 roku 11,2%. Skargi najczęściej dotyczyły niedostatecznego dopływu światła dziennego do cel, złego stanu urządzeń sanitarnych, a nawet braku zabudowanych kącików sanitarnych, zawilgocenia cel i zużycia pościeli. 1/3 skarg po zbadaniu okazała się zasadna. Z obserwacji Biura Rzecznika Praw Obywatelskich⁶⁸ wynika, że w celach panuje nieodpowiednia temperatu-

65 Zob.: Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 267. Zob.: także S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2 wydanie..., s. 287.

66 Z Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 listopada 1989 r. w sprawie warunków bytowych osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. Nr 154, poz. 1012) wynika, że w celi mieszkalnej powinno się znajdować łóżko, stół, szafka, taboret, stolik lub półka pod telewizor, wieszak, półka na przybory toaletowe, szafka na środki czystości.

67 Ochrona osób pozbawionych wolności (w.): Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 293; Ochrona osób pozbawionych wolności (w.): Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 257.

68 Szerzej: J. Malec: Uwarunkowania w jakich następują zmiany w więziennictwie oraz stan poszanowania niektórych praw i wolności więźniów (w.): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III, Biuletyn RPO 1998, nr 34, s. 421–2; Zagadnienia racjonalizacji polityki karnej (Skrócony referat Rzecznika Praw Obywatelskich wygłoszony na konferencji 29 X 1993 r.) PIP 1994, z. 1, s. 29.

ra, stan urządzeń sanitarnych jest zły, kąciki sanitarne są nieodpowiednio obudowane, wyeksploatowany jest sprzęt, który znajduje się w celach oraz koce i pościel. Uznając taki stan za niewłaściwy, Rzecznik Praw Obywatelskich⁶⁹ występował o zamknięcie niektórych zakładów karnych i aresztów śledczych ze względu na nieskanalizowanie cel, zawilgocenie, niedostateczny dopływ światła do cel. Do zamknięcia zakładów karnych nie doszło, bowiem Minister Sprawiedliwości stwierdził, że spowodowałyby to pogorszenie warunków bytowych w innych zakładach karnych.

Na złe warunki bytowe niewątpliwie ma wpływ fakt, iż większość budynków więziennych jest bardzo stara; 77% budynków zostało wybudowanych przed II wojną i dotychczas nie przeprowadzano w nich remontów czy modernizacji. Zdarzają się obiekty wybudowane w XVII i XVIII wieku. Część jednostek (41) była budowana z całkiem innym przeznaczeniem (np. klasztory)⁷⁰.

W celi skazany ma prawo – jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 6) – posiadać dokumenty związane z postępowaniem, którego jest uczestnikiem, artykuły żywnościowe, środki higieniczne, przedmioty osobistego użytku, przedmioty kultu religijnego, książki, prasę, gry świetlicowe. Coraz częściej w celach pojawiają się odbiorniki TV będące własnością skazanych. Skazany, bowiem, za zgodą dyrektora zakładu karnego może posiadać sprzęt audiowizualny, komputerowy czy przedmioty, które podnoszą estetykę wewnątrz lub są wyrazem kulturalnych zainteresowań skazanego. Pojawienie się odbiorników TV w celach jest podchwytywane przez prasę jako element luksusowych warunków odbywania kary pozbawienia wolności. Wzbudza to wiele emocji społeczeństwa, a przecież jak słusznie podkreśla T. Szymanowski⁷¹, w sytuacji beczynności większości więźniów mogą one spełniać funkcję edukacyjną i są czynnikiem przeciwdziałania „organizowaniu sobie życia przez więźniów”.

W pracach nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano umieszczenie w kodeksie karnym wykonawczym przepisu szczegółowo określającego, jakie przedmioty skazany może posiadać w celi. Wyodrębniono trzy grupy przedmiotów, a mianowicie: przedmioty, które skazany ma prawo posiadać w celi, na posiadanie których powinien uzyskać zgodę i których nie może posiadać

69 Zob.: Ochrona praw obywatelskich osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1994 r. do 12 lutego 1995 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 1, s. 116–117; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 20 XI 1991–12 II 1993, Biuletyn RPO Warszawa 1993, nr 16, s. 110.

70 P. Sobota: Warunki bytowe osadzonych (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28, s. 231; T. Szymanowski: Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce..., s. 32 oraz tego Autora: Podstawowe kierunki rozwoju systemu penitencjarnego w Polsce, Archiwum Kryminologii 1986, t. XIII, s. 197; D. Gajdus: Od więzienia będącego narzędziem sprawowania władzy do więzienia służącego rozwiązywaniu problemów kontroli społecznej..., s. 35; Raport o stanie więziennictwa – perspektywy kontynuowania reform, PWP 1995, nr 10, s. 60; R. Soroko: Stan i kierunki rozwoju polskiej praktyki penitencjarniej (wybrane problemy) (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, Warszawa 1990, red. A. Marek, s. 13.

71 T. Szymanowski: Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce..., s. 63.

(art. 110a § 1 projektu). Skazany ma prawo do posiadania dokumentów związanych z postępowaniem, którego jest uczestnikiem, artykułów żywnościowych i wyrobów tytoniowych, środków higieny osobistej, przedmiotów osobistego użytku, zegarka, listów oraz fotografii członków rodziny i osób bliskich, przedmiotów kultu religijnego, materiałów piśmiennych, notatek osobistych, książek, prasy i gier świetlicowych. Zezwolenie dyrektora zakładu karnego skazany musi uzyskać na posiadanie w celi sprzętu audiowizualnego, komputerowego oraz innych przedmiotów, w tym podnoszących estetykę pomieszczenia lub będących wyrazem kulturalnych zainteresowań skazanego. Skazany nie może posiadać w celi przedmiotów, których wymiary lub ilość naruszają obowiązujący porządek, środków łączności oraz przedmiotów i dokumentów, które mogą stanowić zagrożenie dla porządku lub bezpieczeństwa w zakładzie karnym.

W celu zabezpieczenia odpowiednich warunków bytowych w kodeksie karnym wykonawczym (art. 110) określono minimalną powierzchnię celi przypadającą na jednego skazanego, a mianowicie 3 m². W doktrynie⁷² wskazuje się, że jest to standard minimalny, który musi zapewnić administracja zakładu karnego. Należy zaznaczyć, iż ustawodawca przewidział odstępstwo od tej zasady. Z art. 248 kkw wynika, że w szczególnie uzasadnionych przypadkach można umieścić skazanych, na czas określony w warunkach, w których powierzchnia w celi na jedną osobę wynosi mniej niż 3 m². O podjęciu takiej decyzji dyrektor zakładu karnego ma obowiązek zawiadomić sędziego penitencjarnego. Wzrost liczby skazanych w zakładach karnych spowodował potrzebę uregulowania trybu postępowania w sytuacji, gdy dochodzi do zmniejszenia powierzchni przypadającej na jednego skazanego. Gdy wskaźnik zaludnienia w zakładach karnych przekracza maksymalną pojemność, dyrektor zakładu karnego jest zobowiązany – zgodnie z Rozporządzeniem w sprawie zasad i trybu postępowania właściwych organów w wypadku gdy liczba osadzonych w zakładach karnych lub aresztach śledczych przekroczy w skali kraju ogólną pojemność tych zakładów⁷³ – stworzyć dodatkowe cele mieszkalne. W tym celu wykorzystuje się pomieszczenia niewliczone do pojemności zakładu karnego oraz nie będące niezbędnymi do jego funkcjonowania. Po wykorzystaniu tak wygospodarowanych cel osadzonych można umieszczać w warunkach, w których powierzchnia celi na jedną osobę wynosi mniej niż 3 m². W wielu zakładach karnych przerobiono na cele świetlice, biblioteki, sale terepeutyczne i pomieszczenia gospodarcze, a nawet izby chorych, pokoje przesłuchań⁷⁴. W ten sposób pojemność więzień zwiększono z 63.000 miejsc do 66.000⁷⁵.

Warunki bytowe, w jakich przebywają skazani, były oceniane przez przedstawicieli Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom podczas wizytacji zakładów

72 Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 279.

73 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 października 2000 roku, Dz.U. Nr 97, poz. 1060.

74 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok ..., s. 257.

75 Zob. szerzej: E. Siedlecka: W więzieniach gęstnieje, Gazeta Wyborcza z 18. IV. 2001, s. 7.

karnych. Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu w sprawozdaniu dla Polskiego Rządu⁷⁶ zalecał, by standard na jednego więźnia był 4m², a cele liczące mniej niż 6m² nie były używane jako pomieszczenia dla więźniów. Nie kwestionowano wyposażenia cel, oceniając je jako właściwe. Negatywnie oceniono jednak fakt, iż są zakłady karne, w których urządzenia sanitarne w celi nie są oddzielone od reszty pomieszczenia. Zwrócono również uwagę na zbyt rzadkie umożliwianie więźniom korzystania z prysznica. Wizytacja była przeprowadzana w 1996 roku. Następną wizytacja została przeprowadzona w maju 2000 r., a przedstawiciele Komitetu wizytowali cztery zakłady karne. Można wnosić, że ze względu na istotny wzrost populacji osadzonych w zakładach karnych – na przestrzeni lat dzielących obie lustracje – z 59.641 osadzonych w czerwcu 1996 roku do 61.927 osadzonych w maju 2000 roku⁷⁷, zarzutów dotyczących warunków mieszkalnych było znacznie więcej. Są to jedynie przypuszczenia, bowiem zgodnie z art. 11 Konwencji o zapobieganiu torturom oraz nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu, sprawozdanie z wizytacji nie zostało opublikowane⁷⁸.

Ze standardów międzynarodowych a także zaleceń Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom wynika, że skazani w porze nocnej powinni przebywać w celach jednoosobowych. W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 4) jest zapis, że skazanego osadza się w celi wieloosobowej lub jednoosobowej. W polskich zakładach karnych przeważają cele 2 osobowe – 26,1%, cele 3 osobowe stanowią – 14,4%, a cele 5 osobowe – 19, 2% wszystkich cel⁷⁹. Systematyczny wzrost populacji skazanych, w efekcie którego w 2000 r. wskaźnik zaludnienia zakładów karnych przekroczył maksymalną pojemność (103,4%), by na początku marca 2001 r. osiągnąć 110,4%, a w grudniu 2001 roku – 117,3%⁸⁰, powoduje, że cel wieloosobowych systematycznie przybywa, a w istniejących celach wieloosobowych systematycznie przybywa łóżek.

Człowiek potrzebuje pewnej fizycznej separacji od innych oraz musi mieć swobodę poruszania się i dokonywania niezbędnych czynności higienicznych. Z badań⁸¹ wynika, że przestrzeń na jednego mieszkańca poniżej 8–10 m² źle

76 Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT), PWP 1999, nr 24–25, s. 121.

77 Dane na podstawie: Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 1996, za rok 2000.

78 Zob. Press Release: Visit to Poland by the European Committee for the Prevention of Torture, <http://www.cpt.coe.int/en/prexx/20000/523en.htm>, s. 2.

79 J. Malec: Uwarunkowania w jakich następują zmiany w więziennictwie oraz stan poszanowania niektórych praw i wolności więźniów..., s. 430.

80 Zob. T. Szymanowski: Projekt nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego, PiP 2001, z. 6, s. 60; Biznes nie kryminalny. Z dr Januszem Kocharńskim z Instytutu Prawa Karnego Uniwersytetu Warszawskiego rozmawia Włodzimierz Szczepański, Forum Penitencjarne 2002, nr 1, s. 8.

81 Szerzej J. Malec: Uwarunkowania, w jakich następują zmiany w więziennictwie oraz stan poszanowania niektórych praw i wolności więźniów..., s. 428–429.

oddziałuje somatycznie i psychicznie, a przecież musimy pamiętać, że więźniowie większą część dnia spędzają w celach, w bardzo zróżnicowanych grupach.

Zagęszczenie populacji na niewielkim terenie powoduje naruszenie tzw. terytorialności człowieka⁸² i niesie wiele ujemnych następstw w postaci: wzrostu poczucia zagrożenia, blokady realizacji podstawowych potrzeb, złego samopoczucia i prowadzi do zachowań agresywnych, często zbiorowych, błahe z pozoru sprawy mogą być powodem poważnych konfliktów. Przeludnienie w zakładach karnych sprzyja także rozwojowi podkultury i utrudnia działalność resocjalizacyjną⁸³. Efekt przeludnienia to pozbawienie skazanego jakiegokolwiek sfery intymności, a przecież, jak słusznie podkreśla H. Wantuła⁸⁴, brak szacunku dla prywatności cudzego życia też stanowi naruszenie godności i należy dodać, iż potęguje dolegliwość kary pozbawienia wolności oraz różnicuje skazanych, co nie znajduje żadnego racjonalnego uzasadnienia.

Negatywnie oceniają pobyt skazanych w wieloosobowych celach lekarze. Z opinii lekarzy⁸⁵ wynika, że stały pobyt w wieloosobowej celi przez noc i większą część dnia, szczególnie gdy skazani nie pracują i nie uczestniczą w innych formach aktywności, rodzi napięcie i stres, zaburzenie równowagi psychicznej i powoduje obniżenie ogólnej zdolności obronnej organizmu, pogarszając kondycję fizyczną skazanych, która w większości przypadków nie jest najlepsza w momencie ich przybycia do zakładu karnego.

Korzystanie przez skazanego z własnej odzieży uzależnione jest od typu zakładu karnego. W zakładzie typu zamkniętego skazany może korzystać z własnej odzieży po uzyskaniu zezwolenia dyrektora. W zakładzie półotwartym i otwartym decyzję pozostawiono do uznania skazanego. Gdy skazany nie ma odpowiedniej odzieży, na zakładzie karnym spoczywa obowiązek jej dostarczenia. Dostarcza się także skazanym środki niezbędne do utrzymania higieny osobistej oraz czystości w celi.

Skazany otrzymuje trzy posiłki dziennie, w tym jeden gorący o wartości kalorycznej nie mniejszej niż 2600 kcal oraz napój do zaspokojenia pragnienia⁸⁶. Ta

82 Szerzej: Kronika, Badania atmosfery wśród więźniów opr. L. Czachur, PWP 2000, nr 28–29, s. 175. Zob. także: J. Malec: Zagrożenie przestępczością wśród pozbawionych wolności (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO 1995, nr 28, s. 216; P. Sobota: Warunki bytowe osadzonych..., s. 236; T. Zieliński: Ochrona praw obywatelskich a reforma więziennictwa, Biuletyn RPO 1993, nr 18, s. 11.

83 Szerzej zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1994 r. do 12 lutego 1995 r. Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 1..., s. 371; P. Moczydłowski: Kontrola zachowań w instytucji totalnej jako źródło patologii społecznej (w:) Społeczna kontrola zachowań dewiacyjnych, red. J. Kwaśniewski, Warszawa 1989, s. 166.

84 Zob.: H. Wantuła: Szacunek dla godności podstawowym warunkiem humanizacji więziennictwa, ZN AE w Krakowie 1991, nr 331, s. 102.

85 Szerzej zob.: M. Kiryluk: Opinie lekarzy więziennych o problemach zdrowotnych osób pozbawionych wolności (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34, s. 183–184; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1997 r. do 7 maja 1998 r., Biuletyn RPO, Materiały, Warszawa 1998, nr 35, s. 243.

86 Zob.: także Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 1999 r. w sprawie żywienia osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. Nr 87, poz. 976.

norma dotyczy skazanych dorosłych. W przypadku skazanych młodocianych norma wynosi 3200 kcal. Przygotowując posiłki należy uwzględnić wiek, zatrudnienie i stan zdrowia skazanego, a także wymogi religijne i kulturowe.

Uzupełnienie otrzymywanych posiłków, zwłaszcza, że są one bardzo monotonne, może nastąpić poprzez paczki żywnościowe. Skazany ma prawo do otrzymania raz w miesiącu paczki żywnościowej o wadze do 5 kg (§ 18 regulaminu).

Wprowadzenie limitu paczek oraz rezygnacja z nagrody w postaci zezwolenia na otrzymanie dodatkowej paczki przy pozostawieniu kary dyscyplinarnej pozbawienia skazanego otrzymywania paczek przez okres do 3 miesięcy spotkało się z krytyką⁸⁷. Należy podzielić krytyczne oceny. Zwiększenie limitu paczek rodzi wprawdzie dodatkowe zadania, dla i tak niezbyt licznej służby więziennej przy tak dużej populacji skazanych przebywających w zakładach karnych, wynikające z kontroli paczek, która dokonywana jest w obecności skazanego, należy jednak pamiętać, że wyżywienie w zakładzie karnym jest bardzo monotonne, skazani zaś nie zawsze posiadają środki na zakup żywności. Paczki są także pewną formą kontaktu ze światem poza murami zakładu, są dla skazanego formą więzi z rodziną. Można mieć obawy, że wzrost w populacji skazanych osób działających w zorganizowanej grupie lub związku przestępczym spowoduje, przy zniesieniu limitu paczek, iż ci skazani będą otrzymywać dużą ilość paczek i uzyskane w nich produkty żywnościowe mogą być wykorzystane do uzależnienia innych skazanych, co może rodzić nowy rodzaj przemocy, a mianowicie przemoc ekonomiczną. W katalogu nagród należy więc umieścić nagrodę w postaci możliwości otrzymania przez skazanego dodatkowej paczki żywnościowej.

Skazany ma prawo, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 17), co najmniej dwa razy w miesiącu dokonywać zakupów artykułów żywnościowych i wyrobów tytoniowych oraz innych artykułów dopuszczonych do sprzedaży w zakładzie karnym. Ze względu na stan zdrowia dyrektor może zezwolić na dodatkowe dokonanie zakupów. Zakupów skazany dokonuje za pieniądze posiadane w depozycie. Skazanemu, który nie ma możliwości zarobkowania oraz nie posiada niezbędnych środków materialnych dyrektor zakładu karnego może przyznać miesięczną zapomogę w wysokości do 1/10 miesięcznego wynagrodzenia pracowników (art. 114 kkw).

Te prawa nie są nieograniczone. Kara dyscyplinarna umieszczenia w celi izolacyjnej pozbawia skazanego dokonywania zakupów artykułów żywnościowych oraz otrzymywania paczek żywnościowych.

Z warunkami bytowymi związane jest bezpieczeństwo skazanych. W katalogu praw ustawodawca nie umieścił prawa do bezpieczeństwa. To na administracji, z

87 Zob.: T. Bulenda, R. Musidłowski: Nowe regulaminy więzienne..., s. 31; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 1 stycznia 1998 r. do 31 grudnia 1998 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1999, nr 37, s. 296.

mocy kodeksu karnego wykonawczego (art. 108 § 1), ciąży obowiązek podejmowania odpowiednich działań celem zapewnienia skazanym bezpieczeństwa podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Należy podzielić stanowisko B. Stańdo–Kaweckiej⁸⁸, że nie jest to prawo skazanego do bezpieczeństwa osobistego, lecz tylko prawo do odpowiednich działań ze strony administracji, a więc administracja ponosi odpowiedzialność tylko za zawinione zaniedbanie podjęcia działań zmierzających do zapewnienia skazanemu bezpieczeństwa osobistego

Na skazanym ciąży z mocy prawa obowiązek informowania przełożonych o zagrożeniach dla bezpieczeństwa osobistego oraz unikania tych zagrożeń.

Problem zapewnienia bezpieczeństwa skazanym jest istotny. W zakładach karnych często dochodzi do popełniania przestępstw i różnych form przemocy. Wzrost przestępczości wśród więźniów nastąpił w latach 1992–1994. W 1992 roku stwierdzono 1,71 wypadków na 1.000 skazanych popełnienia przestępstw przez skazanych, zaś w 1994 roku aż 7,51 przypadków⁸⁹. W 1998 roku miało miejsce 470 bójek i pobić, w których uczestniczyło 810 skazanych, zaś w 1999 roku stwierdzono 482 bójek, w których uczestniczyło 841 skazanych. Najczęstszymi przyczynami bójek i pobić były krótkotrwałe konflikty i nieporozumienia osobiste między skazanymi. W 1998 roku stwierdzono 49 przypadków zgwałceń i znęcania się z udziałem 122 skazanych. W następnym roku zanotowano 70 przypadków z udziałem 167 osadzonych. Nastąpił więc wzrost o 42,9%⁹⁰.

Z badań⁹¹ wynika, że 37,9% badanych zetknęło się z przemocą w zakładach karnych zamkniętych, a 28% w zakładach karnych półotwartych. Najczęściej są to pobicia, znęcanie się, które przybiera różne formy jak: systematyczne bicie, znieważanie, zmuszanie do upokarzających zachowań (np. chodzenie na czworakach, wypijanie nieczystości, spożywanie posiłków na sedesie)⁹². Obok przemocy fizycznej (pobicia, popychanie, szturchanie), przemocy psychicznej (dręczenie, wyśmiewanie, dokuczanie, zmuszanie do określonych zachowań) czy seksualnej, pauperyzacja skazanych zrodziła nowy rodzaj przemocy, a mianowicie przemoc ekonomiczną. Silniejsi wymuszają na słabszych pieniądze, papierosy, ubrania czy inne

88 B. Stańdo–Kaweccka: Prawne podstawy resocjalizacji..., s. 171.

89 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1995 r. do 12 lutego 1996 r. (z uzupełnieniem do 22 marca 1996 r.) Biuletyn RPO, Warszawa 1996, nr 29. Zob.: także: J. Zagórski: Europejskie Reguły Więzienne i ich stosowanie w polskim prawie i praktyce penitencjarnej (Zarys systemu) (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygiel, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 139 oraz tego Autora: Niektóre koncepcje zmian w sposobie postępowania z osobami pozbawionymi wolności (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 617.

90 Zob.: Analiza stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1999 roku, (materiały niepublikowane), s. 2, s. 5; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 39, s. 297.

91 Zob.: J. Nawój: Przemoc wewnątrzwięzienna w niektórych typach zakładów karnych (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 424.

92 Zob.: J. Malec: Sondażowe badania opinii więźniów o nasileniu i przeciwdziałaniu przestępczości w ich środowisku, PWP 1999, nr 23–24, s. 80.

dobra materialne. Część skazanych, szczególnie sprawcy działający w zorganizowanej grupie lub związku mającym na celu popełnianie przestępstw, dysponując posiadanymi w depozycie pieniędzmi, może poprzez zakupy różnego rodzaju artykułów uzależniać innych skazanych od siebie i zmuszać do określonych zachowań.

Przedstawione wyżej liczby nie odzwierciedlają w pełni problemu. Są one znacznie zaniżone. Pewna liczba przypadków nie jest ujawniana, gdyż poszkodowani obawiają się je zgłaszać. Podyktowane to jest obawą przed poważniejszymi formami agresji, często brak jest świadków zdarzeń.

Przyczyn przemocy w zakładach karnych jest wiele. Zwiększyła się populacja skazanych młodocianych głęboko zdemoralizowanych i agresywnych, przeludnienie zakładów karnych powoduje stres i wzrost agresji, wspólne osadzanie w celi grypujących i niegrypujących także prowadzi do konfliktów⁹³.

Ofiarami przemocy są najczęściej sprawcy przestępstw uznanych za hańbiące, wg zasad podkultury więziennej, osoby, które naraziły się uczestnikom podkultury, byli pracownicy organów porządku prawnego, osoby, które są biernymi homoseksualistami, osoby, które obciążyły kogoś w postępowaniu karnym swymi wyjaśnieniami lub zeznaniami, sprawcy przestępstw przeciwko dzieciom, osoby słabe i nieporadne życiowo⁹⁴. Często efektem stosowania przemocy są samobójstwa skazanych. Zdarzają się one w zakładach karnych siedmiokrotnie częściej niż w społeczeństwie ludzi wolnym⁹⁵.

Ustawodawca wprowadził szereg rozwiązań, które mają zapobiec zjawiskom przemocy. W celu zapewnienia skazanym bezpieczeństwa (art. 82 § 2 kkw) administracja dokonuje klasyfikacji skazanych⁹⁶. Stopień demoralizacji i zagrożenia społecznego jest jednym z kryteriów klasyfikacji. W doktrynie⁹⁷ podkreśla się, że wśród kryteriów określających rozmieszczenie skazanych w oddziałach i celach mieszkalnych – a za takie w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 4) uznano decyzję klasyfikacyjną, konieczność oddzielania skazanych od tymczasowo aresztowanych, potrzebę zapewnienia porządku oraz bezpieczeństwa w zakładzie karnym, zalecenia lekarskie, psychologiczne i rehabilitacyjne, potrzebę kształtowania właściwej atmosfery wśród skazanych, konieczność zapobiegania samoagresji i popełniania przestępstw podczas odbywania kary – nie uwzględniono

93 Zob.: szerzej: Ochrona osób pozbawionych wolności (w.): Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1995 r. do 12 lutego 1996 r. (z uzupełnieniem do 22 marca 1996 r.)..., s. 422; J. Malec: Zagrożenie przestępczością wśród pozbawionych wolności..., s. 221.

94 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w.): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 297; J. Malec: Główne problemy powodowane przez podkulturę więzienną, PWP 1998, nr 20–21, s. 130 oraz tego Autora: Szczególna ochrona więźniów (w.): Stan i węzłowe problemy więziennictwa polskiego Część III, Biuletyn RPO Warszawa 1998, nr 34, s. 143 i n.

95 Szerzej zob.: T. Kolarczyk, S. Wrona: Samobójstwa tymczasowo aresztowanych i skazanych, PWP 1997, nr 16–17, s. 47 i n.

96 Zob.: S. Lelental, T. Szymanowski: Projekt kodeksu karnego wykonawczego. Wkładka do zeszytu PiP 1994, z. 7, s. 86.

97 Zob.: T. Bulenda. R. Musiśdłowski: Nowe regulaminy więzienne..., s. 29.

oddzielenia skazanych funkcjonariuszy organów powołanych do ochrony bezpieczeństwa publicznego oraz funkcjonariuszy i pracowników służb więziennych, pracowników organów wymiaru sprawiedliwości i ścigania od pozostałych skazanych, jak to uczyniono w regulaminie wykonywania tymczasowego aresztowania. Dostrzegł ten problem także Rzecznik Praw Obywatelskich, sugerując utworzenie w wybranych jednostkach penitencjarnych oddziałów dla skazanych wymagających takiej ochrony⁹⁸.

Skazanego, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 11.3), jeżeli jest to konieczne dla zapewnienia bezpieczeństwa osobistego osadza się w oddzielnej celi mieszkalnej.

Na administracji zakładu karnego ciąży obowiązek informowania skazanego o możliwościach wystąpienia zagrożeń dla jego bezpieczeństwa oraz zetknięcia się z przejawami negatywnych zachowań charakterystycznych dla środowisk przestępczych i o potrzebie informowania przełożonych o zaobserwowanych zagrożeniach. Z badań⁹⁹ można wnosić, że administracja zakładów karnych nie wywiązuje się z tego obowiązku należycie. Ponad połowa skazanych (51%) twierdziła, że nie uzyskała żadnych informacji o możliwości zagrożenia bezpieczeństwa osobistego i konieczności powiadamiania funkcjonariuszy w przypadku wystąpienia zagrożenia bezpieczeństwa.

Skazany nie może posiadać w celi niebezpiecznych przedmiotów. Za takie w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 6) uznano: brzytwy, żyłki, narzędzia do cięcia metalu, metalowe noże, łyżki i widelce (mogą je posiadać skazani odbywający karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego i otwartego), środki służące do obezwładniania, środki odurzające i psychotropowe oraz alkohol. W celu stwierdzenia, czy skazany nie posiada tych przedmiotów w celi, przeprowadzane są w celach kontrole. Dokonywane są one, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 7.1), pod nieobecność skazanych. Tę praktykę zakwestionował Rzecznik Praw Obywatelskich, zwracając się do Dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych o zapewnienie obecności osób pozbawionych wolności przy przeszukiwaniu zajmowanych przez skazanych pomieszczeń. Spotkało się to z odmową ze strony Dyrektora Centralnego Zarządu Zakładów Karnych. Zdaniem Dyrektora obecność skazanego podczas kontroli w celi powodowałaby dla funkcjonariuszy niedogodności w postaci narażenia ich na uwagi osadzonych. W wyniku interwencji Rzecznika Praw Obywatelskich Dyrektor zobowiązał funkcjonariuszy dokonujących przeszukania do sporządzania protokołu

98 Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1997 r. do 7 maja 1998 r..., s. 249.

99 Zob.: T. Bulenda, R. Musidłowski: Realizacja przez administracje zakładów karnych i aresztów śledczych obowiązku zapewnienia osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobistego (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV..., s. 246.

przeszukania z zaznaczeniem ewentualnych pretensji mieszkańców cel¹⁰⁰. Znalezione w czasie kontroli przedmioty, których skazany nie może posiadać, podlegają zatrzymaniu. Na skazanym ciąży obowiązek poddania się kontroli osobistej. Kontrola może być przeprowadzona ze względów porządkowych lub bezpieczeństwa.

Także w trakcie prac nad nowelizacją prawa karnego wykonawczego nie podzielono stanowiska Rzecznika Praw Obywatelskich. Proponując umieszczenie w kodeksie karnym wykonawczym (art. 116 § 2 projektu) przepisu określającego przesłanki dokonania kontroli, mianowicie względy porządku i bezpieczeństwa, pozostawiono zasadę dokonywania kontroli pod nieobecność skazanych

Funkcjonariusze służby więziennej mogą stosować środki przymusu a także użyć broni palnej lub psa służbowego. W ustawie o Służbie Więziennej wskazano katalog środków przymusu i zasady ich stosowania. Środki przymusu bezpośredniego to: użycie siły fizycznej, umieszczenie w celi zabezpieczającej, założenie kasku ochronnego, kajdan lub prowadnic, pasów obezwładniających lub kaftana bezpieczeństwa, użycie wodnych środków obezwładniających, użycie siatki obezwładniającej, chemicznych środków obezwładniających, reflektora olśniewającego, petard, pałek służbowych, pocisków niepenetracyjnych miotanych z broni palnej. Środki te mogą być stosowane, jeżeli jest to konieczne, wyłącznie w celu przeciwdziałania: usiłowaniu zamachu na życie lub zdrowie własne lub innej osoby, nawoływaniu do buntu, rażącemu nieposłuszeństwu, grożącemu zakłóceniem spokoju i porządku, niszczeniu mienia lub ucieczce osoby pozbawionej wolności. W sytuacji, gdy wskazane środki okażą się niewystarczające lub ich użycie jest niemożliwe ze względu na okoliczności zdarzenia, funkcjonariusz może użyć broni palnej lub psa służbowego. Może to nastąpić wyłącznie w celu odparcia bezpośredniego zamachu na życie, zdrowie lub wolność funkcjonariusza lub innej osoby oraz w celu przeciwdziałania czynnościom zmierzającym bezpośrednio do takiego zamachu, przeciwko osobie niepodporządkowującej się wezwaniu do natychmiastowego porzucenia broni palnej lub innego niebezpiecznego narzędzia, których użycie może zagrozić życiu lub zdrowiu funkcjonariusza lub innej osoby, przeciwko osobie, która usiłuje bezprawnie, przemocą odebrać broń palną funkcjonariuszowi lub innej osobie uprawnionej do posiadania broni palnej, w celu odparcia niebezpiecznego, bezpośredniego zamachu na obiekty zakładu karnego. Przy stosowaniu środków przymusu bezpośredniego oraz broni palnej a także psa służbowego obowiązuje zasada proporcjonalności, a więc użyty środek powinien być odpowiedni do stopnia zagrożenia, zaś jego użycie powinno być poprzedzone ostrzeżeniem. Zastosowany środek powinien być użyty w sposób wyrządzający możliwie najmniejszą szkodę osobie, względem której je zastosowano, nie może

100 Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 13 luty 1993 r. do 12 lutego 1994 r., s. 332.

zmierzać do pozbawienia jej życia a także narażać na niebezpieczeństwo utraty życia lub zdrowia innych osób¹⁰¹.

Z danych Centralnego Zarządu Służby Więziennej¹⁰² wynika, że w 1999 roku liczba przypadków stosowania środków przymusu bezpośredniego wynosiła 1020. Praktyką stało się ostrzeżenie skazanego przed zastosowaniem środków przymusu i stosowanie ich dopiero wtedy, gdy inne środki perswazyjne i ostrzegawcze nie przynoszą rezultatów.

Stosowanie przez skazanego wobec innych skazanych przemocy wyczerpuje znamiona przekroczenia (art. 142 kkw) i powoduje pociągnięcie skazanego do odpowiedzialności dyscyplinarnej. Konsekwencją postępowania dyscyplinarnego jest wymierzenie skazanemu kary dyscyplinarnej. Katalog kar dyscyplinarnych jest rozbudowany i zawiera: naganę, pozbawienie wszystkich lub niektórych niewykorzystanych przez skazanego nagród lub ulg albo zawieszenie ich wykonania, pozbawienie korzystania z udziału w niektórych zajęciach kulturalno-oświatowych lub sportowych, z wyjątkiem korzystania z książek i prasy, pozbawienie możliwości otrzymywania paczek żywnościowych, pozbawienie lub ograniczenie dokonywania zakupów artykułów żywnościowych lub wyrobów tytoniowych, udzielanie widzeń w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobą odwiedzającą, obniżenie przypadającej skazanemu części wynagrodzenia za pracę, nie więcej niż o 25%. Wymienione kary, poza naganą, można wymierzyć na okres do 3 miesięcy. Najsurowsza kara dyscyplinarna to umieszczenie w celi izolacyjnej na okres do 28 dni.

Najsurowszą konsekwencją stosowania przez skazanych przemocy jest postępowanie karne, które może prowadzić do wymierzenia kary pozbawienia wolności. Ustawodawca uznał zachowanie polegające na znęcaniu się psychicznym lub fizycznym nad osobą prawnie pozbawioną wolności za występek zagrożony karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat, a gdy sprawca działa ze szczególnym okrucieństwem zagrożenie wynosi od roku do 10 lat (art. 247 §1 kk). Odpowiedzialności karnej podlega także funkcjonariusz publiczny, który wbrew obowiązkowi dopuszcza do popełnienia tych czynów. W doktrynie wskazuje się, iż ten przepis koresponduje z art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, z którego wynika zakaz tortur albo nieludzkiego lub poniżającego traktowania¹⁰³.

Także skazani, jak wynika z badań, dostrzegają te problemy i sugerują oddzielenie grypsujących od nie grypsujących, odpowiedni dobór osadzonych w celi, czę-

101 Szczegółowe zasady stosowania poszczególnych środków i tryb postępowania po ich zastosowaniu zawarto w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 listopada 1996 r. w sprawie szczegółowych warunków stosowania środków przymusu bezpośredniego oraz użycia broni palnej lub psa służbowego przez funkcjonariuszy Służby Więziennej oraz sposobu postępowania w tym zakresie, Dz.U. Nr 136, poz. 637.

102 Zob.: Analiza stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1999 roku s. 11, materiały niepublikowane.

103 M. Szewczyk (w:) Kodeks karny Komentarz Część szczególna, red. A. Zoll, Zakamycze 1999, s. 863.

stsze rozmowy z wychowawcami¹⁰⁴. Z danych Biura Rzecznika Praw Obywatelskich¹⁰⁵ wynika, że 80% skazanych zagrożonych przemocą godzi się na umieszczenie w zakładzie karnym oddalonym od miejsca zamieszkania, by tylko uniknąć zagrożenia. Z tych powodów skazani też często rezygnują ze spacerów czy uczestniczenia we Mszy św.

W praktyce¹⁰⁶, by zapobiec przypadkom przemocy najczęściej stosowana jest jedna z dwóch metod postępowania. Ukrycie czynnika powodującego prześladowanie, co w praktyce jest bardzo trudne. Drugi sposób również niezbyt łatwy do zrealizowania, ale z innych powodów, a mianowicie z powodu przeludnienia zakładów karnych, to izolacja skazanego zagrożonego w innym pawilonie, oddziale przy równoczesnym organizowaniu oddzielnych zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych, spacerów, kąpieli.

Szereg praw służy zachowaniu zdrowia. Skazany ma więc prawo do 8 godzin snu. Co najmniej godzinnego dziennie spaceru. Zagwarantowana jest także opieka medyczna. Opieka lekarska jest bezpłatna. Także bezpłatnie skazany otrzymuje leki oraz środki opatrunkowe, a w szczególnie uzasadnionych przypadkach, również protezy.

W projekcie nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego (art. 115 §3 i 4 projektu) szczegółowo uregulowano zasady udzielania pomocy medycznej skazanym. Przyjęto zasadę, że świadczenia zdrowotne udzielane są dla skazanych przez zakłady opieki zdrowotnej dla pozbawionych wolności. Pozawięzienne zakłady opieki zdrowotnej udzielają świadczeń wówczas, gdy jest to niezbędne ze względu na zagrożenie zdrowia lub życia skazanego, w celu przeprowadzenia specjalistycznych badań, leczenia lub rehabilitacji oraz w okresie korzystania przez skazanego z przepustki lub czasowego zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego.

Działania więziennej służby zdrowia nie są zbyt wysoko oceniane przez skazanych. W 2000 roku na 702 skargi skierowane do Rzecznika Praw Obywatelskich 21,8% dotyczyło złej opieki medycznej¹⁰⁷.

Personel medyczny zaś zgłasza zastrzeżenia na złe wyposażenie więziennej służby zdrowia. Z badań wynika, że 60% lekarzy pracujących w zakładach karnych uznało, że wyposażenie w sprzęt medyczny jest uboższe niż w analogicznych pla-

104 Szerzej: J. Malec: Sondażowe badania opinii więźniów o nasileniu i przeciwdziałaniu przestępczości w ich środowisku..., nr 23–24, s. 79–82; T. Bulenda, R. Musidłowski: Realizacja przez administrację zakładów karnych i aresztów śledczych obowiązku zapewnienia osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobistego..., s. 255.

104 Ochrona osób pozbawionych wolności (w): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1997 r. do 7 maja 1998 r..., nr 35.s. 250.

106 Ochrona osób pozbawionych wolności (w): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 8 maja 1997 r. do 7 maja 1998 r..., s. 249–250; Ochrona osób pozbawionych wolności, Informacji Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 r..., s. 298; J. Malec: Szczególna ochrona więźniów (w): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa Część III, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, s. 156–161

107 Zob.: Ochrona praw osób pozbawionych wolności (w): Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 292.

cówkach wolnościowych¹⁰⁸. Potwierdzają to pracownicy Biura Rzecznika Praw Obywatelskich. Z ich ustaleń, dokonanych podczas wizytacji zakładów karnych wynika, że sprzęt medyczny jest stary i wyeksploatowany¹⁰⁹.

Stan zdrowia zarówno somatycznego jak i psychicznego skazanego jest szczególnie istotny, zważywszy na dużą zbiorowość skazanych przebywających na niezbyt dużej przestrzeni. Po przybyciu skazanego do zakładu karnego przeprowadza się badania w celu ustalenia jego stanu zdrowia. Po umieszczeniu w celi przejściowej skazany poddawany jest wstępnym badaniom lekarskim. Pewne informacje o stanie zdrowia skazanego administracja zakładu karnego może uzyskać od sądu. Z art. 11 § 2 kkw wynika, że sąd przesyła do zakładu karnego opinie dotyczące stanu zdrowia skazanego, odpisy orzeczeń lekarskich oraz psychologicznych. Szczegółowo uregulowano te kwestie w Rozporządzeniu w sprawie zakresu informacji dotyczących osoby skazanego, przesyłanych przez sąd dyrektorowi zakładu karnego lub aresztu śledczego¹¹⁰. Z przepisów Rozporządzenia wynika, że w wykazie informacji powinny znajdować się m.in. informacje o stanie zdrowia skazanego, opinie biegłych lekarzy z zakładów leczniczych, w których skazany był leczony lub przebywał na obserwacji, jeżeli są w aktach, informacje o stwierdzonych uzależnieniach od alkoholu, środków psychotropowych i odurzających. W informacjach przekazywanych przez sądy, jak wynika z praktyki, sporadycznie znajdują się dane o właściwościach psychicznych skazanego¹¹¹, a przecież są one bardzo istotne, zważywszy, iż wśród skazanych wzrasta liczba osób z defektami osobowości, jak psychopatia, socjopatia czy charakteropatia.

Skazanego można poddać badaniom psychologicznym i psychiatrycznym. Następuje to, jak wynika z art. 83 § 1 kkw, w miarę potrzeby i za zgodą skazanego. W przypadku nie wyrażenia przez skazanego zgody na badanie sędzia penitencjarny może zarządzić przeprowadzenie badań bez zgody skazanego. Młodocianych, którym do końca kary pozostał co najmniej rok lub sprawiających trudności wychowawcze, poddaje się badaniom psychologicznym (art. 84 § kk).

Na potrzebę przeprowadzania badań psychologicznych i psychiatrycznych zwracają uwagę wychowawcy i psychologowie¹¹². Badania psychologiczne, ich zdaniem, są niezbędne w następujących sytuacjach: podejrzenie o uzależnienie narkotyczne lub alkoholowe, podejrzenie o zaburzenia psychiczne, gdy skazani sprawiają trudności wychowawcze, są recydywistami, zwłaszcza multirecydywistami, prze-

108 M. Kiryluk: *Opinie lekarzy więziennych o problemach zdrowotnych osób pozbawionych wolności...*, s. 192.

109 *Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacje Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 1 stycznia 1998 r. do 31 grudnia 1998 r....*, s. 300.

110 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 sierpnia 1998 r. w sprawie zakresu informacji dotyczących osoby skazanego, przesłanych przez sąd dyrektorowi zakładu karnego lub aresztu śledczego, Dz.U. nr 111, poz. 702.

111 J. Malec: *Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych oraz psychiatrycznych w polskich zakładach karnych*, s. 14.

112 J. Malec: *Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych...*, s. 49 i s. 51.

stępcami seksualni i na tle seksualnym, zostali skazani za poważne przestępstwa lub skazani na dłuższe kary. Zaś jako przesłanki badania psychiatrycznego wychowawcy i psycholodzy wskazywali: występowanie podejrzenia choroby psychicznej, psychopatii, charakteropatii i nerwicy, skłonności skazanego do samobójstwa i usiłowanie popełnienia samobójstwa, rozważanie skierowania skazanego do odbywania kary w systemie terapeutycznym z powodu różnego typu defektów psychicznych lub uzależnień.

Wyrazem respektowania zasady humanitarnego traktowania jest instytucja przerwy w odbywaniu kary ze względu na stan zdrowia skazanego (art. 153 kkw). Przerwa orzekana jest przez sąd penitencjarny obligatoryjnie w przypadku choroby psychicznej lub innej ciężkiej choroby skazanego uniemożliwiającej wykonywanie kary pozbawienia wolności. Za ciężką chorobę ustawodawca uznaje taki stan zdrowia skazanego, w którym umieszczenie go w zakładzie karnym może zagrażać życiu lub spowodować dla jego zdrowia poważne niebezpieczeństwo. Ustawodawca nie określił czasu trwania przerwy. O powrocie do zakładu karnego decyduje stan zdrowia skazanego. Sąd może także udzielić przerwy z powodu ważnych względów zdrowotnych. Ustawodawca nie sprecyzował jakie okoliczności będą istotne. Trafna wydaje się interpretacja dokonana przez Sąd Apelacyjny w Łodzi. Sąd Apelacyjny stwierdził, że „za ważne względy zdrowotne w rozumieniu art. 153 § 2 kkw można uznać zaistnienie tylko takiej jednostki chorobowej czy ogólnego stanu zdrowia skazanego, co do których – na podstawie wiedzy medycznej – brak jest przesłanek do podjęcia pomyślnych rokowań leczenia w warunkach ambulatoryjnych bądź szpitala zakładowego”¹¹³.

W kontekście przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności istotne jest, gdy stan zdrowia skazanego spowodowany jest samouszkodzeniem lub odmową przyjmowania pokarmów, zwłaszcza iż z ustaleń Biura Rzecznika Praw Obywatelskich¹¹⁴ wynika, że zdarzają się wypadki dokonania samouszkodzeń w celu uzyskania przerwy i opuszczenia zakładu karnego. W uzasadnieniu wniosku o przerwę w karze skazani wskazują, że będą mieli lepszą opiekę medyczną na wolności.

Przypadki dokonywania samouszkodzeń nie należą do zbyt częstych, jednak, co należy uznać za zjawisko niepokojące, w ostatnich latach ich liczba systematycznie wzrasta. W 1998 roku stwierdzono 202 przypadków, w 1999 ich liczba wzrosła do 446, zaś w 2000 roku stwierdzono 555 przypadków samouszkodzeń. Najczęściej są one dokonywane przez skazanych młodocianych. W latach 1998 – 2000 skazani młodociani stanowili odpowiednio 50,9%; 56,27%; 56,93% ogółu skazanych doko-

113 Zob.: S. Leleńtal: Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego i Sądów Apelacyjnych w dziedzinie prawa karnego wykonawczego (za lata 1998–1999), PWP 2000, nr 26, s. 87. Zob.: także: S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy..., s. 343.

114 Zob.: Ochrona praw osób pozbawionych wolności (w.): Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1996 r. do 7 maja 1997 r..., s. 329–330.

nujących samouszkodzeń. Najczęściej dokonywanymi formami samouszkodzeń są pocięcia (48%) i połyki (40,6%)¹¹⁵.

W doktrynie reprezentowany jest pogląd¹¹⁶, że w przypadkach, gdy skazani zachorowali na skutek dokonania samouszkodzenia, niezasadne jest udzielanie przerwy w karze nawet poważnie chorym skazanym. Zdaniem K. Postulskiego¹¹⁷, w takich wypadkach należy rozważyć, czy nie wystarczające będzie umieszczenie skazanego w szpitalu więziennym, a tylko w przypadkach koniecznych należy udzielić przerwy na leczenie. Niepodjęcie leczenia w okresie korzystania z przerwy w odbywaniu kary powinno skutkować powrotem skazanego do zakładu karnego w trybie art. 156 § 1 kkw. Należy podzielić stanowisko G. Wicińskiego¹¹⁸, iż celowe jest w przypadku dokonania przez skazanego samoagresji ustalenie przyczyn, które skłoniły go do takiego czynu. Jeżeli samoagresja jest wynikiem zaburzeń psychicznych, zdaniem G. Wicińskiego, udzielenie przerwy w odbywaniu kary jest ze wszech miar uzasadnione. Pobyt w zakładzie karnym, nawet w szpitalu, może bowiem wpłynąć na pogorszenie stanu zdrowia skazanego.

W więzieniach dochodzi też do sytuacji, gdy skazany odmawia przyjmowania pokarmów. W 1998 roku stwierdzono 16 przypadków odmowy przyjmowania pokarmów, w 1999 – 20, a w 2000 – 19. Najczęściej odmawiają przyjmowania pokarmów recydywiści. Zważywszy, że odmowa przyjmowania pokarmów może prowadzić do zagrożenia zdrowia lub życia skazanego, powstaje problem leczenia takiej osoby poprzez zabieg sztucznego dokarmiania.

Na skazanym ciąży obowiązek poddania się leczeniu (art. 116 kkw). Przepis ten, jak słusznie podkreśla się w doktrynie¹¹⁹, ma jedynie charakter porządkowy i nie daje możliwości leczenia z użyciem przymusu, wbrew sprzeciwowi skazanego. W takiej sytuacji, zważywszy, iż z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 3) wynika zakaz odmawiania przyjmowania pokarmów i dostarczonych przez administrację zakładu karnego, można w stosunku do skazanego prowadzącego „głodówkę” wszcząć postępowanie dyscyplinarne i wymierzyć karę dyscyplinarną. Nie rozwiązuje to jednak problemu, jeżeli skazany mimo ukarania dyscyplinarnego nadal odmawia przyjmowania pokarmów stan zdrowia skazanego jest zagrożony. Ustawodawca dopuszcza interwencję lekarską, mimo sprzeciwu skazanego, w postaci dokonania zabiegu lekarskiego czy nawet chirurgicznego.

115 Dane: Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Informacja statystyczna tymczasowo aresztowanych, skazanych i ukaranych za lata 1998, 1999, 2000. Zob.: także Analiza stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1999 roku s. 7, materiały niepublikowane.

116 L. Przybylak, J. Marcinkowski: Przerwa w odbywaniu kary pozbawienia wolności, *Problemy Praworządności* 1985, nr 8–9, s. 83.

117 Zob.: Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 338.

118 G. Wiciński: Wybrane zagadnienia z zakresu stosowania przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności, *Acta Universitatis Lodzianis, Filia Iuridica* 1991, nr 47, s. 172.

119 Zob.: M. Boratyńska, P. Konieczniak: *Prawa pacjenta*, Warszawa 2001, s. 315.

Może to nastąpić tylko wówczas, gdy życiu skazanego grozi poważne niebezpieczeństwo stwierdzone orzeczeniem komisji lekarskiej. W przypadku zgłoszenia przez skazanego sprzeciwu o dokonaniu zabiegu orzeka sąd penitencjarny, zaś gdy zachodzi niebezpieczeństwo śmierci skazanego, o zabiegu decyduje lekarz (art. 118 kkw). Zważywszy na te przepisy, w sytuacji odmowy przez skazanego przyjmowania pokarmu, można będzie zastosować sztuczne dokarmianie wówczas, gdy stan zdrowia będący wynikiem stosowania „głodówki” będzie wskazywał, iż życiu skazanego grozi poważne niebezpieczeństwo.

Powstaje problem w przypadku chorego na AIDS w kontekście przerwy w odbywaniu kary¹²⁰. W pewnym okresie stwierdzano także wypadki celowego zarażenia się przez skazanych wirusem HIV bądź powstrzymywania się od leczenia dla uzyskania przerwy w odbywaniu kary ze względu na stan zdrowia¹²¹.

Stwierdzenie u skazanego zakażenia wirusem HIV bez istnienia objawów choroby – zdaniem A. Tobisa¹²² – nie powinno być kwalifikowane do obligatoryjnej przerwy. Może to nastąpić wówczas, gdy pojawią się objawy AIDS niedające się leczyć w szpitalu więziennym. Zdaniem B. Janiszewskiego¹²³, za umieszczeniem skazanego w szpitalu więziennym przemawiają racje humanitarne. W szpitalu skazany będzie leczony, a po opuszczeniu zakładu karnego zważywszy, że większość takich osób jest narkomanami, z całą pewnością leczenie nie będzie podjęte.

Troską o stan zdrowia skazanych podyktowane jest nałożenie na skazanych obowiązku poddania się leczeniu w sytuacjach określonych w przepisach o zwalczaniu chorób zakaźnych, wenerycznych i gruźlicy oraz alkoholizmu i narkomani. W przypadku stwierdzenia choroby będzie można podjąć właściwe leczenie. Wykrycie choroby zapobiegnie jej rozszerzaniu się, co służy ochronie zdrowia innych skazanych.

W kontekście prawa do zachowania zdrowia istotny jest problem HIV i AIDS.

W 1998 roku nosicielami wirusa HIV było 981 skazanych, a AIDS stwierdzono u 73 skazanych, w roku 1999 odpowiednio 697 i 50, zaś w 2000 roku stwierdzono 767 przypadków HIV i 39 AIDS¹²⁴. W tych grupach przeważają ludzie młodzi i w większości uzależnieni od środków odurzających¹²⁵. Należy pamiętać, że są to przy-

120 We Włoszech np. w 1993 roku zwolniono chorych na AIDS z zakładów karnych. Część z nich kontynuowała po wyjściu na wolność działalność przestępczą. Szerzej Zob.: A. Wąsek: AIDS oraz wymiar kary i środki zabezpieczające (w:) AIDS i prawo karne, Poznań 1996, s. 145.

121 Zob.: B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych. Problemy prawnokarne, Poznań 1999, s. 42; K. Postulski (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 338.

122 Zob.: A. Tobis: AIDS i wykonanie kary pozbawienia wolności (w:) AIDS i prawo karne, red. A. J. Szwarz, Poznań 1996, s. 170.

123 B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych..., s. 42–43.

124 Dane: Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za lata 1998, 1999, 2000.

125 Zob.: A. Tobis: AIDS i wykonanie kary pozbawienia wolności..., s. 179; B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych..., s. 11.

padki ujawnione. Z szacunkowych danych wynika, że przez jednostki penitencjarne przewija się rocznie 1200 – 1500 nosicieli¹²⁶. Nie znamy rzeczywistej liczby nosicieli.

Od momentu pojawienia się tego problemu obserwujemy istotną ewolucję poglądów Centralnego Zarządu Zakładów Karnych dotyczącą postępowania ze skazanymi zakażonymi wirusem HIV¹²⁷. W 1989 roku rozpoczęto przeprowadzanie odpowiedniego badania przy przyjmowaniu do zakładu karnego narkomanów a także innych osób, co do których istniało uzasadnione podejrzenie zakażenia HIV. Skazanych zakażonych HIV umieszczano w pomieszczeniach odpowiednio izolowanych od oddziałów ogólnych. Korzystali oni z odrębnych węzłów sanitarnych i pralni¹²⁸. W 1993 roku dopuszczono odstępstwa od obowiązkowych badań na obecność przeciwciał anti-HIV w przypadku sprzeciwu osoby badanej. Sprzeciw odnotowywano w dokumentacji lekarskiej. W celu zabezpieczenia skazanych od zakażenia przed nieujawnionymi nosicielami podjęto pewne środki ochrony: zezwolono skazanym na posiadanie własnych przyborów do golenia oraz dokonywano odpowiedniej sterylizacji narzędzi fryzjerskich¹²⁹. Od 1996 roku zaniechano segregacji więźniów HIV-pozytywnych od pozostałych skazanych, co zostało pozytywnie ocenione przez Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom¹³⁰. Komitet w sprawozdaniu dla Polskiego Rządu na temat wizyty przeprowadzonej w zakładach karnych w Polsce stwierdził, że proces odchodzenia od izolacji więźniów HIV-pozytywnych przebiegał bardzo powoli, a było to wynikiem odrzucania tych więźniów przez pozostałych skazanych. Zdaniem Komitetu przed testami na HIV powinna być zapewniona konsultacja, a w razie pozytywnego wyniku testu skazanemu należy zagwarantować pomoc psychologa. Komitet zaleca, by władze opracowały sposoby walki z chorobami zakaźnymi i AIDS oparte na programie informacji o sposobach przenoszenia chorób, środkach ochronnych oraz stosowaniu właściwych środków zapobiegawczych. Zgodnie z zaleceniami Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom od 1997 roku coraz większy nacisk, jest kładziony na profilaktykę. Skazani przy przyjmowaniu do zakładu karnego są informowani o praktycznych sposobach minimalizowania ryzyka zakażenia HIV oraz o możliwości uzyskania pomocy medycznej w przypadku zakażenia. Skazanym z tzw. grupy ryzyka podczas wstępnych badań lekarskich proponuje się badania na zasadach dobrowolności z zach-

126 Zob.: J. Cegielska: Narkomani w więzieniach, Forum penitencjarne 2002, nr 1, s. 5.

127 Szczegółowo analizują wytyczne Centralnego Zarządu Zakładów Karnych: A. Tobis: AIDS i wykonanie kary pozbawienia wolności..., s. 177–183; B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych..., s. 54–63.

128 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 20 XI 1991–12 II 1993..., s. 111.

129 Zob. Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 20 XI 1991–12 II 1993..., s. 112.

130 Zob.: Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT), PWP 1999, nr 24–25, s. 135.

waniem prawa do tajemnicy lekarskiej. Skazani zakażeni HIV nie są kierowani do specjalnych oddziałów.

Położenie nacisku na profilaktykę jest bardzo istotne, nie rozwiązuje jednak szeregu problemów. Powstaje pytanie, czy sam fakt stwierdzenia zakażenia HIV może być podstawą obligatoryjnego umieszczenia w systemie terapeutycznym. Z art. 96 kkw wynika, że w tym systemie odbywają karę skazani z zaburzeniami psychicznymi, upośledzeni umysłowo, uzależnieni od alkoholu albo innych środków odurzających lub psychotropowych oraz skazani niepełnosprawni – jeżeli wymagają oddziaływania specjalistycznego, zwłaszcza opieki psychologicznej, lekarskiej lub rehabilitacyjnej. Ten warunek spełniają skazani nosiciele wirusa HIV uzależnieni od narkotyków. Pozostają skazani, u których nie stwierdzono uzależnienia bądź nie stwierdzono potrzeby oddziaływania specjalistycznego. W doktrynie postuluje się, by w momencie pojawienia się objawów AIDS kierować skazanego do systemu terapeutycznego¹³¹. Należy podzielić to stanowisko. Zastosowane leczenie może przedłużyć życie skazanemu. Istotne będą także kontakty z psychologiem.

Nieizolowanie skazanych nosicieli zasługuje na pozytywną ocenę. Nie można zapominać jednak o innych skazanych, którzy będą przebywać ze skazanymi nosicielami. AIDS jest przecież chorobą zakaźną. Wprawdzie zakażenie – zgodnie z aktualnym stanem wiedzy medycznej – następuje tylko w pewnych sytuacjach, których przy zachowaniu ostrożności można uniknąć, lecz jak słusznie podkreśla A. J. Szwarc¹³², trudno wskazać z całą pewnością sytuacje, kiedy do zakażenia może dojść. Nie możemy także zapominać, iż ryzyko zakażenia w zakładzie karnym jest większe niż poza jego murami, chociażby ze względu na tatuowanie się więźniów, samookaleczenia czy wzajemne okaleczenia, homoseksualizm¹³³.

Powstaje kilka problemów. Zaniechanie izolacji nosicieli HIV rodzi pytanie, czy skazani mają prawo do informacji, że przebywają w celi z nosicielem HIV. Następnie powstaje problem, czy w przypadku stwierdzenia takiego faktu skazany może żądać przeniesienia do innej celi, zważywszy, że jak wynika z kodeksu karnego wykonawczego (art. 108) administracja zakładu karnego ma obowiązek podejmowania odpowiednich działań celem zapewnienia skazanym bezpieczeństwa osobistego w czasie odbywania kary, a skazany ma prawo do odpowiednich ze względu na zachowanie zdrowia warunków bytowych (art. 102 pkt 1 kkw).

Zdaniem B. Janiszewskiego¹³⁴, problem ten można łatwo rozwiązać przyjmując jako regułę uzależnienie wspólnego odbywania kary przez zakażonego HIV od informowania osób przebywających z nim w celi o fakcie zakażenia, nosicielstwa i od uzyskania od nich akceptacji. Nie można jednak podzielić optymizmu Autora tej

131 Zob.: B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych..., s. 70.

132 Zob.: A. J. Szwarc: Karnopravne problemy AIDS (w:) Prawne problemy AIDS, pod red. A. J. Szwarca, Warszawa 1990, s. 108–109.

133 Zob.: B. Hołyst: Na granicy życia i śmierci, Warszawa 1996, s. 161.

134 Zob.: B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładzie karnym..., s. 76.

propozycji. Oczywiście jest to bardzo dobre rozwiązanie, ale czy do zrealizowania w praktyce. Należy wątpić, iż wszyscy skazani nosiciele HIV przejawiają taką dojrzałą postawę społeczną, iż dobrowolnie przyznają się do nosicielstwa, zważywszy chociażby na stosunek społeczeństwa do nosicieli wirusa HIV¹³⁵. Z całą pewnością nie wszyscy skazani zaakceptują przebywanie w celi z nosicielem HIV. Czy wówczas administracja zakładu karnego, przy tak dużej liczbie skazanych przebywających w zakładach karnych, będzie w stanie przenieść tych skazanych, którzy nie wyrażą zgody na przebywanie w jednej celi wspólnie z nosicielem wirusa HIV, do innej celi. Wyrażenie zgody na pozostanie w celi ze skazanym nosicielem rodzi problem, czy administracja zakładu karnego zapewni bezpieczeństwo tym skazanym, którzy zaakceptują nosiciela HIV w celi, zwłaszcza że często zdarzają się przejawy agresji ze strony skazanych. Na dzień dzisiejszy odpowiedź na te pytania będzie negatywna ze względu na przeludnienie zakładów karnych.

Z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 1.1) wynika, że skazany przy przyjęciu do zakładu karnego zobowiązany jest podać informacje m. in. o stanie zdrowia.

Powstaje pytanie, jakie konsekwencje powoduje zatajenie nosicielstwa wirusa HIV. Zważywszy, że jest to obowiązek ciążyący na skazanym, można wszcząć postępowanie dyscyplinarne, gdy skazany, wiedząc o fakcie nosicielstwa, nie informuje o tym. Wymierzenie kary dyscyplinarnej nie rozwiązuje jednak problemu. Ponadto, aby wszcząć postępowanie dyscyplinarne, należy udowodnić świadome zatajenie faktu nosicielstwa, a więc trzeba przeprowadzić odpowiednie badanie na nosicielstwo.

Podczas pobytu w celi przejściowej, w której umieszcza się skazanego po przyjęciu do zakładu karnego, skazany poddawany jest wstępnym badaniom lekarskim. W doktrynie¹³⁶ wskazuje się, że ogólnikowość przepisu budzi wątpliwości, czy można przeprowadzić badanie na nosicielstwo wirusa HIV. Można takie badanie przeprowadzić¹³⁷ w oparciu o Ustawę o zwalczaniu chorób zakaźnych¹³⁸. Z art. 2 ust. 1 pkt 2 Ustawy wynika, że każda osoba przebywająca na terenie Rzeczypospolitej Polskiej jest zobowiązana poddać się na żądanie inspektora sanitarnego bądź właściwego do spraw zdrowia organu administracji publicznej badaniom mającym na celu wykrywanie chorób zakaźnych. Zespół nabytego upośledzenia odporności (AIDS) został umieszczony w wykazie chorób zakaźnych¹³⁹. Inspektorzy sanitarni, a w zakładach karnych organy więziennej służby zdrowia, które na mocy roz-

135 Z badań wynika, że 67,09% więźniów nosicieli HIV uważa, że stosunek społeczeństwa do chorych jest wrogi, a 21,52%, że obojętny, a tylko 7,59%, że jest przyjazny. Zob.: J. Wojciechowska: Problem tymczasowo aresztowanych – nosicieli wirusa HIV (wyniki badań ankietowych), PWP 2001, nr 31, s. 60.

136 T. Bulenda, R. Musidłowski: Nowe regulaminy więzienne..., s. 28.

137 Por. W. Pigulska: Prawnokarne problemy diagnostyki zakażeń HIV (w:) AIDS i prawo karne, pod red. A. J. Szwarca, Poznań 1996, s. 48 i n. oraz tej Autorki: Diagnostyka zakażeń HIV a prawo karne, Poznań 1998, s. 25 i n.

138 Ustawa z dnia 13 listopada 1963 r., Dz. U. z 1963 r., nr 50, poz. 279 z późn. zm.

139 Zob.: Rozporządzenie Rady Ministrów z 20 grudnia 1963 r. w sprawie ustalenia wykazów chorób zakaźnych, Dz.U. 63, nr 58, poz. 314 z późn. zm.

porządzenia Rady Ministrów¹⁴⁰ wykonują obowiązki i uprawnienia inspektorów, mogą nakazać osobie podejrzaną o chorobę zakaźną lub podejrzaną o zakażenie poddanie się badaniu.

W przypadku przeprowadzenia badań i pozytywnego ich wyniku powstaje problem tajemnicy lekarskiej. Z Ustawy o zawodzie lekarza¹⁴¹ (art. 40) wynika, że zwolnienie z obowiązku tajemnicy może nastąpić, gdy badania zostały przeprowadzone na żądanie uprawnionych – na podstawie odrębnych ustaw – organów i instytucji. Wówczas lekarz zobowiązany jest poinformować pacjenta oraz organ, który zlecił badanie. Z zachowania tajemnicy zwolniony jest lekarz wówczas, gdy zachowanie tajemnicy może stanowić niebezpieczeństwo dla życia lub zdrowia pacjenta a także innych osób. Także w Kodeksie etyki lekarskiej¹⁴² (art. 26, art. 28) wskazano, że zwolnienie z tajemnicy lekarskiej może nastąpić, gdy pacjent wyraża na to zgodę lub jeśli zachowanie tajemnicy w sposób istotny zagraża życiu lub zdrowiu pacjenta lub innych osób. Zdaniem A. Gubińskiego¹⁴³ lekarz powinien ujawnić tajemnicę po bezskutecznym, usilnym przekonaniu pacjenta, by ten sam ją ujawnił. W takiej sytuacji zachowanie tajemnicy powinno ustąpić zadaniu odwrócenia niebezpieczeństwa grożącego innej osobie.

Można więc uzupełnić propozycję B. Janiszewskiego. Skazanego po przybyciu do zakładu karnego należy poinformować o możliwości poddania się testowi oraz informować o sposobach uniknięcia zarażenia się. W przypadku skazanych, którzy stwarzają swoim zachowaniem sytuację mogącą spowodować zagrożenie dla innych skazanych można skorzystać z obowiązku poddania badaniom i izolować takich skazanych od pozostałych.

Od 1981 realizowane jest prawo do korzystania z wolności religijnej¹⁴⁴. W tym bowiem roku wprowadzono posługi religijne w zakładach karnych¹⁴⁵. W pierwszym okresie pojawienia się kapelanów w zakładach karnych było dużo chętnych na uczestnictwo w odprawianych nabożeństwach. Część skazanych uczestniczyła i

140 Z rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 15 lipca 1968 r. (Dz.U. Nr 26, poz. 173) w sprawie zasad i trybu stosowania niektórych przepisów ustawy o zwalczaniu chorób zakaźnych w więzieniach i zakładach dla nieletnich (§ 2.1) wynika, iż obowiązki i uprawnienia Państwowej Inspekcji Sanitarnej określone w ustawie o chorobach zakaźnych (art. 2 ust. 1) wykonywane są przez organy więziennej służby zdrowia.

141 Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza, Dz.U. 1997, nr 28, poz. 152.

142 Kodeks etyki lekarskiej (w:) A. Gubiński: Komentarz do kodeksu etyki lekarskiej poprzedzony podstawami odpowiedzialności karnej lekarza, Warszawa 1993.

143 Zob.: A. Gubiński: Komentarz do kodeksu etyki lekarskiej poprzedzony podstawami odpowiedzialności karnej lekarza..., s. 91. Zob.: także: B. Janiszewski: HIV i AIDS w zakładach karnych..., s. 92; W. Kulesza: AIDS a prawnokarne problemy tajemnicy lekarskiej (w:) AIDS i prawo karne, Poznań 1996, s. 76; M. Safjan: Prawo i medycyna. Ochrona praw jednostki a dylematy współczesnej medycyny, Warszawa 1998, s. 138.

144 Wśród skazanych przeważają osoby wierzące, lecz niepraktykujące. Wśród młodocianych stanowią one 42%, pierwszy raz karanych 36%, a recydywistów 39%, wierzący sporadycznie praktykujący stanowią odpowiednio 31%, 34%, 28%. Zob.: A. Szymanowska: Więźniowie i funkcjonariusze wobec norm obyczajowych i prawnych, Warszawa 1998, s. 25.

145 Szerzej: J. Sikorski: Duszpasterstwo więzienne Spojrzenie wstecz – rzeczywistość – perspektywy, PWP 1994, nr 8, s. 21.

uczestniczy w nabożeństwach z motywów pozareligijnych, np. możliwości spotkania innych osób¹⁴⁶. Duża jest jednak liczba chętnych na indywidualne rozmowy z kapłanem¹⁴⁷.

Z prawa do korzystania z wolności religijnej wynika szereg uprawnień (art. 106 kkw). Skazani mają prawo do wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych, uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładach karnych oraz słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu. Skazani odbywający karę w zakładzie zamkniętym są doprowadzani do kaplic lub innych pomieszczeń w celu spotkania się z duchownym, a skazani odbywający karę w zakładzie typu półotwartego i otwartego nie są doprowadzani przez funkcjonariuszy¹⁴⁸. Skazany może posiadać w celi przedmioty do wykonywania praktyk religijnych¹⁴⁹. Ma także prawo do udziału w nauczaniu religii. Może również indywidualnie spotykać się z duchownymi kościoła lub związku wyznaniowego, do którego należy (art. 106 § 2 kkw). W doktrynie¹⁵⁰ wskazuje się, iż ten przepis pozostaje w sprzeczności z zasadami tolerancji. Ogranicza bowiem możliwość spotkań z duchownymi Kościoła lub związku wyznaniowego, do którego skazany nie należy. Należy podzielić ten pogląd. Spotkanie z duchownym innego wyznania niż to które wyznaje skazany, z całą pewnością nie będzie miało negatywnego wpływu na skazanego. Ponadto jest pewna grupa skazanych, którzy nie należą do Kościoła czy związku wyznaniowe, a przecież także mogą mieć życzenie rozmowy z duchownym.

Kapłani nie tylko udzielają posług religijnych (odprawianie mszy, słuchanie spowiedzi), ale, prowadząc działalność duszpasterską zmierzają do takiej socjalizacji skazanych aby na co dzień postępowali zgodnie z normami moralności chrześcijańskiej i krytycznie oceniali swoje dotychczasowe postępowanie¹⁵¹. Trafnie określili cel duszpasterstwa penitencjarnego J. Sikorski¹⁵², pisząc: „Pamiętając, że zasadniczym celem każdego duszpasterstwa jest sprawowanie zbawczego pośrednictwa, duszpasterstwo penitencjarne zmierza do uzyskania u skazanego potrójnego pojed-

146 Zob.: J. Malec: Realizacja konstytucyjnego prawa skazanych do wolności sumienia i wyznania (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990, s. 425.

147 Z. Lasocik: Praktyki religijne więźniów, Warszawa 1993, s. 156; T. Szymanowski: Podstawy prawne korzystania z wolności religijnej w zakładach penitencjarnych w Polsce, PPK 1990, nr 4, s. 57.

148 Zob.: Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 listopada 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych, Dz.U. nr 139, poz. 904.

149 Z art. 4 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (ustawa z dnia 17 maja 1989 r., tekst jednolity Dz.U. 2000, Nr 26, poz. 319) wynika, że przebywający w zakładach karnych mają prawa do posiadania i korzystania z przedmiotów potrzebnych do uprawiania kultu i praktyk religijnych.

150 L. Bogunia: Nowe regulacje dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności w Polsce (w:) Rozważania o prawie karnym, Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka, pod red. A. J. Szwarca, Poznań 1999, s. 30

151 Zob.: J. Zagórski: Współdziałanie polskiego więziennictwa ze społeczeństwem i jego organizacjami, PWP 1996, nr 12–13, s. 81 oraz tego Autora: Formy współdziałania ze społeczeństwem w polskiej praktyce penitencjarnej (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, pr. zb. pod red. B. Hołysta i S. Redo 1996, s. 522.

152 Zob.: J. Sikorski: Duszpasterstwo więzienne, Spojrzenie wstecz – rzeczywistość – perspektywy, s. 25.

niania: z Bogiem, społeczeństwem i samym sobą”. Kapłani organizują także prace o charakterze kulturalno-religijnym oraz spektakle teatralne, koncerty¹⁵³.

W zakładach karnych odwiedzają skazanych przedstawiciele nie tylko Kościoła katolickiego, ale także Kościoła prawosławnego w związku z liczną grupą skazanych z państw dawnego ZSRR oraz Świadkowie Jehowy, Zielonoświątkowcy, Adwentyści Dnia Siódmego, Baptyści, Członkowie Towarzystwa Gedeonia, Kościoła ewangelicko-augsburskiego, wyznawcy Hare-Kryszny¹⁵⁴ a więc przedstawiciele każdego kościoła lub związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej (art. 242 § 6 kkw).

Korzystanie z pewnych praw, a mianowicie uczestniczenia w nabożeństwach i innych posługach religijnych, dokonywania zakupów, otrzymywania paczek oraz posiadania niektórych przedmiotów w celi może ulec ograniczeniu lub wstrzymaniu w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa. Decyzję podejmuje dyrektor, wskazując czas trwania ograniczeń korzystania z tych praw.

Zagwarantowanie praw to tylko jeden aspekt upodmiotowienia skazanych. Istotne są rozwiązania gwarantujące respektowanie praw¹⁵⁵. Na tle przepisów kodeksu karnego wykonawczego regulujących te kwestie można wyróżnić dwie sytuacje: gdy skazany z własnej inicjatywy może dochodzić przestrzegania swoich praw, korzystając z pozostawionych w jego gestii środków i gdy organy upoważnione przez ustawodawcę, w ramach swoich uprawnień, czuwają nad przestrzeganiem praw skazanego.

Skazany może kierować skargi czy prośby do dyrektora zakładu karnego, komisji penitencjarnej, do sądu, sędziego penitencjarnego (art. 6 § 2 kkw). Wnioski, skargi i prośby przewidziane w art. 6 § 2 kkw może składać skazany a także jego obrońca oraz przedstawiciel ustawowy ustanowiony na podstawie art. 42 kkw. Szczegółowy tryb składania skarg, wniosków i prośb oraz ich rozpatrywania regulowano Rozporządzeniem w sprawie załatwiania wniosków skarg i prośb osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych¹⁵⁶. Z Rozporządzenia wynika

153 Zob.: J. de Michelis: Opieka duszpasterska (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I., Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28, s. 75, s. 90; K. Linowski: Możliwości duszpasterskiego oddziaływania wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności, PWP 2001, nr 31, s. 86.

154 Szerzej zob.: L. Bogunia: Uczestnictwo społeczeństwa w wykonywaniu orzeczeń oraz pomoc w społecznej readaptacji skazanych (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, t. II, Wrocław 1998, s. 178; J. Zagórski: Formy współdziałania ze społeczeństwem w polskiej praktyce penitencjarnej..., s. 523 oraz tego Autora: Współdziałanie polskiego więziennictwa ze społeczeństwem i jego organizacjami..., s. 82; J. de Michelis: Opieka duszpasterska..., s. 91–94.

155 Szerzej: K. Poklewski-Koziół: Prawa osób pozbawionych wolności w wyniku postępowania karnego (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 299.

156 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 1999 r. w sprawie załatwiania wniosków, skarg i prośb osób osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. Nr 85, poz. 945.

(§ 7–8), że wnioski, skargi i prośby mogą być wnoszone pisemnie lub ustnie do protokołu. W przypadku ustnej skargi po sporządzeniu protokołu podpisuje go wnoszący skargę oraz przyjmujący skargę. Skargi powinny być załatwione bez zbędnej zwłoki, nie później niż w terminie 14 dni. W przypadku potrzeby zebrania dowodów, przeprowadzenia postępowania wyjaśniającego, zbadania akt, termin ten można przedłużyć o czas niezbędny na dokonanie tych czynności. Wówczas organ rozpatrujący sprawę zobowiązany jest pisemnie poinformować wnoszącego skargę, wniosek czy prośbę o przedłużeniu terminu załatwienia. W przypadku prośb i wniosków składanych osobiście przez skazanego i dotyczących jego osobiście, a załatwionych bezpośrednio po zgłoszeniu, obowiązek pisemnej informacji nie obowiązuje. Po rozpatrzeniu skargi, wniosku czy prośby organ właściwy do rozpoznania sprawy jest zobowiązany zawiadomić pisemnie wnoszącego o sposobie załatwienia. Kontrolę rozpatrywania wniosków, skarg i prośb sprawują dyrektorzy okręgowi Służby Więziennej, gdy sprawy były załatwiane przez dyrektorów zakładów karnych, Dyrektor Generalny Służby Więziennej lub osoba przez niego wyznaczona, jeżeli załatwiane były przez dyrektora okręgowego Służby Więziennej, a Minister Sprawiedliwości lub osoba przez niego wyznaczona wówczas, gdy załatwiane przez Dyrektora Generalnego Służby Więziennej.

Skazany może zaskarżyć do sądu decyzję dyrektora zakładu karnego, dyrektora okręgowego, Dyrektora Generalnego Służby Więziennej, prezesa sądu, sędziego penitencjarnego, sądowego kuratora zawodowego, komisji penitencjarnej (art. 7 kkw). Skargę może wnieść także obrońca skazanego¹⁵⁷. Wynika to z zapisu art. 8 kkw, zgodnie z którym skazany może korzystać z obrońcy w postępowaniu wykonawczym.

Podstawą zaskarżenia jest niezgodność decyzji z prawem. Niezgodność z prawem to niezgodność nie tylko z przepisami kodeksu karnego wykonawczego lub innej ustawy, ale także z przepisami rangi podustawowej, z przepisami Konstytucji, które mają bezpośrednie zastosowanie czy samowykonalnymi przepisami umowy międzynarodowej¹⁵⁸.

Właściwej realizacji prawa do zaskarżenia decyzji administracji zakładu karnego służy prawo do zapoznania się z opiniami zakładu karnego, stanowiącymi podstawę do podejmowania przez administrację decyzji wobec skazanego.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano wprowadzenie istotnego przepisu (art. 7 § 3 projektu), a mianowicie, iż decyzja powinna zawierać uzasadnienie oraz pouczenie o przysługującym skazanemu prawie, terminie i sposobie wniesienia skargi.

157 Por. Z. Holda (w:) Z. Holda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 39.

158 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy komentarz 2..., s. 66; S. Pawela: Kodeks karny wykonawczy..., s. 37; Z. Holda: Prawo karne wykonawcze..., s. 74.

Skargę skazany wnosi do organu, który wydał zaskarżoną decyzję. Może to zrobić w terminie 7 dni od zawiadomienia go o decyzji. Jeżeli organ, który wydał decyzję nie przychyli się do skargi, przekazuje ją wraz z aktami sprawy bezzwłocznie do właściwego sądu.

Skazany, jak każdy obywatel, ma prawo prowadzić korespondencję z organami państwowymi i samorządowymi oraz Rzecznikiem Praw Obywatelskich a także z organami powołanymi na podstawie ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka, a więc może złożyć skargę do Trybunału Praw Człowieka powołanego na podstawie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz do Komitetu Praw Człowieka powołanego na podstawie Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁵⁹.

Korespondencja kierowana do tych podmiotów nie podlega cenzurze, a więc zgodnie z art. 242 § 5 kkw, administracja zakładu karnego nie może zapoznać się z jej treścią.

Regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności wprowadzono kontrolę zawartości korespondencji w obecności skazanego. To istotne ograniczenie w sferze praw obywatelskich skazanych spotkało się z krytyką¹⁶⁰.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego podjęto ten problem i efektem jest propozycja rezygnacji z prowadzenia kontroli korespondencji do tych podmiotów. Tylko w przypadku korespondencji skazanych odbywających karę w zakładzie karnym typu zamkniętego przewidziano nadzór, a więc kontrolę zawartości korespondencji. Decyzję o zastosowaniu tej formy kontroli korespondencji pozostawiono do uznania administracji zakładu karnego.

Wśród organów, do kompetencji których należy czuwanie nad przestrzeganiem praw skazanego, należy wskazać Dyrektora Generalnego Służby Więziennej i dyrektora okręgowego inspektoratu Służby Więziennej (art. 78 § 1 kkw). Do uprawnień tych podmiotów należy m. in. uchylanie wydanych przez dyrektora zakładu karnego sprzecznych z prawem decyzji.

Istotne kompetencje w płaszczyźnie ochrony praw skazanego ma sędzia penitencjarny. W ramach sprawowania nadzoru nad legalnością i prawidłowością wykonywania kary pozbawienia wolności (art. 32 kkw) wizytuje on zakłady karne, kontrolując realizację zadań penitencjarnych, warunki odbywania przez skazanych kary, przestrzeganie praw skazanych, prawidłowość i terminowość załatwiania skarg, prośb i wniosków skazanych¹⁶¹. Sędzia penitencjarny ma prawo wstępu na

159 Por. Z. Świda (w:) T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 26; Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 270; S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz 2..., s. 294.

160 Zob.: T. Bulenda, R. Musidlowski: Nowe regulaminy więzienne..., s. 33; J. de Michelis: Nadzór i cenzura korespondencji skazanych i tymczasowo aresztowanych w świetle przepisów prawa i praktyki (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego..., s. 205.

161 Szerzej zob.: Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowego zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego

teren zakładu karnego w każdym czasie bez ograniczeń i poruszania się po terenie zakładu karnego, przeglądania akt i żądania wyjaśnień od administracji zakładu karnego, przeprowadzania rozmów z osobami pozbawionymi wolności pod nieobecność innych osób oraz badania skarg i wniosków osób pozbawionych wolności kierowanych do sędziego. Sędzia może uchylić sprzeczną z prawem decyzję dyrektora zakładu karnego, dyrektora okręgowego Służby Więziennej, Dyrektora Generalnego Służby Więziennej, komisji penitencjarnej i sądowego kuratora zawodowego (art. 34 kkw).

Dyrektor zakładu karnego ma obowiązek informowania sędziego penitencjarnego (art. 95 § 4 i 248 § 1kkw) o zatrzymaniu lub cenzurowaniu korespondencji oraz o umieszczeniu osadzonych w celach, gdy na jedną osobę wypada mniej niż ustalona powierzchnia.

W przypadku stwierdzenia w zakładzie karnym warunków niezapewniających poszanowania praw przebywających w nim osób sędzia penitencjarny występuje do dyrektora okręgowego Służby Więziennej o usunięcie we wskazanym terminie uchybień. Nieusunięcie uchybień powoduje wystąpienie przez sędziego penitencjarnego do Ministra Sprawiedliwości o zawieszenie działalności bądź likwidację zakładu karnego (art. 35 kkw).

Sędziowie penitencjarni, jak wynika z badań¹⁶² dotyczących praktycznej realizacji nadzoru penitencjarnego, najwięcej uwagi poświęcają praktykom religijnym (ponad 90% protokołów), problematyce zatrudnienia (81%), klasyfikacji skazanych (64%), warunkom bytowym (od 25% do 70%), nagrodom i karom (35%) oraz nauczaniu i zajęciom kulturalno-oświatowym.

Z ustaleń Rzecznika Praw Obywatelskich¹⁶³ wynika, iż 91% skazanych stwierdziło, że sędzia nie był u nich w celi, 41,6% skazanych nie wiedziało o możliwości zwrócenia się do sędziego, zaś 49,5% badanych nie wierzyło w skuteczność działań sędziego penitencjarnego.

Skazany, jak każdy obywatel, może skierować skargę do Rzecznika Praw Obywatelskich¹⁶⁴. Więźniowie bardzo często korzystają z tego prawa. Skargi skierowane do Rzecznika Praw Obywatelskich w 2000 roku dotyczyły złej opieki medycznej (21,9% skarg), niewłaściwego traktowania (19,6% skarg), odmowy przepustki czy warunkowego zwolnienia lub przerwy (12,7% skarg), złych warunków bytowych (11,2% skarg), odległego miejsca osadzenia od miejsca zamieszkania (8,2 skarg)¹⁶⁵.

162 Zob.: J. Górny: Wykonywanie kary pozbawienia wolności w ocenie sędziów penitencjarnych. Wyniki badań, PWP 1994, nr 6–7, s. 14.

163 Szerzej: P. Sobota: Opinie osadzonych w sprawie kontaktów z sędzią i sądem penitencjarnym (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa polskiego, Cz. III..., s. 254–255.

164 Zob.: art. 9 Ustawy z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich, Dz.U. 1991, Nr 109, poz. 471 z póź. zm.

165 Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 292.

Pracownicy Biura Rzecznika Praw Obywatelskich wizytują zakłady karne¹⁶⁶ i dokonują weryfikacji tych skarg. Lustracje dokonywane są według planu rocznego lub *ad hoc*. Pracownicy Zespołu ds. Ochrony Osób Pozbawionych Wolności lustrują obiekty, pomieszczenia, przeglądają dokumentację, przeprowadzają rozmowy z pozbawionymi wolności i służbą więzienną. Informacje dotyczące przeprowadzanych wizytacji zakładów karnych są publikowane w Biuletynach Rzecznika Praw Obywatelskich. W 1999 roku dokonano wizytacji 44 jednostek penitencjarnych i przeprowadzono 1.716 rozmów ze skazanymi¹⁶⁷. Rzecznik wielokrotnie występował w obronie praw skazanych¹⁶⁸. Wystąpienia dotyczyły m. in. zamknięcia zakładów karnych i aresztów śledczych, w których nie ma odpowiednich warunków bytowych¹⁶⁹, zniesienia obowiązku umieszczania przez nadawcę paczki obok danych dotyczących adresata potwierdzenia uprawnionej osoby pozbawionej wolności do otrzymania paczki¹⁷⁰, zainstalowania automatów telefonicznych w zakładach karnych¹⁷¹, zmiany przepisu (§ 28 ust. 3) regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności dopuszczającego dokonywanie przez administrację zakładu karnego w obecności skazanego kontroli zawartości korespondencji prowadzonej przez skazanego z adwokatem, organami państwowymi i samorządowymi, Rzecznikiem Praw Obywatelskich, a także skarg kierowanych do organów powołanych na podstawie ratyfikowanych przez Polskę umów międzynarodowych dotyczących praw człowieka, wprowadzenia w Regulaminie pozakodeksowych kryteriów klasyfikacji skazanych¹⁷², spowodowania, aby na kopertach listów prywatnych wysyłanych przez osadzonych z jednostek penitencjarnych nie odciskano pieczęci zawierających oznaczenia tych jednostek¹⁷³, respektowania praw skazanych do uzyskania pomocy w przygotowaniu się do życia po zwolnieniu, zwłaszcza poprzez stworzenie warunków sprzyjających właściwemu wykonywaniu przez kuratorów sądowych zadań wynikających dla nich z art. 164 i art. 165 kk¹⁷⁴.

Ważną rolę odgrywają też organizacje pozarządowe. Można tu wskazać Komitet Helsiński, który od 1982 r. monitoruje przestrzeganie praw więźnia dokonując

166 T. Bulenda: Plan i technika lustracji przeprowadzanych przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich (w:) *Monitorowanie policji i więzień* pod red. A. Rzeplińskiego, Warszawa 1995, s. 35.

167 Zob.: *Ochrona osób pozbawionych wolności* (w:) *Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok...*, s. 292.

168 Szerzej Zob.: S. Leleńtal: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2...*, s. 60.

169 *Ochrona praw osób pozbawionych wolności* (w:) *Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1994 r. do 12 lutego 1995 r...*, s. 116–117.

170 Zob.: *Ochrona osób pozbawionych wolności* (w:) *Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok...*, s. 293–294.

171 Zob.: J. de Michelis: *Kontakty ze światem zewnętrznym* (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa*, Cz. I, *Biuletyn RPO* 1995, nr 28, s. 153.

172 *Ochrona osób pozbawionych wolności* (w:) *Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 1 stycznia 1998 r. do 31 grudnia 1998 r...*, s. 296–297.

173 *Ochrona osób pozbawionych wolności* (w:) *Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1993 r. do 12 lutego 1994 r...*, s. 131 i n.

174 Zob.: *Ochrona osób pozbawionych wolności* (w:) *Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok...*, s. 265.

lustracji zakładów karnych i przeprowadzając rozmowy ze skazanymi¹⁷⁵. Przedstawiciele Komitetu sprawdzają też zasadność skarg kierowanych przez skazanych do Komitetu Helsińskiego. Rocznie przeprowadzanych jest 10–15 lustracji zakładów karnych. Ich efektem są raporty oceniające przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności¹⁷⁶.

Nie można pominąć także społecznej kontroli. Art. 1 ust. 4 Ustawy o Służbie Więziennej stanowi podstawę do szerokiego otwarcia więziennictwa na kontrolę społeczną¹⁷⁷. Z § 5 Rozporządzenia w sprawie określenia zakresu i trybu uczestnictwa podmiotów wymienionych w art. 38 § 1 kodeksu karnego wykonawczego w wykonaniu kar, środków karnych, zabezpieczających i zapobiegawczych, a także społecznej kontroli nad ich wykonaniem wynika, że stowarzyszenia, fundacje, organizacje i instytucje, kościoły i związki wyznaniowe, jak również osoby godne zaufania wykonują społeczną kontrolę nad wykonaniem kary w ramach działań prowadzonych lub koordynowanych przez Radę Główną do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy. W praktyce rola tych organizacji i instytucji nie jest istotna, dopiero się kształtuje.

Od wielu lat naukowcy, studenci prowadzą liczne badania na terenie zakładów karnych, co też można uznać za pewien rodzaj kontroli społeczeństwa, zwłaszcza, że część tych badań jest publikowana i wykorzystywana w pracach nad nowelizacjami przepisów dotyczących wykonywania kary pozbawienia wolności.

1.5. Skazany stroną w postępowaniu incydentalnym

Istotne jest zwrócenie uwagi na status skazanego w postępowaniu incydentalnym, w którym przecież podejmowane są ważne dla skazanego rozstrzygnięcia (np. warunkowe zwolnienie, przerwa w odbywaniu kary).

Skazany może inicjować postępowania przed sądem przez złożenie wniosku. W kodeksie karnym wykonawczym niezbyt precyzyjnie określono status skazanego w postępowaniu incydentalnym. Z art. 6 § 1 kkw wynika, że skazany bierze udział w posiedzeniu w charakterze strony. Ten zapis budzi pewne zastrzeżenia, zważywszy, że ustawodawca jednoznacznie stwierdził, iż prokurator jest stroną postępowania. W doktrynie przyjmuje się, że stroną jest podmiot „posiadający interes prawny w korzystnym dla siebie rozstrzygnięciu o przedmiocie sporu”¹⁷⁸. Skazany w pełni spełnia ten warunek¹⁷⁹. Tę, być może tylko redakcyjną pomyłkę, bowiem w Uzasad-

175 Szerzej: A. Rzepliński: Monitorowanie więzień (w:) Monitorowanie policji i więzień. Prawa osób pozbawionych wolności, pod red. A. Rzeplińskiego Warszawa 1995, s. 21–28.

176 Szerzej: R. Musidlowski: Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. II..., s. 407.

177 Zob.: J. Pyrcak: Organizacja i zadania więziennictwa w nowej ustawie o służbie więziennej, PWP 1996, nr 12–13, s. 54.

178 S. Waltoś: Proces karny, Warszawa 1995, s. 172 i n.

179 Szerzej zob.: G. B. Szczygiel: Prawa skazanego w postępowaniu incydentalnym w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, Przegląd Policyjny 1997, nr 1(45), s. 55.

nieniu kodeksu karnego wykonawczego podkreślono, iż „stroną jest nie tylko prokurator ale i skazany” oraz, że „Prokuratorowi i skazanemu, jako stronom, przyznaje się takie same uprawnienia”¹⁸⁰, dostrzeżono w trakcie nowelizacji przepisów kodeksu karnego wykonawczego, proponując zmianę redakcji tego przepisu poprzez jednoznaczne stwierdzenie, że skazany bierze udział w postępowaniu przed sądem jako strona.

W kodeksie karnym wykonawczym zawarto szereg rozwiązań, które gwarantują skazanemu prawo do udziału w posiedzeniu. Na sądzie spoczywa obowiązek zawiadomienia skazanego, jego obrońcy lub pełnomocnika o terminie i celu posiedzenia. Skazany i jego obrońca biorą udział w posiedzeniu, co uznaje się w doktrynie za realizację zasady równouprawnienia stron¹⁸¹. Odbywanie posiedzeń sądu na terenie zakładu karnego umożliwia skazanemu udział w posiedzeniu. Zagwarantowanie skazanemu udziału w posiedzeniu służy realizacji zasady bezpośredniości, a także – jak słusznie podkreśla Z. Hołda¹⁸² – jest „to nie tylko wyraz pełnego upodmiotowienia jego pozycji w postępowaniu wykonawczym, ale też jeden z warunków dokonania przez sąd prawidłowych ustaleń faktycznych, a w efekcie trafnego rozstrzygnięcia”.

W postępowaniu przed sądem penitencjarnym skazanemu przysługuje prawo do obrony materialnej i formalnej. Prawo do obrony materialnej realizowane jest poprzez udział skazanego w postępowaniu. Skazany uczestnicząc w postępowaniu będzie mógł ustosunkować się do istotnych kwestii, wyjaśnić motyw swego postępowania czy złożyć wnioski dowodowe. Prawo do obrony formalnej umożliwi skazanemu korzystanie z pomocy obrońcy ustanowionego w tym postępowaniu (art. 8 kkw). Właściwą realizację tego prawa gwarantuje szereg przepisów. Z art. 8 § 3 kkw wynika, że skazany może porozumiewać się ze swoim obrońcą pod nieobecność innych osób oraz korespondencyjnie i telefonicznie. Nie może mieć zastosowania także przepis art. 247 § 1 kkw, w którym przewidziano, w wypadkach uzasadnionych szczególnymi względami sanitarnymi lub zdrowotnymi albo poważnym zagrożeniem bezpieczeństwa, możliwość wprowadzenia przez dyrektora zakładu karnego na czas ograniczony m. in. wstrzymania lub ograniczenia widzeń czy korzystania z samoinkasujących aparatów telefonicznych.

Z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 28.3) wynika, że korespondencja skazanego z obrońcą podlega kontroli zawartości. Kontrola dokonywana jest w obecności skazanego. Ten zapis regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności pozostaje w sprzeczności z kodeksem karnym wykonawczym. W kodeksie nie ma przepisu wprowadzającego kontrolę korespondencji ska-

180 Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego (w:) Nowe kodeksy karne – z 1997 r. z uzasadnieniami, Warszawa 1998, s. 526, s. 536.

181 Zob.: Z. Świda (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 60; Z. Hołda: (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 91.

182 Zob.: Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 99.

zanego z adwokatem. Pozostaje także w sprzeczności z cytowanym już art. 31 Konstytucji. Należy podkreślić, że Europejski Trybunał Praw Człowieka szczególną ochronę gwarantuje korespondencji skazanego z adwokatem. Zdaniem Trybunału¹⁸³, władze więzienne mogą otworzyć list od adwokata tylko wówczas, gdy mają uzasadnione powody sądzić, że zawiera zakazane przedmioty.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano istotne zmiany dotyczące kontaktów skazanego z adwokatem. Z art. 8§3 (projektu) wynika, że skazany może porozumiewać się z obrońcą podczas nieobecności innych osób. Korespondencja skazanego z adwokatem nie podlega cenzurze i zatrzymaniu, a rozmowy w trakcie widzeń i telefoniczne nie podlegają kontroli. Przewidziano nadzór nad korespondencją z adwokatem. Nadzór może być wykonywany przez otwarcie przesyłki listowej wyłącznie wtedy, gdy zachodzi uzasadnione podejrzenie, że przesyłka zawiera przedmioty, z którymi wiąże się zakaz posiadania, przechowywania, przekazywania przesyłania lub obrotu. Czynności otwarcia dokonuje się w obecności skazanego i zawiadamia się o niej sędziego penitencjarnego, podając jej powód.

W kodeksie karnym wykonawczym rozszerzano przesłanki obrony obligatoryjnej. Do przejętych z kodeksu karnego wykonawczego z 1969 roku przesłanek, a mianowicie gdy skazany jest głuchy, niemy lub niewidomy oraz gdy zachodzi uzasadniona wątpliwość co do poczytalności dodano dwie: nieukończenie przez skazanego 18 lat a także niewładanie językiem polskim. Świadczą one o humanitarnym stosunku do skazanych a także o realnym spojrzeniu na rzeczywistość (wśród skazanych przebywających w zakładach karnych wzrasta liczba obcokrajowców)¹⁸⁴.

Pozostaje jeszcze problem obrońcy z urzędu, który wzbudzał kontrowersje w okresie obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego z 1969 roku¹⁸⁵. W doktrynie zdania są podzielone, czy na podstawie art. 1 § 2 kkw zezwalającego na stosowanie przepisów kodeksu postępowania karnego w kwestiach nieuregulowanych w kodeksie karnym wykonawczym można wyznaczyć skazanemu obrońcę w oparciu o art. 78 § 1 kpk. Zdaniem M. Płatek¹⁸⁶, nie ma zastosowania art. 1 § 2 kkw w zw. z art. 78 kpk, bowiem art. 78 kpk odnosi się do oskarżonego, jego sytuacji w procesie karnym w związku z art. 6 i 5 kpk, a w postępowaniu wykonawczym sąd nie orzeka o winie, modyfikuje jedynie orzeczenie wydane na podstawie stopnia winy skazanego. Zdaniem Z. Hołdy¹⁸⁷, skazanemu można wyznaczyć obrońcę z urzędu, stosując przepis art. 78 § 1 kpk. Przyjęcie tej interpretacji pozostaje w zgodności z

183 Zob.: sprawa De Wilde, Ooms i Versyp przeciwko Belgii (wyrok z dnia 18 czerwca 1971 r., seria A., nr 12) czy sprawa Campbell przeciwko Wielkiej Brytanii (wyrok z dnia 25 marca 1992 r., seria A, nr 233).

184 Zob.: G. B. Szczygiel: Prawa skazanego w postępowaniu incydentalnym w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego..., s. 53.

185 Zob.: T. Grzegorzczak: Obrońca w postępowaniu karnym wykonawczym, Paestra 1989, nr 3, s. 53 i n.

186 M. Płatek: Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości..., s. 122–123.

187 Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 47.

zasadą humanitaryzmu. W wielu wypadkach sytuacja materialna skazanych i ich rodzin jest bardzo ciężka i nie pozwala na opłacenie adwokata. Rodzą się tylko obawy, czy ta interpretacja zyska akceptację wśród adwokatów.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jedno rozwiązanie, a mianowicie instytucję przedstawiciela skazanego (art. 42 kkw). Skazany może upoważnić – na piśmie – osobę godną zaufania, zwłaszcza spośród przedstawicieli stowarzyszeń, instytucji, organizacji, których celem jest udzielanie pomocy skazanym i ich rodzinom, do występowania w sądowym postępowaniu wykonawczym w charakterze przedstawiciela. Skazany może złożyć wniosek o dopuszczenie przedstawiciela do udziału w postępowaniu przed sądem. Zdaniem Z. Hołdy¹⁸⁸, przedstawiciel będzie służył pomocą skazanemu. Złagodzi to nierówność stron: prokurator i skazany niemający umiejętności ani kwalifikacji oraz będzie istotnym krokiem na drodze wzmocnienia zasady kontrydiktoryjności. Przedstawiciel skazanego będzie udzielał pomocy skazanemu nie pobierając wynagrodzenia. Jest to istotne, bowiem wielu skazanych nie ma środków na opłacenie adwokata i nie zawsze może liczyć na pomoc rodziny.

W doktrynie spotykamy rozbieżności co do roli przedstawiciela skazanego. Zdaniem S. Paweli¹⁸⁹, przedstawiciel skazanego może inicjować postępowanie co do przerwy w odbywaniu kary czy warunkowego zwolnienia, a także może składać skargi w trybie określonym w art. 7 kkw. Ta interpretacja nie znajduje uzasadnienia w obowiązujących przepisach. Ustawodawca w art. 42 § 3 kkw jednoznacznie określił zakres działania przedstawiciela skazanego, wskazując, że może on w trybie art. 6 § 2 kkw, w imieniu i w interesie skazanego, składać wnioski, skargi i prośby do właściwych organów instytucji, stowarzyszeń, fundacji, organizacji, kościołów i związków wyznaniowych¹⁹⁰.

W postępowaniu incydentalnym skazanemu przysługuje także prawo zaskarżenia postanowienia sądu.

2. Normalizacja warunków życia w zakładzie karnym przygotowaniem skazanego do powrotu do społeczeństwa

2.1. Środki aktywizacji skazanych

Do środków aktywizacji skazanych ustawodawca (art. 67 § 3 kkw) zalicza pracę, naukę zajęcia kulturalno–oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne. Istotne miejsce wśród tych środków zajmuje zatrudnienie, które ma umożliwić skazanemu zdobycie odpowiednich kwalifikacji zawodowych (art. 67 § 3 kkw).

188 Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 47–48.

189 Zob.: S. Pawela: Kodeks karny wykonawczy..., s. 145.

190 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2. wydanie..., s. 149–150; Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 131; M. Płatek: Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości..., s. 125; B. Stańdo–Kawecka: Prawne podstawy resocjalizacji..., s. 180.

Zatrudnienie jest dość specyficznym środkiem, bowiem na skazanych spoczywa obowiązek podjęcia pracy. Powszechność obowiązku pracy doznaje istotnego ograniczenia. W kodeksie karnym wykonawczym przewidziano bowiem szereg zwolnień z obowiązku pracy. Z art. 107 § 1 kkw wynika, że nie podlegają obowiązkowi pracy skazani za przestępstwa popełnione z motywacji politycznej, religijnej lub przekonań ideowych, chyba że popełnili przestępstwo z użyciem przemocy. Stan zdrowia skazanego jest podstawą zwolnienia z obowiązku pracy. Zgodnie bowiem z art. 121 § 5 kkw zdolność do pracy określa lekarz. Komisja penitencjarna może podjąć decyzję o zwolnieniu skazanego z obowiązku pracy. Może to nastąpić, gdy skazany się uczy lub z innych ważnych przyczyn (art. 121 § 6 kkw). Tym przepisem zrealizowano podnoszony w doktrynie od wielu lat postulat zrezygnowania z nakładania dwóch obowiązków – nauki i pracy¹⁹¹.

W latach siedemdziesiątych (1972–1981) zatrudnienie skazanych było środkiem oddziaływania, którym obejmowano prawie wszystkich skazanych. W tym okresie wskaźnik zatrudnienia kształtował się w granicach 77% – 89,7%¹⁹². Skazani stanowili wówczas tanią siłę roboczą wykorzystywaną przy pracach bez kwalifikacji na wielkich budowach¹⁹³. Zyski z pracy skazanych w pełni zaspokajały zapotrzebowanie więziennictwa (90%–133%)¹⁹⁴. Od 1988 roku powszechność zatrudnienia systematycznie malała:

1988	–	83,5%	1995	–	25,9%
1989	–	69,7%	1996	–	28,4%
1990	–	54,8%	1997	–	28,4%
1991	–	33,5%	1998	–	4,7%
1992	–	29,1%	1999	–	24,9%
1993	–	26,6%	2000	–	24,8%*
1994	–	26,7%			

*Dane na podstawie: Informacje statystyczne o tymczasowo aresztowanych, skazanych i ukaranych, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej.

191 Patrz: T. Liszcz: Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności (Podstawowe zagadnienia prawne), PIP 1989, nr 2, s. 89; Z. Hołda: Status prawny skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności..., s. 78–79.

192 Zob.: T. Szymanowski: Funkcje zatrudnienia skazanych w świetle danych empirycznych (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985, s. 50.

193 Zob.: P. Moczydłowski, A. Rzepliński: Zatrudnienie więźniów w polskim systemie penitencjarnym (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności..., s. 29 oraz tych Autorów: Protesty zbiorowe w zakładach karnych, Warszawa 1988, s. 41–42; M. Płatek: Warunkowe zwolnienie a praca skazanych w świetle ustawy i praktyki (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności..., s. 95; M. Porowski, A. Rzepliński: Granice reformy więziennictwa..., s. 149; T. Szymanowski: Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce..., 57.

194 Zob.: M. Petrikowski: Obowiązek pracy skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, PWP 2001, nr 31, s. 77.

Dzisiaj brak pracy jest następnym elementem ograniczającym powszechność obowiązku pracy. Gdy $\frac{1}{4}$ skazanych pracuje, trudno jest mówić o obowiązku pracy. Praca staje się właściwie przywilejem.

W reformie prawa karnego wykonawczego szczególną uwagę poświęcono problemowi zatrudnienia skazanych, a zwłaszcza poszukiwaniu możliwości zwiększenia miejsc pracy dla skazanych. Kwestie dotyczące zatrudnienia podjęto nie tylko w kodeksie karnym wykonawczym, ale także w Ustawie o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności¹⁹⁵ i Rozporządzeniu w sprawie szczegółowych zasad zatrudniania skazanych¹⁹⁶.

W nowym kodeksie karnym wykonawczym istotnie rozszerzono podstawy prawne świadczenia pracy. Z art. 121 kkw wynika, że skazanego można zatrudnić na podstawie skierowania do pracy, umowy o pracę, na innej podstawie prawnej albo umożliwić wykonywanie pracy na własny rachunek.

Kwestie dotyczące podstaw prawnych zatrudnienia skazanych budziły wątpliwości w trakcie prac nad nowelizacją kodyfikacji karnych. W Projekcie nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego z grudnia 2000 r. zrezygnowano z jednej z podstaw zatrudnienia a mianowicie na podstawie umowy o pracę. W toku dalszych prac, których efektem była ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r., niepodpisana przez Prezydenta, naprawiono ten błąd, jak określił to T. Szymanowski¹⁹⁷, wprowadzając ponownie zatrudnienie na podstawie umowy o pracę. W tej ustawie zastąpiono także sformułowanie zatrudnienie „na innej podstawie prawnej”, które w doktrynie spotkało się z krytyką, jako nic nie mówiące¹⁹⁸, wskazaniem, w ramach jakich umów skazany może wykonywać pracę. Może to nastąpić w ramach umowy zlecenia, umowy o dzieło lub umowy o pracę nakładczą.

W projekcie nowelizacji z grudnia 2001 r. powrócono do wersji z ustawy z 24 sierpnia 2001 r. Z art. 121 projektu wynika, że skazanego można zatrudnić na podstawie skierowania do pracy albo umożliwić wykonywanie pracy w ramach umowy o pracę, umowy zlecenia, umowy o dzieło lub umowy o pracę nakładczą.

Najczęstszą formą zatrudnienia skazanych jest skierowanie do pracy. Skierowanie jest decyzją administracji zakładu karnego¹⁹⁹. Tę decyzję, jeżeli jest niezgodna z prawem, skazany może zaskarżyć w trybie art. 7 kkw. Może to nastąpić, np. w przy-

195 Ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 123, poz. 777.

196 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 sierpnia 1998 r., Dz.U. nr 113, poz. 727.

197 Zob.: T. Szymanowski: Projekt nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego..., s. 58.

198 A. Kosut: Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności – nowe uregulowania prawne, *Praca i Zabezpieczenie Społeczne* 1998, nr 10, s. 34; W. Sanetra: Praca więźniów po reformie prawa karnego wykonawczego, *Prawo i Praca* 1998, nr 4, s. 17.

199 Zob.: T. Szymanowski (w): T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 285; A. Gozdowski: Wybrane aspekty zatrudnienia skazanych, *PWP* 2000, nr 27, s. 22; M. Petrikowski: Obowiązek pracy skazanych odbywających karę pozbawienia wolności..., s. 79.

padku, gdy zakład karny kieruje do pracy skazanego, który na mocy przepisów jest zwolniony z obowiązku pracy. Decyzja o skierowaniu skazanego do pracy podlega także kontroli sędziego penitencjarnego w trybie art. 34 § 1 kkw.

Podjęcie zatrudnienia na podstawie umowy o pracę to nowa forma zatrudnienia, z której mogą korzystać skazani. Zgodnie z Rozporządzeniem w sprawie szczegółowych zasad zatrudniania skazanych (§ 3–4) skazany składa wniosek do dyrektora zakładu karnego, dołączając potwierdzenie zawarcia umowy przez pracodawcę. Dyrektor w formie pisemnej określa warunki zatrudnienia. Pisemna akceptacja przez skazanego a także przez pracodawcę warunków zatrudnienia jest podstawą wyrażenia przez dyrektora zakładu karnego zgody na zatrudnienie na podstawie umowy o pracę. Nieprzestrzeganie przez skazanego lub pracodawcę warunków zatrudnienia określonych przez dyrektora stanowi podstawę cofnięcia zgody. Dyrektor może także cofnąć zgodę z przyczyn związanych z funkcjonowaniem zakładu karnego, a zwłaszcza z jego bezpieczeństwem.

Te regulacje spotkały się z rozbieżną oceną wśród teoretyków prawa pracy i teoretyków zajmujących się problematyką wykonania kary pozbawienia wolności.

A. Kosut²⁰⁰ dostrzega w nich zbyt daleko idącą ingerencję dyrektora zakładu karnego. W uzasadnieniu Autorka wskazuje, że zawarte w przepisach prawa pracy regulacje w istotny sposób zabezpieczają pracownika. Zdaniem T. Szymańskiego²⁰¹, dyrektor reprezentuje nie tylko organ państwa odpowiedzialny za prawidłowe wykonanie kary pozbawienia wolności, ale także interes skazanych, którzy nie mają odpowiedniego doświadczenia w sprawach zatrudnienia i związków zawodowych, które broniłyby ich interesów.

Skazany może pracować nie tylko w zakładzie karnym, ale także poza jego terenem. Uzależnione jest to od typu zakładu karnego, w którym skazany odbywa karę. W zakładzie karnym typu półotwartego można zatrudnić skazanych poza terenem zakładu karnego w systemie konwojowania lub bez konwojowania, w tym również na pojedynczych stanowiskach pracy, zaś w zakładzie karnym typu otwartego zatrudnia się skazanych przede wszystkim poza terenem zakładu karnego bez konwojowania, na pojedynczych stanowiskach pracy. Skazani odbywający karę w zakładzie zamkniętym mogą być zatrudniani poza terenem zakładu karnego w pełnym systemie konwojowania. Tylko skazani stwarzający poważne zagrożenie społeczne albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego zostali pozbawieni możliwości zatrudnienia poza terenem zakładu karnego oraz skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności odbywający karę w zakładzie zamkniętym.

200 Zob.: A. Kosut: *Zasady zatrudniania osadzonych w świetle nowych uregulowań prawnych*, PWP 1999, nr 24–25, s. 6.

201 Zob.: T. Szymański (w.): T. Szymański, Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 293.

Z Rozporządzenia w sprawie szczegółowych zasad zatrudniania skazanych (§ 7) wynika, że skazany może być zatrudniony w zakładzie karnym przy pracach porządkowych oraz pomocniczych na rzecz aresztów śledczych, zakładów karnych i innych jednostek organizacyjnych Służby Więziennej, w warsztatach usługowych lub produkcyjnych prowadzonych przez jednostki organizacyjne Służby Więziennej, w przywięziennych zakładach pracy u innych przedsiębiorców, osób fizycznych, w tym również w ramach pracy nakładczej prowadzonej na terenie aresztów śledczych i zakładów karnych.

Przywięzienne zakłady pracy, jak wynika z Ustawy o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności (art. 3.2), mogą być prowadzone jako przedsiębiorstwa państwowe, spółki akcyjne lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością (z przewagą kapitału Skarbu Państwa lub państwowej osoby prawnej), gospodarstwa pomocnicze przy zakładzie karnym.

Ustawa o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności zawiera regulacje, które w założeniu miały przyczynić się do rozwiązania problemu miejsc pracy dla skazanych. Są to zwolnienia podatkowe i ulgi podatkowe dla jednostek zatrudniających skazanych²⁰². Część przychodów z tytułu zwolnień i ulg jest przekazywana na rachunek Scentralizowanego Funduszu Rozwoju Centralnego Zarządu Służby Więziennej (art. 7 ustawy). Zadaniem Funduszu zaś jest finansowanie tworzenia nowych miejsc pracy dla osób pozbawionych wolności, infrastruktury niezbędnej do tworzenia działań resocjalizacyjnych, modernizację przywięziennych zakładów pracy i produkcji, organizowanie nauki zawodu i doskonalenia zawodowego dla osób pozbawionych wolności, organizowanie szkolenia w zakresie aktywizacji zawodowej i umiejętności poszukiwania pracy.

W czasie prac nad ustawą i z chwilą wejścia jej w życie w tych rozwiązaniach pokładano wielkie nadzieje na wzrost zainteresowania pracodawców zatrudnianiem osób pozbawionych wolności i w konsekwencji na wzrost zatrudnienia skazanych²⁰³.

202 Przywięzienne zakłady zatrudniające 50 skazanych (w przypadku zmniejszenia liczby zatrudnionych skazanych procentowy wskaźnik zwolnienia ulega proporcjonalnemu zmniejszeniu) będą, jak wynika z art. 6 ustawy, zwolnione z podatku dochodowego od osób prawnych, w zakresie i na zasadach określonych w przepisach o tym podatku, niepodatkowych należności budżetowych, wpłat na Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, opłat z tytułu użytkowania wieczystego gruntów stanowiących własność Skarbu Państwa. Innym pracodawcom niż więzienne zakłady pracy zatrudniającym skazanych przysługuje ulga w podatku dochodowym od osób prawnych lub podatku dochodowym od osób fizycznych w postaci zmniejszenia podstawy opodatkowania o kwotę równą funduszowi wynagrodzeń przysługujących zatrudnionym u tego pracodawcy osobom pozbawionym wolności. Innym pracodawcom zatrudniającym osoby pozbawione wolności przysługuje ulga w podatku dochodowym od osób prawnych lub w podatku dochodowym od osób fizycznych w postaci zmniejszenia podstawy opodatkowania o kwotę równą funduszowi wynagrodzeń przysługujących zatrudnionym osobom pozbawionym wolności.

203 Zob.: J. Pyrcak: Ustawa o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności (uwarunkowania i podstawowe rozwiązania) PWP 1997, nr 16–17, s. 45–46. Zob.: także: Sprawozdanie władz polskich dla Europejskiego Komitetu ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu w Strasburgu, PWP 1999, nr 24–25, s. 152.

Nie spełniła ona oczekiwań. Brak efektów upatrywany jest w braku przepisów wykonawczych²⁰⁴. W okresie obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego nie wzrosła liczba zatrudnionych skazanych. W okresie obowiązywania nowej kodyfikacji skazani pracujący stanowią ok. 24,7% – 24,9 ogółu skazanych.

	1998	1999	2000
Ogółem zatrudnieni	12.219	11.410	11.329
w przywieźiennych zakładach pracy	22,63%	20,50%	19,18%
produkcja nakładcza	1,08%	0,95%	0,85%
kontrahenci pozawięzienni	10,25%	7,59%	5,47%
prace porządkowe*	66,02%	70,52%	74,19%
przywieźienne spółki akcyjne lub z.o.o.		0,28%	0,07%
praca na własny rachunek		0,15%	0,20% ²⁰⁵

*prace porządkowe i pomocnicze o charakterze administracyjno-gospodarczym

Najczęściej skazani zatrudniani są przy pracach porządkowych i tylko w tej grupie, w okresie obowiązywania nowego kodeksu karnego wykonawczego, nastąpił niezbyt wysoki wzrost zatrudnienia. W przypadku pozostałych form zatrudnienia obserwujemy zmniejszenie liczby skazanych pracujących. Nowe formy zatrudnienia skazanych nie znalazły aprobaty wśród pracodawców. Przewidziane ulgi nie przyniosły efektów. Kontrahenci pozawięzienni przejawiają nikłe zainteresowanie zatrudnieniem skazanych.

Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu uznał taką sytuację za daleką od zadawalającej²⁰⁶.

Bezrobocie skazanych rodzi wiele ujemnych następstw²⁰⁷. To nie tylko bezczynność skazanych, która sprzyja nieformalnej aktywności skazanych, wzajemnej niechęci tych skazanych, którzy mają pracę i tych którzy chcą pracować, a nie ma dla nich pracy. To także zmniejszenie funduszu pomocy postpenitencjarnej, bowiem tworzony jest on z części wynagrodzenia, jaką otrzymują skazani za pracę. Bezrobocie wśród skazanych ogranicza możliwości wywiązywania się ze świadczeń ali-

204 Zob.: J. Zagórski: Praca skazanych podczas wykonywania kary pozbawienia wolności i ograniczenia wolności oraz w zamian za nieściągalną grzywnę (w świetle ustaleń Biura Rzecznika Praw Obywatelskich), PWP 2000, nr 27, s. 4; Quo vadis iustitia? Stan i perspektywy wymiaru sprawiedliwości w Polsce, red. A. Siemaszko, Warszawa 1996, s. 106; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 296; S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz 2..., s. 324.

205 Obliczenia na podstawie Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 1998 – s. 26, za rok 1999 – s. 25, za rok 2000 – s. 26.

206 Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu (CPT)..., s. 121.

207 Zob.: Quo vadis iustitia?... , s. 105; H. Wantuła: Proces demokratyzacji i sfera penitencjarna w Polsce, ZN Akademii Ekonomicznej w Krakowie 1992, Nr 384, s. 73; I. Dybalska: Program aktywizacji zawodowej i społecznej skazanych jako aktywna forma pomocy postpenitencjarnej, PWP 1999, nr 23–24, s. 121.

mentacyjnych i zobowiązań finansowych orzeczonych przez sąd. Wprawdzie w kodeksie karnym wykonawczym jest przepis (art. 122), że pracę zapewnia się przede wszystkim skazanym zobowiązanym do świadczeń alimentacyjnych, a także mającym szczególnie trudną sytuację materialną, osobistą lub rodzinną, nie zmieniło to jednak zasadniczo sytuacji tych skazanych. W 1999 roku 45,8% skazanych zobowiązanych do świadczeń alimentacyjnych pracowało, a w 2000 roku 46%–48%²⁰⁸. Efektywność comiesięcznego pokrywania zobowiązań alimentacyjnych wynosiła średnio 10%–20%. Grzywnę spłacało zaledwie 3%–10% zobowiązanych²⁰⁹.

Z kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (art. 135 § 1) wynika, że zakres świadczeń alimentacyjnych zależy od usprawiedliwionych potrzeb uprawnionego oraz od zarobkowych i majątkowych możliwości zobowiązanego. Sąd Najwyższy uznał, że sąd może nie uwzględnić zmiany niekorzystnej dla zarobkowych możliwości zobowiązanego, jaką spowodowało umieszczenie osoby zobowiązanej do świadczeń alimentacyjnych w zakładzie karnym²¹⁰.

Bezrobocie wśród skazanych to także pogorszenie sytuacji materialnej rodzin skazanych, która i tak, jak wynika z badań, nie jest najlepsza²¹¹. Więźniowie, nie pracując, nie mają pieniędzy na zakup żywności czy środków czystości i zwracają się o pomoc do rodzin, które w wielu wypadkach nie są w stanie im pomóc lub czynią to kosztem własnych wyrzeczeń.

Do Rzecznika Praw Obywatelskich w 1999 roku płynęło 100 skarg od skazanych na brak zatrudnienia, a 2000 roku liczba skarg wzrosła do 200. Rzecznik Praw Obywatelskich zaniepokojony problemami z zatrudnieniem skazanych zwrócił się do Prezesa Rady Ministrów o spowodowanie ustalenia przez Rząd warunków sprzyjających zatrudnianiu osób pozbawionych wolności²¹².

Pomimo że rozwiązania zawarte w kodeksie karnym wykonawczym dotyczące zatrudnienia skazanych nie wpłynęły na wzrost miejsc pracy pozytywnie, należy ocenić przepisy dotyczące statusu skazanego pracującego. Są one wyrazem odchodzenia od przedmiotowego traktowania skazanych.

W kodeksie karnym wykonawczym określono kryteria, które powinna uwzględniać administracja zakładu karnego przy kierowaniu skazanego do pracy. Zgodnie z art. 122 kkw w miarę możliwości należy uwzględnić zawód,

208 Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999..., s. 296; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 260.

209 Zob.: J. Zagórski: Praca skazanych podczas wykonywania kary pozbawienia wolności oraz w zamian za nieściągalną grzywnę..., s. 5; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 260.

210 Uchwała składu 7 sędziów z 6 maja 1995 roku, III CZP 178/94, OSN Izba Cywilna 1995, z. 10, poz. 136.

211 Zob.: M. Kiryłuk: Wpływ pozbawienia wolności członka rodziny na jej sytuację materialną (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I. Biuletyn RPO 1995, nr 28, s. 289.

212 Zob.: Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 295; Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 260–261.

wykształcenie, zainteresowania i potrzeby skazanego. Skoncentrowanie się na osobie skazanego, jego potrzebach, a nie na potrzebach zakładu karnego czy gospodarki, jest istotnym krokiem na drodze odchodzenia od przedmiotowego traktowania skazanych²¹³.

Następnym krokiem na drodze do upodmiotowienia skazanego jest przyznanie niektórym skazanym możliwości decydowania o zatrudnieniu. Z art. 95 kkw wynika, że skazani, którzy zdecydują się na odbywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania, będą brali udział wspólnie z administracją zakładu karnego w opracowywaniu programu oddziaływania, a więc w ustalaniu m. in. rodzaju zatrudnienia.

Skazany ma prawo do związanego z zatrudnieniem wynagrodzenia (art. 123 kkw). Wynagrodzenie za pracę ustala się w umowie zawieranej przez dyrektora zakładu karnego lub przez skazanego. W kodeksie karnym wykonawczym przyjęto, iż wynagrodzenie nie może być niższe od najniższego wynagrodzenia pracowników, określonego na podstawie kodeksu pracy. W doktrynie²¹⁴ podkreśla się, że ten przepis jest wynikiem realizacji zasad przyjętych w aktach międzynarodowych takich, jak: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (art. 23 ust.2), Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych (art. 7) czy Europejskie Reguły Więzienne (reguła 76). Wskazuje się także²¹⁵, iż ma istotne znaczenie z punktu widzenia uprawnień byłego skazanego z zakresu zabezpieczenia na wypadek bezrobocia. W Ustawie z dnia 14 grudnia 1994 r. o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu uzależniono prawo do nabycia zasiłku dla bezrobotnych od wykonywania pracy przez wymagany okres, w tym także w czasie pozbawienia wolności, z tym, że wynagrodzenie przysługujące za tę pracę musi być równe co najmniej najniższemu wynagrodzeniu za pracę.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano zmianę tej zasady. Z art. 123 § 2 (projektu) wynika, że wynagrodzenie ustala się w sposób zapewniający osiągnięcie co najmniej połowy najniższego miesięcznego wynagrodzenia określonego na podstawie Kodeksu pracy. Z całą pewnością jest to następny krok uczyniony w celu zainteresowania pracodawców zatrudnianiem skazanych. Ta propozycja pozostaje w sprzeczności ze stanowiskiem Trybunału Konstytucyjnego. Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu (sygn. K 7/96 z 7.01.1997 r.) podjętym na wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich²¹⁶ uznał, iż nale-

213 Zob.: G. B. Szczygieł: Praca skazanych w Kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1997, nr 16–17, s. 31.

214 S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2..., s. 328–330. Zob.: także: J. Korecki: Propozycje zmian w kkw na tle dotychczasowej praktyki..., s. 28.

215 Zob.: A. Kosut: Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności – nowe uregulowania prawne..., s. 35.

216 Zob.: Z. Holda: Glosa do orzeczenia z 7 I 1997, K 7/96, PiP 1997, z. 4, s. 96–100 oraz tego Autora: Ocena rocznego funkcjonowania kodeksu karnego wykonawczego (w:) Racjonalna reforma prawa karnego pod red. A. Zolla, Warszawa 2001, s. 135–6. Zob.: także: T. Zieliński: Glosa do orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 stycznia 1997 r. sygn. Akt K 7496, Przegląd Sejmowy 1997, nr 5(22), s. 173–177.

zność za pracę nie może być ustalona poniżej stawki wynagrodzenia minimalnego przysługującego pracownikom oraz stwierdził, że zgoda skazanego nie może stanowić podstawy do obniżenia należności za pracę poniżej stawki wynagrodzenia minimalnego przysługującego pracownikom.

Należy zaznaczyć, iż przyjmując w projekcie zasadę, że wynagrodzenie ustala się w sposób zapewniający osiągnięcie co najmniej połowy najniższego miesięcznego wynagrodzenia określonego na podstawie Kodeksu pracy, zaproponowano rezygnowanie z potrącenia 50% wynagrodzenia, jak to czynione jest obecnie na podstawie art. 125 kkw.

Z kodeksu karnego wykonawczego wynika, że skazani otrzymują 50% wynagrodzenia, a 75% skazani pracujący na własny rachunek (art. 125). Skazanemu można podwyższyć przypadającą część wynagrodzenia za pracę do 75%. Może to nastąpić, gdy skazany zobowiązany jest do świadczeń alimentacyjnych i osoba uprawniona jest w trudnej sytuacji materialnej. Podwyższona część wynagrodzenia przekazana będzie bezpośrednio osobie uprawnionej. Bez potrąceń skazani otrzymują dodatki za pracę uciążliwą, niebezpieczną lub szkodliwą dla zdrowia, nagrody regulaminowe i przysługujące z tytułu zatrudnienia premie za oszczędność surowca, wynagrodzenie za pracę wykonywaną ponad określoną normę czasu.

Z zatrudnieniem wiąże się szereg uprawnień. Skazany ma prawo, zależnie od podstawy zatrudnienia, do urlopu lub zwolnienia od pracy. Na mocy art. 124 § 2 kkw skazanemu zatrudnionemu na podstawie umowy o pracę przysługuje urlop wypoczynkowy w wymiarze 18 dni roboczych, zaś zatrudnionemu na innej podstawie prawnej niż stosunek pracy przysługuje zwolnienie od pracy przez okres 14 dni. Skazany pracujący odpłatnie zachowuje w czasie urlopu prawo do wynagrodzenia. W czasie urlopu wypoczynkowego lub zwolnienia od pracy, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 41), skazany korzysta z szeregu uprawnień łagodzących warunki pobytu w zakładzie karnym. Są to: dodatkowe lub dłuższe widzenie, dodatkowy zakup artykułów żywnościowych i artykułów tytoniowych oraz przedmiotów dopuszczonych do sprzedaży w zakładzie karnym, dłuższy spacer, pierwszeństwo lub częstszy udział w zajęciach kulturalno-oświatowych, sportowych i wychowania fizycznego. Zakres tych uprawnień określa dyrektor zakładu karnego.

W doktrynie²¹⁷ podkreśla się, że regulacja zawarta w art. 124 § 2 kkw dotycząca wymiaru urlopu wypoczynkowego przysługującego skazanemu zatrudnionemu na podstawie umowy o pracę, przekreśla dotychczasowy staż pracy i wykształcenie skazanego, od których zgodnie z kodeksem pracy zależy wymiar urlopu oraz rodzi wątpliwości, czy skazany może korzystać z płatnego urlopu dodatkowego, np. pracując w warunkach szkodliwych dla zdrowia.

217 A. Kosut: *Zasady zatrudniania osadzonych...*, s. 8. Zob.: także tej Autorki: *Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności...*, s. 35

W stosunku do skazanych pracujących stosuje się przepisy prawa pracy w zakresie czasu pracy oraz bezpieczeństwa i higieny pracy, a dotyczące skierowania na wstępne badania lekarskie w celu stwierdzenia przeciwwskazań do wykonywania danej pracy, przeszkolenia w zakresie bhp, wyposażenia w odpowiednie ubranie ochronne. Skazany ma prawo do ubezpieczenia społecznego w zakresie przewidzianym odrębnymi przepisami oraz do pomocy w uzyskaniu świadczeń inwalidzkich.

Niektóre z uprawnień związanych z zatrudnieniem rozciągają się na okres po opuszczeniu zakładu karnego. Okresy pracy, za które przysługuje skazanemu wynagrodzenie, są okresami składkowymi na zasadach określonych w przepisach o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin, (art. 127 kkw), a także wlicza się je (poza pracą wykonywaną na podstawie umów cywilnoprawnych) do okresu pracy, od którego zależą uprawnienia pracownicze (art. 128 kkw). W doktrynie wskazuje się na wątpliwości, czy art. 128 kkw ma zastosowanie do pracy świadczonej w ramach umowy o pracę²¹⁸. Zdaniem W. Sanetry²¹⁹, okres pracy wykonywanej przez skazanego na podstawie umowy o pracę powinien być uwzględniany w okresach zatrudnienia (składkowych), od których zależą uprawnienia pracownicze (ubezpieczeniowe), na takich samych zasadach, jak w przypadku stosunków nawiązywanych przez pracowników na wolności, a nie w myśl reguł określonych w kodeksie karnym wykonawczym.

Po opuszczeniu zakładu karnego skazanemu pozostającemu bez pracy, zgodnie z zapisami w Ustawie o zatrudnieniu i przeciwdziałaniu bezrobociu (art. 21.1)²²⁰, przysługuje prawo do zasiłku za każdy dzień kalendarzowy po upływie 7 dni od dnia zarejestrowania we właściwym powiatowym urzędzie pracy, jeżeli wykonywał pracę w okresie tymczasowego aresztowania lub odbywania kary, a podstawa wymiaru składki na ubezpieczenie społeczne i Fundusz Pracy stanowiła kwota co najmniej najniższego wynagrodzenia.

Zdaniem T. Szymanowskiego²²¹, ostatnio prawo penitencjarne nie przyznaje zatrudnieniu skazanym funkcji represyjnych, a elementy represyjne wynikają pośrednio ze statusu skazanego i zadań ochronnych wykonywania kary pozbawienia wolności.

W tym kontekście nie można pominąć podnoszonego wielokrotnie problemu kierowania więźniów do prac niebezpiecznych i szkodliwych dla zdrowia²²². Z art. 125 § 1 kkw wynika, że skazany może takie prace wykonywać. Zaś z Rozporządzenia w sprawie szczegółowych zasad zatrudniania skazanych (§ 24) wynika, że ska-

218 A. Kosut: *Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności...*, s. 37.

219 W. Sanetra: *Praca więźniów po reformie...*, s. 18–19.

220 Dz.U. 1997, nr 25, poz. 128 i póź. zm.

221 T. Szymanowski: *Praca więźniów w świetle danych empirycznych (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce...*, s. 117.

222 Patrz: T. Liszcz: *Zatrudnienie skazanych...*, s. 87–88; J. Baranowski, Z. Hołda: *Omówienie dyskusji (w:) Praca skazanych...*, s. 169 i n.; Z. Hołda, J. Wojcieszczuk: *Praca więźniów – zagadnienia prawne*, PiP 1983, z. 3, s. 72.

zanym zatrudnionym przy pracach porządkowych oraz pomocniczych wykonywanych odpłatnie na rzecz jednostek organizacyjnych Służby Więziennej przysługuje dodatek za każdą godzinę pracy wykonywanej w warunkach szkodliwych dla zdrowia, szczególnie uciążliwych lub niebezpiecznych. Zatrudnienie na podstawie skierowania do pracy przy pracach szkodliwych dla zdrowia następuje, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 37.2), po wyrażeniu przez skazanego pisemnej zgody. Celowe wydaje się uzupełnienie tego przepisu. Skazanego przed podjęciem decyzji należy zapoznać z warunkami pracy oraz poinformować o konsekwencjach zdrowotnych, które mogą wystąpić w późniejszym okresie²²³.

Następny problem to prace wykonywane przez skazanych nieodpłatnie. Zakres tych prac jest dość szeroki. Z art. 123 kkw wynika, że są dwa rodzaje prac wykonywanych nieodpłatnie, a więc prace porządkowe oraz pomocnicze, wykonywane na rzecz zakładu karnego lub prace porządkowe na rzecz samorządu terytorialnego oraz prace, które skazany wykonuje, po wyrażeniu pisemnej zgody i uzyskaniu zezwolenia na nieodpłatne zatrudnienie przy pracach publicznych na rzecz organów samorządu terytorialnego oraz przy pracach wykonywanych na cele charytatywne, a także przy pracach porządkowych i pomocniczych wykonywanych na rzecz zakładu karnego. Ustawodawca określił limit czasu zatrudnienia przy obowiązkowych pracach nieodpłatnych. Wynosi on 60 godz. miesięcznie. Nie wskazano limitu przy pracach nieodpłatnych wykonywanych przez skazanego za jego zgodą.

Od dawna nieopłacanie pewnych prac wykonywanych przez więźniów spotykało się z krytyką²²⁴. Przeciwnicy tego rozwiązania w uzasadnieniu podkreślali, że prace porządkowe oraz pomocnicze wymagają także wysiłku i to czasem tak dużego, jak prace wykonywane odpłatnie²²⁵ i postulowali opłacanie każdej pracy więźniów²²⁶.

Zważywszy na szeroką różnorodność tych prac, nasuwają się pewne uwagi. Z całą pewnością nie może budzić sprzeciwu nieopłacanie prac typowo porządkowych, służących utrzymaniu porządku i czystości w celach oraz w najbliższym otoczeniu skazanych. Każdy z nas na wolności także wykonuje te prace w swoim najbliższym otoczeniu²²⁷. „Prace pomocnicze”, jak wynika z interpretacji dokonywanej w doktrynie, to pojęcie szersze od „prac porządkowych”²²⁸. Do prac pomocniczych

223 Zob.: G. B. Szczygieł: *Praca skazanych w Kodeksie karnym wykonawczym...*, s. 35.

224 Zob.: T. Liszcz: *Zatrudnienie skazanych...*, s. 89–90.

225 Patrz: J. Śliwowski: *Kara pozbawienia wolności we współczesnym świecie...*, s. 56–57.

226 Zob.: M. Porowski, A. Rzepliński: *Granice reformy więziennictwa...*, s. 164; T. Liszcz: *Zatrudnienie skazanych...*, s. 90; Z. Hołda, J. Wojcieszczuk: *Praca więźniów – zagadnienia prawne...*, s. 72. Odmienne stanowisko reprezentuje M. Bramska: *Zatrudnienie (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa, Część I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28, s. 265.*

227 Zob.: T. Szymanowski: (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 294.

228 Zob.: T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 294; Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 284.

można zaliczyć, np.: prace przy konserwacjach budynków. Za te prace skazany powinien otrzymywać wynagrodzenie. Zważywszy jednak, że administracja zakładu karnego nie jest w stanie zapewnić wszystkim skazanym odpłatnej pracy, a także, że bezczynność nie wpływa korzystnie na psychikę człowieka, można to rozwiązanie zaakceptować. Wykonywanie pracy szczególnie na cele charytatywne może mieć aspekt wychowawczy. Może jednak rodzić się obawa co do dobrowolności zgody w warunkach zakładu karnego. Przepis jednak nie rozwiąże problemu. W takiej sytuacji istotna będzie postawa administracji zakładu karnego, brak nacisków z jej strony na „dobrowolne” wyrażenie zgody.

Istotnym środkiem oddziaływania jest nauka. Nauka to nie tylko, jak trafnie zauważa S. Lelental²²⁹, „wyposażenie skazanych w pewną sumę wiadomości ogólnych i zawodowych. W procesie nauczania realizowane są bowiem cele wychowania estetycznego, rozwijanie zdolności poznawczych, samodzielności myślenia oraz kształtowana jest właściwa postawa moralno–społeczna”.

Nauka jest istotna ze względu na duże braki w wykształceniu skazanych, o czym świadczy różnica w poziomie wykształcenia skazanych i ogółu społeczeństwa. Poziom wykształcenia skazanych znacznie odbiega od poziomu wykształcenia ogółu społeczeństwa²³⁰. Poza murami więzienia szanse na zatrudnienie mają osoby wykształcone, posiadające pewien zasób umiejętności.

Nauka jest obowiązkiem skazanego i równocześnie prawem skazanego. Z Konstytucji wynika obowiązek nauki do 18 roku życia (art. 70). W doktrynie²³¹ wskazuje się na problem, czy skazany może odmówić nauki zawodu powołując się na Konstytucję. Zważywszy na zapis w Konstytucji, należy uznać, że skazany może tak uczynić.

W katalogu praw ustawodawca umieścił prawo do kształcenia i samokształcenia oraz wykonywania twórczości własnej (art. 102 § 5 kkw). Nauczanie prowadzi się w zakresie szkoły podstawowej a także w zakresie ponadpodstawowym i na kursach zawodowych (art. 130 kkw). Ustawodawca, dostrzegając trudności z objęciem nauczaniem wszystkich skazanych, którzy tego potrzebują, uznał, że pierwszeństwo w uzyskaniu możliwości objęcia nauczaniem w szkole ponadpodstawowej i na kursach zawodowych mają skazani, którzy nie ukończyli szkoły podstawowej lub nie mają wyuczonego zawodu albo po odbyciu kary nie będą mogli go wykonywać.

229 Zob.: S. Lelental: Wykład prawa karnego wykonawczego z elementami polityki kryminalnej, Łódź 1996, s. 121. Zob.: także: A. Konon–Kol, P. Szczepaniak: W poszukiwaniu modelu edukacji resocjalizacyjnej. Przegląd doświadczeń w USA i w Polsce, PWP 1998, nr 20–21, s. 142.

230 Zob.: E. Sapia–Drewniak: Współczesne tendencje oświatowe a ich realizacja w warunkach izolacji, PWP 1994, nr 8, s. 46.

231 R. Godyla: Nauczanie jako jeden z podstawowych środków oddziaływania penitencjarnego (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. V, pod red. L. Boguni, Wrocław 2000, s. 150.

Z Rozporządzenia w sprawie nauczania w zakładach karnych²³² wynika, że przy doborze formy nauczania uwzględnia się uzdolnienia, predyspozycje i okres jaki pozostaje skazanemu do przewidywanego terminu opuszczenia zakładu karnego.

Skazany może uczęszczać do szkoły poza zakładem karnym. Z tej możliwości mogą korzystać, po uzyskaniu zezwolenia dyrektora zakładu, skazani odbywający karę w zakładzie typu półotwartego (art. 91 pkt 3 kkw) i typu otwartego (art. 92 pkt 3 kkw). Z art. 131 kkw wynika, że skazani mogą, za zgodą dyrektora zakładu karnego, uczyć się w szkołach poza obrębem zakładu, jeżeli spełniają ogólnie obowiązujące wymagania w oświacie publicznej, zachowują się poprawnie oraz nie zagrażają porządkowi prawnemu. Spełnienie tych warunków powoduje, że dyrektor może zezwolić skazanemu na udział w konsultacjach i zdawanie egzaminów poza terenem zakładu karnego. W doktrynie²³³ wskazuje się na sprzeczność między przepisem art. 131 kkw a art. 90 pkt 3 kkw. Z art. 131 § 3 kkw wynika, że skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności, jeżeli spełnia warunki przewidziane w art. 131 § 1 kkw, może za zgodą dyrektora uczyć się poza obrębem zakładu karnego. Skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności muszą przebywać w zakładzie karnym zamkniętym przez okres co najmniej 15 lat. W zakładzie zamkniętym nauczanie odbywa się w obrębie zakładu (art. 90 pkt 3 kkw). Słusznie wskazuje S. Lelental, iż zapis w art. 130 kkw powoduje, że skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności, przebywając w zakładzie zamkniętym mogą uczyć się poza zakładem karnym, a skazani na kary łagodniejsze także przebywający w zakładzie karnym zamkniętym mogą uczyć się tylko w zakładzie. Podczas prac nad nowelizacją kodeksu karnego, dostrzegając tę sprzeczność, zaproponowano zrezygnowanie z zapisu w art. 130 § 1 i 3 kkw.

Nauczanie jest nieodpłatne. Zawodowe szkolenie kursowe może być w całości lub części odpłatne. Koszty kształcenia poza obrębem zakładu karnego ponosi skazany. Jeżeli koszty nie są wyższe niż w zakładzie karnym, może ponosić je zakład. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na zapis w Konstytucji (art. 70 pkt 2), z którego wynika, że nauka w szkołach publicznych jest bezpłatna. Zważywszy, iż przepis Konstytucji dotyczy nauki w szkołach publicznych, można zobowiązać skazanego do uiszczenia części opłaty, gdy będzie uczestniczył w kursie. Z całą pewnością większość skazanych jednak nie będzie stać na opłacenie, nawet częściowe, uczestnictwa w kursie.

Jeżeli skazany nie ma środków, zakład karny ma obowiązek dostarczenia nieodpłatnie podręczników i pomocy naukowych. Po ukończeniu szkoły lub kursu, nauki skazany otrzymuje odpowiednie świadectwo, bez oznaczeń, że naukę pobierał w zakładzie karnym.

232 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 listopada 1998 r. w sprawie nauczania w zakładach karnych oraz zasad odpłatności za pracę skazanych w warsztatach szkolnych i wykonywaną przez skazanych odbywających praktyczną naukę zawodu, Dz.U. Nr 156, poz. 1025.

233 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy komentarz 2..., s. 340–341.

Skazany uczący się może uzyskać 14 dniowy urlop. Urlop taki można udzielić skazanemu, który nie korzysta z urlopu z tytułu wykonywanej pracy. W trakcie urlopu skazany korzysta z szeregu uprawnień, a mianowicie: dodatkowego lub dłuższego widzenia, dodatkowego zakupu artykułów żywnościowych i wyrobów tytoniowych i innych przedmiotów dopuszczonych do sprzedaży w zakładzie karnym, dłuższych spacerów oraz pierwszeństwa lub częstszego udziału w zajęciach kulturalno-oświatowych, sportowych i wychowania fizycznego.

Liczba objętych nauczaniem kształtowała się w roku szkolnym 98/99 następująco:

szkoła podstawowa	–	932 skazanych
zasadnicza zawodowa	–	3159 skazanych
średnie studium zawodowe	–	471 skazanych
technikum zawodowe	–	432 skazanych
liceum ogólnokształcące	–	11 skazanych ²³⁴ .

Zorganizowano także w 1999 roku 66 kursów, w których brało udział 1182 skazanych.

Z dniem 1 września 1999 roku powołano 10 gimnazjów w zespołach szkół funkcjonujących w zakładach karnych. W związku z reformą systemu oświaty w Centralnym Zarządzie Służby Więziennej opracowano propozycje zmian w organizacji szkolnictwa przywieziennego²³⁵. Przewiduje się powołanie gimnazjów, przekształcenie 8-letnich szkół podstawowych w 6-letnie (zakładając, że organizowana będzie tylko VI klasa), powołanie liceów ogólnokształcących i zawodowych w miejsce likwidowanych średnich studiów zawodowych, organizowanie kursów przygotowujących skazanych do egzaminów eksternistycznych z zakresu szkoły podstawowej i innych szkół.

Obok pracy i nauki ustawodawca w katalogu środków oddziaływania umieścił zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe. W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności wymieniono (§ 44) różne formy zajęć kulturalno-oświatowych. Są to: udostępnienie audycji radiowych i telewizyjnych, umożliwienie korzystania z wypożyczanych książek, prasy, gier, uczestniczenia w zajęciach świetlicowych i kołach zainteresowań, emisji filmów. Oczywiście nie są to wszystkie formy aktywności, są to formy najczęściej stosowane.

Skazanym można zezwolić na tworzenie zespołów w celu prowadzenia działalności kulturalnej, oświatowej czy sportowej. Mogą oni nawiązać kontakt z odpowiednimi instytucjami i organizacjami. Decyzję podejmuje dyrektor zakładu

234 Źródło: Statystyka sądowa i penitencjarna, Informacja statystyczna o działalności wymiaru sprawiedliwości w 1999 r., Część I Działalność sądów i jednostek penitencjarnych, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2000.

235 M. Bramska: Realizacja prawa skazanego do kształcenia (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarniej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42 s. 266–267.

karnego. Skazany nie może jej zaskarżyć, ale podlega ona kontroli w zakresie prawidłowości przez sędziego penitencjarnego (art. 32 kkw), który może podjąć działania przewidziane w art. 34 kkw, a więc uchylić decyzję dyrektora, gdy jest sprzeczna z prawem²³⁶.

Dyrektor może wyrazić zgodę na powołanie rzeczników skazanych w celach opiniotwórczych i konsultacyjnych. W teorii reprezentowany jest pogląd, że zadania rzeczników dotyczą działalności kulturalno–oświatowej, społecznej oraz wychowania fizycznego i zajęć sportowych. Uzasadniane jest to umieszczeniem tego przepisu w oddziale 7 zatytułowanym: Działalność kulturalno–oświatowa, społeczna oraz wychowanie fizyczne i zajęcia sportowe²³⁷.

Stopniowo następuje odchodzenie od biernych formy zajęć do rozbudzania aktywności skazanych. Rozszerza się zakres różnych form aktywności skazanych. Organizowane są konkursy literackie (np. Ogólnopolski Konkurs Twórczości Literackiej – Granice Samotności), w 1994 roku na rynku księgarskim pojawiła się pierwsza w Polsce antologia twórczości więziennej „Oto są dni naszego życia”. Organizowane są wernisaże prac skazanych czy aukcje wyrobów rękodzieła, podczas których skazani mogą reprezentować swoje uzdolnienia i zainteresowania²³⁸. W więzieniach odbywają się koncerty artystów czy spektakle teatralne, warsztaty teatralne prowadzone przez aktorów, spotkania z pisarzami i aktorami²³⁹.

Zakres udziału w zajęciach kulturalno–oświatowych czy sportowych uzależniony jest w pewnym stopniu od skazanego. Popęłnienie przekroczenia może spowodować wymierzenie kary w postaci pozbawienia korzystania z udziału w niektórych zajęciach kulturalno–oświatowych lub sportowych, z wyjątkiem korzystania z książek i prasy na okres do 3 miesięcy. Skazany odbywający karę dyscyplinarną (§ 54.2. regulaminu) pozbawiony jest możliwości korzystania z udziału w zajęciach kulturalno oświatowych, sportowych i wychowania fizycznego, z wyjątkiem korzystania z książek i prasy.

Zajęcia sportowe łagodzą sytuacje konfliktowe pomiędzy skazanymi, a także między skazanymi i służbą więzienną, pomagają w zachowaniu zdrowia i sił fizycznych²⁴⁰. Z badań²⁴¹ wynika, że osoby uprawiające sport w porównaniu ze skazanymi-

236 S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy, komentarz 2. wydanie..., s. 345–346.

237 Zob.: S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy..., s. 312; S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy komentarz 2..., s. 346.

238 Szerzej zob.: K. Mazur: Wpływ kultury na proces reedukacji w warunkach więziennych (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1999, s. 437; J. Zagórski: Formy współdziałania ze społeczeństwem w polskiej praktyce penitencjarnej..., s. 522; T. Zieliński: Ochrona praw obywatelskich a reforma więziennictwa..., s. 12; D. Gajdus: Od więzienia będącego narzędziem sprawowania władzy do więzienia służącego rozwiązywaniu problemów kontroli społecznej..., s. 41.

239 A. Kurek, D. Kownacki: Kształtowanie środowiska przez więzienną kulturę, PWP 1996, nr 12–13, s. 103–108.

240 R. Musidłowski: Zajęcia sportowe (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, z. 28, s. 116–117.

241 R. Poklek: Nasilenie lęku i skłonności agresywnych a aktywność sportowa więźniów (w:) Więziennictwo nowe wyzwanie..., s. 500.

mi biernymi sportowo przejawiają istotnie niższe nasilenie agresji fizycznej skierowanej na zewnątrz, skłonności do odwetu, wrogości wobec otoczenia.

Zajęcia sportowe jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności mogą polegać na uczestniczeniu w zajęciach gimnastycznych i zajęciach kół sportowych oraz w zawodach sportowych. Zakres zajęć, z których skazany może korzystać, jest w pewnym stopniu uzależniony od typu zakładu karnego, w którym skazany odbywa karę. W zakładzie typu zamkniętego zajęcia organizuje się wewnątrz zakładu (art. 90 pkt 3). W zakładzie typu półotwartego i typu otwartego skazany może brać udział w organizowanych przez administrację zakładu karnego zajęciach poza terenem zakładu (art. 91 pkt 4 i art. 92 pkt 4). W zakładach typu otwartego skazanym można zezwolić na udział indywidualny w zajęciach organizowanych poza terenem zakładu (art. 92 pkt 5 kkw).

W zakładach karnych są bardzo złe warunki do uprawiania sportu. Nieliczne zakłady karne, jak np. Iława mają, sale sportowe czy boiska o podłożu asfaltowym. W większości zakładów karnych brak jest boisk, sal gimnastycznych, sal do gier. Przeludnienie zakładów powoduje, że liczba tych miejsc ulega systematycznemu zmniejszeniu. Likwidowane są siłownie, które w okresach zmniejszonego przeludnienia zakładów karnych organizowane były w niezamieszkałych celach. Z badań²⁴² wynika, że wśród skazanych zapotrzebowanie na sport jest duże. Również funkcjonariusze dostrzegają potrzebę wprowadzania częstszych zajęć sportowych²⁴³. Podkreślają, że zajęcia sportowe powodują oderwanie od monotonii życia więziennego, rozładowują u skazanych stres i napięcia, łagodzą obyczaje, pozytywnie wpływają na współżycie w grupach, rozluźnia się więź z podkulturą więzienną skazani dostrzegają inne formy spędzania wolnego czasu. Więźniowie uczestniczą w rozgrywkach sportowych wspólnie z funkcjonariuszami²⁴⁴, co może przyczynić się do zmian postaw skazanych do funkcjonariuszy.

Z badań²⁴⁵ wynika, że aktywność większości skazanych ogranicza się najczęściej do oglądania telewizji. Potwierdzają to także obserwacje Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom²⁴⁶. Ze sprawozdania po wizytacji zakładów karnych wynika, że skazani większą część dnia spędzają w celi, oglądając telewizję, słuchając radia czy czytając prasę.

Z negatywną oceną Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom²⁴⁷ spotkały się programy zajęć dla więźniów, zwłaszcza że znaczna część skazanych nie ma pracy.

242 Zob.: A. Rejzner: *Kultura fizyczna w zakładach penitencjarnych – na podstawie badań*, PWP 1997, nr 15, s. 67–68.

243 Szerzej: A. Rejzner: *Kultura fizyczna w zakładach penitencjarnych...*, s. 69–70.

244 Szerzej Zob.: D. Gajdus: *Od więzienia będącego narzędziem sprawowania władzy do więzienia służącego rozwiązywaniu problemów kontroli społecznej...*, s. 41.

245 A. Rejzner: *Kultura Fizyczna...*, s. 62.

246 Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu..., s. 124.

247 Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Europejski Komitet ds. Zapobiegania Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu..., s. 124, s. 130.

Komitet w zaleceniach podkreślił, że skazani powinni większą część dnia spędzać poza celą wykonując płatną pracę, uczestnicząc w kursach, zajęciach sportowych na świeżym powietrzu.

2.2. Podtrzymywanie więzi skazanego ze światem poza murami zakładu karnego

W modelu więzienia „prospołecznego”, a taki zalecany jest w standardach międzynarodowych, istotnym elementem są kontakty skazanego ze światem poza murami zakładu karnego, światem, do którego skazany powróci po opuszczeniu zakładu karnego i w którym będzie funkcjonował. Te kontakty są szczególnie istotne, bowiem jak podkreśla J. Śliwowski²⁴⁸, mają one na celu „wzbudzenie przekonania skazanego, iż jest on nadal członkiem swego środowiska, że do niego powróci, i że jest ono i będzie, nadal jego domem i światem”. Trudno dziś wyobrazić realizację celów wykonywania kary pozbawienia wolności, pozbawiając skazanego kontaktów ze światem poza murami zakładu karnego, a szczególnie z rodziną. Zmniejszenie przedziału między światem wolnym a światem skazanych uznaje się jako jeden z istotnych przejawów humanitarnych przemian²⁴⁹.

Szeroki jest zakres podmiotów, z którymi skazany może utrzymywać kontakty. Należy tu wskazać obrońcę, pełnomocnika, przedstawiciela skazanego, kuratora sądowego oraz przedstawicieli stowarzyszeń, fundacji, organizacji i instytucji, których celem jest pomoc skazanym w społecznej readaptacji, kościołów i związków wyznaniowych, a przede wszystkim rodzinę.

Utrzymywanie przez skazanego podczas pobytu w zakładzie karnym kontaktu z rodziną jest szczególnie istotne. Z badań²⁵⁰ bowiem wynika, że pobyt skazanego w zakładzie karnym nie pozostaje bez wpływ na funkcjonowanie rodziny skazanego. Rozwody w rodzinach osób pozbawionych wolności występują dużo częściej (9,5 razy) niż w populacji ogólnopolskiej. Większość skazanych, jak wynika z badań²⁵¹, jest zainteresowanych utrzymywaniem stosunków z rodziną.

Ustawodawca, dostrzegając wagę problemu, uczynił kontakty skazanego z rodziną jednym z istotnych elementów systemu penitencjarnego, przyznając skazanemu prawo do utrzymywania więzi z rodziną i innymi osobami bliskimi (art. 102 kkw) poprzez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki, przekazy pieniężne. To prawo to równocześnie obowiązek dla administracji zakładu karnego²⁵² stworzenia możliwości korzystania z tych form kontaktów. Można więc wno-

248 Zob.: J. Śliwowski: *Prawo i polityka penitencjarna...*, s. 183.

249 Zob.: H. Wantuła: *Szacunek dla godności podstawowym warunkiem humanizacji więziennictwa...*, s. 110.

250 Szerzej: A. Rzepliński: *Rodziny więźniów długoterminowych*, Ossolineum 1981, s. 173; R. Juras: *Sytuacja rodzinna wielokrotnych przestępców*, *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny* 1982, nr 2, s. 48 i n. oraz tego Autora: *Rodziny więźniów oraz ich możliwości kontaktów ze skazanymi w badaniach i praktyce penitencjarnej*, *ZN Uniwersytetu Gdańskiego, Filozofia i Socjologia* 1988, nr 13, s. 122–123.

251 T. Szymanowski: *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce...*, s. 65.

252 T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski. W. Świda: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz...*, s. 345.

sić, że administracja zakładu karnego powinna poinformować skazanego o formach utrzymywania kontaktu z najbliższymi, z których może on korzystać w trakcie pobytu w zakładzie karnym, o sposobach ich realizacji oraz stworzyć odpowiednie ku temu warunki. Wskazane wyżej formy kontaktów nie tworzą katalogu zamkniętego. Skazani utrzymują kontakty z rodziną również podczas korzystania z zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Jest to kontakt bezpośredni i co jest szczególnie istotne, poza teren zakładu karnego, a więc w środowisku, do którego skazany powróci po odbyciu kary pozbawienia wolności.

Nie każdy skazany będzie mógł korzystać ze wszystkich form kontaktów. Zakres kontaktów ze światem poza murami zakładu karnego zależy od typu zakładu karnego, w którym skazany odbywa karę, a także od zachowania skazanego, bowiem jak podkreśla T. Szymanowski²⁵³, nie możemy zapominać o zasadzie ochrony społeczeństwa przed przestępczością oraz funkcji izolacyjno – zabezpieczającej kary pozbawienia wolności.

Najstarszą formą kontaktów skazanych ze światem poza murami zakładu karnego²⁵⁴ i niewątpliwie formą najbardziej rozpowszechnioną jest korespondencja. Główną zaletą tej formy kontaktów są znikome koszty zarówno dla skazanego jak i jego rodziny. Ta forma kontaktów nie wymaga żadnych istotnych nakładów ze strony administracji zakładu karnego, poza dostarczeniem, w pewnych wypadkach, skazanemu materiałów piśmiennych niezbędnych do prowadzenia korespondencji oraz w pewnym stopniu angażuje administrację do kontroli korespondencji.

Korespondencja wysyłana i otrzymywana przez skazanych nie jest limitowana. Jedyne ograniczenie to sytuacja, gdy skazany nie posiada środków pieniężnych na zakup materiałów niezbędnych do prowadzenia korespondencji. Wówczas skazany może wysłać tylko cztery listy w miesiącu. Administracja zakładu karnego, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 27), dostarcza skazanemu papier, koperty i znaczki tylko na cztery listy w miesiącu. Dostarczenie skazanemu materiałów piśmiennych niezbędnych do korespondencji jest bardzo istotne szczególnie w obecnej sytuacji, gdy większość skazanych nie pracuje, a więc nie zawsze ma pieniądze na zakup znaczków. Często zaś korespondencja jest jedyną formą kontaktów skazanego z rodziną.

Korespondencja skazanych podlega kontroli. W kodeksie karnym wykonawczym (art.105§4) przewidziano dwie formy kontroli, a mianowicie: zatrzymanie i cenzurowanie. Ustawodawca nie scharakteryzował tych form, wskazując jedynie kryterium ich zastosowania a mianowicie względy bezpieczeństwa zakładu karnego. O zastosowaniu tych form kontroli decyduje dyrektor zakładu karnego. Dyrektor ma obowiązek poinformowania o decyzji skazanego i sędziego penitencjarnego,

253 T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski. W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 248.

254 Por. P. Wierzbicki: Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym..., s. 129.

co uznawane jest za pewien rodzaj kontroli²⁵⁵. Inną formą kontroli jest zaskarżenie decyzji dyrektora przez skazanego w trybie art. 7 kkw²⁵⁶ oczywiście gdy jest ona sprzeczna z prawem. Decyzja dyrektora zakładu karnego podlega kontroli dyrektora okręgowego Służby Więziennej i Dyrektora Generalnego²⁵⁷.

W regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 29.2) zdefiniowano pojęcie cenzury i zatrzymania korespondencji. Cenzura polega na usunięciu części tekstu lub uczynienia go nieczytelnym, zaś w przypadku zatrzymania korespondencji nie przekazuje się jej adresatowi. Obok tych form kontroli korespondencji regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności wprowadzono trzecią formę, a mianowicie nadzór nad korespondencją. Nadzór polega na kontroli zawartości korespondencji i zapoznaniu się z jej treścią ze względów bezpieczeństwa zakładu karnego oraz ze względu na ochronę interesu społecznego bądź na wymogi indywidualnego oddziaływania. Nadzór nad korespondencją, jak wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 87–89) jest obligatoryjny w zakładzie typu zamkniętego. W zakładzie typu półotwartego decyzję pozostawiono do uznania administracji zakładu, a w zakładzie otwartym korespondencja nie jest nadzorowana.

Na tle tych rozwiązań rodzi się kilka uwag²⁵⁸. W akcie niższego rzędu, a takim niewątpliwie jest regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności w stosunku do kodeksu karnego wykonawczego, rozszerzono istotnie zakres kontroli korespondencji, szczególnie przez wprowadzenie nadzoru nad korespondencją o bardzo szerokim zakresie stosowania, zważywszy na przesłanki „ze względu na ochronę interesu społecznego, bezpieczeństwo zakładu karnego bądź wymogi indywidualnego oddziaływania”. Pozostaje to w sprzeczności z Konstytucją. Z art. 31 Konstytucji wynika, że „ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanowione w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź ochrony środowiska, zdrowia, moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób”. Należy także wskazać na inny zapis w Konstytucji, a mianowicie art. 49²⁵⁹, z którego wynika, że „Zapewnia się wolność i ochronę tajemnicy komunikowania się. Ich ograniczenie może nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i w sposób w niej określony”. Regulacja dotycząca nadzoru nad korespondencją pozostaje także

255 Zob.: T. Szymanowski: (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 249.

256 Szerzej zob.: J. de Michelis: Nadzór i cenzura korespondencji skazanych i tymczasowo aresztowanych w świetle przepisów prawa i praktyki..., s. 204; B. Stańdo–Kawecka: Nadzór i cenzura korespondencji w przepisach kodeksu karnego wykonawczego i regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, PWP 1999, nr 23–24, s. 6.

257 Zob.: Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 274; S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy..., s. 276; S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy, Komentarz, Warszawa 1999, s. 224; J. de Michelis: Nadzór i cenzura korespondencji skazanych i tymczasowo aresztowanych..., s. 204.

258 Szerzej zob.: G. B. Szczygieł: Problematyka kontaktów skazanych z rodziną w kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1999, nr 24–25, s. 65.

259 Zob.: B. Stańdo–Kawecka: Nadzór i cenzura korespondencji skazanych w przepisach kodeksu karnego wykonawczego i regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności..., s. 9; Z. Hołda: Prawo karne wykonawcze..., s. 99.

w sprzeczności z art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, z którego wynika, że ingerencja w prawo do poszanowania korespondencji może nastąpić tylko w przypadkach wskazanych w ustawie i koniecznych w demokratycznym państwie z uwagi na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Nadzór nad korespondencją, określony przepisami regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, pozostaje w sprzeczności z kodeksem karnym wykonawczym. Trafnie zauważa B. Stańdo–Kawecka²⁶⁰, że przyznanie w ramach nadzoru uprawnienia do zapoznania się z zawartością korespondencji i jej treścią jest sprzeczne z art. 105 § 4 kwk, który cenzurowanie korespondencji dopuszcza jedynie w wypadku, gdy wymagają tego względy bezpieczeństwa zakładu karnego w oparciu o indywidualną decyzję dyrektora zakładu karnego.

Z przesłanek nadzoru nad korespondencją wymienionych w regulaminie tylko jedna a mianowicie bezpieczeństwo zakładu karnego znajduje uzasadnienie w zapisach Konstytucji i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Przesłanka względ na ochronę interesu jest bardzo ogólną i prawnie niezdefiniowaną²⁶¹. Należy podzielić obawy doktryny, iż pozwoli to na daleko idącą ingerencję i może przekreślić jakąkolwiek formę prywatności korespondencji²⁶².

Słuszne wydają się w tym kontekście stanowisko, iż nie można utożsamiać nadzoru nad korespondencją z cenzurą czy zapoznaniem się z treścią pisma, lecz jedynie ograniczyć się do zapoznania się z zawartością przesyłki²⁶³.

W czasie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano wprowadzenie szeregu zmian dotyczących kontroli korespondencji. Zaproponowano umieszczenie w kodeksie karnym wykonawczym przepisów regulujących kontrolę korespondencji. W projekcie nowelizacji przepisów kodeksu karnego wykonawczego zdefiniowano poszczególne formy kontroli, określając, iż przez nadzór nad korespondencją rozumie się kontrolę jej zawartości, cenzura to zapoznanie się z treścią korespondencji oraz usunięcie części tekstu lub uczynienie go nieczytelnym, a zatrzymanie korespondencji to nie przekazanie korespondencji adresatowi i dołączenie do akt osobowych.

Cenzurowana jest, jak wynika z projektu, korespondencja skazanych odbywających karę w zakładzie karnym typu zamkniętego. Zważywszy, iż nie jest to indywidualna decyzja dyrektora zakładu karnego, skazani ci nie będą mogli korzystać ze środków zaskarżenia, na co szczególnie uwagę zwraca Europejski Trybunał

260 B. Stańdo–Kawecka: *Prawne podstawy resocjalizacji...*, s. s. 174.

261 Zob.: T. Szymanowski: *Projekt nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego...*, s. 58.

262 Patrz: D. Gajdus, B. Gronowska: *Europejskie Standardy Traktowania Więźniów...*, s. 144.

263 Patrz: Z. Hołda (w): Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 273.

Praw Człowieka. W zakładzie typu półotwartego decyzję podejmuje dyrektor zakładu karnego, a więc skazanemu przysługuje prawo złożenia skargi na decyzję dyrektora w trybie art. 7 kkw. W zakładzie otwartym korespondencja nie podlega cenzurze.

Zatrzymanie korespondencji może nastąpić w wyniku decyzji dyrektora w zakładzie zamkniętym i półotwartym. W projekcie nowelizacji wskazano dwa kryteria podjęcia tej decyzji, a mianowicie względy bezpieczeństwa lub porządku publicznego. Dyrektor ma obowiązek poinformować skazanego oraz sędziego penitencjarnego. Może także przekazać skazanemu wiadomość z zatrzymanej korespondencji. Decyzję dyrektora skazany może zaskarżyć w trybie art. 7 kkw. Będzie miał zastosowanie także art. 34 kkw, a więc sędzia penitencjarny będzie mógł uchylić decyzje, gdy będzie sprzeczna z prawem, czyli nie stwierdzi zaistnienia ustawowo określonych podstaw zatrzymania korespondencji.

Nadzorowi może podlegać korespondencja skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu zamkniętego prowadzona z obrońcą, z organami ścigania i wymiaru sprawiedliwości i innymi organami państwowymi, samorządowymi oraz z Rzecznikiem Praw Obywatelskich.

Skazani bardzo często zwracają się do Rzecznika Praw Obywatelskich z prośbą o zrezygnowanie z cenzurowania korespondencji, uzasadniając, iż ma to na celu poniżenie więźniów²⁶⁴.

Należy zaznaczyć, że Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom²⁶⁵ uważa, że cenzurowanie korespondencji jest marnowaniem czasu i tak licznie ograniczonego personelu służby więziennej i powoduje nadmierną zwłokę w dotarciu korespondencji do adresata.

Skazani mogą utrzymywać kontakt z rodziną korzystając z aparatów telefonicznych. Dyrektor może zezwolić skazanemu na korzystanie z innego aparatu na koszt abonenta lub skazanego. Z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności wynika, że w zakładzie zamkniętym rozmowy podlegają nadzorowi administracji. W zakładzie półotwartym decyzje pozostawiono do uznania administracji, zaś w zakładzie otwartym nie stosuje się tej formy kontroli rozmów. Dyrektor, jak wynika z regulaminu (§ 35), może pozbawić skazanego tej formy kontaktu z rodziną w przypadku zagrożenia społeczeństwa albo poważnego zagrożenia dla bezpieczeństwa zakładu karnego.

Także kwestie dotyczące kontroli rozmów telefonicznych uregulowane regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności budzą zastrzeżenia, a szczególnie

264 Patrz: J. de Michelis: *Kontakty ze światem zewnętrznym...*, s. 19.

265 Zob.: *Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r. w Polsce przeprowadzonej przez Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom...*, s. 137; *Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997*, <http://www.cpt.coe.int/en/reports/inf9907en1.htm>.

możliwość pozbawienie przez dyrektora skazanego kontaktu telefonicznego z rodziną ze względu na poważne zagrożenie społeczeństwa albo poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego. Użycie przez ustawodawcę pojęcia o tak szerokim zakresie jak poważne zagrożenie społeczne budzi w pełni uzasadnione obawy, iż stwarza to podstawę do szerokiej ingerencji w rozmowy telefoniczne skazanych²⁶⁶.

W trakcie prac nad nowelizacją prawa karnego wykonawczego zaproponowano, zgodnie z art. 4 § 2 kkw, aby kwestie kontroli rozmów telefonicznych skazanych zostały uregulowane w kodeksie karnym wykonawczym. W projekcie przewidziano kontrolę rozmów telefonicznych polegającą na zapoznaniu się z jej treścią i możliwością przerwania rozmowy. Rozmowy telefoniczne skazanych są kontrolowane w zakładzie zamkniętym, w zakładzie półotwartym podejmuje decyzję dyrektor, a w zakładzie otwartym rozmowy nie są kontrolowane. Dyrektor, podejmując decyzję o kontroli rozmowy telefonicznej powinien kierować się względami bezpieczeństwa zakładu karnego lub porządku publicznego.

Z obowiązujących przepisów wynika, że koszt rozmowy telefonicznej w zasadzie pokrywa skazany. W dwóch wypadkach rozmowa może toczyć się na koszt zakładu karnego. Dyrektor zakładu karnego bowiem może w uzasadnionych wypadkach, gdy skazany nie posiada środków pieniężnych, zezwolić na odbycie rozmowy bez pokrywania jej kosztów przez skazanego. W katalogu nagród umieszczono nagrodę w postaci zezwolenia na porozumienie się telefoniczne z rodziną na koszt zakładu karnego.

Skazani mogą otrzymywać od rodziny paczki żywnościowe oraz przekazy pieniężne, mogą też przekazywać rodzinie drobne upominki oraz przekazy pieniężne (art. 105 § 1 kkw). Skazany ma prawo do jednej paczki w miesiącu o wadze do 5 kg, wyjątkowo można przekroczyć ten limit. Paczka może zawierać artykuły żywnościowe, a w przypadku decyzji lekarza także leki.

Podczas prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano umieszczenie w kodeksie karnym wykonawczym przepisów dotyczących kontroli paczek. Kontrola paczki polega na sprawdzeniu jej zawartości. Kontrola paczek powinna być dokonywana w obecności skazanego. Kontroli podlegają paczki otrzymywane i wysyłane przez skazanych odbywających karę w zakładzie karnym zamkniętym i półotwartym. W zakładzie otwartym o kontroli paczek decyduje dyrektor zakładu karnego. Dyrektor (art. 105 § 6 projektu) może zatrzymać paczkę przesłaną do skazanego lub wysłaną przez skazanego. Podejmując decyzję o zatrzymaniu lub zniszczeniu paczki dyrektor powinien kierować się względami bezpieczeństwa zakładu karnego lub porządku publicznego. O podjętej decyzji dyrektor powinien powiadomić sędziego penitencjarnego oraz skazanego. Skazany może

266 Patrz: T. Bulenda, R. Musidłowski: Nowe regulaminy więzienne..., s. 34.

zaskarżyć decyzję dyrektora w trybie art. 7 kkw. Sędzia penitencjarny może w trybie art. 34 § 1 kkw uchylić sprzeczną z prawem decyzję, a więc wówczas, gdy brak jest podstaw do zatrzymania paczki.

Formą kontaktów bezpośrednich są wizyty rodzin skazanych w zakładzie karnym. Liczba widzeń i sposób ich kontroli zależy od typu zakładu karnego. Te kwestie zostały uregulowane w regulaminie wykonywania kary pozbawienia wolności. Z regulaminu wynika (§ 87–89), że w zakładzie zamkniętym skazany może korzystać z dwóch, a w zakładzie półotwartym z trzech widzeń w miesiącu. W zakładzie typu otwartego liczba widzeń nie jest limitowana.

Skazani sprawujący pieczę nad dziećmi w wieku do 15 lat mają prawo do dodatkowego widzenia. W celu ułatwienia widzeń skazani sprawujący pieczę nad dziećmi, które przebywają w placówkach opiekuńczo–wychowawczych, powinni być w miarę możliwości osadzani w zakładach karnych najbliższego miejsca pobytu dzieci.

Widzenia odbywają się w obecności funkcjonariusza, w sposób umożliwiający bezpośredni kontakt z osobą odwiedzającą (§ 33.5 regulaminu). Widzenie trwa 60 min., lecz dyrektor może przedłużyć czas trwania widzenia. W widzeniu mogą uczestniczyć dwie osoby dorosłe, zaś osoby w wieku do 15 lat w towarzystwie osób pełnoletnich. W razie naruszenia przez skazanego lub osobę odwiedzającą ustalonych zasad odbywania widzenia, może być ono przerwane lub zakończone przed czasem. Forma widzenia może ulec zmianie, bowiem skazanego można ukarać karą dyscyplinarną w postaci korzystania z widzeń w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobą odwiedzającą. Karę tę można wymierzyć na okres do 3 miesięcy (art. 143 § 1 pkt 6 kkw). W zakładzie karnym zamkniętym funkcjonariusz kontroluje rozmowę, zaś w zakładzie typu półotwartego o kontroli rozmowy decyduje dyrektor zakładu karnego. W zakładzie otwartym obecność funkcjonariusza ogranicza się tylko do zapewnienia porządku.

Także w kwestii kontroli widzeń podczas prac nad zmianą kodyfikacji karnych pojawiły się istotne propozycje. Przewidziano dwie formy kontroli widzeń: kontrolę rozmowy w trakcie widzeń polegającą na zapoznaniu się z treścią rozmowy i możliwością jej przerwania oraz nadzór nad widzeniami polegający na zapewnieniu porządku w czasie trwania widzenia. W zakładzie zamkniętym widzenia są nadzorowane przez administrację zakładu karnego, a rozmowa podczas widzenia kontrolowana, natomiast w półotwartym widzenia są nadzorowane, a rozmowa może być kontrolowana. Przesłanką podjęcia tej decyzji powinny być względy bezpieczeństwa zakładu lub porządku publicznego. W zakładzie karnym otwartym widzenia mogą być nadzorowane, a rozmowy nie są kontrolowane.

Skazany poprzez swoje zachowanie ma wpływ na zakres kontaktów z rodziną. Rozszerzenie omawianej formy kontaktów skazanego z rodziną może nastąpić w

formie nagród (art. 138 § 4 kkw). Skazani, którzy wyróżniają się dobrym zachowaniem, mogą otrzymać nagrody w postaci zezwolenia na: widzenie dodatkowe, dłuższe widzenie, widzenie bez osoby dozorującej, widzenie w oddzielnym pomieszczeniu bez osoby dozorującej, zezwolenie na telefoniczne porozumienie się z rodziną i innymi osobami bliskimi na koszt zakładu karnego. Należy zaznaczyć, że te nagrody można przyznać skazanemu również w formie ulgi, na prośbę skazanego lub osoby najbliższej (art. 141 § 1 kkw). Ponadto w okresie urlopu wypoczynkowego lub zwolnienia od pracy skazany korzysta z dłuższego lub dodatkowego widzenia.

Popelnienie przekroczenia może spowodować wymierzenie kary dyscyplinarnej w postaci udzielania widzeń w sposób uniemożliwiający bezpośredni kontakt z osobą odwiedzającą na okres 3 miesięcy. Także wymierzenie kary umieszczenia w celi izolacyjnej pozbawia skazanego kontaktu z rodziną w formie widzeń. Karę tę można wymierzyć na okres do 28 dni. W czasie trwania tej kary skazany jest pozbawiony nie tylko widzeń, ale także nie może korzystać z aparatu telefonicznego²⁶⁷. Ukarana zostaje więc także rodzina skazanego, a przecież często właśnie w wypadkach, gdy dochodzi do wymierzenia tak surowej kary dyscyplinarnej, potrzebny jest dla skazanego kontakt z osobą bliską i możliwość rozmowy. Należy podkreślić, iż w uzasadnionych względami rodzinnymi, osobistymi czy wychowawczymi wypadkach, dyrektor zakładu karnego może zezwolić na widzenie lub rozmowę telefoniczną.

Pozostaje jeszcze problem intymnych widzeń skazanych. Problem jest istotny. Zablokowanie możliwości zaspokajania potrzeb seksualnych powoduje szereg ujemnych następstw w postaci skłonności do agresji, zmiany ukierunkowania popędu płciowego z heteroseksualnego na homoseksualny. Tej problematyki nie podjęto w kodeksie karnym wykonawczym. Praktyka jest jednak otwarta na nowe zmiany, bowiem od dawna w wielu krajach, (w Polsce od 1991 roku – a eksperymentalnie w 1959 roku) wprowadza się intymne widzenia na terenie zakładu karnego. Można, jeżeli skazani chcą z tej formy widzeń korzystać, uznać takie rozwiązanie jako najwłaściwsze.

Szczególnością form kontaktów bezpośrednich z osobami bliskimi są kontakty w naturalnym środowisku skazanego, a więc zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Z całą pewnością nie zastąpią ich listy czy nawet wizyty osób bliskich w zakładzie karnym, zważywszy, że często rodziny rezygnują z wizyt czy to ze względów materialnych, czy kierując się wstydem lub żalem do skazanego. Pobyt skazanego z rodziną może wiele zmienić w dotychczasowych stosunkach. Przepustki poza utrzymaniem kontaktu z rodziną zapobiegają prizonizacji skazanych, wspomagają proces resocjalizacji, rozładują napięcia seksualne, humani-

267 Na tle kkw z 1969 roku pojawiły się zastrzeżenia w tej kwestii w kontekście art. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Zob.: P. Hofmański: *Europejska Konwencja Praw Człowieka...*, s. 183–4.

zują proces wykonania kary, umożliwiają załatwienie wielu spraw na wolności, co jest szczególnie istotne przed opuszczeniem przez skazanego zakładu karnego²⁶⁸. Pozwalają skazanemu ocenić trudności, z jakimi może spotkać się po opuszczeniu zakładu karnego, zaś dla administracji zachowanie skazanego na przepustce może być istotną wskazówką do dalszej pracy ze skazanym, szczególnie w okresie poprzedzającym opuszczenie przez niego zakładu karnego. Szczególnie istotne są przepustki w przypadku osób posiadających dzieci, a szczególnie matek. Spotkania z matką w zakładzie karnym mogą bowiem negatywnie wpływać na psychikę dziecka²⁶⁹.

W kodeksie karnym wykonawczym przewidziano różne formy zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Można wskazać na zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w wypadkach szczególnie ważnych dla skazanego (art. 141 § 4 kkw). Jest to określenie nowe. W kodeksie karnym wykonawczym z 1969 roku posłużono się sformułowaniem „wypadek losowy”. W doktrynie²⁷⁰ podkreśla się, że określenie „wypadki szczególnie ważne” pozwala na szerszą interpretację niż „wypadek losowy”. Wypadki szczególnie ważne to sytuacje niosące przykre skutki dla skazanego (np. śmierć czy ciężka choroba osoby najbliższej), ale także wydarzenia radosne (np. ślub w rodzinie, zdanie egzaminu przez dziecko skazanego)²⁷¹. Przepustka (do 5-ciu dni) umożliwi skazanemu pobyt z rodziną w chwilach dla niej i skazanego szczególnie ważnych. Żadna grupa skazanych nie została pozbawiona możliwości korzystania z tej przepustki. Nie wprowadzono także ograniczeń co do ilości przepustek.

W przypadku skazanych osadzonych w zakładzie zamkniętym zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego udziela sędzia penitencjarny, a w przypadkach niecierpiących zwłoki dyrektor zakładu karnego.

W katalogu nagród (art. 138 § 1 kkw) umieszczono dwie nagrody, które umożliwiają skazanemu pobyt z rodziną poza murami więzienia, a mianowicie zezwolenie na widzenie bez dozoru poza obrębem zakładu karnego z osobą najbliższą na okres nieprzekraczający jednorazowo 30 godzin oraz zezwolenie na opuszczenie

268 Szerzej: E. Hansen: Przerwa w wykonaniu kary pozbawienia wolności i tzw. przepustka losowa, *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne* 1976, t. 5, s. 354; A. Rzepliński: Problem prawa więźniów do kontaktów z osobami bliskimi, *Studia Prawnicze* 1976, z. 3, s. 263–264; H. Machel: Instytucja przepustki – nadzieje i niebezpieczeństwa (w:) *Problemy reformy więziennictwa u progu XXI wieku...*, s. 299; J. Szumski: Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego przez skazanego (ewolucja ustawodawstwa i praktyki) *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin* 1996, vol. XLIII, s. 140; M. Melezini, G. B. Szczygiel: Czasowe opuszczenie zakładu karnego forma przygotowania skazanego do wolności..., s.196; J. Górny: Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego przez skazanych..., s. 18; J. de Michelis: Kontakty ze światem zewnętrznym..., s. 162; K. Dubiel: Udzielanie zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego i aresztu śledczego w 1995 roku, *PWP* 1997, nr 17, s. 83.

269 B. Czernia-Kubalonka, E. Jarosz: Kontakty z rodziną kobiet odbywających karę pozbawienia wolności..., s. 46.

270 Zob.: S. Lelental: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz*, Warszawa 1999, s. 255; Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz...*, s. 315; T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz...*, s. 328; S. Paweła: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz...*, s. 319.

271 Por. Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 141.

zakładu karnego bez dozoru na okres nie przekraczający 14. dni jednorazowo. Łączna liczba nagród w postaci zezwolenia na widzenie poza terenem zakładu karnego nie może przekraczać 28 w roku, zaś łączny czas trwania nagrody w postaci zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego nie może przekraczać 28 dni w roku.

Rozszerzeniu form kontaktów skazanego z rodziną służą także zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w zakładzie typu półotwartego i otwartego (art. 92–93 kkw). W zakładzie typu półotwartego skazany może otrzymać przepustkę raz na dwa miesiące, łącznie na okres 14. dni w roku, zaś w zakładzie otwartym – nie częściej niż raz w miesiącu – łącznie na okres nie przekraczający 28 dni w roku. Przepustek w formie nagród i przepustek systemowych w zakładzie półotwartym i otwartym udziela dyrektor zakładu karnego.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na propozycję J. Koreckiego²⁷², by decyzję w kwestii przepustek w przypadku skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności, 25 lat pozbawienia wolności oraz innych skazanych na kary długoterminowe przebywających w zakładzie karnym typu zamkniętego przekazać – w przypadku pierwszej przepustki – do kompetencji sądu penitencjarnego. W uzasadnieniu swego stanowiska Autor wskazuje, że przerwa w karze udzielana jest przez sąd penitencjarny nawet skazanym odbywającym karę pozbawienia wolności w zakładzie typu otwartego, gdy jest to przerwa kilkudniowa. Nie można podzielić tego stanowiska. Przepustki są elementem wykonywania kary pozbawienia wolności. Inne są cele przepustek, a inne przerwy w odbywaniu kary. Wychowawcy, pracując ze skazanymi przez pewien okres, a w analizowanych przypadkach przez okres dość długi, są w stanie właściwie ocenić zachowanie, postawę skazanego, przedstawiając wniosek o przepustkę dyrektorowi zakładu karnego. Przekazanie tych uprawnień do kompetencji sądu penitencjarnego z całą pewnością przedłuży tryb postępowania, co jest niecelowe z punktu widzenia oddziaływań wychowawczych.

Pozostaje jeszcze kwestia zaskarżalności decyzji dyrektora w przypadku odmowy udzielenia nagrody umożliwiającej skazanemu opuszczenie zakładu karnego czy też przepustki w zakładzie półotwartym i otwartym, w trybie art. 7 kkw. W doktrynie spotykamy rozbieżne stanowiska. Zdaniem T. Szymanowskiego i S. Lelental²⁷³, w przypadku odmowy przyznania nagrody skazany nie ma podstaw, aby, powołując się na art. 7 kkw, decyzję dyrektora zakładu karnego zaskarżyć do sądu z powodu jej niezgodności z prawem. Podlega ona kontroli sędziego penitencjarnego w ramach sprawowanego przez niego nadzoru penitencjarnego²⁷⁴.

272 J. Korecki: Propozycje zmian w kkw na tle dotychczasowej praktyki..., s. 22.

273 T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 324; S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy komentarz 2. wydanie..., s. 256.

274 § 2 ust. 1 pkt 12 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 12.8.1998 r. w sprawie szczegółowego zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego – Dz.U. Nr 111, poz. 698.

Trafniejsza wydaje się interpretacja Z. Hołdy²⁷⁵, który twierdzi, że zwrot “skazanym można zezwolić (udzielić)” oznacza, że decyzja opiera się na uznaniu, a więc podlega kontroli w trybie art. 7kkw oraz art. 31§1 kkw i art. 78§2 kkw. Należy dodać, iż pozbawienia skazanego możliwości zaskarżenia decyzji dyrektora, zwłaszcza, gdy spełnił on warunki formalne i materialne przewidziane przez ustawodawcę, pozostaje w sprzeczności z oddziaływaniem wychowawczym.

Nową formą kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu jest zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego, łącznie na czas do 14 dni w okresie 6 miesięcy przed końcem kary czy przewidywanym terminem warunkowego przedterminowego zwolnienia (art. 165§2 kkw). Ten okres pobytu na wolności ma za zadanie przygotowanie skazanego do życia poza zakładem karnym i równocześnie umożliwia skazanemu kontakt z rodziną, rozwiązanie problemów, które mogą utrudnić powrót do rodziny.

W latach 1998–2000 udzielono zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego:

	<u>1998</u>	<u>1999</u>	<u>2000</u>
Ogółem	30563	88739	86743
art. 91 pkt 7 kkw	534	2673	2813
art. 92 pkt 9 kkw	834	5101	6412
art. 138 § 1 pkt 7 kkw	19416	51567	48668
art. 138 § 1 pkt 8 kkw	7680	21896	21642
art. 141 § 4 kkw (bez asysty)	1779	6139	6373
art. 141 § 4 kkw (z asystą)	86	199	312
art. 165 § 2 kkw	234	1164	721 ²⁷⁶

Porównując liczbę udzielonych zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego w 1999 i 2000 roku, bowiem w 1998 r. nowe przepisy obowiązywały tylko trzy miesiące, a więc okres dość krótki, należy stwierdzić, iż w roku 2000 w porównaniu do 1999 roku zmniejszyła się liczba udzielanych zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego szczególnie w postaci widzenia bez dozoru poza obrębem zakładu karnego, na okres nieprzekraczający jednorazowo 30 godzin oraz nagrody w postaci zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego bez dozoru, na okres nieprzekraczający jednorazowo 14 dni. Istotnie zmniejszyła się także liczba udzielonych zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Wzrosła zaś liczba przepustek systemowych udzielanych w zakładach karnych typu półotwartego, a szczególnie z zakładu typu otwartego.

275 Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 255.

276 Dane na podstawie: Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 1998 – s. 21, za rok 1999 – s. 21, za rok 2000 – s. 21.

Rozszerzeniu kontaktów ze światem poza murami zakładu karnego służy także przyjęcie zasady, że skazany odbywa karę w zakładzie karnym położonym najbliżej miejsca zamieszkania, a przeniesienie do innego zakładu może nastąpić tylko z uzasadnionych powodów (art. 100 kkw). Umieszczenie skazanego w zakładzie karnym położonym w bliskiej odległości od dotychczasowego miejsca zamieszkania umożliwia nawet w przypadku kilkugodzinnej przepustki odwiedzenie rodziny, a także pozwala na częstsze wizyty w zakładzie karnym rodzinie bez zbyt dużych uciążliwości i kosztów, które występują w przypadku dużych odległości między zakładem karnym a miejscem zamieszkania skazanego i często są przyczyną rezygnacji z odwiedzin. Potwierdzają to wyniki badań, z których wynika, że na częstotliwość widzeń ma wpływ odległość między miejscem zamieszkania a położeniem zakładu karnego²⁷⁷.

Nie jest zasadą umieszczanie skazanych w zakładzie karnym położonym blisko ich miejsca zamieszkania skoro 6% skarg kierowanych do Rzecznika Praw Obywatelskich w 1999 roku dotyczyło osadzenia w jednostce odległej od miejsca zamieszkania²⁷⁸.

Także instytucja przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności (art. 153 kkw) umożliwia skazanemu opuszczenie zakładu karnego na pewien czas, znacznie dłuższy niż w przypadku pozostałych form.

Przesłanki obligatoryjnego udzielenia przerwy, jak już wspomniano, to względy zdrowotne a więc choroba psychiczna lub inna ciężka choroba, a więc taki stan skazanego, w którym pobyt w zakładzie karnym może zagrażać życiu lub spowodować dla jego zdrowia poważne niebezpieczeństwo. (art. 153 kkw). Sąd może udzielić przerwy, jeżeli przemawiają za tym ważne względy zdrowotne, rodzinne lub osobiste²⁷⁹. Przerwa może być udzielana kilkakrotnie, jednak łączny okres nie może przekraczać jednego roku, z wyjątkiem kobiety ciężarnej lub w okresie do 3 lat po urodzeniu dziecka i sprawowaniu nad nim opieki, bowiem okres przerwy może trwać do 3 lat. Instytucja ta umożliwia skazanemu przebywanie z rodziną w chwilach szczególnie trudnych dla skazanego czy też jego rodziny, a nawet pomoc rodzinie ze strony skazanego, gdy w czasie korzystania z przerwy podejmie on pracę. Sąd bowiem może zobowiązać skazanego do podjęcia starań o znalezienie pracy. Kontakty z kuratorem zaś pomogą w rozwiązywaniu problemów a także w ułożeniu czy nawiązaniu stosunków z rodziną.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden bardzo istotny przepis. Z art. 155 kkw wynika, że jeżeli przerwa w wykonaniu kary pozbawienia wolności trwała co naj-

277 A. Rzepliński: Problem prawa więźniów do kontaktu z osobami bliskimi..., s. 272.

278 Zob. Ochrona osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok..., s. 292.

279 G. Wiciński: Instytucja przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności w świetle nowego prawa karnego wykonawczego, PWP 1996, nr 12-13, s. 20-21; oraz tego Autora: Wybrane zagadnienia z zakresu stosowania przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności..., s. 174-175.

mniej jeden rok a skazany na karę nie przekraczającą 3 lat pozbawienia wolności odbył co najmniej 6 miesięcy kary sąd penitencjarny może go warunkowo zwolnić z odbywania reszty kary. Wówczas zwolnienie może nastąpić w każdym czasie. W doktrynie²⁸⁰ uznaje się to za jeden ze środków służących realizacji ogólnoświatowych tendencji humanitarnego, godnego, sprawiedliwego i zindywidualizowanego traktowania skazanych.

Opuszczanie przez skazanych zakładu karnego podczas odbywania kary spotyka się w ostatnich latach z dezaprobatą społeczeństwa. Dzieje się to po części za sprawą mediów, które z wielkim upodobaniem opisują przypadki niepowrotu skazanego z przepustki, a szczególnie wypadki, gdy skazany podczas pobytu na przepustce popełnia przestępstwo. Z analizy danych²⁸¹ wynika, że w latach 1991–1998 liczba wyjść na jednego osadzonego kształtowała się w granicach 2,5 – 4,3. Niepowroty z zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego systematycznie malały:

1991	6,3%	1996	2,1%
1992	5,8%	1997	2,0%
1993	4,7%	1998	1,9%
1994	3,3%	1999	1,3%
1995	2,4%	2000	0,9%

Najwyższy był wskaźnik niepowrotów z przepustek losowych. W latach 1991–1998 wahał się w granicach 18,8% –9,2%, wykazując także tendencję spadkową. Nietrudno to uzasadnić. Przepustkę losową może uzyskać każdy skazany. Nie jest istotne zachowanie skazanego podczas odbywania kary pozbawienia wolności, jak to jest brane pod uwagę w przypadku przepustek w formie nagrody czy przepustek systemowych w zakładzie karnym półotwartym i otwartym.

W nowym kodeksie karnym wykonawczym wprowadzono szereg rozwiązań, które, jak się podkreśla w doktrynie²⁸², powinny istotnie ograniczyć ryzyko zagrożenia ze strony skazanych korzystających z czasowych zwolnień na opuszczenie zakładu karnego.

Otrzymanie przez skazanego przepustki w formie nagrody czy przepustki w zakładzie półotwartym oraz otwartym ustawodawca uzależnił od spełnienia pewnych warunków. Podstawą udzielenia tych przepustek jest postawa skazanego, która uzasadnia przypuszczenie, że w czasie pobytu poza zakładem karnym będzie on przestrzegał porządku prawnego. W teorii przyjmuje się, że postawa to „przejawianie przez skazanego względnie trwałej tendencji do określonych zachowań, ocenia-

280 K. Postulski (w:) Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy komentarz..., s. 342.

281 M. Wołowicz: Udzielanie osadzonym zezwoleń na czasowe opuszczenie jednostek penitencjarnych bez dozoru w latach 1991–1998 (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 271–274.

282 Zob.: T. Szymanowski: Nowy kodeks karny wykonawczy, PiP 1998, z. 9-10, s. 167; M. Melezini, G. B. Szczygiel: Czasowe opuszczenie zakładu karnego formą przygotowania skazanego do wolności..., s. 197–200.

nych w danym przypadku pozytywnie²⁸³. Ponadto przepustkę w formie nagrody czy systemową dyrektor zakładu karnego może udzielić skazanemu po odbyciu przez skazanego co najmniej połowy tej części kary, po której mógłby być warunkowo przedterminowo zwolniony.

Nie pozbawiono żadnej grupy skazanych możliwości otrzymania przepustek w formie nagród, jednak w przypadku skazanych na karę 25 lat pozbawienia wolności, okres, po którym może ją otrzymać to co najmniej 5 lat, zaś skazani na karę dożywotniego pozbawienia wolności muszą odbyć co najmniej 15 lat pozbawienia wolności. Dodatkowy warunek wynika z regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 50). W przypadku przepustki w formie nagrody, skazany musi uwiarygodnić, że widzenie odbędzie się z osobą najbliższą lub godną zaufania. Ponadto dyrektor zakładu karnego może uzależnić przyznanie nagrody od zgłoszenia się tych osób na widzenie.

Z przepustki systemowej mogą korzystać skazani odbywający karę w zakładzie karnym typu półotwartego i typu otwartego.

Dyrektor może zobowiązać skazanego do określonego zachowania się w czasie korzystania z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego, a zwłaszcza do przebywania w określonych w zezwoleniu miejscach pobytu lub częstszego zgłaszania się do jednostki Policji (art. 140 § 3 kkw). Następuje to w formie decyzji, która podlega zaskarżeniu przez skazanego do sądu penitencjarnego w trybie art. 7 kkw i kontroli sędziego penitencjarnego w trybie art. 34 § 1 kkw²⁸⁴.

Zachowanie skazanego podczas przepustki jest w pewnym stopniu kontrolowane. Z art. 140 kkw wynika, że skazany ma obowiązek zgłosić się bezzwłocznie po opuszczeniu zakładu karnego do jednostki Policji w miejscu w którym będzie przebywał, zaś gdy zmienia miejsce pobytu, musi to uczynić po przybyciu do nowego miejsca.

Nadużycie przez skazanego zaufania podczas przepustki, a więc zawinione naruszenie prawa, niewypełnienie obowiązków nałożonych przez dyrektora zakładu karnego na skazanego korzystającego z przepustki, jak również wszelkie przypadki, gdy skazany bez nieusprawiedliwionej przyczyny nie powróci do zakładu karnego w wyznaczonym terminie²⁸⁵, powoduje szereg konsekwencji, a mianowicie: wymierzenie kary dyscyplinarnej, pozbawienie skazanego korzystającego z przepustki w formie nagrody otrzymania przez okres co najmniej 6 miesięcy przepustki, zarządzenie przez sędziego penitencjarnego odliczenia od okresu odbywania kary pozbawienia wolności pobytu skazanego na wolności.

Niepowrót przez skazanego korzystającego z zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego, bez usprawiedliwionej przyczyny, najpóźniej po

283 Zob.: T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 323.

284 Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy Komentarz..., s. 314.

285 Z. Hołda (w:) Z. Hołda, S. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 190.

upływie 3 dni od wyznaczonego terminu do zakładu karnego ustawodawca uznał za przestępstwo (art. 242 § 2 kk). Odpowiedzialność za występki nadużycia czasowego zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego następuje wówczas gdy zachowanie sprawcy jest umyślne. Należy podzielić stanowisko S. Lelental²⁸⁶, że niemożliwe jest przyjęcie zamiaru ewentualnego. Na sprawcy ciąży obowiązek powrotu do zakładu karnego w określonym terminie. Założenie przez skazanego ewentualności spóźnienia się spowoduje, że spóźnienie, gdy do niego dojdzie, będzie nieusprawiedliwione. Ustawodawca zaś uznał, że tylko usprawiedliwiona przyczyna niepowrotu zwalnia od odpowiedzialności karnej. Za taką można uznać zdarzenia niezależne od skazanego, leżące poza możliwościami jego przewidywania²⁸⁷.

Jeżeli pobyt na wolności trwał krócej niż trzy dni i był zawiniony lub trwał dłużej niż trzy dni, lecz był spowodowany przyczyną zasługującą na usprawiedliwienie takie zachowanie wyczerpuje znamiona przekroczenia. Wówczas istnieje podstawa do wszczęcia postępowania dyscyplinarnego i wymierzenia kary z katalogu kar dyscyplinarnych.

Na tle cytowanego przepisu powstają wątpliwości, do jakich sytuacji legalnego pobytu poza zakładem karnym ma on zastosowanie, zważywszy, iż w kodeksie karnym wykonawczym przewidziano liczne wypadki zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego²⁸⁸. Ustawodawca w art. 242 § 2 kk użył zwrotu zezwolenie na czasowe opuszczenie zakładu karnego bez dozoru. W kodeksie karnym wykonawczym takiego określenia użyto w art. 138 pkt 8 (zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego bez dozoru na okres nie przekraczający 14 dni), art. 141 § 4 (zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego, na czas nie przekraczający 5 dni), art. 165 § 2 (zezwolenie na opuszczenie zakładu łącznie na okres do 14 dni). Należy zaznaczyć, iż w kodeksie karnym wykonawczym przewidziano inne formy opuszczenia zakładu karnego, a mianowicie zezwolenie na widzenie bez dozoru poza obrębem zakładu karnego z osobą najbliższą lub godną zaufania na okres nie przekraczający jednorazowo 30 godzin (art. 138 § 7 kk), przepustki systemowe w zakładzie karnym półotwartym i otwartym (art. 91 pkt 7 i art. 92 pkt 9 kk) ponadto skazany może otrzymać zezwolenie na wykonywanie pracy poza terenem zakładu karnego (art. 90 pkt 2, art. 91 pkt 2, art. 92 pkt 2 kk), zezwolenie na udział w nauczaniu, szkoleniu, zajęciach terapeutycznych poza terenem zakładu karnego (art. 91 pkt 3, art. 92 pkt 3 kk) oraz na konsultacje i zdawanie egzaminów (art. 131 kk), udział

286 S. Lelental: W sprawie wykładni niektórych znamion przestępstwa tzw. niepowrotu do zakładu karnego lub aresztu śledczego (art. 242 § 2kk), PWP 1999, nr 24–25, s. 29. Zdaniem M. Szewczyk możliwe jest popełnienie tego występkę z zamiarem bezpośrednim lub ewentualnym. Zob. Kodeks karny część szczególna komentarz do art. 117–277 kk, Zakamycze 1999, s. 843. W komentarzu brak jest uzasadnienia tego stanowiska.

287 Zob. S. Lelental: W sprawie wykładni niektórych znamion przestępstwa tzw. niepowrotu..., s. 29.

288 Nie jest to jedyna kwestia rodząca wątpliwości. Następną to kwestia uznania tego przestępstwa za przestępstwo trwale, co rodzi dla sprawcy szereg niekorzystnych następstw. Zob. Uchwała SN z dnia 7 września 2000 r. I KZP 22/2000, OSNKW 2000, nr 9–10, poz. 79. Zob. także: A. Marek: Glosa do uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 7 września 2000 r., sygn. I KZP/2000, Prawo i Prokuratura 2001, nr 5 s. 112 oraz J. Cieszkowska: Glosa do uchwały SN z dnia 17 marca 2000 r., sygn. I KZP 58/99, Prawo i Prokuratura 2001, nr 2, s. 105–108.

w zajęciach i imprezach kulturalno oświatowych i sportowych organizowanych przez administrację zakładu poza terenem zakładu karnego (art. 91 pkt 4, art. 92 pkt 4 kk) bądź przez inne podmioty (art. 92 pkt 5 kk).

W doktrynie zdania są podzielone, co do których form zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego ma zastosowanie art. 242 § 2 kk. Zdaniem W. Dadaka²⁸⁹, ma on zastosowanie w sytuacji gdy skazany korzysta z nagrody w postaci zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego do 14 dni (art. 138 § 1 pkt 8 kk), zezwolenia w postaci opuszczenia zakładu karnego bez dozoru na okres nieprzekraczający 5 dni (art. 141 § 4 kk) oraz z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego do 14 dni w celu podjęcia starań o uzyskanie po zwolnieniu odpowiednich możliwości zamieszkania i pracy (art. 165 § 2 kk). S. Lelental²⁹⁰ twierdzi, że przedmiotem penalizacji może być tylko niepowrót z zezwolenia w postaci obu nagród (art. 138 pkt 7 i 8 kk) oraz z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego bez dozoru na czas nie przekraczający 5 dni (art. 141 § 4 kk). Pozostałe przypadki nadużycia przez skazanego udzielonego mu zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego – zdaniem S. Lalentala – „kwalifikowane być powinny jako przestępstwo samouwolnienia się (art. 242 § 1 kk) bądź jako przekroczenie dyscyplinarne (np. skazany spóźnił się do zakładu karnego korzystając, ze zwolnienia na wykonywanie pracy poza zakładem)”.

Na tle obu interpretacji nasuwają się pewne uwagi szczególnie w kontekście przepustek z zakładu karnego typu półotwartego i otwartego (art. 91 pkt 7 i art. 92 pkt 8 kk) i nagród wymienionych w art. 138 § 1 pkt 7 i 8 kk. Warunki uzyskania przepustki w zakładzie karnym półotwartym czy w zakładzie karnym otwartym oraz nagrody wymienionej w art. 138 § 1 pkt 7 czy 8 kk są identyczne. Postawa skazanego musi uzasadniać przypuszczenie, że skazany podczas pobytu na wolności będzie przestrzegał porządku prawnego. Z przepustki lub nagrody skazany może korzystać po odbyciu co najmniej połowy tej części kary, po której mógłby być warunkowo zwolniony. W przypadku skazanych na karę 25 lat pozbawienia wolności może to nastąpić po odbyciu co najmniej 5 lat, a w przypadku odbywających karę dożywotniego pozbawienia wolności po odbyciu co najmniej 15 lat kary. Identyczne są obowiązki, które ciążyą na skazanym podczas korzystania z przepustki systemowej czy nagrody. Konsekwencje niepowrotu z przepustki w formie nagrody i przepustki systemowej w zakładzie karnym półotwartym lub otwartym, przyjmując przedstawione wyżej interpretacje, istotnie się różnią. Skazany, który korzysta z nagrody w formie przepustki i nie powróci, bez usprawiedliwionej przyczyny, do zakładu karnego po upływie 3 dni od wyznaczonego terminu powrotu poniesie odpowiedzialność za występki, a więc będzie podlegał karze grzywny,

289 W. Dadak: *Przestępstwo tzw. niepowrotu do zakładu karnego lub aresztu śledczego PWP* 1999, nr 24–25, s. 19–20. Zob. także: Z. Hołda (w:) Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 256.

290 S. Lelental: *W sprawie wykładni niektórych znamion przestępstwa tzw. niepowrotu...*, s.27.

karze ograniczenia wolności a nawet karze pozbawienia wolności do roku zaś skazany korzystający z przepustki w zakładzie typu półotwartego lub otwartego w takiej samej sytuacji będzie odpowiadał za przekroczenie i można będzie wymierzyć tylko karę dyscyplinarną. Trudno wskazać przesłanki tak różnego traktowania osób, które nie powróciły z przepustki w formie nagrody i osób, które nie powróciły z przepustki systemowej. Konsekwencje ustawowe, ze względu na oddziaływanie wychowawcze, powinny być identyczne w przypadku niepowrotu do zakładu karnego przez skazanych korzystających z obu form zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego.

2.3. Przygotowanie skazanych do opuszczenia zakładu karnego i pomoc udzielana skazanym

W uzasadnieniu rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego²⁹¹ czytamy: „Właściwe przygotowanie skazanych do zwolnienia z zakładu karnego może wywierać istotny wpływ na efekty wykonywania kary – może ją zwiększać albo przeciwnie – może ją niekiedy wręcz unicestwiać. Wychodząc z tych założeń uznano, że sprawy te wymagają ustawowego uregulowania”.

W kodeksie karnym wykonawczym przewidziano wyodrębnienie okresu 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem lub końcem kary jako czasu niezbędnego na przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu (art. 164)²⁹². Okres ten może wyznaczyć komisja penitencjarna. Następuje to po wyrażeniu przez skazanego zgody. Ustawodawca nie wskazał, czy taki wniosek może złożyć skazany. Należy podzielić stanowisko M. Kiryluk²⁹³, iż skazanemu przysługuje prawo złożenia wniosku o objęcie go okresem przygotowawczym. Ta interpretacja znajduje uzasadnienie w podmiotowym traktowaniu skazanego i w przyznanym mu prawie do resocjalizacji. Należy także wskazać na art. 6 kkw, z którego wynika, że skazany może składać prośby, wnioski do administracji zakładu karnego.

Zdaniem T. Szymanowskiego²⁹⁴, zgoda skazanego na objęcie go działaniem przygotowującym do zwolnienia jest ważna, ponieważ korzystając z licznych i

291 Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego (w.): Nowe kodeksy karne – z 1997 r. z uzasadnieniami, Warszawa 1998, s. 560.

292 Należy zaznaczyć, że takie postulaty w stosunku do skazanych na długie kary pojawiały się w okresie obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego z 1969 r. a nawet zostały wprowadzone do praktyki w 1986 roku na Opolszczyźnie. Eksperyment został jednak szybko zakończony bowiem spotkało się z negatywną oceną SN. Zob. J. Korcek: Kara 25 lat pozbawienia wolności w Polsce, Warszawa 1988, s. 200 i n. oraz tego Autora: Przygotowanie do wolności skazanych odbywających kary długoterminowe, Opolska koncepcja warunkowego zwolnienia, PWP 1999, nr 22–23, s. 54 a także: Uwagi do kilku rozwiązań projektu kodeksu karnego wykonawczego, PiP 1995, s. 2, s. 73 oraz tego Autora: Przygotowanie do wolności skazanych odbywających kary długoterminowe; opolska koncepcja warunkowego przedterminowego zwolnienia (w.): Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 268–270. Zob. także: Uchwała SN z dnia 28.IX.1987 r. (VI KZP 19/87) z krytyczną glosą Ł. Sługockiego, Palestra 1988, nr 10, s. 123–126.

293 M. Kiryluk: Przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu (w trybie art. 164 i 165 Kkw) (w.): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV. Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42, s. 356.

294 T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski. W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 380.

ważnych dla niego uprawnień, musi on podjąć stosowne, choć nieformalne, zobowiązanie współdziałania z administracją zakładu karnego.

Okres ten może także wyznaczyć sąd penitencjarny. W tym przypadku nie jest istotna zgoda skazanego. Sąd może to uczynić udzielając skazanemu warunkowego zwolnienia. Wówczas następuje „odroczenie wykonalności” orzeczenia o warunkowym zwolnieniu o okres przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego, wskazany w postanowieniu²⁹⁵. Oczywiście okres ten nie może trwać dłużej niż 6 miesięcy. Sąd może także wyznaczyć okres przygotowania skazanego do zwolnienia, odmawiając udzielenia warunkowego zwolnienia. Może to nastąpić wówczas, jak trafnie to ujął Sąd Apelacyjny w Krakowie, gdy skazany nie ma odpowiednich warunków przyszłej adaptacji, a jeżeli skazany ma odpowiednie warunki przyszłej adaptacji (mieszkanie, środowisko, rodzina, praca) wyznaczenie okresu przygotowawczego, zdaniem Sądu, jest zbędne i sprowadza się do odłożenia decyzji co do przedterminowego zwolnienia²⁹⁶.

Zdaniem S. Lelenta²⁹⁷ wyznaczenie w postanowieniu o odmowie udzielenia warunkowego zwolnienia okresu przygotowania skazanego do życia po zwolnieniu należy traktować jako swego rodzaju zapowiedź zastosowania warunkowego zwolnienia w niezbyt odległej przyszłości i zachętę dla skazanego do zmiany postawy albo uczynienia czegoś, co mogłoby wpłynąć na zmianę jego prognozy społecznej.

Powstaje problem na tle art. 161 § 3 kkw. Z tego przepisu wynika, że w przypadku odmowy warunkowego zwolnienia, skazany może złożyć wniosek o warunkowe zwolnienie po upływie 3 miesięcy od wydania postanowienia o odmowie warunkowego zwolnienia. Sąd, odmawiając warunkowego zwolnienia może wyznaczyć okres 6 miesięcy jako niezbędny na przygotowanie do zwolnienia. Czy w takim wypadku skazany może złożyć wniosek po upływie trzech miesięcy od wydania tego postanowienia i czy sąd rozpatrzy taki wniosek zważywszy, iż termin wskazany w art. 161 § 3 kkw został zachowany. W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego dostrzeżono ten problem i zaproponowano nowe brzmienie art. 161 § 1, a mianowicie, iż wniosku skazanego lub jego obrońcy, złożonego przed upływem 6 miesięcy od dnia wydania postanowienia o odmowie warunkowego zwolnienia, nie rozpoznaje się aż do upływu tego okresu.

295 Zob.: S. Lelenta: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2..., s. 450.

296 Zob.: S. Lelenta: Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego i Sądów Apelacyjnych w dziedzinie prawa karnego wykonawczego (za lata 1998 – 1999)..., s. 91.

297 Zob.: S. Lelenta: Odroczone warunkowe zwolnienie na czas niezbędny na przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu z zakładu karnego art. 164–165 Kkw (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 30 oraz tego Autora Kodeks karny wykonawczy Komentarz..., s. 280. Zob.: także T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 381.

W doktrynie²⁹⁸ wskazuje się na problem w przypadku skazanych, którzy odbywają karę w systemie zwykłym oraz tych skazanych, którzy nie wyrazili zgody na wyznaczenie okresu przygotowania do wolności.

Skazany odbywający karę pozbawienia wolności w systemie zwykłym może wyrazić zgodę na objęcie go okresem przygotowania do wolności i wówczas wszystkie ustalenia dotyczące postępowania w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego tworzą program przygotowania do zwolnienia. W przypadku, gdy skazany nie wyrazi zgody na ustalenie tego okresu, przepis art. 165 kkw nie będzie miał zastosowania, a więc skazany nie będzie korzystał z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w celu znalezienia miejsca pracy czy zamieszkania

W okresie przygotowania do wolności – zgodnie z regulaminem wykonywania kary pozbawienia wolności (§ 97–98) – administracja zakładu karnego powinna uaktualnić zebrane w trakcie badań osobopoznawczych dane dotyczące potrzeb skazanego po zwolnieniu z zakładu karnego oraz ustalić sposób nawiązania i utrzymywania przez skazanego kontaktu z kuratorem sądowym oraz przedstawicielami stowarzyszeń, organizacji, instytucji, kościoła, związków wyznaniowych, do których zadań należy udzielanie pomocy skazanym. Administracja powinna także ustalić sposób korzystania przez skazanego z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w celu podejmowania starań o zapewnienie sobie możliwości zamieszkania i pracy po zwolnieniu oraz sposób dysponowania pieniędzmi po opuszczeniu zakładu karnego, a także czynności, które powinien podjąć skazany w celu otrzymania brakujących dokumentów. Następnie, gdy skazany odbywa karę pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania czy w systemie terapeutycznym administracja zakładu karnego uwzględniając powyższe ustalenia, weryfikuje indywidualny program oddziaływania czy program terapeutyczny.

Administracja zakładu karnego ułatwia skazanemu nawiązanie kontaktu z kuratorem. Kurator sądowy ustala ze skazanym program działań w zakresie niezbędnej pomocy i sposób jej udzielania. Będzie to nie tylko, jak słusznie podkreśla T. Szymanowski²⁹⁹, pomoc materialna, ale także udzielanie porad prawnych, wskazanie odpowiednich instytucji, do których skazany może się zgłosić, poradnictwo w rozwiązywaniu problemów rodzinnych.

Ustalenie jeszcze w czasie pobytu skazanego w zakładzie karnym zakresu niezbędnej pomocy jest bardzo istotne. Pozwoli kuratorowi na podjęcie pewnych działań jeszcze przed opuszczeniem przez skazanego zakładu karnego np. znalezienie dla skazanego miejsca w schronisku, gdy skazany nie ma gdzie powrócić po opuszczeniu zakładu karnego. Skazany będzie więc mógł korzystać z niezbędnej pomocy w pierwszych dniach po opuszczeniu zakładu karnego, a więc w okresie, gdy ta pomoc jest mu najbardziej potrzebna.

298 T. Bulenda, R. Musidlowski: *Nowe regulaminy więzienne...*, s. 46.

299 Zob.: T. Szymanowski, Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 383.

W okresie przygotowania do zwolnienia z zakładu karnego skazany powinien odbywać karę w zakładzie położonym najbliżej przyszłego miejsca zamieszkania (art. 165§1 kkw). Umożliwi to skazanemu efektywne wykorzystanie przepustek, nie będzie bowiem tracił czasu na dojazdy.

W tym okresie można zezwolić skazanemu na opuszczenie zakładu karnego na okres łącznie do 14 dni. Skazany okres ten powinien wykorzystać na poszukiwanie miejsca pracy oraz miejsca zamieszkania.

W trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano pewne zastrzeżenie dotyczące zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w okresie przygotowania do wolności. Udzielenie zezwolenia uzależniono od postawy skazanego w czasie odbywania kary, która powinna uzasadniać przypuszczenie, że w czasie pobytu poza zakładem karnym skazany będzie przestrzegał porządku prawnego.

Ustawodawca nie wskazał podmiotu, który podejmuje decyzję o udzieleniu zezwolenia. Należy przyjąć za S. Lelentalem³⁰⁰, iż tym organem jest dyrektor zakładu karnego. To stanowisko zostało podzielone w trakcie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego (art. 165 § 2 projektu)

Z użycia przez ustawodawcę sformułowania „można zezwolić” wynika, że ustawodawca pozostawia decyzję do uznania dyrektora zakładu karnego. Zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego i zezwolenie na dysponowanie przez skazanego pieniędzmi poza obrębem zakładu karnego nie są więc uprawnieniami skazanego. Odmowa udzielenia zezwolenia nie może stanowić podstawy skargi w trybie art. 7 kkw. Należy więc podzielić stanowisko T. Szymanowskiego³⁰¹, że jeśli nie ma żadnych przeciwwskazań w tym względzie – a za takie Autor uznaje np. nieodpowiednie zachowanie skazanego lub niezgodne z przeznaczeniem korzystanie z przyznanych mu możliwości – administracja zakładu karnego powinna zezwolić na czasowe opuszczenie zakładu, jak też zezwolić na dysponowanie w tym czasie własnymi pieniędzmi w uzasadnionej potrzebie wysokości. Należy dodać, że te zezwolenia można traktować jako pewnego rodzaju sprawdzian przystosowania skazanego do życia poza murami zakładu karnego.

W kodeksie karnym wykonawczym (art. 167) przyznano skazanemu prawo złożenia wniosku do sądu penitencjarnego o orzeczenie dozoru. Ta instytucja dozoru „na życzenie” ma, jak wynika z zamierzeń ustawodawcy, pomóc skazanemu w pokonaniu trudności w społecznej readaptacji po opuszczeniu zakładu karnego. Zdaniem T. Szymanowskiego³⁰² wniosek może złożyć skazany, który odbył całą karę pozbawienia wolności. Chodzi tu o skazanych, jak podkreśla T. Szymanowski,

300 Zob.: S. Lelental: Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2..., s. 453.

301 Zob.: T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 382.

302 T. Szymanowski (w.) T. Szymanowski, Z. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 387.

„wobec których nie było uzasadnienia do orzeczenia wcześniejszego warunkowego zwolnienia albo gdy udzielono takiego zwolnienia i następnie trzeba było je odwołać”. Wydaje się, iż ta instytucja może mieć zastosowanie także w przypadku skazanych warunkowo zwolnionych³⁰³. Ustawodawca użył określenia „skazany przed zwolnieniem z zakładu karnego”, a zwolnienie z zakładu karnego następuje po odbyciu przez skazanego całej kary lub na mocy postanowienia o warunkowym zwolnieniu. Wprawdzie sądy często korzystają z możliwości orzeczenia dozoru przy warunkowym zwolnieniu, nie jest to jednak regułą. Należy więc przyjąć, że także skazany warunkowo zwolniony może złożyć wniosek o orzeczenie dozoru.

Dozór można orzec na okres do dwóch lat. Sąd, orzekając dozór, może orzec, za zgodą skazanego, obowiązki przewidziane w art. 72 § 1 kk. W okresie trwania dozoru zapewnia się skazanemu, który wypełnia nałożone obowiązki, w miarę możliwości tymczasowe zakwaterowanie i udziela pomocy w uzyskaniu zatrudnienia.

W okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego istotne jest właściwe zorganizowanie pomocy skazanym w momencie opuszczania zakładu karnego, a szczególnie w pierwszym okresie pobytu na wolności.

Instytucja pomocy więźniom ma równie długą tradycję, jak długa jest historia więziennictwa. Różne są także racjonalizacje jej udzielania³⁰⁴ – od tradycyjnie chrześcijańskiej, uzasadnianej miłością do bliźniego, do interesu społecznego, bowiem bardziej opłacalne jest zapobieganie przestępczości niż ściganie przestępców i ich pobyt w zakładzie karnym. Uzasadniając udzielanie pomocy skazanym, podkreśla się, że pomoc jest kategorią zachowań prospołecznych, a więc zachowań dążących do zaspokojenia cudzych potrzeb ze względu na poczucie więzi z innymi osobami³⁰⁵.

Interesujące ujęcie sensu pomocy przedstawił M. Porowski. Uwzględniając aksjologiczną i filozoficzną stronę zagadnienia pomocy skazanym, Autor dochodzi do wniosku, że pomoc ma swój własny cel, a jest nim specyficzny styl ustosunkowania się do człowieka i jego potrzeb, poprzez tworzenie warunków, które ułatwiają rozwój człowieka, prowadzą do jego samowystarczalności. Zdaniem M.

303 Zob.: L. Bogunia: Aktualne regulacje dotyczące zwolnienia skazanych z zakładów karnych i warunków udzielania im pomocy w Polsce (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. V, pod red. L. Boguni, Wrocław 2000, s. 136; S. Leleńtal: Kodeks karny wykonawczy komentarz 2., s. 456; S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy..., s. 366.

304 Szerzej Zob.: M. Porowski: Kamień i chleb (studium z dziedziny polityki penitencjarnej), Warszawa 1993, s. 13–175. Zob.: także: T. Szymanowski: Społeczna, aksjologiczna i prawna problematyka udziału społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w Polsce, PPK 1990, nr 1, s. 108–111 oraz tego Autora: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 30. O historii udzielania pomocy więźniom Zob.: m. in.: T. Szymanowski: Zakres pomocy świadczonej byłym więźniom w Polsce w ostatnich latach (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 227 i n.; S. Flasiński: Pomoc post-penitencjarna w Polsce (20 lat istnienia Rady Pomocy Postpenitencjarnej), PWP 1995, nr 9 s. 11–112; Z. Lasocik: Uspolecznienie więźniów Przyczynek do modelu, PWP 2000, nr 28–29, s. 42–45.

305 Szerzej: T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 30; M. Porowski: Społeczne inicjatywy na rzecz więźniów, Archiwum Kryminologii 1992, t. XVIII, s. 52.

Porowskiego pomoc skazanym jest niezbędna, bowiem „długotrwała izolacja powoduje określone, dobrze rozpoznane przez naukę następstwa zdrowotne, psychiczne, społeczne..., faktycznie pogłębia jego ekskluzję, niekiedy przyczynia się również do dezorganizacji więzi emocjonalnych i podstaw egzystencji”³⁰⁶.

Pomoc skazanym przybierała różne formy i różne podmioty włączały się w jej świadczenie – od osób prywatnych poprzez Kościół, po organizacje społeczne, których celem jest niesienie pomocy.

Współcześnie nie spotyka się ona ze zbyt wielką aprobatą ze strony społeczeństwa. M. Porowski³⁰⁷, opierając się na wynikach badań dotyczących postaw społecznych wobec osób opuszczających zakłady karne, stwierdza, że „norma pomagać więźniom jest dość płytko ukorzeniona w świadomości społecznej skoro nie zdołała uzyskać powszechnego uznania nawet na poziomie akceptacji werbalnej, że gotowość do jej realizowania jest reakcją raczej sporadyczną i nie zawsze można ją wiązać z poczuciem powinności moralnej skoro nie w każdym przypadku i wcale nie najczęściej uruchamiają ją uczucia altruistyczne, wyrastające z podłoża motywacji empatycznej czy normatywnej”.

Celem pomocy jest ułatwienie społecznej readaptacji skazanych, a w szczególności przeciwdziałanie powrotowi do przestępstwa. Zdaniem S. Lelenta³⁰⁸, ustawodawca używając określenia pomoc, „chciał podkreślić, że działalność określona tym mianem ma wspierać skazanego w jego własnych wysiłkach, po odbyciu przez niego kary pozbawienia wolności gdyby okazało się, iż sam fakt skazania utrudnia adaptację społeczną, a w konsekwencji może stać się jedną z przyczyn popełnienia przestępstwa”.

Ustawodawca w art. 41 kkw wskazuje przykładowo formy pomocy. Są to: pomoc materialna, medyczna, pomoc w znalezieniu pracy i zakwaterowania a także porady prawne. Tej pomocy udzielają właściwe organy administracji rządowej i samorządu terytorialnego oraz kuratorzy sądowi. Mogą jej udzielać także stowarzyszenia, fundacje, organizacje oraz instytucje, których celem jest udzielanie pomocy skazanym także kościoły i związki wyznaniowe. W doktrynie³⁰⁹ podkreśla się, iż w przeciwieństwie do pomocy otrzymywanej przez skazanego w chwili opuszczania zakładu karnego, którą S. Lelental określa jako doraźną, ta pomoc jest działaniem przez pewien okres a nie jednorazowym.

Pomoc doraźną otrzymuje skazany z chwilą opuszczenia zakładu karnego, a obejmuje ona pomoc w znalezieniu zatrudnienia, zakwaterowania, niezbędną

306 M. Porowski: Kamień i chleb (studium z dziedziny polityki penitencjarnej)..., s. 7–8.

307 M. Porowski: Społeczne inicjatywy na rzecz więźniów, *Archiwum Kryminologii* 1992, t. XVIII, s. 63.

308 S. Lelental: *Kodeks karny wykonawczy komentarz 2.wydanie...*, s. 147. Zob.: także S. Pawela: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 138.

309 S. Lelental: *Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2...*, s. 148. Zob.: także: T. Szymanowski: *Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce...*, s. 107 oraz tego Autora: *Zakres pomocy świadczonej byłym więźniom w Polsce w ostatnich latach...*, s. 260.

pomoc lekarską. Skazany w momencie opuszczania zakładu karnego otrzymuje pieniądze z funduszu, który gromadził podczas pobytu w zakładzie karnym. Fundusz ten, zgodnie z art. 126 kkw, jest tworzony z wynagrodzenia za pracę, wpłat na rzecz skazanych, innych źródeł³¹⁰. Pieniądze gromadzi się na książeczkach oszczędnościowych. Pieniądze gromadzone są do wysokości jednego przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników. Mają one zabezpieczyć przejazd skazanego do miejsca zamieszkania i utrzymanie w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego. Skazany, który nie ma własnych środków otrzymuje z zakładu karnego kwotę w wysokości do 1/3 przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników lub jej ekwiwalent w postaci odzieży, bielizny, obuwia, biletu na przejazd czy artykułów żywnościowych. Ponadto skazany powinien otrzymać informacje o organach i instytucjach, do których może zwrócić się o pomoc.

Pomocy udziela się także z funduszu pomocy postpenitencjarnej. Fundusz tworzony jest z wynagrodzenia skazanych za pracę oraz ze środków pochodzących z dotacji, darowizn, zapisów, zbiorów i innych źródeł (art. 43 kkw). Z wynagrodzenia skazanych potrąca się 10% na fundusz pomocy postpenitencjarnej.

W czasie prac nad nowelizacją kodeksu karnego wykonawczego zaproponowano podwyższenie potrąceń z wynagrodzenia przysługującego za pracę na fundusz pomocy postpenitencjarnej z 10% do 20% oraz przekazywanie na fundusz środków uzyskanych w wyniku wykonywania kary dyscyplinarnej. Z całą pewnością potrzebny jest wzrost środków na pomoc udzielaną skazanym. Systematycznie wzrasta bowiem liczba skazanych korzystających z pomocy postpenitencjarnej:

1986	65.721 osób	1993	49.528 osób
1987	52.596 osób	1994	51.049 osób
1988	50.215 osób	1995	62.708 osób
1989	60.202 osoby	1996	80.554 osoby
1990	38.545 osób	1997	84.500 osób
1991	43.093 osoby	1998	74.071 osób
1992	32.019 osób	1999	82.043 osoby ³¹¹

310 Z rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad i sposobu gromadzenia funduszu przekazywanego skazanemu w chwili zwolnienia z zakładu karnego, przeznaczonego na przejazd do miejsca zamieszkania i na utrzymanie, (Dz. U. Nr 111, poz. 708) wynika, że na fundusz przeznaczają się 50% kwoty zdeponowanej przez skazanego po przybyciu do zakładu karnego (nie więcej niż kwota odpowiadająca wysokości jednego przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników); 50% kwoty z przypadającego skazanemu miesięcznie wynagrodzenia za pracę lub dochodu pozostałego po potrąceniu podatku dochodowego (nie więcej niż kwota odpowiadająca 4% jednego przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników); 50% każdego z wpływów pieniężnych skazanego innych niż wymienione (nie więcej niż kwota odpowiadająca 4% jednego przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia pracowników).

311 Źródło: Informacja statystyczna o działalności wymiaru sprawiedliwości, Statystyka sądowa i penitencjama, Cz. I, Działalność sądów i jednostek penitencjarnych, Ministerstwo Sprawiedliwości, Departament organizacyjny.

Także z ustaleń Biura Rzecznika Praw Obywatelskich wynika, że udzielana pomoc nie jest zadawalająca i udzielana jest w stopniu niewystarczającym³¹².

Podwyższenie potrąceń z wynagrodzenia nie można uznać za właściwe rozwiązanie problemu uzyskania funduszy na pomoc postpenitencjarną, przynajmniej w obecnym okresie. Nie jest to propozycja nowa. Taką propozycję zawarto w Projekcie kodeksu karnego wykonawczego z 1995 roku³¹³. W ten sposób problem funduszy na pomoc nie zostanie rozwiązany. Zbyt mała liczba skazanych przebywających w zakładach karnych pracuje, żeby z tego tytułu można było uzyskać istotne wpływy. Wzrost liczby zatrudnionych może spowodować zwiększenie funduszu pomocy postpenitencjarnej.

Jedną z form pomocy finansowaną z funduszu pomocy postpenitencjarnej, jak wynika z kodeksu karnego wykonawczego (art. 43 § 3), jest czasowe zakwaterowanie osób zwolnionych z zakładu karnego. Na ten cel mogą uzyskać z funduszu pieniądze stowarzyszenia, fundacje i organizacje, których celem jest udzielanie pomocy skazanym oraz kościoły i związki wyznaniowe. Szczegółowo określono rodzaje pomocy w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości w sprawie szczegółowych zasad i trybu udzielania pomocy osobom pozbawionym wolności, zwalnianym z aresztów śledczych oraz ich rodzinom, a także pokrzywdzonym przestępstwem i ich rodzinom, jak również szczegółowych zasad i trybu tworzenia funduszu pomocy postpenitencjarnej oraz przeznaczenia środków z tego funduszu na taką pomoc³¹⁴. W Rozporządzeniu określono rodzaje pomocy, a mianowicie: świadczenia pieniężne, finansowanie zakupu żywności, lekarstw, odzieży, protez, sprzętu do rehabilitacji, podręczników i innych pomocy do nauki, niezbędnych przedmiotów wyposażenia mieszkania lub narzędzi i wyposażenia potrzebnego do wykonywania wyuczonego zawodu albo prowadzenia na własny rachunek działalności gospodarczej, opłacanie czynszu za lokal mieszkalny lub pokrywanie kosztów czasowego zakwaterowania, pokrywanie kosztów specjalistycznych porad prawnych, psychologicznych lub zawodowych, organizowanie i finansowanie kursów przygotowania zawodowego lub pokrywanie kosztów związanych z udziałem w tych kursach, pokrywanie kosztów związanych ze specjalistycznym leczeniem lub rehabilitacją zdrowotną, finansowanie przejazdów publicznymi środkami komunikacji masowej, pokrywanie kosztów związanych z uzyskaniem dokumentów tożsamości oraz innych niezbędnych dokumentów.

Pomoc udzielana jest osobom pozbawionym wolności, osobom zwalnianym z zakładów karnych, a także rodzinom skazanych i osobom opuszczającym zakład

312 R. Musidlowski: *Pomoc postpenitencjarna ...*, s. 313 i n. Zob.: także: I. Dybańska: *Pomoc skazanym w przygotowaniu do integracji ze społeczeństwem w polskim systemie penitencjarnym (w): Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy*, Warszawa 2001, s. 173.

313 Zob.: szerzej: G. B. Szczygieł: *Model pomocy skazanym na tle projektu Kodeksu karnego wykonawczego*, PWP 1995, nr 10, s. 17.

314 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 września 1998 r., Dz.U. nr 124, poz. 823.

karny. Pobyt w zakładzie karnym czy zwolnienie z zakładu nie obliuguje do uzyskania pomocy. Preferowane są osoby, które mogą mieć trudności ze zdobyciem środków utrzymania z uwagi na stan zdrowia, podeszły wiek, kalectwo lub brak możliwości zapewnienia im świadczenia pracy, a także osoby, które ze względu na trudną sytuację życiową lub rodzinną nie są w stanie własnym działaniem, samodzielnie przezwyciężyć trudności związanych z zapewnieniem sobie i najbliższej rodzinie podstawowych warunków egzystencji. Także rodziny skazanych mogą ubiegać się o pomoc, jeżeli sytuacja materialna lub zdrowotna uniemożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych.

Pomoc udzielana jest, jak wynika z Rozporządzenia (§8.1), przez okres niezbędny dla zrealizowania celów pomocy. Ograniczenie dotyczy dwóch świadczeń. Ze świadczeń pieniężnych oraz opłacania czynszu nie mogą korzystać osoby, które uchylają się od podjęcia pracy lub od jej wykonywania oraz osoby, które nie wykorzystują uzyskanych świadczeń zgodnie z przeznaczeniem. Okres udzielania tych świadczeń osobom zwalnianym z zakładów karnych, a także ich rodzinom trwa do trzech miesięcy od dnia zwolnienia. Zaś rodzinom osób pozbawionych wolności przez okres do trzech miesięcy od dnia osadzenia członka rodziny w zakładzie karnym. W przypadku zaistnienia szczególnych okoliczności, a za takie ustawodawca uznał chorobę lub czasową niezdolność do pracy, okres świadczeń można przedłużyć o 6 miesięcy.

Pomoc udzielana jest na wniosek lub z urzędu (§ 7 rozporządzenia). Wniosek może złożyć osoba uprawniona, a więc skazany lub członek jego rodziny, prokurator, kurator sądowy, obrońca skazanego lub pełnomocnik oraz przedstawiciel skazanego. W przypadku osoby przebywającej w zakładzie karnym wniosek rozpoznaje dyrektor zakładu karnego. Jeżeli skazany zwraca się o pomoc w okresie przygotowania do opuszczenia zakładu karnego, kurator sądowy w porozumieniu z administracją zakładu karnego oraz przy współdziałaniu i za zgodą skazanego opracowuje program przewidywanych działań w zakresie pomocy. W pozostałych przypadkach decyzje o udzieleniu pomocy podejmuje prezes sądu rejonowego, w którego okręgu zamieszkuje dana osoba.

Wielu skazanych cechuje bezradność życiowa, mają kłopoty z formalnymi wymogami rejestracji i nabycia uprawnień bezrobotnego, nie potrafią skompletować odpowiednich dokumentów, rozmawiać z pracodawcą. Po części wynika to także z braku umiejętności znalezienia się w nowej sytuacji gospodarczej.

Jedną z form pomocy jest przedsięwzięcie pod nazwą „Program aktywizacji zawodowej skazanych”³¹⁵. W programie skoncentrowano się na tych zadaniach, które mają pomóc skazanemu w podjęciu pracy po opuszczeniu zakładu karnego, a mianowicie: informowanie o kompetencjach urzędu pracy i innych instytucjach

315 Szczegółową charakterystykę Programu i opis praktycznej realizacji zawiera praca: I. Dybalska: Program aktywizacji zawodowej i społecznej skazanych jako aktywna forma pomocy postpenitencjarnej..., s. 121–139.

udzielających pomocy skazanym opuszczającym zakłady karne, wzbudzanie u skazanych motywacji do aktywności zawodowej i zaakceptowanie pracy jako środka do pozyskania źródeł utrzymania własnego i rodziny, zapoznanie skazanych z regulacjami prawnymi w sprawie zatrudnienia i bezrobocia, pomoc i doskonalenie umiejętności w pozyskiwaniu, sporządzaniu i kompletowaniu dokumentacji niezbędnej przy poszukiwaniu pracy, zatrudnieniu i ubieganiu się o świadczenia społeczne, kształcenie praktycznych umiejętności w samodzielnym, aktywnym poszukiwaniu pracy i pozyskiwaniu zatrudnienia, prowadzenie poradnictwa zawodowego dostosowanego do lokalnego rynku pracy, interwencyjne organizowanie kształcenia kursowego w zakresie przygotowania zawodowego dla skazanych o szczególnie niskich kwalifikacjach zwłaszcza obciążonych obowiązkiem alimentacyjnym. W ramach programu powołano więzienne kluby pracy. Podczas zajęć więźniowie nabywali umiejętności poszukiwania i uzyskiwania zatrudnienia. W 1996 roku rozpoczęto I edycję Programu. Objęto nim 2910 skazanych. W 1998 roku liczba ta wzrosła do 5085 skazanych, a przeprowadzono 166 szkoleń. W ramach szkoleń skazani ćwiczyli takie umiejętności jak pisanie życiorysu, listu motywacyjnego, korzystanie z ofert zawartych w prasie czy rozmowy z przyszłymi pracodawcami. Wydatnej pomocy udzielali pracownicy Rejonowych Urzędów Pracy. Niektóre programy obejmowały także problematykę przemocy w rodzinie, problemy alkoholowe.

Pomoc jest świadczona także przez organizacje i stowarzyszenia. Na szczególne podkreślenia zasługuje Stowarzyszenie Penitencjarne „Patronat”, do zakresu działania którego należy udzielanie pomocy skazanym w społecznej readaptacji po opuszczeniu zakładu karnego, a także pomocy rodzinom skazanych. Zakres tej pomocy obejmuje nie tylko pomoc materialną ale także poradnictwo prawne³¹⁶. Przedstawiciele Patronatu odwiedzają skazanych w zakładach karnych, zapoznając się równocześnie z warunkami panującymi w więzieniach. Jest to więc także pewien rodzaj kontroli społecznej. Prowadzą schroniska dla bezdomnych więźniów opuszczających zakłady karne. Przedstawiciele Patronatu zwracają się w sprawach więźniów do odpowiednich organów, przekładając wystąpienia lub wnioski dotyczące funkcjonowania zakładów karnych.

Nie można także pominąć działań Caritasu³¹⁷, czy Towarzystwa Pomocy im. Adama Chmielowskiego prowadzącego schroniska dla bezdomnych, w tym także więźniów³¹⁸.

316 Szerzej charakteryzują działalność Patronatu m.in.: R. Musidlowski: *Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności...*, s. 405; T. Szymanowski: *Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w Polsce po II wojnie światowej (w:) Zaradność społeczna z badań nad społecznymi inicjatywami w dziedzinie rozwiązywania problemów w Polsce lat osiemdziesiątych*, pr. zb. pod red. J. Kwaśniewskiego, R. Sobiecha, J. Zarzeckiej, Warszawa 1990, s. 127 i n.

317 Szerzej: J. Sikorski: *Duszpasterstwo więzienne Spojrzenie wstecz – rzeczywistość – perspektywy...*, s. 29–30.

318 Szerzej Zob.: T. Szymanowski: *Zakres pomocy świadczonej byłym więźniom w ostatnich latach...*, s. 281 oraz tego Autora: *Spoleczna, aksjologiczna i prawna problematyka udziału społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w Polsce...*, s. 107; W. Kozaczyńska: *Doświadczenia i wyniki opieki nad byłymi więźniami w schronisku dla bezdomnych im. BL. Brata Alberta (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce*, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987, s. 273–274.

Przy Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka istnieje Sekcja Bezpłatnych Porad Prawnych³¹⁹. Pracujący w niej prawnicy oraz wolontariusze (studenci prawa) udzielają informacji prawnych, informacji o adresach organizacji charytatywnych świadczących pomoc.

Skazani mogą także korzystać z pomocy społecznej tak jak wszyscy obywatele. W Ustawie o pomocy społecznej³²⁰ wśród przyczyn, które uzasadniają udzielenie pomocy wskazano trudności w przystosowaniu do życia po opuszczeniu zakładu karnego.

Model społecznej readaptacji skazanych określony przepisami kodeksu karnego wykonawczego opiera się na dwóch zasadach: upodmiotowienia skazanych i zbliżania warunków życia w zakładzie karnym do warunków życia na wolności.

Resocjalizacja, rozumiana jako zmiana postaw skazanego na społecznie pożądane stała się prawem skazanego. To skazany dorosły, bowiem skazani młodociani obligatoryjnie poddani są oddziaływaniom wychowawczym, decyduje czy chce zmienić swoje postępowanie i pobyt w więzieniu wykorzystać w tym celu. Administracja zakładu karnego oferuje skazanemu program oddziaływania. Efektem traktowania skazanego jako świadomego podmiotu wykonywania kary pozbawienia wolności jest umożliwienie mu aktywnego udziału w procesie tworzenia programu oddziaływania. Upodmiotowienie skazanego to także uznanie jego praw, a właściwie stworzenie warunków do korzystania z tych praw, skazany bowiem z momentem przekroczenia murów zakładu karnego nadal pozostaje obywatelem i może korzystać z wszelkich praw, które nie zostały ograniczone ustawą czy wyrokiem sądu. Skazany przebywając w zakładzie karnym, ma zagwarantowane nie tylko korzystanie z praw obywatelskich, przysługuje mu szereg praw z tytułu występowania w dwóch rolach użytkownika zakładu karnego oraz uczestnika postępowania wykonawczego. W celu wyegzekwowania przysługujących praw w gestii skazanego ustawodawca pozostawił szereg instrumentów prawnych a także zobligował pewne podmioty do czuwania nad przestrzeganiem praw skazanego. Upodmiotowienie skazanych przejawia się także w możliwości decydowania o warunkach odbywania kary. To skazany przez swoje zachowanie i postawę będzie decydował, w jakim typie zakładu karnego będzie odbywał karę pozbawienia wolności, a więc jaki będzie miał stopień swobody poruszania się po terenie zakładu karnego i poza jego terenem, jaki będzie zakres kontaktów z rodziną. Jest to efektem przyjęcia zasady wolnej progresji.

Realizacja założenia normalizacji życia w zakładzie karnym następuje poprzez umożliwienie skazanemu pełnienia takich ról społecznych, jakie będzie pełnił po

319 Szerzej zob.: Prawo do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych – raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (w:) Prawo do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych. Sprawozdanie z lustracji, Warszawa 1996, s. 5.

320 Ustawa z dnia 29 listopada 1990 r. Dz.U. 1998, nr 64, poz. 414.

opuszczeniu zakładu karnego. Mają temu służyć środki aktywizacji skazanych takie jak: praca, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe. Te środki są realizowane nie tylko na terenie zakładu karnego. Część skazanych, a więc ci, którzy odbywają karę w zakładzie typu półotwartego a szczególnie w zakładzie otwartym, może je realizować w warunkach wolnościowych. Normalizacja życia w zakładzie karnym to także kontakty ze światem poza jego murami, a szczególnie z rodziną. Służy temu prawo do korespondencji i widzeń oraz szeroko rozbudowany system zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego. Ważne miejsce w nowym modelu wykonywania kary pozbawienia wolności zajmuje przygotowanie skazanego do wolności. W tym celu przewidziano szereg istotnych rozwiązań jak: przepustka na załatwienie spraw związanych z mieszkaniem czy zatrudnieniem, kontakty z kuratorem oraz instytucjami i organizacjami, których celem jest udzielanie skazanym pomocy czy inne działania pomocowe.

ROLA KURATORÓW PENITENCJARNYCH W SPOŁECZNEJ READAPTACJI SKAZANYCH

*„Z chwilą zwolnienia więźnia rozpoczyna się
dla niego prawdziwe więzienie na wolności”*

J. H. Wichern¹

1. Geneza i początki instytucji kurateli penitencjarnej

Pierwsze dni pobytu skazanego na wolności są bardzo istotne, niejednokrotnie mogą zaważyć na dalszych jego losach. Znaczna grupa skazanych powraca do środowiska zdemoralizowanego. Jeżeli w momencie opuszczania zakładu karnego nie uzyska pomocy i wsparcia, istnieje duże prawdopodobieństwo wkroczenia ponownie w kolizję z prawem. Takie wsparcie i pomoc skazany może uzyskać od kuratora. Kurator bowiem, jak podkreśla T. Szymanowski², nie tylko kontroluje zachowanie podopiecznego, ale udziela mu niezbędnej pomocy i prowadzi oddziaływanie resocjalizacyjne.

Szybkość nawiązania kontaktu między skazanym a kuratorem jest szczególnie istotna dla skuteczności dozoru³ i społecznej readaptacji skazanych. Z kodeksu karnego wykonawczego (art. 169 § 2) wynika, że skazany w przypadku orzeczenia dozoru powinien nawiązać kontakt z kuratorem bezzwłocznie, a najpóźniej w ciągu 7 dni od powzięcia wiadomości o oddaniu go pod dozór. Skazani niezbyt chętnie zgłaszają się do kuratorów, a jeżeli nawet zgłoszą się sami, najczęściej następuje to po upływie ustawowo określonego terminu⁴. Ustawodawca (art. 172 § 1 kkw) zobowiązał także kuratorów do bezzwłocznego nawiązania kontaktu ze skazanymi⁵. Ten zapis, zdaniem T. Szymanowskiego⁶, zabezpiecza rzeczywiste rozpoczęcie dozoru w sytuacjach, gdy skazany ociąga się ze zgłoszeniem do kuratora.

1 Cytat za W. Czajka: Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych na karę pozbawienia wolności..., s. 91.

2 Patrz: T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 394.

3 Zob.: S. Paweła: Kodeks karny wykonawczy..., s. 370; T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 394.

4 Zob.: T. Karczewski: Kuratela sądowa w kontekście oczekiwań recydywistów penitencjarnych i możliwości kuratorów (w.): Więziennictwo nowe wyzwania ... s. 304.

5 Zob. B. Myrna: Instytucja kuratora sądowego w świetle kodyfikacji karnej z 1997 roku (w.): Nowa kodyfikacja prawa karnego, T.V, red. L. Bogunia, Wrocław 2000, s. 161.

6 Patrz: T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 401.

Następny problem, na który często zwracają uwagę kuratorzy, to informacje o skazanym. Kuratorzy w momencie pierwszego spotkania ze skazanym nie dysponują właściwie żadnymi informacjami o skazanym oraz o środowisku, do którego zamierza on powrócić, a przecież te dane są niezbędne przy obejmowaniu dozoru i pracy z podopiecznym. Informacje w aktach sądowych koncentrują się przede wszystkim na przestępstwie i okolicznościach z nim związanych. Od postępowania sądowego do momentu opuszczenia przez skazanego zakładu karnego upływa pewien okres, w wielu wypadkach dość długi. Część informacji dotyczących skazanego czy warunków środowiskowych ulega w tym czasie dezaktualizacji. Informacje zawarte w aktach zakładu karnego także są niepełne z punktu widzenia pracy kuratora ze skazanym. W tych aktach znajdują się przede wszystkim dane dotyczące zachowania skazanego w zakładzie karnym, a brak jest bądź występują w bardzo ograniczonym zakresie informacje o rodzinie, środowisku, do którego zamierza powrócić skazany. Praktycznie niezbędne do pracy z podopiecznym informacje kuratorzy muszą więc ustalić podczas pierwszego z nim spotkania. Informacje uzyskane wyłącznie od skazanych nie są, zdaniem kuratorów, w pełni wiarygodne. Skazani bardzo często przedstawiają siebie w korzystniejszym świetle, nie informują kuratora o pewnych zdarzeniach. Odnosząc się z pewną rezerwą do informacji pochodzących od skazanego, kuratorzy uznają za celowe ich weryfikację, powoduje to przesunięcie na pewien okres rozpoczęcie właściwej pracy ze skazanym.

Białostoccy kuratorzy zawodowi, pracując przez szereg lat z osobami warunkowo zwolnionymi z zakładów karnych, uznali za celowe aktywniejsze włączenie się w proces udzielania pomocy skazanym w społecznej readaptacji. Zdaniem kuratorów, ich udział w przygotowaniu skazanego do powrotu do społeczeństwa nie powinien ograniczać się tylko do okresu próby przy warunkowym zwolnieniu. Kuratorzy dostrzegają potrzebę włączenia się w ten proces także w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym. Pozwoli na to wypełnienie luki, jaka występuje od momentu opuszczenia zakładu karnego przez skazanego warunkowo zwolnionego do pierwszego spotkania z kuratorem.

Mając na uwadze te problemy, kuratorzy uznali, że najlepszym rozwiązaniem jest nawiązanie kontaktu ze skazanym w czasie jego pobytu w zakładzie karnym. Kurator podczas rozmowy ze skazanym w zakładzie karnym może zebrać istotne dla pracy z dozorowanym informacje, a następnie je skorygować w rozmowach ze służbą penitencjarną. Podczas spotkania ze skazanym oraz z wychowawcą kurator może ustalić zakres niezbędnej pomocy dla skazanego. Pozwoli to na podjęcie przez kuratora pewnych działań jeszcze przed opuszczeniem przez skazanego zakładu karnego, np. znalezienie miejsca w schronisku w przypadku, gdy skazany nie ma gdzie powrócić po opuszczeniu więzienia. Wówczas skazany będzie mógł korzystać z niezbędnej pomocy w pierwszych dniach po opuszczeniu więzienia, a więc w okresie, gdy jest ona mu najbardziej potrzebna.

Problemy te dostrzegają nie tylko białostoccy kuratorzy. Nawiązanie kontaktu przez kuratora ze skazanym jeszcze w czasie pobytu skazanego w zakładzie karnym, na tle instytucji nadzoru ochronnego, postulował S. Paweł⁷. Podobne propozycje w stosunku do skazanych warunkowo zwalnianych były kilkakrotnie podnieszone⁸. W 1994 roku Rzecznik Praw Obywatelskich wystąpił do Ministra Sprawiedliwości w sprawie zwiększenia efektywności pomocy postpenitencjarnej. Wśród przedstawionych propozycji znalazła się także propozycja wprowadzenia zasady, że jeżeli skazany ma być po zwolnieniu poddany dozorowi, kurator nawiązuje z nim kontakt jeszcze przed zwolnieniem⁹. Także w Raporcie o stanie więziennictwa¹⁰ podkreślono, że dozory byłyby “znacznie bardziej efektywne i odgrywały większą rolę w readaptowaniu społecznym skazanych, gdyby kuratorzy nawiązywali kontakt z personelem i podopiecznymi jeszcze przed ich zwolnieniem z zakładu karnego, gdyby mogli zawczasu zabiegać o zapewnienie zwalnianym niezbędnej pomocy socjalnej w miejscach planowanego zamieszkania oraz gdyby mieli możliwość włączenia się w reintegrowanie rodzin osób pozbawionych wolności”.

Potrzebę kontaktów kuratora ze skazanymi w zakładzie karnym uzasadniały także wcześniejsze doświadczenia białostockich kuratorów. Pierwsze inicjatywy dotyczące współpracy kuratorów zawodowych ze służbą więzienną w Rejonowym Areszcie Śledczym w Białymstoku, miały bowiem miejsce w końcu lat 60-tych¹¹. Współpraca trwała jednak krótko.

Ponownie kuratorzy nawiązali kontakt ze służbą penitencjarną w połowie lat 70-tych. Rozpoczęła je współpraca przy organizowaniu pomocy postpenitencjarnej. Następnym krokiem to udział wychowawców z zakładu karnego w szkoleniu kuratorów. W trakcie szkoleń funkcjonariusze służby więziennej zapoznawali kuratorów z problematyką wykonywania kary pozbawienia wolności, omawiając metody i środki oddziaływania wychowawczego prowadzonego w zakładzie karnym oraz główne czynniki utrudniające to oddziaływanie. Kuratorzy zaś byli zapraszani na posiedzenia sądu penitencjarnego. Po posiedzeniu sądu kuratorzy przeprowadzali rozmowy ze skazanymi, którzy zostali warunkowo zwolnieni. Celem rozmów było przygotowanie skazanego do okresu próby. Kuratorzy w rozmowach ze skazanymi omawiali istotę okresu próby oraz instytucji dozoru, koncentrując się szczególnie na konse-

7 Zob. S. Paweł: *Resocjalizacja recydywistów w systemie nadzoru ochronnego*, Warszawa 1977, s. 198.

8 Zob. wypowiedź J. Malca (w.): *Gazeta Prawnicza* 1979, nr 18, s. 11; B. Choruży, G. Szczygieł: *Rola kuratorów społecznych w procesie zapobiegania przestępczości, Patologia społeczna – zapobieganie* 1980, t. X, s. 66; J. Korecki: *Kara 25 lat pozbawienia wolności w Polsce...*, s. 198; J. Malec: *Adwokaci, pracownicy penitencjarni, prokuratorzy i sędziowie o sposobach zapobieżenia przeludnieniu jednostek penitencjarnych (w): Stan i węzłowe problemy więziennictwa polskiego, Część I, Biuletyn RPO*, Warszawa 1995, nr 28, s. 339.

9 Szerzej zob.: R. Musidlowski: *Sądowa kuratela dla dorosłych (w): Stan i węzłowe problemy więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO*, Warszawa 1998, nr 34, s. 328; *Sądowa kuratela dla dorosłych (w): Biuletyn RPO* 1998, nr 1, s. 109.

10 *Raport o stanie więziennictwa – perspektywy kontynuowania reform*, s. 58.

11 *Początki współpracy kuratorów ze służbą więzienną omawia M. Kokorzecka-Piber: Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej...*, s. 27–28.

kwencjach uchylania się od wykonywania nałożonych obowiązków czy uchylania się od kontaktów z kuratorem. Wskazywali, że kurator to nie tylko osoba, która kontroluje postępowanie skazanego warunkowo zwolnionego, a taki stereotyp funkcjonuje wśród części skazanych, ale także ma udzielać skazanemu pomocy w rozwiązywaniu problemów. Współpraca kuratorów ze służbą więzienną została przerwana w latach 80-tych¹².

Współpracę podjęto ponownie w 1989 roku. W tym roku z inicjatywy kuratorów powołano w Białymstoku Oddział Patronackiego Stowarzyszenia Penitencjarnego „Patronat”. Kuratorzy, członkowie Stowarzyszenia, w ramach działalności statutowej rozpoczęli pełnienie w Rejonowym Areszcie Śledczym w Białymstoku i w Ośrodku Zewnętrznym Aresztu Śledczego dyżurów. Podczas dyżurów kuratorzy przeprowadzali ze skazanymi rozmowy oraz udzielali skazanym, a także ich rodzinom, pomocy materialnej¹³. Skazani zwracali się do przedstawicieli „Patronatu” z problemami rodzinnymi. Prośby głównie dotyczyły pomocy w nawiązaniu kontaktu z rodziną. Skazani także zwracali się o pomoc w problemach dotyczących pobytu w zakładzie karnym, proszono o pomoc w skierowaniu do zatrudnienia czy interwencję w przypadku konfliktów ze służbą penitencjarną. Przedstawiciele „Patronatu” udzielali także poręczeń przy wnioskach o warunkowe zwolnienie¹⁴. W okresie 3 lat różnymi formami pomocy objęto 1200 skazanych¹⁵.

W oparciu o doświadczenia zdobyte podczas dyżurów w zakładzie karnym, a także podczas pobytów w latach 1993–1995 za granicą – w Anglii, Francji, Niemczech i Danii – oraz, wykorzystując rozwiązania funkcjonujące w państwach Europy Zachodniej, kuratorzy opracowali projekt modelu kurateli penitencjarnej.

Głównym założeniem jest włączenie się kuratorów, umownie określonych penitencjarnymi, w proces społecznej readaptacji skazanych. To działanie pojmowane jest jako proces długofalowy, rozpoczynający się jeszcze w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym. Zdaniem twórców projektu kurateli penitencjarnej powinien on obejmować wszystkich skazanych, nie tylko warunkowo zwalnianych. Skazani warunkowo zwolnieni mogą po opuszczeniu zakładu liczyć na pomoc kuratora, zwłaszcza że sądy bardzo często orzekają dozór przy warunkowym zwolnieniu. Osoby opuszczające zakłady karne po odbyciu całej orzeczonej kary praktycznie były „skazane na siebie”, a właśnie tym osobom w wielu wypad-

12 W tworzonych w latach osiemdziesiątych społecznych radach penitencjarnych uczestniczyli kuratorzy zawodowi pełniący dyżury w zakładach karnych, w czasie których przyjmowali prośby i skargi dotyczące wykonywania kar a także pomocy po opuszczeniu więzienia. Szerzej zob. R. Musidłowski: Społeczne rady penitencjarne, PPIK 1986, nr 9–10, s. 86–94. Na terenie woj. białostockiego rady te jednak nie działały. Zob. uwagi: M. Kokorzecka–Piber: Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej..., s. 29–30.

13 Zob.: K. Keller: Kuratela penitencjarna, (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, pr. zb. pod red. B. Hołysta i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996, s. 525; M. Kokorzecka–Piber: Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej..., s. 26 i n.

14 Szerzej działalność „Patronatu” na terenie zakładu karnego omawia M. Kokorzecka–Piber: Wprowadzenie do modelu kurateli..., s. 32–33.

15 Zob. M. Kokorzecka–Piber: Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej..., s. 31.

kach pomoc była szczególnie potrzebna. Świadomie użyłam czasu przeszłego, bowiem w nowym kodeksie karnym wykonawczym ustawodawca stwarza możliwość orzeczenia dozoru na „życzenie” skazanego. Z art. 167 § 1 kkw wynika, że skazany przed zwolnieniem z zakładu karnego może zwrócić się do sądu penitencjarnego o zastosowanie względem niego dozoru sądowego kuratora zawodowego.

Praca kuratorów penitencjarnych ze skazanymi rozpoczyna się w momencie przybycia skazanego do zakładu karnego. Wówczas działania kuratora koncentrują się na przygotowaniu skazanego do odbywania kary pozbawienia wolności. Przez okres pobytu skazanego w zakładzie karnym intensywność działań kuratora uzależniona jest od potrzeb skazanego. Szczególna rola przypada na okres przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego, który rozpoczyna się 6 miesięcy przed końcem kary lub przewidywanym warunkowym zwolnieniem i trwa do objęcia dozoru przez kuratora, a gdy dozór nie został orzeczony obejmuje także pomoc w pierwszym okresie po opuszczeniu przez skazanego zakładu karnego.

Działania kuratorów są ofertą pomocy dla skazanych. Decyzję, czy z tej oferty skorzystać, pozostawiono do uznania skazanego. To skazany decyduje, z jakim problemami chce zwrócić się do kuratora penitencjarnego i czy będzie utrzymywał kontakt z kuratorem.

Adresatem działań kuratora penitencjarnego jest nie tylko skazany, chociaż na pracy z nim przede wszystkim koncentrują się kuratorzy. Materiały zebrane przez kuratora penitencjarnego wykorzystywane są przez komisję penitencjarną, sąd penitencjarny i kuratorów obejmujących dozory przy warunkowym zwolnieniu¹⁶.

Projekt zyskał akceptację Prezesa Sądu Rejonowego w Białymstoku, Naczelnika Rejonowego Aresztu Śledczego w Białymstoku i Kuratora Wojewódzkiego. W 1993 roku delegowano dwóch kuratorów zawodowych dla dorosłych do Rejonowego Aresztu Śledczego w Białymstoku, a następnie na Oddział Zewnętrzny Rejonowego Aresztu Śledczego.

Umocowanie prawne znaleziono w Rozporządzeniu w sprawie kuratorów zawodowych¹⁷. Rozporządzeniem (§ 22 pkt 8) zobowiązano kuratorów zawodowych do współpracy ze służbą penitencjarną zakładów karnych. W § 26 cytowanego Rozporządzenia zaś czytamy, że „kurator zawodowy w celu realizacji swych obowiązków jest uprawniony do odwiedzania osób, których dotyczy postępowanie, w miejscu ich zamieszkania lub pobytu, w tym również w zakładzie karnym”.

Kurator penitencjarny jest delegowany do zakładu karnego, przez Prezesa Sądu Rejonowego na okres 6-ciu miesięcy. Okres ten może być za zgodą kuratora przedłużony. Kuratorzy pracujący w jednostkach penitencjarnych podlegają służbo-

16 Zob.: Zakres czynności kuratora zawodowego dla dorosłych na stanowisku kuratora penitencjarnego (w:) ABC kuratora penitencjarnego (doświadczenia z pracy kuratorów zawodowych), Białystok 2000, s. 40–41.

17 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 24 listopada 1986 roku, Dz. U. 1986, Nr 43, poz. 212.

wo Prezesowi Sądu Rejonowego, a merytorycznie Kuratorowi Okręgowemu dla dorosłych. Poza pracą w zakładzie karnym kuratorzy penitencjarni sprawują także dozory nad warunkowo zwolnionymi¹⁸.

Kuratorzy, którzy zostali delegowani do zakładu karnego, przed rozpoczęciem dyżurów uczestniczyli w szkoleniach z udziałem wychowawców i psychologów z zakładu karnego. Podczas szkoleń kuratorzy zapoznali się z zasadami wykonywania kary pozbawienia wolności, funkcjonowaniem zakładu karnego oraz z zadaniami służby więziennej¹⁹.

2. Zakres działania kuratorów penitencjarnych

2.1. Działania kuratorów penitencjarnych na rzecz skazanych

Zadania kuratorów penitencjarnych koncentrują się właściwie na trzech fazach odbywania kary pozbawienia wolności: przybycie skazanego do zakładu karnego, okres odbywania kary, przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego.

Okres rozpoczęcia odbywania kary pozbawienia wolności jest bardzo trudny dla skazanego. Skazany, szczególnie odbywający karę po raz pierwszy, przybywa do nowej rzeczywistości, nowego bardzo specyficznego świata, w którym będzie musiał przebywać przez pewien okres. Większość skazanych, nie poczuwając się do winy za popełnione czyny bądź uznając, że wymierzona kara jest zbyt surowa, nie akceptuje nowej sytuacji. Często rodzi to bunt, agresję w stosunku do służby więziennej. Właśnie w tym okresie istotna jest rola kuratora. Rozmowy z kuratorem w pierwszym okresie pobytu w zakładzie karnym mogą pomóc skazanym w przezwyciężaniu negatywnej postawy do służby więziennej. Kurator jako osoba z zewnątrz, nie utożsamiana przez skazanych ze służbą penitencjarną, w trakcie rozmowy ze skazanym może przygotować go do odbywania kary, zapoznając z nowymi warunkami, w których skazany będzie funkcjonował i omawiając zasadność obowiązków, którym musi się podporządkować.

Kuratorzy podczas rozmów ze skazanymi dostrzegli potrzebę wyjaśnienia istotnych kwestii dotyczących pobytu skazanego w zakładzie karnym. Część problemów, z którymi skazani zgłaszali się do kuratorów, wynikała bowiem z braku wiedzy skazanych o ich prawach i obowiązkach, zasadach odbywania kary czy trybu odwoływania się od decyzji administracji zakładu karnego. Skazany po przybyciu do zakładu karnego zostaje poinformowany o prawach i obowiązkach. Przekazane

18 Zob. M. Kokorzecka–Piber: Założenia, realizacja i perspektywy instytucji kuratora penitencjarnego, (w:) Model społecznej readaptacji skazanych, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999, s. 215–216 oraz tej Autorki: Organizacja pracy kuratora penitencjarnego i współdziałanie ze służbą penitencjarną (w:) ABC kuratora penitencjarnego..., s. 13–14.

19 Zob. M. Kokorzecka–Piber: Założenia instytucji „kuratora penitencjarnego” i warunki jej wprowadzania w Okręgu białostockim (w:) ABC kuratora penitencjarnego..., s. 10.

ustnie przez funkcjonariusza informacje skazanemu jest trudno przyswoić, zważywszy, że następuje to w bardzo trudnym dla niego momencie, momencie przekroczenia murów więzienia. Zdaniem kuratorów skazany powinien otrzymać niezbędne informacje dotyczące pobytu w zakładzie karnym w związanej formie pisemnej. Pozwoli to skazanemu na spokojne przeanalizowanie praw i obowiązków, co w przyszłości może zaowocować uniknięciem konfliktów.

Postulat kuratorów został zrealizowany. Białostocki Oddział Stowarzyszenia Penitencjarnego „Patronat” wspólnie z Rejonowym Aresztem Śledczym w Białymstoku wydał „Informator Więźnia”. W Informatorze zawarto szereg informacji istotnych dla skazanych przekraczających mury zakładu karnego, a dotyczących praw i obowiązków skazanego, przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności, trybu składania skarg i próśb, instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia, pomocy socjalnej. Część informacji dotyczy okresu opuszczania zakładu karnego, a więc warunków uzyskania pomocy postpenitencjarnej oraz pomocy świadczonej przez „Patronat”. Informator zawiera także adresy ośrodków i instytucji udzielających pomocy społecznej oraz adresy schronisk dla bezdomnych czy byłych więźniów.

W trakcie pobytu skazanego w zakładzie karnym kuratorzy pomagają skazanym w rozwiązywaniu wielu problemów. Problemy te najczęściej koncentrują się wokół dwóch zagadnień: rodziny i przyszłości po opuszczeniu zakładu karnego.

Skazani zwracają się do kuratora o pomoc w toczących się sprawach o rozwód, szczególnie w sytuacjach, gdy żona składa wnioski o rozwód, a skazany nie chce się z tym pogodzić, z problemami dotyczącymi opieki nad dziećmi czy pomocy dla rodziny, a także z problemami związanymi z zaległościami czynszowymi i grożącą eksmisją z mieszkania oraz z prośbami o pomoc w nawiązaniu kontaktów z najbliższymi.

Kuratorzy pomagają skazanym w odbudowie więzi rodzinnych, które zostały zerwane lub rozluźnione w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym, czy też znacznie wcześniej. W takich sytuacjach kurator prowadząc rozmowy z rodziną skazanego podejmuje próby skłonienia rodziny do odwiedzenia skazanego w zakładzie karnym, zainteresowania się jego losami. Zaś gdy rodzina nie zamierza przyjąć skazanego po opuszczeniu zakładu karnego, kurator może odpowiednio przygotować skazanego na taką sytuację, zarówno psychicznie jak i poszukując miejsca w schronisku czy w domu opieki. Kontakty z rodziną skazanego pozwalają kuratorowi na ocenę środowiska, do którego powróci skazany. Nie jest to bez znaczenia, bowiem to środowisko rodzinne swoimi, często specyficznymi normami, oddziałuje na zwolnionego, nie zawsze zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami.

Sprawy dotyczące przyszłości po opuszczeniu zakładu karnego koncentrują się przede wszystkim wokół problemów mieszkaniowych, perspektywy znalezienia pracy. Kuratorzy pomagają skazanym w dochodzeniu praw do mieszkania w sytu-

acji, gdy rodzina podejmuje czynności zmierzające do eksmisji skazanego, wskazują instytucje, do których skazany może się zgłosić po pomoc w uzyskaniu pracy czy uzyskaniu zasiłku po opuszczeniu zakładu karnego.

Należy podkreślić, iż kuratorzy starają się nie rozwiązywać za skazanymi problemów, lecz wskazują, jak je rozwiązywać. Załatwianie spraw za skazanego nie jest najlepszym rozwiązaniem, wzmacnia bowiem postawę roszczeniową²⁰. Skazanego w zakładzie karnym należy nauczyć rozwiązywania problemów, bo to pomoże mu funkcjonować na wolności bez wchodzenia w konflikt z prawem.

Często skazani zgłaszają się do kuratora na rozmowy, bo jest on dla nich reprezentantem świata poza murami więzienia, z którym można porozmawiać, poskarżyć się na służbę więzienną, bo np. odmówiła przepustki. Także te z pozoru błahe rozmowy są bardzo istotne dla obu stron. Kuratorom pozwalają na poznanie osobowości skazanego, a w przypadku skazanych często łagodzą stresy wynikające z pobytu skazanego w zakładzie karnym. W wielu przypadkach kuratorzy po takich rozmowach są mediatorami pomiędzy skazanym a personelem penitencjarnym²¹.

Zważywszy na wzrastający systematycznie udział w populacji skazanych osób uzależnionych od alkoholu bądź środków psychotropowych, kuratorzy prowadzą także rozmowy o konsekwencjach uzależnień, wskazują możliwości podjęcia leczenia.

Szczególnie istotne są zadania w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Z nowego kodeksu karnego wykonawczego (art. 164 § 1 i 2) wynika, że okres do 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem lub przed końcem kary, za zgodą skazanego, wykorzystuje się na przygotowanie go do życia na wolności. W tym okresie realizowany jest program zwolnieniowy²². Program ten obejmuje:

- pomoc w rozwiązywaniu problemów osobistych skazanego,
- doradztwo pedagogiczne w sprawach rodzinnych i socjalno-bytowych,
- określenie potrzeb skazanego w zakresie pomocy postpenitencjarnej,
- analizowanie przewidywanych trudności adaptacyjnych osadzonych po opuszczeniu zakładu karnego oraz opracowywanie sposobów ich przezwyciężania i udzielania stosownej pomocy w tym zakresie,
- nawiązywanie kontaktów z instytucjami i organizacjami zajmującymi się zapewnieniem skazanemu godziwego „startu wolnościowego”²³.

20 Zob. szerzej: R. Pomianowski: Niektóre implikacje teorii wyuczonej bezradności do pracy penitencjarnej – potrzebie profesjonalizacji wykonywania kary pozbawienia wolności..., s. 27 i n.; H. Wantuła: Kara pozbawienia wolności w praktyce i ocenie społecznej..., s. 30; M. Kokorzecka-Piber: Założenia, realizacja i perspektywy instytucji kuratora penitencjarnego..., s. 217–218.

21 M. Dudar: Współpraca kadry penitencjarnej z kuratorem penitencjarnym w ZK AŚ w Białymstoku, (w:) Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji..., s. 58–59.

22 Takiego określenia użyto w Zakresie czynności kuratora zawodowego dla dorosłych na stanowisku kuratora penitencjarnego. Zob. ABC Kuratora penitencjarnego, Białystok 2000, s. 40–41.

23 K. Keller: Kuratela penitencjarna..., s. 525; T. Gałań: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji (w:) Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji..., s. 49.

Po skierowaniu skazanego przez komisję penitencjarną do udziału w programie zwolnieniowym kurator zapoznaje się z aktami osobowymi więźnia oraz programem indywidualnego oddziaływania, gdy skazany odbywa karę w systemie programowego oddziaływania. Kurator przeprowadza także rozmowy z rodziną skazanego w celu ustalenia do jakiego środowiska powróci skazany po opuszczeniu zakładu karnego oraz gdzie będzie przebywał podczas przepustek. Następnie wspólnie ze skazanym kurator opracowuje indywidualny program zwolnieniowy.

W trakcie realizacji programu zwolnieniowego skazany zobowiązuje się do utrzymywania systematycznego kontaktu z kuratorem penitencjarnym. Podczas spotkań omawiane są trudności, na które napotyka skazany w trakcie realizacji programu zwolnieniowego oraz ustala się sposoby ich rozwiązania.

Jednym z elementów realizacji programu zwolnieniowego są przepustki (art. 165 kkw). Kurator penitencjarny informuje wychowawcę o środowisku, do którego zamierza powrócić skazany po otrzymaniu przepustki, a także, po uzgodnieniu ze skazanym, o planowanym przebiegu przepustki. Skazany na okres pobytu na przepustce otrzymuje określone zadania np. kontakt z biurem pracy w celu ustalenia, czy znajdzie zatrudnienie. Po powrocie skazanego z przepustki kurator omawia z nim jej przebieg, oceniane są trudności, z którymi skazany spotkał się po opuszczeniu zakładu karnego, oceniane jest także wykonanie przez skazanego zadania, które otrzymał.

Nie każdy skazany otrzymuje przepustkę. W takiej sytuacji kurator analizuje ze skazanym przyczyny odmowy. Gdy skazany nie może się pogodzić z odmową udzielenia przepustki istotne mogą okazać się rozmowy relaksacyjne, które ze skazanym przeprowadza kurator. W wielu przypadkach pozwalają one rozładować stres i napięcie spowodowane odmową udzielenia przepustki.

Kuratorzy jako osoby godne zaufania odbierają skazanych, którzy nie mają rodziny bądź gdy rodzina nie wyraża chęci na odebranie skazanego, na 30-godz. widzenia bez dozoru poza obrębem zakładu karnego. Wówczas skazani udają się do schroniska prowadzonego przez „Patronat”²⁴.

Okres przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego wykorzystywany jest także na przygotowanie skazanego do okresu próby i objęcia go dozorem przy warunkowym zwolnieniu. Kurator omawia ze skazanym istotę dozoru, rygory wynikające z okresu próby przy warunkowym zwolnieniu, a szczególnie konsekwencje uchylania się od kontaktów z kuratorem sprawującym dozór oraz konsekwencje wynikające z nie wypełniania orzeczonych przez sąd penitencjarny obowiązków.

Istotne jest także przygotowanie rodziny na powrót skazanego, szczególnie przy warunkowym zwolnieniu, nawet wówczas, gdy rodzina oczekuje na jego

24 T. Gałań Kurator penitencjarny – wstęp do probacji..., s. 49.

powrót. Kurator podczas spotkań z rodziną skazanego wyjaśnia na jakich zasadach skazany opuszcza zakład karny, przedstawia założenie tej instytucji, warunki okresu próby i konsekwencje ich niewypełnienia oraz wskazuje na potrzebę kontaktów rodziny z kuratorem sprawującym dozór. Często bowiem rodzina w źle pojętej solidarności ze skazanym czy w obawie przed odwołaniem warunkowego zwolnienia nie informuje kuratora o zachowaniu podopiecznego, np. o nadużywaniu alkoholu. Powiadomienie kuratora o niewłaściwym zachowaniu skazanego nie jest równoznaczne z odwołaniem warunkowego zwolnienia czy złożeniem takiego wniosku przez kuratora, może jedynie pomóc kuratorowi w pracy ze skazanym. Te problemy kurator wyjaśnia rodzinie skazanego podczas spotkań.

Również w tym okresie kurator podejmuje działania w celu zorganizowania pomocy postpenitencjarnej²⁵. Ustala w trakcie rozmów ze skazanym a także z jego rodziną potrzeby skazanego w tym zakresie. Po ustaleniu, jaki rodzaj pomocy jest niezbędny, kurator nawiązuje kontakt z instytucjami i organizacjami świadczącymi pomoc w celu ustalenia form realizacji programu pomocy postpenitencjarnej tak, by skazany w momencie opuszczenia zakładu karnego mógł jak najszybciej korzystać z niezbędnej pomocy.

2.2. Współpraca kuratorów penitencjarnych z wychowawcami

Kurator pracuje nie tylko ze skazanym. Pewne działania kuratora służą także służbie więziennej. Kurator gromadzi, w oparciu o wywiad środowiskowy i rozmowy ze skazanym a także z jego rodziną, dane dotyczące skazanego oraz jego kontaktów z rodziną. Ten materiał jest istotnym źródłem informacji o skazanym przy ustalaniu indywidualnego programu oddziaływań, zwłaszcza że jednym z elementów programu jest zakres i sposób kontaktów skazanego z rodziną. Kurator może także znając skazanego oraz środowisko, do którego skazany planuje powrót po opuszczeniu zakładu karnego czy też zamierza przebywać w okresie przepustek, ocenić realność zamierzeń skazanego.

Zebrane przez kuratora informacje o skazanym i jego relacjach z rodziną są istotne także przy podejmowaniu przez dyrektora zakładu karnego decyzji o udzieleniu przepustki systemowej lub nagrodowej oraz dla wychowawcy, który występuje z wnioskiem o taką przepustkę.

Kurator bierze udział z głosem doradczym w posiedzeniach komisji penitencjarnej. Podczas posiedzenia przedstawia uwagi do programu zwolnieniowego. Uczestniczy także w posiedzeniach komisji w sprawie o wystąpienie z wnioskiem o warunkowe zwolnienie. Wówczas przedstawia ocenę przebiegu realizacji zadań programu zwolnieniowego oraz spostrzeżenia dotyczące środowiska, do którego zamierza powrócić skazany.

25 Zob. szerzej: G. B. Szczygiel: Przygotowanie skazanych do opuszczenia zakładu karnego (na przykładzie białostockiego modelu kurateli penitencjarnej), PWP 2001, nr 31, s. 68.

2.3. Działania kuratorów penitencjarnych na rzecz sądu penitencjarnego

Informacje dotyczące skazanego zebrane przez kuratora penitencjarnego są także przydatne dla sądu penitencjarnego orzekającego w postępowaniu o warunkowe zwolnienie czy o przerwę w odbywaniu kary.

Uwzględniając kryteria, w oparciu o które formułowana jest prognoza przy orzekaniu o warunkowym zwolnieniu, a mianowicie postawa skazanego, jego właściwości i warunki osobiste, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa, okoliczności jego popełnienia oraz zachowanie po popełnieniu przestępstwa i w czasie odbywania kary (art. 77 § 1 kk), sądowi niezbędna jest obszerna informacja dotycząca nie tylko okresu pobytu skazanego w zakładzie karnym. Analiza postawy skazanego, jak podkreśla J. Wąsik, „... zmusza do głębszego i wszechstronniejszego badania przejawów zewnętrznego zachowania się jak i wewnętrznych przeżyć, w jakiś sposób uzewnętrznionych, do całego szeregu zjawisk. Będzie to między innymi stosunek do rodziny, grupy środowiskowej, zatrudnienia, zawodu, dotychczasowego trybu życia, do popełnionego przestępstwa, wyroku, wykonania kary, do przeszłości...”²⁶. Administracja zakładu karnego może przedstawić tylko informacje dotyczące pobytu skazanego w zakładzie karnym, a więc dotyczące przestrzegania przez skazanego regulaminu, stosunku do funkcjonariuszy, kar i nagród otrzymanych przez skazanego, wywiązywania się przez skazanego z obowiązku pracy, sposobu wykorzystania wolnego czasu oraz ocenę aktywności w zajęciach kulturalno-oświatowych. Kontakty administracji zakładu karnego z rodziną skazanego są ograniczone, a jeżeli do nich dochodzi, to miejscem jest zakład karny, trudno więc o właściwe poznanie środowiska, w którym przebywał i do którego powróci skazany. Należy pamiętać, że pozycja kuratora jest inna niż wychowawcy, kurator nie jest postrzegany przez skazanych, a także ich rodziny, jako podmiot wykonujący karę. Stosunek skazanych do kuratora jest otwarty, co pozwala na szczere rozmowy. Kurator ma także większe możliwości poznania środowiska, do którego powraca skazany, poprzez kontakt z jego rodziną w jej miejscu zamieszkania²⁷. W oparciu o zebrane podczas rozmów ze skazanym, a także kontaktów z jego rodziną informacje kurator przygotowuje dla sądu ankietę osobopoznawczą. Ankieta zawiera informacje o skazanym, jego sytuacji materialnej, planach zawodowych, stosunku do popełnionego przestępstwa, przyczynach wejścia w konflikt z prawem, ocenę realizacji zamierzeń na okres po opuszczeniu zakładu karnego, wywiad środowiskowy oraz opis i ocenę realizacji programu zwolnieniowego, diagnozę środowiskową, sugestie co do celowości orzeczenia dozoru, propozycje ewentualnych obowiązków oraz indywidualną prognozę zwolnieniową²⁸.

26 J. Wąsik: O konieczności dalszego doskonalenia instytucji warunkowego zwolnienia, WPP 1982, nr 1, s. 81.

27 Szerzej: G. B. Szczygieł: O nowy model kurateli na tle instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia (w:) Z problematyki prawa karnego, red. P. Hofmański, Białystok 1994, s. 184–185.

28 Zob. M. Grygoruk, M. Pankowiec: Rola i zadania kuratora penitencjarnego w postępowaniu przed sądem penitencjarnym (w:) ABC kuratora penitencjarnego..., s. 23.

Sąd, orzekając o warunkowym przedterminowym zwolnieniu, może nałożyć na skazanego obowiązek na okres próby. Już w 1954 roku na posiedzeniu Europejskiej Grupy Konsultacyjnej Narodów Zjednoczonych do spraw zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami w Genewie zwrócono uwagę, iż obowiązki powinny być adekwatne do stopnia demoralizacji i resocjalizacji oraz sytuacji, w jakiej znajdzie się skazany po opuszczeniu zakładu karnego²⁹. Do tych zasad należy dodać następną, a mianowicie, iż obowiązki orzekane przy warunkowym zwolnieniu powinny ułatwiać szybsze przystosowanie jednostki do życia w społeczeństwie, a nie stanowić dodatkowej dolegliwości w okresie próby. Te warunki będą spełnione, gdy przy orzekaniu obowiązków zostanie uwzględniana sytuacja, w jakiej znajdzie się skazany po opuszczeniu zakładu karnego. Informacje dotyczące sytuacji skazanego może przedstawić sądowi kurator penitencjarny. Kurator po rozmowach ze skazanym, jego rodziną a także kontaktach z Rejonowym Biurem Pracy, organizacjami i instytucjami o charakterze leczniczo–terapeutycznym (lecznictwo odwykowe, grupy AA, kluby abstynentów, poradnictwo zdrowia psychicznego) może realnie ocenić, które obowiązki będzie mógł skazany wykonać, a których nie należy orzekać, bowiem ich realizacja jest skazana na niepowodzenie i to z przyczyn niezależnych od skazanego.

Kurator uczestniczy w postępowaniu w sprawach o warunkowe zwolnienie, gdy składał wniosek. Wówczas może uzupełnić złożony wniosek. W pozostałych wypadkach jest zapraszany na posiedzenie. Podczas posiedzenia przedstawia opinię o skazanym i uwagi dotyczące prognozy readaptacyjnej.

W przypadku postępowania o udzielenie przerwy w odbywaniu kary, szczególnie gdy skazany wskazuje we wniosku na względy rodzinne lub osobiste, także istotny jest udział kuratora. Jak podkreśla się w doktrynie³⁰, sąd musi ocenić czy przesłanki wskazane we wniosku, są na tyle ważkie, iż zasługują na uwzględnienie. Kurator, który ma kontakt ze skazanym a także z jego rodziną, może zweryfikować informacje podane przez skazanego we wniosku o udzielenie przerwy. Będzie to istotną pomocą dla sądu przy podejmowaniu decyzji.

2.4. Współpraca kuratora penitencjarnego z kuratorami zawodowymi obejmującymi dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi

Kurator penitencjarny przygotowuje ankietę osobopoznawczą dla kuratora obejmującego dozór. Ankieta jest sporządzana w oparciu o informacje zbierane w trakcie pobytu skazanego w zakładzie karnym, a więc w oparciu o dokumentację administracji zakładu karnego, obserwację skazanego i rozmowy ze skazanym, a

29 Patrz: A. Tobis: *Zasady orzekania w sprawach o warunkowe zwolnienie*, Warszawa 1972, s. 161.

30 T. Szymanowski (w.): T. Szymanowski. Z. Świda: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 350–351.

także z jego rodziną, często w jej miejscu zamieszkania. W ankiecie³¹ zawarte są więc informacje dotyczące rodziny skazanego i jej warunków materialnych, kontaktów skazanego z rodziną i innymi osobami oraz adresy tych osób, informacje o przebiegu pracy zawodowej skazanego przed osadzeniem, warunkach zdrowotnych skazanego oraz uzależnieniach i zaburzeniach osobowości. W ankiecie istotne miejsce zajmują plany wolnościowe skazanego, a więc zamierzenia skazanego dotyczące życia rodzinnego i planów zawodowych, potrzeby w zakresie pomocy postpenitencjarnej oraz oczekiwania w stosunku do kuratora obejmującego dozór. Kurator penitencjarny w ankiecie przedstawia także własną ocenę planów wolnościowych i zamierzeń skazanego, wskazuje przewidywane trudności i propozycje ich rozwiązań oraz sugestie dotyczące prowadzenia dozoru.

Materiał zawierający tak istotne informacje z całą pewnością ułatwi kuratorowi nawiązanie pierwszego kontaktu ze skazanym. Kurator, idąc na pierwszą rozmowę ze skazanym, może się właściwie do niej przygotować. Nie traci czasu na zbieranie informacji o skazanym, a więc pierwszy kontakt skazanego z kuratorem może nastąpić już w zakładzie karnym i kurator będzie do rozmowy ze skazanym przygotowany. Pierwszy kontakt z przyszłym podopiecznym jest bardzo istotny, w wielu wypadkach rzutuje na dalsze kontakty.

Kurator penitencjarny ustala także z kuratorem zawodowym sposób nawiązania kontaktu kuratora ze skazanym jeszcze w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym. Często na życzenie skazanego kurator penitencjarny uczestniczy w pierwszej rozmowie skazanego z kuratorem, który będzie sprawował dozór.

3. Postawy prawne funkcjonowania kurateli penitencjarnej

Scharakteryzowana praktyka zrodziła się i rozwijała w okresie obowiązywania kodeksu karnego wykonawczego z 1969 roku. Wejście w życie nowych kodyfikacji rodzi pytanie, czy w nowym systemie prawa karnego wykonawczego jest miejsce dla takich działań. W kodeksie karnym wykonawczym z 1997 roku nie wyodrębniono funkcji kuratora penitencjarnego, ale można wskazać umocowania dla prowadzenia takich działań, jakie podejmowane są przez kuratora penitencjarnego.

Przechodząc do wskazania przepisów kodeksu karnego wykonawczego, które stanowią podstawę dla takich działań, na wstępie należy zaznaczyć, iż pozycja sądowego kuratora zawodowego w świetle przepisów nowego kodeksu karnego wykonawczego uległa istotnej zmianie. Wzrosła nie tylko ilość zadań, ale także ranga i rola sądowych kuratorów zawodowych w systemie sprawiedliwości kar-

³¹ Wzór ankiety osobopoznawczej znajduje się (w:) ABC Kuratora penitencjarnego..., s. 45–46. Zob. także: T. Gałań: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji..., s. 47; I. Szykuła: Współpraca kuratora penitencjarnego z kuratorami zawodowymi sądu rejonowego (w:) ABC kuratora..., s. 17–21.

nej³². O randze kuratorów sądowych świadczy także uregulowanie w sposób kompleksowy w akcie o randze ustawy szeregu kwestii jak: organizacja kuratorskiej służby sądowej, zakres obowiązków oraz status kuratorów sądowych. Pomijając szczegółową analizę Ustawy o kuratorach sądowych³³, należy wskazać na art. 1 tejże Ustawy jako istotny dla niniejszych rozważań. W tym przepisie podkreślono, że kuratorzy sądowi realizują określone przez prawo zadania o charakterze wychowawczo–resocjalizacyjnym. Zaś z art. 3 wynika, że kuratorzy sądowi wykonują swoje zadania także na terenie zakładów karnych. Oba przepisy stanowią więc podstawę do działań kuratorów penitencjarnych w zakładzie karnym, działań wspomagających wychowawców w ich pracy ze skazanymi, a przede wszystkim w udzielaniu skazanym pomocy w powrocie do społeczeństwa.

Przechodząc na grunt kodeksu karnego wykonawczego, należy podkreślić, że sądowy kurator zawodowy uzyskał rangę organu wykonującego orzeczenia (art. 2 pkt 6 kkw).

Kurator sądowy uzyskał także istotne uprawnienia w postępowaniu incydentalnym, które jak podkreślono w Uzasadnieniu do rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego³⁴, mają przyczynić się „do podniesienia autorytetu kuratora w toku wykonywania dozoru nad warunkowo zwolnionymi”.

Sądowy kurator zawodowy może wszcząć postępowanie w przedmiocie warunkowego zwolnienia czy udzielenia przerwy w karze, składając wniosek o warunkowe zwolnienie (art. 161 § 2 kkw) czy wniosek o przerwę w wykonywaniu kary (art. 173 § 2 pkt 3 kkw).

W literaturze reprezentowany jest pogląd³⁵, iż kurator powinien korzystać z uprawnienia do składania wniosku przede wszystkim w sytuacji, której dotyczy art. 164 i 165 § 3 kkw, a więc gdy skazany nawiązał kontakt z kuratorem w okresie przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem. Wydaje się, że nic nie stoi na przeszkodzie, gdy kontakt ten zostanie nawiązany znacznie wcześniej; gdy kurator spotyka się ze skazanym w trakcie wykonywania kary, nie tylko w okresie przewidzianym w art. 164 kkw. Wówczas kurator będzie dysponował istotnym zasobem wiedzy o skazanym, o jego rodzinie czy środowisku, do którego zamierza skazany powrócić po opuszczeniu zakładu karnego. W trakcie wielokrotnych rozmów ze skazanym pozna zamierzenia i plany skazanego i może je skonfrontować z informacjami od rodziny i ocenić realność ich wykonania. Ustalając wspólnie ze skazanym program zwolnieniowy, a następnie udzielając skazanemu pomocy w jego realizacji,

32 Szerzej zob.: T. Szymanowski: Podstawy prawne i problemy funkcjonowania kurateli w Polsce (w:) *Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy*, Warszawa 2001, s. 71.

33 Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, Dz. U. nr 98, poz. 107.

34 Nowe kodeksy karne – z 1997 roku z uzasadnieniami, Warszawa 1998, s. 560.

35 Zob. K. Postulski (w:) Z. Hołda, K. Postulski: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 369; S. Paweła: *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 369.

a także kontrolując w pewnym stopniu realizację tego programu kurator dysponuje istotnym materiałem o skazanym. Pozwoli to kuratorowi na właściwie przygotowanie wniosku o warunkowe zwolnienie, a także przedstawienie sugestii dotyczących orzeczenia dozoru czy wyznaczenia obowiązków. Taki wniosek uzupełniony opinią zakładu karnego będzie dla sądu cennym źródłem informacji i pozwoli na podjęcie właściwej decyzji w przedmiocie warunkowego zwolnienia; zważywszy, że sąd w postępowaniu o warunkowe zwolnienie analizuje szereg przesłanek odnoszących się nie tylko do okresu pobytu skazanego w zakładzie karnym.

Także w przypadku postępowania o udzielenie przerwy w odbywaniu kary wnioski – zwłaszcza, że podstawą udzielenia przerwy mogą być względy rodzinne, zdrowotne lub osobiste (art. 153 § 2 kkw) – sporządzane przez kuratora, który przez okres pobytu skazanego w zakładzie karnym spotykał się ze skazanym, a także z jego rodziną będą zawierały wiele ważkich informacji nie tylko o skazanym, ale także o jego zamierzeniach oraz ocenę możliwości ich realizacji.

Gdy kurator złożył wniosek o warunkowe zwolnienie, może przedstawić swoje stanowisko na posiedzeniu sądu. Z art. 162 § 2 kkw wynika, że sąd powinien wysłuchać kuratora, jeżeli składał wniosek o warunkowe zwolnienie. W doktrynie przyjmuje się³⁶, iż „powinność” należy rozumieć jako obowiązek wysłuchania, jeżeli szczególne okoliczności nie stoją na przeszkodzie.

Celowe jest, nawet gdy kurator nie składał wniosku o warunkowe zwolnienie, umożliwienie kuratorowi przedstawienia opinii o skazanym, oczywiście gdy skazany kontaktował się z kuratorem w czasie odbywania kary. Wówczas informacje kuratora mogą uzupełnić opinię zakładu karnego o skazanym oraz być cenną wskazówką przy orzekaniu obowiązków.

Kurator ma także prawo zaskarżenia postanowienia odmawiającego udzielenia warunkowego zwolnienia (art. 162 § 2 kkw), gdy składał wniosek o warunkowe zwolnienie. W doktrynie to rozwiązanie spotkało się z negatywną oceną. Zdaniem K. Postulskiego³⁷ interesy skazanego są wystarczająco chronione przed nieuzasadnioną odmową udzielenia warunkowego zwolnienia przez uprawnienie do zaskarżenia postanowienia skazanego i prokuratora, by przyznawać organom postępowania wykonawczego prawo zaskarzania decyzji organu postępowania mającego wobec nich uprawnienia nadzorcze i pełniącego nadrzędną rolę w postępowaniu wykonawczym. Nie wydaje się celowe podzielenie tego stanowiska. Brak w nim pewnej konsekwencji. Skoro ustawodawca przyznał organom postępowania wykonawczego prawo złożenia wniosku o warunkowe zwolnienie, to logiczne jest, że te organy – a więc także kurator – powinny mieć prawo do obrony swego stanowiska, a więc zaskarżenia negatywnej decyzji sądu. W postępowaniu o warunkowe zwolnienie

36 Zob. K. Postulski (w:) Zb. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 371. W Słowniki poprawnej polszczyzny (Warszawa 1980, s. 557) czytamy, że powinien to „ma obowiązek (coś zrobić)”.

37 Zob. K. Postulski (w:) Zb. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 374.

sąd jest organem orzekającym, a nie organem nadzorczym, a odmowa udzielenia warunkowego zwolnienia nie jest decyzją wydaną w trybie nadzoru.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że kurator może być włączony w proces wykonywania kary pozbawienia wolności poprzez udział w komisji penitencjarnej. J. Śpiewak³⁸ taką możliwość dostrzega w redakcji art. 75 § 2 kkw, z którego wynika, że dyrektor do udziału w pracach komisji penitencjarnej może zapraszać osoby godne zaufania. Z całą pewnością kurator jest osobą godną zaufania.

Do zadań sądowego kuratora zawodowego należy organizowanie i prowadzenie działań mających na celu pomoc skazanemu w społecznej readaptacji (art. 173 § 1 kkw). To zadanie jest istotne, gdy popatrzymy na ten przepis w kontekście celu wykonywania kary pozbawienia wolności. Przecież celem kary jest społeczna readaptacja skazanych. Wydaje się, że zapis ten należy odczytać, iż kurator może i, należy dodać, powinien wspierać służbę penitencjarną w działaniach zmierzających do społecznej readaptacji skazanych i nie powinno być co do tego żadnych ograniczeń czasowych, powinno to następować przez cały okres odbywania przez skazanego kary pozbawienia wolności. Jest to pewnego rodzaju oferta dla skazanego, z której może korzystać. W uzasadnieniu tego stanowiska można wskazać także art. 38 § 2 kkw. Wynika z niego, że w wykonywaniu kary mogą współdziałać, wśród licznie wymienionych podmiotów, osoby godne zaufania, a więc także kurator³⁹.

W katalogu praw skazanego zapisano prawo do komunikowania się z właściwym kuratorem sądowym (art. 102 pkt 7 kkw). W doktrynie⁴⁰ pod pojęciem „komunikowanie się” przyjmuje się korespondencję, widzenia, rozmowy telefoniczne i korzystanie z innych środków łączności. Zważywszy, że ten zapis nie zawiera żadnych wskazań co do okresu odbywania kary, można wnosić, iż kontakt ten może być utrzymywany przez okres pobytu skazanego w zakładzie karnym, jeżeli skazany uznana, że jest mu potrzebny.

Należy także zwrócić uwagę na zapisy w Ustawie o kuratorach sądowych. W Ustawie podkreślono, że kurator ma prawo odwiedzania osób objętych postępowaniem w zakładzie karnym (art. 9).

Ustawodawca wyeksponował istotną rolę kuratora w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Przypomnijmy, iż za zgodą skazanego lub na mocy postanowienia sądu penitencjarnego o udzieleniu lub odmowie udzielenia warunkowego zwolnienia, okres do 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem lub przed wykonaniem kary stanowi czas niezbędny na przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu z zakładu karnego (art. 164 § 1 i 2 kkw). W tym okresie skazany nawiązuje kontakt z kuratorem. Kurator zaś ustala ze

38 Zob. J. Śpiewak: Rola kuratora sądowego w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w nowym kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1998 nr 18, s. 7.

39 Zob. J. Śpiewak: Rola kuratora sądowego w wykonywaniu kary pozbawienia wolności..., s. 7.

40 Por. Z. Hołda (w.): Z. Hołda, K. Postulski: Kodeks karny wykonawczy..., s. 269.

skazanym zakres niezbędnej pomocy w społecznej readaptacji i sposobu jej udzielania. Będzie to nie tylko pomoc materialna, ale, jak wskazuje T. Szymanowski⁴¹, udzielanie różnego rodzaju porad prawnych, wskazanie odpowiednich instytucji, do których skazany może się zgłosić, poradnictwo w rozwiązywaniu problemów osobistych. Jeżeli kurator wcześniej miał kontakt ze skazanym, ustalenie programu zwolnieniowego nie będzie stwarzać większych trudności. Kurator będzie orientował się w problemach skazanego a także środowiska, do którego skazany powróci, a szczególnie w stosunku rodziny do skazanego. Słusznie podkreśla S. Lelental, że „bez udziału kuratora wykonanie postanowienia sądu penitencjarnego w części dotyczącej przygotowania skazanego do życia po zwolnieniu staje się wręcz niemożliwe”⁴².

Do zadań kuratora, jak wynika z art. 41 i art. 173 § 2 pkt 6 kkw należy udzielać skazanym oraz ich rodzinom, w celu ułatwienia społecznej readaptacji, pomocy m.in. materialnej, medycznej, w znalezieniu pracy i mieszkania a także porad prawnych. W Rozporządzeniu w sprawie szczegółowych zasad i trybu udzielania pomocy osobom pozbawionym wolności, zwalnianym z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz ich rodzinom, a także pokrzywdzonym przestępstwem i ich rodzinom, jak również szczegółowych zasad i trybu tworzenia funduszu pomocy postpenitencjarnej oraz przeznaczania środków z tego funduszu na taką pomoc (§ 9 pkt 1) wynika, że sądowy kurator zawodowy w porozumieniu z administracją zakładu karnego lub aresztu śledczego oraz za zgodą i we współdziałaniu skazanego, w okresie, o którym mowa w art. 164 § 1 kkw, opracowuje program przewidywanych działań w zakresie pomocy niezbędnej dla skazanego oraz określa wysokość środków potrzebnych na realizację tego programu. Z cytowanego Rozporządzenia wynika, że kurator sądowy może wystąpić z wnioskiem o udzielenie pomocy. W celu właściwego wywiązania się z tych zadań, kurator powinien spotkać się kilkakrotnie ze skazanym a także z jego rodziną. Wówczas będzie mógł właściwie określić zakres niezbędnej pomocy skazanemu oraz ustalić, jakie instytucje mogą jej udzielić. Gdy robi to w okresie pobytu skazanego w zakładzie karnym, jest nadzieja, że skazany nie będzie oczekiwał na pomoc po opuszczeniu zakładu karnego. Uzyska pomoc w momencie opuszczania więzienia, a więc w okresie gdy ta pomoc jest mu najbardziej potrzebna.

W Uzasadnieniu rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego⁴³ podkreślono, że „właściwe przygotowanie skazanych do zwolnienia z zakładów karnych może wywierać istotny wpływ na efekty wykonania kary – może ją zwiększać albo przeciwnie – może ją niekiedy wręcz unicestwiać”. Praktyka, która wyk-

41 T. Szymanowski (w:) T. Szymanowski, W. Świda: Kodeks karny wykonawczy..., s. 383.

42 S. Lelental: Odroczone warunkowe zwolnienie na czas niezbędny na przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu z zakładu karnego (art. 164–165 kkw)..., s. 34.

43 Nowe kodeksy karne – 1997 r. z uzasadnieniami, Warszawa 1997, s. 560.

sztalciła się w okręgu białostockim, z całą pewnością wywiera pozytywny wpływ na efekty wykonania kary. Kurator penitencjarny udziela pomocy administracji zakładu karnego w przygotowaniu skazanego do wyjścia na wolność. W czasie pobytu skazanego w zakładzie karnym przygotowuje także rodzinę na jego powrót, zaś gdy rodzina nie oczekuje skazanego, organizuje pierwsze dni pobytu skazanego na wolności. Skazany, opuszczając zakład karny jest świadomy rygorów związanych z okresem próby i celów dozoru. Sąd penitencjarny otrzymuje bogaty materiał osobopoznawczy dotyczący skazanego ubiegającego się o warunkowe zwolnienie czy przerwę w odbywaniu kary a także ocenę jego zamierzeń na okres po opuszczeniu zakładu karnego oraz informacje o środowisku, do którego skazany zamierza powrócić po opuszczeniu zakładu karnego. Kurator obejmuje dozór nad osobą odpowiednio przygotowaną. Także kurator, dysponując przed objęciem dozoru szeregiem informacji o przyszłym podopiecznym oraz o problemach adaptacyjnych, może się właściwie przygotować do pracy ze skazanym⁴⁴.

44 .Por. M. Kokorzecka-Piber: Założenia instytucji „kuratora penitencjarnego” i warunki jej wprowadzania w Okręgu białostockim..., s.10–11.

ROZDZIAŁ VI

OPINIE BADANYCH SKAZANYCH, FUNKCJONARIUSZY SW I SĄDOWYCH KURATORÓW ZAWODOWYCH O WYBRANYCH CZYNNIKACH ODDZIAŁYWANIA ISTOTNYCH W READAPTACJI SKAZANYCH

*„Więzień pozostaje człowiekiem: człowiekiem
z zawieszoną na pewien czas wolnością”*

A. Peyrefitte¹

1. Cel i metoda badań

1.1. Cel badań

W nowym modelu wykonywania kary pozbawienia wolności celem postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej jest pomoc skazanym w powrocie do społeczeństwa i funkcjonowaniu w nim, respektując obowiązujące normy. Uznając bowiem podmiotowość skazanego, zrezygnowano z przymusowych oddziaływań, przedstawiając skazanemu ofertę oddziaływań, które mogą mu pomóc w powrocie do społeczeństwa pozostawiono skazanemu prawo decydowania czy z tej oferty będzie korzystał.

Nowy model wykonywania kary pozbawienia wolności funkcjonuje w praktyce od września 1998 roku, a więc ponad trzy lata. Z całą pewnością nie jest to okres pozwalający na dokonanie oceny efektywności nowych rozwiązań. Na takie oceny trzeba będzie poczekać jeszcze pewien czas. Jest to jednak okres, który pozwala na spojrzenie z pewnej perspektywy na funkcjonowanie nowych rozwiązań.

Istotna jest opinia tych osób, które na co dzień, w pracy ze skazani realizują założenia modelu wykonywania kary pozbawienia wolności, by pomóc skazanym w społecznej readaptacji, a więc wychowawców. Nie mniej ważna jest ocena i oczekiwania skazanych, bowiem instytucje prawa karnego wykonawczego mają tworzyć warunki dla ich społecznej readaptacji.

Ocenie poddano te elementy modelu wykonywania kary pozbawienia wolności, które są istotne w aspekcie społecznej readaptacji skazanych, a mianowicie:

1 A. Peyrefitte: Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością..., s. 324.

- system programowego oddziaływania, ze szczególnym uwzględnieniem elementów programu wskazanych przez ustawodawcę;
- środki aktywizacji skazanych;
- kontakty skazanych ze światem poza murami zakładu karnego;
- okres przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego.

W postępowaniu ze skazanymi w niektórych zakładach karnych wspomagają funkcjonariuszy kuratorzy penitencjarni. Kuratorzy penitencjarni, jak już wskazano, mają pomagać wychowawcom w pracy ze skazanymi, a przede wszystkim pomagać skazanym w powrocie do społeczeństwa i funkcjonowaniu w nim bez wchodzenia w konflikt z prawem. Czy to założenie jest realizowane, mogą ocenić wychowawcy i skazani, a także sądowi kuratorzy zawodowi, którzy obejmują dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi z zakładu karnego. Celem badań było ustalenie:

- jakie są oczekiwania skazanych, wychowawców i kuratorów zawodowych w stosunku do kuratorów penitencjarnych;
- czy informacje zebrane przez kuratorów penitencjarnych a dotyczące skazanego i jego środowiska są istotne przy podejmowaniu decyzji przez komisję penitencjarną;
- czy informacje zebrane przez kuratora penitencjarnego dotyczące skazanego i środowiska, do którego zamierza on powrócić, są przydatne przy nawiązywaniu przez sądowego kuratora obejmującego dozór kontaktu ze skazanym i w pracy ze skazanymi w okresie próby przy warunkowym zwolnieniu.

1.2. Metoda badań

Tak zakreślona problematyka badań wymaga wyodrębnienia trzech grup badawczych, a mianowicie funkcjonariuszy SW pracujących ze skazanymi, skazanych i sądowych kuratorów zawodowych sprawujących dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi.

Metodą badań była ankieta. Dla każdej grupy badawczej sporządzono ankietę. Ankieta skierowana do skazanych zawiera pytania dotyczące wybranych elementów wykonywania kary pozbawiania wolności i funkcjonowania instytucji kurateli penitencjarnej. Ankieta przeznaczona dla funkcjonariuszy zawierała pytania dotyczące elementów wykonywania kary pozbawienia wolności istotnych w płaszczyźnie społecznej readaptacji skazanych. Ponadto do funkcjonariuszy pracujących w zakładach karnych, w których dyżur pełnił kurator penitencjarny dołączono ankietę zawierającą pytania dotyczące instytucji kurateli penitencjarnej. Do sądowych kuratorów zawodowych wysłano ankietę zawierającą pytania dotyczące kontaktów sądowego kuratora zawodowego z kuratorem penitencjarnym.

Osoba, która otrzymała ankietę, mogła wybrać odpowiedzi ze wskazanych w ankiecie, przy poszczególnych pytaniach lub przedstawić swoją wersję odpowiedzi. Udział badanych był dobrowolny.

Badania ankietowe przeprowadzono na przełomie lat 1999/2000. Objęły one łącznie 1008 funkcjonariuszy Służby Więziennej. Ankiety skierowane do funkcjonariuszy rozesłano, za pośrednictwem Okręgowych Inspektoratów Służby Więziennej, do wszystkich zakładów karnych w Polsce. Wysłano 1413 ankiet. Otrzymano 1008 ankiet, co stanowi 71,33% wysłanych ankiet.

W okresie przeprowadzania badań kuratorzy penitencjarni pełnili dyżury w pięciu zakładach karnych, a mianowicie: w Zakładzie Karnym w Potulicach, w Zakładzie Karnym Nr 1 w Łodzi, w Zakładzie Karnym w Zabrze, w Areszcie Śledczym w Białymstoku, w Zakładzie Karnym w Białymstoku i w Zakładzie Karnym w Gdańsku–Przeróbce. W każdym z tych zakładów pełnił dyżur jeden kurator penitencjarny. Do funkcjonariuszy z tych zakładów karnych wysłano także ankietę zawierającą pytania dotyczące kurateli penitencjarnej.

Na te ankiety odpowiedziało 61 wychowawców w tym: z Zakładu Karnego w Potulicach – 17 wychowawców, z Zakładu Karnego Nr 1 w Łodzi – 10 wychowawców, z Zakładu Karnego w Zabrze – 11 wychowawców, z Aresztu Śledczego w Białymstoku – 11 wychowawców, z Zakładu Karnego w Białymstoku – 5 wychowawców, z Zakładu Karnego w Gdańsku–Przeróbce – 7 wychowawców

Druga grupa badawcza to skazani. W przypadku skazanych kryterium doboru było odbywanie kary w zakładzie karnym, w którym pełnił dyżur kurator penitencjarny, a więc wybrano wskazane wyżej zakłady karne. Ankiety skierowano do tych skazanych, którym do końca kary pozostał okres ok. 6 miesięcy lub okres ok. 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem. Ankieta dla tych skazanych składała się z dwóch części. Część pierwsza ankiety zawierała pytania dotyczące wybranych elementów wykonywania kary pozbawienia wolności, druga dotyczyła pracy kuratora penitencjarnego. Wysłano 1500 ankiet. Ankiety wypełniło łącznie 674 skazanych, co stanowi ok. 43% ogółu wysłanych ankiet. w tym z Zakładu Karnego w Potulicach – 163 skazanych, z Zakładu Karnego Nr 1 w Łodzi – 164 skazanych, z Zakładu Karnego w Zabrze – 125 skazanych, z Aresztu Śledczego w Białymstoku – 77 skazanych, z Zakładu Karnego w Białymstoku – 65 skazanych, z Zakładu Karnego w Gdańsku–Przeróbce – 80 skazanych.

Trzecia grupa badawcza to sądowi kuratorzy zawodowi. W przypadku sądowych kuratorów zawodowych wybrano te okręgi, na terenie których znajdowały się zakłady karne, w których pracowali kuratorzy penitencjarni i z których wybrano skazanych. Ankiety skierowano do kuratorów, którzy pełnią dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi. Wysłano 258 ankiet. Ankiety wypełniło 258 kuratorów, a więc wszyscy sądowi kuratorzy w tym: 61 kuratorów z okręgu gdań-

skiego, 38 kuratorów z okręgu łódzkiego, 39 kuratorów z okręgu białostockiego, 68 kuratorów z okręgu katowickiego, 52 kuratorów z okręgu bydgoskiego.

Zebrane dane poddano analizie statystycznej. Część danych liczbowych została przedstawiona w tablicach, część w formie zestawień².

1.3. Charakterystyka grup badawczych

Większość ankietowanych funkcjonariuszy to osoby pracujące w zakładach karnych w okresie istotnych przemian w więziennictwie i prac nad reformą polskiego prawa penitencjarnego. Od 1990 roku uległa istotnemu przeobrażeniu kadra penitencjarna³. Część funkcjonariuszy odeszła ze służby więziennej, przybywali nowi, otwarci na reformy

Z pośród 1008 funkcjonariuszy badanej populacji 1/3 pracuje w zakładzie karnym od 1 roku do 5 lat zaś staż pracy 1/4 badanych wynosi od 5 do 10 lat.

Także w populacji kuratorów

zawodowych przeważają osoby, które rozpoczęły pracę ze skazanymi w okresie intensywnych prac nad reformą systemu penitencjarnego. W grupie 258 kuratorów ponad 1/3 (37,20%) to osoby, których staż pracy jako sądowego kuratora zawodowego wynosi od 1 roku do 5 lat. Prawie 3 (20,54%) badanych pracuje ze skazanymi opuszczającymi zakłady karne przez okres od 5 do 10 lat. Tylko 13,55% badanych to osoby ze stażem pracy powyżej 20 lat.

Badaniami objęto 674 skazanych.

Tabela nr 1
Populacja badanych skazanych

Płeć	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	Lb	%
Kobiety	6	4,44	25	14,20	15	4,13	46	6,82
Mężczyźni	129	95,56	151	85,80	348	95,87	628	93,18
Ogółem	135	20,02	176	26,11	363	53,87	674	100,00

W badanej populacji było 46 kobiet i 628 mężczyzn. Kobiety stanowiły więc 6,82% badanych. Dane te nieco odbiegają od danych charakteryzujących populację

- Wstępne wyniki badań opublikowano: G. B. Szczygieł: Instytucja „kuratora penitencjarnego” w opinii skazanych, wychowawców i kuratorów zawodowych (Wstępne wyniki badań) (w:) *Więziennictwo nowe wyzwania...*, s. 318 i n. oraz tej Autorki: Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego w opinii funkcjonariuszy Służby Więziennej, PWP 2000, nr 27, s. 13.
- Zob. A. Szymanowska: Więźniowie i funkcjonariusze wobec norm obyczajowych i prawnych..., s. 14; J. Foster, G. Hughes, S. McEwan: Przełomowe zmiany organizacyjne polskiego więziennictwa, PWP 2000, nr 27, s. 76; M. Płatek: Współczesne zmiany w więziennictwie polskim (w:) *Prawa jednostki a prawo karne*, red M. P. Wędrychow-ski, Warszawa 1995, s. 93.

ogólnopolską. W populacji ogólnopolskiej, bowiem kobiety stanowiły tylko 1,87% skazanych. Z analizy danych statystycznych wynika, że na przestrzeni lat 1986 – 2000 udział kobiet w populacji skazanych odbywających karę pozbawienia wolności wahał się w granicach 3,59% – 1,87%⁴, wykazując tendencję malejącą. Łączone to jest z tendencją sądów do łagodniejszego traktowania kobiet⁵.

Wśród kobiet przeważały osoby pierwszy raz przebywające w zakładzie karnym. Stanowiły one 54,34% ogółu badanych kobiet. Młodocianych było 6 kobiet, co stanowi 13,04% populacji badanych kobiet. Liczną grupę stanowiły skazane recydywistki – aż 32,60% ogółu badanych kobiet. Wśród kobiet – recydywistek przeważają skazane przebywające w zakładzie karnym po raz drugi. Stanowiły one 66,66% populacji badanych kobiet. Większość badanych kobiet – recydywistek (40,00%) spędziła w zakładzie karnym do dwóch lat. Jedna z badanych spędziła w zakładzie karnym ponad 10 lat.

Większość kobiet przebywała w zakładzie karnym typu półotwartego. Stanowiły one 78,25% badanych. Trzy kobiety odbywały końcówkę kary w zakładzie karnym otwartym. W zakładzie karnym typu zamkniętego przebywało 15,21% badanych kobiet. Kobiety te odbywały karę za zabójstwo.

Grupa kobiet nie była zbyt liczna. W dalszych rozważaniach zrezygnowano więc z wyodrębnienia tej grupy. Przy analizie danych w przypadku zaistnienia istotnych odrębności wskazywano na nie.

Wśród mężczyzn najliczniejszą grupę stanowili skazani recydywiści – 55,41% ogółu badanych mężczyzn. Najmniej liczną skazani młodociani – 20,54% populacji badanych młodocianych. Skazani odbywający karę pozbawienia wolności po raz pierwszy stanowili prawie 1/4 ogółu badanych (24,04%).

W grupie mężczyzn recydywistów, w badanej populacji, przeważały osoby, które w zakładzie karnym przebywały po raz trzeci. Stanowiły one 39,08% badanych. Dla 27,58% badanych był to drugi pobyt w zakładzie karnym, a dla 1/4 badanych – trzeci pobyt. Recydywiści w zakładach karnych spędzają pewną część swego życia, nierzadko dość znaczną. Najliczniejszą grupę (20,70%) stanowili skazani, którzy w zakładzie karnym spędzili ok. 9 lat. Prawie 2 lata spędziło w zakładzie karnym 17,81% badanych, a około 4 lat – 16,37% badanych. Znaczną część życia, bo ponad 27 lat spędziło w zakładzie karnym 15 badanych.

Większość mężczyzn przebywała w zakładzie karnym typu półotwartego (66,44%). W zakładzie zamkniętym przebywało 21,97% badanych, a w otwartym 11,62% badanych.

4 Obliczenia na podstawie danych Ministerstwa Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej informacje o wykonywaniu kary pozbawienia wolności Zob. także: Analiza stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia ... (materiały niepublikowane) s. 1.

5 Szerzej: T. Szymanowski: Podstawowe kierunki rozwoju systemu penitencjarnego w Polsce..., s. 190.

W badanej populacji, uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, młodociani stanowili 20,02% badanych, osoby pierwszy raz przebywające w zakładzie karnym 26,11%, a recydywiści 53,87% badanych. Odnosząc te dane do ogólnej liczby skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w Polsce należy stwierdzić, że rozkład danych jest zbliżony. W 1999 roku w zakładach karnych przebywało 41.656 skazanych. W tej grupie młodociani stanowili 22,25% ogółu skazanych, a skazani odbywający karę pozbawienia wolności po raz pierwszy – 30,30%. Także w populacji ogólnopolskiej najliczniejszą grupę stanowili recydywiści, a mianowicie 47,44% ogółu skazanych⁶. W 2000 r. w zakładach karnych przebywało 48.521 skazanych. Młodociani stanowili 22,39% skazanych, pierwszy raz przebywający w zakładzie karnym 31,90%, zaś recydywiści – 46,65%⁷.

Tabela nr 2

Wiek badanych skazanych z uwzględnieniem podstawowych grup klasyfikacyjnych

Wiek	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Do 21 lat	46	34,07					46	6,83
21 –24	89	65,93					89	13,20
25 – 29			50	28,41	94	25,90	144	21,37
30 – 44			86	48,87	214	58,95	300	44,51
45 – 60			37	21,02	53	14,60	90	13,35
Pow. 60 lat			3	1,70	2	0,55	5	0,74
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W badanej populacji najliczniejszą grupę stanowili skazani w wieku 30–44 lata. Ci skazani stanowili 44,51% badanych. Liczna grupa (21,37%) to osoby w wieku 25–29 lat. Skazani powyżej 60 lat to tylko 0,74% badanych.

Rozkład danych w populacji ogólnopolskiej jest zbliżony. Skazani w wieku 30–44 lata stanowili 40,64% ogółu skazanych. Połowa populacji uwięzionych nie przekroczyła 32 roku życia. W zakładach karnych przebywa więc znaczna grupa osób młodych. Skazani powyżej 60 roku życia stanowią 0,6% ogółu skazanych przebywających w zakładach karnych⁸.

6 Obliczenia na podstawie danych ze Statystyki sądowej i penitencjarnej, Informacja statystyczna o działalności wymiaru sprawiedliwości w 1999 r. Statystyka sądowa i penitencjarna Część I Działalność sądów i jednostek penitencjarnych, Warszawa 2000, s. 702.

7 Obliczenia na podstawie danych z Informacji o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, s. 7.

8 Szerzej: A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski: Atlas przestępczości 2..., s. 109; Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000..., s. 13.

Tabela nr 3

Stan cywilny badanych skazanych z uwzględnieniem podstawowych grup klasyfikacyjnych

Stan cywilny	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Wolny	127	94,07	77	43,75	209	57,58	413	61,28
Żonaty	8	5,93	59	33,52	90	24,79	157	23,29
Rozwiedziony			35	19,89	56	15,43	91	13,50
Wdowiec			5	2,84	8	2,20	13	1,93
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Większość badanych to osoby nie pozostające w związku małżeńskim. Stano-
wiły one w badanej populacji 61,28% badanych. Osoby te przeważały zarówno w
grupie skazanych kobiet i mężczyzn. Uwzględniając poszczególne kategorie skaza-
nych najwięcej osób w stanie wolnym występowało w grupie skazanych młodocia-
nych, co znajduje uzasadnienie w wieku tej grupy. Przewaga osób w stanie wolnym
była znaczna w grupie skazanych recydywistów. W grupie recydywistów te osoby
stanowiły ponad połowę (57,58%) badanych, gdy wśród skazanych odbywających
karę po raz pierwszy 33,52% badanych. Prawie 1/4 badanej populacji to osoby roz-
wiedzione. W grupie pierwszy raz przebywających w zakładzie karnym stanowiły
one 19,89%, a w grupie recydywistów 15,43%. Również prawie 1/4 badanych to
osoby pozostające w związku małżeńskim. Najliczniejszą grupę (33,52%) stanowiły
one w grupie skazanych pierwszy raz odbywających karę.

Uwzględniając także inne badania⁹ można twierdzić, że okres pozbawienia
wolności jest zagrożeniem dla trwałości małżeństwa i rodziny. Osoby przebywające
w zakładach karnych mają trudności w nawiązaniu i utrzymaniu trwałych
związków.

Tabela nr 4

Popelnione przez badanych skazanych przestępstwa

Popelnione przestępstwo	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Zabójstwo	6	4,44	44	25,00	18	4,96	68	10,09
Udział w bójce	8	5,93	12	6,82	5	1,38	25	3,71
Pobicie	4	2,96	11	6,25	12	3,31	27	4,01

9 Zob. m. in. R. Juras: Rodziny więźniów oraz ich możliwości kontaktów ze skazanymi w badaniach i w praktyce penitencjarnej..., s. 120 oraz tego Autora: Sytuacja rodzinna wielokrotnych przestępców..., s. 48 i n.; K. Bolimowski: Świadomość prawna i etyczna więźniów, PWP 1998, nr 18, s. 22.

Inne p–stwa p–ko życiu i zdrowiu	12	8,89	15	8,52	22	6,06	49	7,27
Uchylenie się od obowiązku opieki przez niełożenie na utrzymanie osoby			12	6,82	28	7,71	40	5,93
Inne p–stwa p–ko rodzinie	1	0,74	26	14,77	10	2,75	37	5,49
Kradzież z włamaniem	42	31,11	10	5,68	83	22,87	135	20,03
Rozbój	34	25,19	17	9,66	69	19,00	120	17,80
Inne p–stwa p–ko mieniu	24	17,78	12	6,82	73	20,11	109	16,17
Inne p–stwa	4	2,96	17	9,66	43	11,85	64	9,50
Ogółem	135	100,00	176	26,11	363	53,86	674	100,00

Patrząc na strukturę popełnionych przez badanych skazanych przestępstw należy pamiętać, iż w przypadku najpoważniejszych przestępstw (zabójstwa, rozboje) występuje nadreprezentatywność w stosunku do ogółu przestępstw popełnionych, a jest wynikiem ona z faktu, iż w zakładach karnych w większości przebywają sprawcy najcięższych przestępstw.

W badanej populacji przeważali sprawcy przestępstw przeciwko mieniu. Stanowili oni ponad połowę badanych (54,00%). W tej grupie najliczniej byli reprezentowani sprawcy kradzieży z włamaniem. Stanowili oni 39,24% sprawców przestępstw przeciwko mieniu. Liczną grupę stanowili także sprawcy rozbojów – 34,88%. Sprawcy przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu stanowili 1/4 badanej populacji. W tej grupie było najwięcej sprawców zabójstw.

Wśród kobiet najliczniej reprezentowane były sprawczynie zabójstw – 45,65% oraz kobiety odbywające karę za rozboje. Dość liczną grupę – 15,25% – stanowiły kobiety ukarane za uporczywe uchylenie się od wykonania obowiązku opieki przez niełożenie na utrzymanie osoby najbliższej.

W grupie mężczyzn przeważali sprawcy przestępstw przeciwko mieniu. Stanowili oni ponad połowę (54,93%) badanych mężczyzn. W tej grupie sprawcy kradzieży z włamaniem stanowili 21,33%, a rozbojów – 17,83%.

Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, stwierdzamy, że wśród skazanych młodocianych i recydywistów przeważają sprawcy przestępstw przeciwko mieniu. Wśród młodocianych stanowili oni 74,08%. W tej grupie najliczniej reprezentowani byli sprawcy kradzieży z włamaniem – 31,11% i rozbojów – 25,19%. W grupie recydywistów 61,98% badanych odbywało karę pozbawienia wolności za przestępstwa przeciwko mieniu. Kradzieży z włamaniem dokonało 22,87% recydywistów, a 19,00% odbywało karę za dokonanie rozboju. W grupie pierwszy raz przebywających w zakładzie karnym przeważali sprawcy zabójstw.

Ten czyn popełniło 25,00% skazanych przebywających w zakładzie karnym po raz pierwszy.

W populacji ogólnopolskiej¹⁰ struktura przestępstw popełnionych przez osoby przebywające w zakładach karnych kształtowała się następująco:

zabójstw	–	8,30%
inne przestępstwa przeciwko życiu	–	5,05%
zgwalceni	–	3,36%
przestępstwa przeciwko rodzinie	–	11,58%
kradzież z włamaniem	–	26,96%
rozbój	–	22,56%
inne przestępstwa przeciwko mieniu	–	11,97%
inne przestępstwa	–	10,18%

Także w populacji ogólnopolskiej najliczniej reprezentowani byli sprawcy przestępstw przeciwko mieniu. Stanowili oni prawie 2/3 populacji osadzonych w zakładach karnych. Co ósma osoba przebywa w zakładzie karnym z powodu popełnienia przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu, a co dziesiąta przeciwko rodzinie.

W populacji ogólnopolskiej kobiety najczęściej odbywają karę pozbawienia wolności za zabójstwa – 27,0% oraz rozboje – 20,6%. Większość (2/3) mężczyzn przebywa w zakładzie karnym z powodu popełnienia przestępstwa przeciwko mieniu. Większość (80%) młodocianych to osoby odbywające karę z powodu popełnienia przestępstwa przeciwko mieniu. Ponad 1/3 (39,82%) młodocianych przebywających w zakładzie karnym to sprawcy rozbojów, a 36,18% to sprawcy kradzieży z włamaniem.

2. Wybrane elementy wykonywania kary pozbawienia wolności w ocenie funkcjonariuszy i oczekiwaniach skazanych

2.1. System programowego oddziaływania

W nowym modelu wykonywania kary pozbawienia wolności istotnym elementem jest system programowego oddziaływania. Dla funkcjonariuszy, szczególnie tych, którzy bezpośrednio pracują ze skazanymi, łączy się to z szeregiem obowiązków. Program oddziaływań – zgodnie z założeniami ustawodawcy – należy opracować indywidualnie dla każdego skazanego. Opracowanie programu to pierw-

¹⁰ Informacje przedstawiono na podstawie: A. Siemaszko, B. Gruszczyńska, M. Marczewski: Atlas przestępczości w Polsce 2..., s. 106–109; Statystyka Sądowa i Penitencjarna, Część I, Działalność sądów i jednostek penitencjarnych, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2000, s. 704–705; A. Siemaszko: Crime and Law Enforcement in Poland on the threshold of the 21st century, Warszawa 2000, s. 54; Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, s. 10–11.

szy, nie najłatwiejszy etap. Następny, równie trudny, jeżeli nie trudniejszy, to realizacja programu.

Wychowawcy pozytywnie oceniają ideę systemu programowego oddziaływania. Ich zdaniem system programowego oddziaływania pozwoli nie tylko na indywidualizację postępowania ze skazanymi. Z przyznaniem skazanemu dorosłemu prawa wyboru systemu odbywania kary wychowawcy łączą nadzieję na uaktywnienie skazanych.

Z mniejszym entuzjazmem funkcjonariusze odnoszą się do katalogu środków oddziaływań, które zdaniem ustawodawcy, powinny być uwzględniane przy ustalaniu indywidualnego programu oddziaływań wychowawczych, a następnie realizowane w pracy ze skazanym.

Tabela nr 5

Ocena funkcjonariuszy SW elementów programu oddziaływania pod kątem ich realizacji w pracy ze skazanymi.

Elementy programu oddziaływania (art. 95 § 2 kkw)	lb	%
Do zrealizowania	575	57,04
Nie do zrealizowania	409	40,58
Nie mam zdania	24	2,38
Ogółem	1008	100,00

Wychowawcy, oceniając elementy programu oddziaływania zwracali uwagę na możliwości ich realizacji w praktyce.

Większość (57,04%) badanych ocenia elementy programu pozytywnie. Nie jest to jednak przewaga istotna w stosunku do funkcjonariuszy oceniających elementy programu, jako nie do zrealizowania w obecnej rzeczywistości. Ci funkcjonariusze stanowią 40,58% badanych.

Zarówno funkcjonariusze oceniający pozytywnie elementy programu oddziaływania sugerowane przez ustawodawcę, jak i odnoszący się do nich z pewną rezerwą – uzasadnianą obecną sytuacją więziennictwa – wskazywali wiele uwag dotyczących nie elementów programu, lecz możliwości ich realizacji w obecnych warunkach. Funkcjonariusze wskazywali przede wszystkim na trudności w realizacji programu oddziaływania. W wypowiedziach przewijały się dwie główne przyczyny trudności we właściwej realizacji programów. Pierwsza to brak środków finansowych, zaś druga to zbyt duża liczba skazanych w stosunku do liczby wychowawców.

Wychowawcy w swoich wypowiedziach wskazywali na „nieprzystosowanie zakładów karnych do wprowadzania nowych zadań oraz brak zaplecza finansowego”. Twierdzili, że elementy programu wskazane przez ustawodawcę są „trudne do reali-

zowania ze względu na brak miejsc pracy oraz środków finansowych m. in. na terapię zajęciową, zajęcia kulturalno–oświatowe i sportowe”. Niektórzy funkcjonariusze twierdzili wręcz, że elementy programu oddziaływania wskazane przez ustawodawcę są „oderwane od rzeczywistości” bądź „niedostosowane do warunków i możliwości pracy w obecnej rzeczywistości” i w konsekwencji następuje „tworzenie fikcji i pracy papierkowej przy dużej liczbie osadzonych przypadających na jednego wychowawcę”.

Rzeczywistość, jak podkreślano w wypowiedziach, to brak środków finansowych na prowadzenie terapii zajęciowej, zajęć kulturalno–oświatowych czy sportowych. Także dyrektorzy zakładów karnych, jak wynika z badań¹¹, wskazują na brak środków finansowych na prowadzenie zajęć przewidzianych programem oddziaływania, zwracają też uwagę na zbyt małą liczbę wychowawców do wzrastającej populacji skazanych oraz na niewystarczające przygotowanie wychowawców.

W programie oddziaływania ustawodawca na pierwszym miejscu umieścił zatrudnienie skazanych, podkreślając, że praca ma sprzyjać zdobywaniu przez skazanego odpowiednich kwalifikacji zawodowych. Gdy większość skazanych nie pracuje, bo tylko dla prawie 1/4 skazanych można zapewnić pracę, właściwie trudno mówić o oddziaływaniu przez pracę. Przy braku miejsc pracy nie można też oczekiwać, iż skazany otrzyma pracę, wykonując którą nabędzie umiejętności przydatne po opuszczeniu zakładu karnego. Wychowawcy zwracali uwagę, że brak środków finansowych uniemożliwia też objęcie nauką zawodu wszystkich skazanych, którzy zawodu nie mają, a jest to dość liczna grupa. Brak jest funduszy na organizowanie kursów, uczestnicząc w których skazani mogliby zdobyć zawód konkurencyjny na wolności.

Nieliczne zakłady karne mają boiska czy sale do ćwiczeń. Przeludnienie zakładów karnych powoduje, że cele przeznaczone w pewnym okresie na siłownię czy sale do ćwiczeń są likwidowane, bo trzeba tam umieścić skazanych. Od wielu lat nie zmieniła się forma spędzania wolnego czasu przez skazanych. Najczęściej skazani w czasie wolnym oglądają programy telewizyjne¹². Potwierdzają to obserwacje Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom. Ze sprawozdania po wizytacji zakładów karnych w Polsce wynika, że większą część dnia skazani spędzają oglądając telewizję, słuchając radia czy czytając prasę¹³.

W badanej populacji skazani najczęściej wskazywali na oglądanie telewizji jako sposób spędzania wolnego czasu. Na pierwszym miejscu tę formę spędzania wolnego czasu wymieniło 77,29% skazanych. Na drugim miejscu skazani wskazali czytanie prasy i książek. Tę formę spędzania wolnego czasu wskazało 64,68% badanych.

11 Zob.: M. Bramska: A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu typu zamkniętego..., s. 99.

12 Zob. T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 129; A. Rejzner: Kultura fizyczna..., s. 62.

13 Zob. Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty od 30 czerwca do 12 lipca 1996 r..., s. 124.

Dużą popularnością cieszy się słuchanie audycji radiowych. Audycje radiowe wypełniają wolny czas 63,27% badanych. Wolny czas skazani wykorzystują także na rozmowy. Na tę formę wskazało 55,03% skazanych, zaś na gry – 35,89% badanych. Tylko 3,70% badanych wskazało na uprawianie sportu. Część kobiet wolny czas wypełnia robotkami ręcznymi (haftowanie, wyszywanie, szydełkowanie). Trzy osoby wskazały, że uczą się języka angielskiego korzystając z kaset.

Następny problem, na który w swoich wypowiedziach zwracali uwagę funkcjonariusze, to trudności w ustaleniu diagnozy, która pozwoliłaby na określenie właściwych metod indywidualnego postępowania ze skazanym. Jako istotną przyczynę wskazywano, że zakłady karne otrzymują z sądu zbyt mało informacji istotnych ze względu na ustalenie właściwego programu oddziaływania. Brak jest wywiadów środowiskowych. Zdaniem wychowawców, w zakładach karnych nie ma odpowiedniej liczby psychologów, których obserwacje i opinie byłyby pomocne przy opracowywaniu indywidualnych programów, a także przy realizowaniu tego programu. Te opinie potwierdzają ustalenia Rzecznika Praw Obywatelskich. Wynika z nich, że na jeden etat psychologa przypada ponad 300 osadzonych, a w 25 jednostkach penitencjarnych w ogóle nie ma psychologów¹⁴.

W konsekwencji przy tak dużej liczbie skazanych przybywających do zakładu karnego trudno jest, w okresie pobytu skazanego w celi przejściowej, ustalić wszystkie niezbędne informacje i, jak podkreślali funkcjonariusze, „*rzetelnie opracować program*”.

Także z ustaleń¹⁵ przeprowadzonych przez pracowników Biura Rzecznika Praw Obywatelskich wynika, że do najczęściej wskazywanych trudności w opracowywaniu indywidualnych programów oddziaływania w opinii wychowawców należą: brak istotnych danych o skazanym, brak orzeczeń psychologiczno–penitencjarnych, brak wywiadów środowiskowych, brak czasu na właściwe poznanie skazanego, zbyt liczne grupy wychowanków. W konsekwencji programy nie zawierają diagnozy pedagogicznej (10,3%), podstawowych potrzeb wychowawczych (22,7%), określenia celów oddziaływań penitencjarnych (21,7%) czy wskazania zadań do realizacji (5%).

Nie mniej istotna przyczyna, którą dostrzegają funkcjonariusze, to także brak „*przeszkolenia wychowawców odnośnie IPO*”. Potwierdzają to badania opisane przez J. Malca¹⁶, w których wychowawcy wskazywali na brak „*broszur, które ułatwiłyby im samokształcenie*”.

Właściwą realizację programu utrudnia zbyt duża liczba skazanych przypadających na jednego wychowawcę. Niektórzy z wychowawców twierdzili, że indywidualny program oddziaływania to „*tworzenie fikcji i pracy papierkowej przy dużej liczbie osadzonych przypadających na jednego wychowawcę*”.

14 Zob. Ochrona osób pozbawionych wolności (w): Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok..., s. 262.

15 Szerzej: M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego typu zamkniętego..., s. 103.

16 Zob. J. Malec: Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych oraz psychiatrycznych w polskich zakładach karnych..., s. 70–71.

Tabela nr 6

Liczba skazanych przypadająca na jednego wychowawcę

Liczba skazanych przypadająca na jednego wychowawcę	lb	%
Do 10	22	2,18
11-20	7	0,70
21-30	47	4,66
31-40	125	12,40
41-50	218	21,63
51-60	137	13,59
61-70	124	12,30
71-80	88	8,73
81-90	59	5,85
91-100	48	4,76
Pow. 100	66	6,55
Brak danych	67	6,65
Ogółem	1008	100,00

W badanej populacji najliczniejszą grupę (prawie 1/4) stanowili funkcjonariusze, pod opieką których pozostawało 40–50 podopiecznych. Od 50 do 60 podopiecznych miało 13,59% badanych. Równie liczną grupę (12,30%) stanowili wychowawcy, którzy mieli od 60 do 70 podopiecznych. Zdarzały się też wypadki (6,54%), że liczba podopiecznych na jednego wychowawcę wynosiła ponad 100 skazanych. Tylko 7,53% wychowawców miało pod opieką do 30 skazanych.

Duża liczba skazanych przypadających na wychowawcę powoduje, że nie mają oni czasu na rozmowy ze skazanymi, a przecież jest to istotne nie tylko przy formułowaniu programu oddziaływań, ale także w trakcie realizacji poszczególnych zadań wynikających z programu.

Pozostają jeszcze skazani, którzy nie zdecydowali się na odbywanie kary w systemie programowego oddziaływania. Także z nimi pracują wychowawcy i powinni mieć dla nich czas.

Uwzględniając obecne realia, a więc brak środków finansowych i dużą liczbę skazanych, funkcjonariusze podkreślali, że zbyt duża grupa skazanych jest objęta systemem programowego oddziaływania. W konsekwencji pojawiały się propozycje ze strony funkcjonariuszy, by objąć programem oddziaływania tylko skazanych młodocianych i pierwszy raz karanych.

Ustawodawca zakłada, że skazany, decydując się na wybór systemu programowego oddziaływania, będzie uczestniczył w ustalaniu programu, który będzie realizował. Skazany przed podjęciem decyzji, co do wyboru systemu odbywania kary

pozbawienia wolności, powinien uzyskać wnikliwą informację o celach tego systemu, a także o uprawnieniach i obowiązkach związanych z wyborem systemu programowego oddziaływania oraz o konsekwencjach uchylania się od realizacji programu. Pozwoli to skazanemu na właściwe podjęcie decyzji i uniknięcie rozczarowań przy realizacji programu.

Przy tak dużej liczbie skazanych taki tryb postępowania jest właściwie nie do zrealizowania. Trudno też mówić o oddziaływaniu wychowawczym, po ustaleniu programu, gdy, jak wynika z wypowiedzi wychowawców, nie zawsze jest czas na wysłuchanie skazanego, zapoznanie się z jego problemami. Jako komentarz mogą posłużyć słowa jednego z funkcjonariuszy: „nie można mówić o wychowaniu jeżeli w skazanym nie ma woli do podjęcia współpracy i nie ma czasu na rozmowy wychowawcze przy 80–ciu skazanych”.

Potwierdzają to wyniki badań opisanych przez J. Malca¹⁷. Wynika z nich, iż wychowawcy przy tak licznej grupie skazanych oraz braku przeszkolenia, co do stosowania systemu programowego oddziaływania kary, niewiele mogą zrobić, nie mają nawet czasu na indywidualne rozmowy ze skazanymi.

Także z wypowiedzi skazanych wynika, że kontakty z wychowawcami nie są zbyt częste. Brak czasu na rozmowy ze skazanymi powoduje, że skazani nie są właściwie poinformowani o prawie wyboru systemu wykonywania kary i zasadach odbywania kary w systemie programowego oddziaływania.

Tabela nr 7

Posiadanie przez badanych skazanych informacji o prawie wyboru systemu odbywania kary

Posiadanie informacji	Skazani				Ogółem	
	odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%
Został poinformowany	97	55,11	160	44,08	257	47,68
Nie został poinformowany	79	44,89	203	55,92	282	52,32
Ogółem	176	100,00	363	100,00	539	100,00

Skazani dorośli mają prawo wyboru systemu odbywania kary pozbawienia wolności. W badanej populacji skazani ci to 79,79% ogółu badanych. Większość skazanych (52,32%), którzy mieli prawo wyboru systemu wykonywania kary pozbawienia wolności twierdziła, że nie zostali poinformowani o możliwości wyboru systemu odbywania kary. W grupie pierwszy raz karanych skazani ci stanowili 44,89%, a w grupie recydywistów 55,92%.

17 Zob. J. Malec: Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych oraz psychiatrycznych w polskich zakładach karnych..., s. 70–71.

W badanej populacji 49% skazanych dorosłych odbywało karę w systemie zwykłym, a 51% skazanych w systemie programowego oddziaływania. Patrząc na te dane można wnosić, że pewna grupa skazanych została skierowana do odbywania kary w systemie programowego oddziaływania. Potwierdzają to ustalenia Biura Rzecznika Praw Obywatelskich¹⁸. Wynika z nich, że 20% badanych nie uświadomiło sobie, że odbywa karę w systemie programowego oddziaływania. Takie postępowanie pozostaje w sprzeczności z zasadą podmiotowego traktowania skazanych, bowiem pozbawiono pewną grupę skazanych prawa decydowania o wyborze systemu. Trudno też przyjąć, iż skazany będzie aktywnie uczestniczył w programie oddziaływań, skoro nie został zapoznany z podstawowymi założeniami systemu programowego oddziaływania.

Z wypowiedzi skazanych, którzy zostali poinformowani o prawie wyboru systemu odbywania kary, a stanowili oni 47,68% badanych, można wnosić, że wychowawcy zbyt mało uwagi poświęcali omówieniu istoty odbywania kary w systemie programowego oddziaływania. Wychowawcy, chcąc zachęcić skazanego do wyboru systemu programowego oddziaływania, często wskazywali na korzyści, jakie skazany może uzyskać, nie informując równocześnie, że realizacja programu to nie tylko korzystanie ze złagodzeń, ale także odpowiedzialność spoczywająca na skazanym za realizację programu. Następnie rozgoryczeni skazani twierdzili, iż „*obięcywał wszystko co najlepsze, ale ja nic jak dotychczas nie skorzystałem*”. Z takiej wypowiedzi jednoznacznie wynika, iż piszący te słowa skazany nie zrozumiał właściwie istoty odbywania kary w systemie programowego oddziaływania, a być może nie został dokładnie poinformowany o wszystkich elementach programu, które będzie realizował. Brak szczegółowych informacji o zasadach odbywania kary w systemie programowego oddziaływania powoduje, że skazani łączą ten system z ulgami w odbywaniu kary. Liczenie na uzyskanie ulg jest w przypadku większości skazanych jedyną motywacją wyboru systemu programowego oddziaływania.

Potwierdzają to wyniki badań prowadzonych przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich¹⁹. Wynika z nich, że 52% badanych, wybierając system programowego oddziaływania, liczyło na uzyskanie lepszych warunków bytowych, a 14,5% na wcześniejsze opuszczenie zakładu karnego. Także z badań E. Kircio²⁰ wynika, że 54% badanych, wybierając system programowego oddziaływania, kierowało się chęcią uzyskania ulg. Ci skazani w uzasadnieniu wyboru systemu programowego oddziaływania wskazywali na łatwiejsze uzyskanie warunkowego zwolnienia, łatwiejsze uzyskanie przepustki, ułatwienia w odbywaniu kary.

18 Zob. M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego..., s. 116.

19 Zob. M. Bramska, A. Kurek, D. Schmidt: System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego zamkniętego..., s. 117.

20 Zob. E. Kircio: Ocena nowych uregulowań w kodeksie karnym wykonawczym przez skazanych (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r.) (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 186.

Przy takiej praktyce trudno właściwie mówić o współuczestnictwie skazanego w realizacji programu. Nie traktuje się skazanego jak partnera, który ma współuczestniczyć w prowadzonych oddziaływaniach, lecz jak przedmiot, który ma się poddać określonym oddziaływaniom. Skazany nadal pozostaje więc bezwolnym wykonawcą narzuconych zadań.

Na status skazanego składają się prawa i obowiązki. By skazany mógł korzystać ze swoich praw i właściwie wypełniać obowiązki musi posiadać pewien zasób wiedzy o tych prawach i obowiązkach, a także o środkach, jakie mu przysługują, gdy podmioty wykonujące karę nie respektują przysługujących skazanemu praw.

Tabela nr 8
Informacji o prawach i obowiązkach w opinii badanych skazanych

Informowanie skazanych	Skazani						Ogółem		
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści				
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%	
O prawach i obowiązkach	poinformowano	99	73,33	149	84,66	298	82,09	546	81,01
	niepoinformowano	36	26,67	27	15,34	65	17,91	128	18,90
	Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00
O prawie zaskarżenia decyzji dyrektora zakładu karnego i komisji penitencjarnej	poinformowano	90	66,67	89	50,56	290	79,89	469	69,58
	niepoinformowano	45	33,33	87	49,43	73	20,11	205	30,42
	Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00
O złożeniu skargi do RPO	poinformowano	84	66,22	84	47,73	249	68,60	417	61,87
	niepoinformowano	51	37,78	92	52,27	114	31,40	257	38,13
	Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00
O prawie złożenia skargi do Trybunału Praw Człowieka	poinformowano	83	61,48	81	46,02	239	65,84	403	59,80
	niepoinformowano	52	38,51	95	53,98	124	34,16	217	40,20
	Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W badanej populacji 81,01% skazanych stwierdziło, że zostali poinformowani jakie przysługują im prawa i jakie mają obowiązki w okresie pobytu w zakładzie karnym. Pozostali skazani twierdzili, że nikt nie rozmawiał z nimi na ten temat.

Takiej sytuacji nie można uznać za zadawalającą. Prawie 1/5 badanych nie mogła właściwie korzystać ze swoich praw, nie wiedząc, jakie prawa im przysługują oraz nie wiedząc, jakie środki służą wyegzekwowaniu przysługujących im praw.

Brak informacji o obowiązkach jakie ciążyą na skazanych może skutkować niezawinionym ich naruszeniem.

Znacznie mniejsza grupa skazanych, bo tylko 69,58% badanych, wiedziała, że skazany ma prawo złożyć skargę na decyzję dyrektora zakładu karnego czy komisji penitencjarnej. Jeszcze mniej liczna grupa została poinformowana, że może złożyć skargę do Rzecznika Praw Obywatelskich czy do Trybunału Praw Człowieka. O możliwości złożenia skargi do Rzecznika Praw Obywatelskich wiedziało 61,87% badanych, a do Trybunału 59,80%.

Należy zaznaczyć, że nie zawsze skazani uzyskiwali te informacje od wychowawców. Część skazanych podawała, że o złożeniu skargi na decyzję dyrektora czy o możliwości napisania do Rzecznika Praw Obywatelskich dowiedziała się od skazanych, z którymi przebywała w celi.

Patrząc na te dane nasuwa się wniosek, iż trudno mówić o upodmiotowieniu skazanych, gdy znaczna część skazanych nie wie, jakie ma prawa i jakim zasadom musi się podporządkować oraz jakie działania może podjąć, gdy jej prawa zostaną naruszone. Taka praktyka jest sprzeczna także z zasadą poszanowania godności skazanego i jest krokiem na drodze do powrotu do przedmiotowego traktowania skazanych.

Wprawdzie skazanym w okresie pobytu w celi przejściowej udostępniono kodeks karny wykonawczy i regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności, lecz jak wynika z tych danych nie wszyscy skazani potrafią właściwie zapoznać się z treścią tych aktów. Być może poziom intelektualny części skazanych oraz stres w przypadku skazanych trafiających do zakładu karnego po raz pierwszy powoduje, że nie wszystkie istotne zapisy są w stanie przyswoić. Nie wystarczy więc, iż w celi przejściowej skazany otrzyma kodeks karny wykonawczy i regulamin wykonywania kary pozbawienia wolności, niezbędna jest rozmowa wychowawcy ze skazanym i omówienie istotnych dla skazanego kwestii, a do takich z całą pewnością należy zaliczyć prawa i obowiązki oraz środki, jakie przysługują skazanemu w celu wyegzekwowania przestrzegania przysługujących mu praw.

Jednym z powodów takiej sytuacji jest zbyt mała liczba funkcjonariuszy, na co zwracają uwagę nie tylko funkcjonariusze. Skazani dostrzegają, iż częstą przyczyną zbyt rzadkich kontaktów wychowawcy ze skazanym jest zbyt duża liczba skazanych, którymi opiekuje się wychowawca. Jeden ze skazanych tak to ocenił: „przy takiej ilości skazanych przypadających na jednego wychowawcę często nie są oni w stanie pomóc wszystkim skazanym w wielu sprawach”.

Jaka więc powinna być grupa skazanych, by wychowawca mógł właściwie prowadzić pracę wychowawczą.

Tabela nr 9

Liczba skazanych przypadających na wychowawcę w oczekiwaniach badanych wychowawców

Liczba skazanych	lb	%
Do 10	35	3,47
11–20	295	29,27
21–30	462	45,83
31–40	128	12,70
41–50	60	5,95
51–60	4	0,40
61–70	1	0,10
71–80	1	0,10
Brak danych	22	2,18
Ogółem	1008	100,00

Większość badanych (45,83%) uznała, że aby prowadzić właściwie pracę ze skazanymi wychowawca powinien mieć od 21 do 30 podopiecznych. Wówczas będzie miał czas, jak określił to jeden z wychowawców, na „wypełnienie papierków, ale przede wszystkim na pracę ze skazanym”. Ponad 1/4 badanych (29,27%) uważa, że grupa skazanych przypadająca na jednego wychowawcę powinna liczyć 11–20 osób. Z badań opisanych przez J. Malca²¹ wynika, że najczęściej wskazywano, iż wychowawca powinien mieć 25 skazanych.

Zdaniem wychowawców pracując z grupą 20–30 skazanych można prowadzić indywidualną pracę ze skazanymi. Wówczas wychowawca będzie miał czas na indywidualne rozmowy ze skazanymi, wysłuchanie skazanego, zapoznanie się z jego problemami, ustalenie wspólnie ze skazanym właściwych rozwiązań. Będzie to korespondowało z oczekiwaniami większości skazanych w stosunku do wychowawców. Skazani bowiem oczekują od wychowawców, jak wynika z wypowiedzi badanych skazanych, zainteresowania ich problemami (43,28%), wyjaśnienia problemów związanych z pobytem w zakładzie karnym (36,94%), indywidualnego podejścia (24,76%), wysłuchania i zrozumienia (16,63%). Z wypowiedzi skazanych wynika, że wychowawcy zbyt mało czasu poświęcają skazanym. W ankietach skazani tak pisali o wychowawcach: „*Żeby był więcej na oddziale i miał czas na załatwianie spraw wszystkich skazanych, a nie tylko wybranych*” oraz „*niezbyt często bywają na oddziale i nie mają czasu na załatwianie spraw skazanych*” czy „*zbyt mało przejawiają zainteresowania indywidualnymi problemami skazanych*”.

21 Zob. J. Malec: Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych oraz psychiatrycznych w polskich zakładach karnych..., s. 71. Zob. także tego Autora: Sondażowe badania opinii więźniów o nasileniu przestępczości w ich środowisku...

2.2. Środki aktywizacji skazanych

W programie oddziaływania wychowawczego istotne miejsce – zdaniem ustawodawcy – powinny zajmować różne formy aktywności skazanych, które mają przygotować skazanych do pełnienia ról społecznych. Jedną z takich form jest praca skazanych. Przypisuje się jej wiele istotnych funkcji. Od wyrobienia nawyku pracy, po przysporzenie skazanym dochodów, co pozwoli na uiszczanie zobowiązań finansowych jak alimenty, koszty sądowe czy uiszczenie kosztów pobytu w zakładzie karnym, do nabycia umiejętności, które mogą być wykorzystane po opuszczeniu zakładu karnego. Praca służy także zachowaniu sił fizycznych. Są to tylko założenia teoretyczne. W praktyce żadna z tych funkcji zatrudnienia nie jest właściwie realizowana ze względu na trudności ze znalezieniem miejsc pracy dla skazanych. W 2000 roku tylko ok. 24,8%²² skazanych pracowało. Coraz większe są trudności ze znalezieniem miejsc pracy dla skazanych i z całą pewnością będą wzrastać, zważywszy na wzrost populacji skazanych w zakładach karnych.

Czy więc celowe jest utrzymanie obowiązku pracy, gdy administracja więzienia nie może zapewnić pracy?

Tabela nr 10

Celowość utrzymania obowiązku pracy w opinii badanych funkcjonariuszy

Obowiązek pracy	lb	%
Utrzymać	547	54,27
Nie	449	44,54
Nie mam zdania	12	1,19
Ogółem	1008	100,00

Wychowawcy nie są jednomyślni. Za utrzymaniem obowiązku pracy opowiedziało się 54,27% badanych. Nie była to jednak zbyt liczna przewaga w stosunku do osób, które były przeciwnie utrzymaniu obowiązku pracy. W tej grupie znalazło się 44,54% badanych.

Różna była argumentacji. Zwolennicy utrzymania obowiązku pracy podkreślali, że „totalny marazm demoralizuje skazanych”. Proponowano wykorzystywanie skazanych przy pracach komunalnych.

Przeciwnicy utrzymania obowiązku pracy twierdzili, że tworzy się pewną fikcję, nakładając obowiązek, gdy wiadomo, że większość skazanych nie będzie mogła się z niego wywiązać, bowiem administracja zakładu karnego nie jest w stanie stworzyć warunków do wywiązania się przez skazanego z tego obowiązku. Zdaniem wychowawców obowiązki należy egzekwować, gdyż wówczas jest to oddziaływanie

22 Dane: Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej Informacja o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za rok 2000, s. 23.

wychowawcze, lecz żeby je wyegzekwować muszą być stworzone warunki do ich wykonania, a tego nie może zapewnić administracja zakładu karnego.

Niektórzy z wychowawców proponowali, by praca była przywilejem, nagrodą dla skazanych. W uzasadnieniu swego stanowiska podkreślali, że z wykonywaniem pracy wiąże się szereg uprawnień dla skazanego w okresie pobytu w zakładzie karnym, a mianowicie uzyskanie pieniędzy na wypiskę, możliwość spłaty zobowiązań finansowych. Niektóre z uprawnień nawet sięgają okresu po opuszczeniu więzienia, np. posiadanie pieniędzy na pierwszy okres po wyjściu na wolność, możliwość uzyskania zasiłku dla bezrobotnych po opuszczeniu zakładu karnego.

Badani aprobowali rozwiązanie przyjęte przez ustawodawcę, a mianowicie kierowania w pierwszej kolejności do pracy skazanych, którzy są zobowiązani do świadczeń alimentacyjnych. Część funkcjonariuszy proponowała uzupełnienie tego przypisu także o skazanych młodocianych.

Należy zwrócić uwagę na pewien problem. Rezygnacja z obowiązku pracy może spowodować odmowę wykonywania przez skazanych takich prac jak sprzątanie cel, roznoszenie posiłków.

Także wśród skazanych zdania, co do utrzymania obowiązku pracy, są podzielone.

Tabela nr 11

Celowość utrzymania obowiązku pracy w opinii badanych skazanych

Stosunek skazanych do obowiązku pracy w zakładzie karnym	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Wszyscy powinni pracować	35	25,93	65	36,93	112	30,85	212	31,45
Tylko ci, którzy chcą	100	74,07	108	61,36	249	68,60	457	67,80
Skazani nie powinni pracować			3	1,71	2	0,55	5	0,75
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Większość skazanych uważa, iż należy zrezygnować z obowiązku pracy, a decyzję o podjęciu pracy pozostawić do uznania skazanego. Najwięcej zwolenników tego rozwiązania znalazło się w grupie skazanych młodocianych. W tej grupie 74,07% było przeciwko obowiązkowi pracy. W grupie skazanych po raz pierwszy odbywających karę 61,36% badanych opowiedziało się za pozostawieniem decyzji o podjęciu pracy do uznania skazanego, a w grupie recydywistów 68,60%.

Prawie 1/3 badanych uznała, że skazani podczas odbywania kary powinni pracować. Najwięcej zwolenników obowiązku pracy było w grupie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy – 36,93%. W grupie recydywistów skazani ci stanowili 30,85%. Najmniejsze uznanie znalazło to rozwiązanie

wśród skazanych młodocianych. Opowiedziało się za nim 25,93% skazanych młodocianych.

Mimo, że w większości skazani opowiadali się przeciwko obowiązkowi pracy, większość badanych podjęłaby pracę nawet gdyby nie ciążył na nich obowiązek pracy.

Tabela nr 12

Deklarowanie przez badanych skazanych podjęcia pracy przy braku obowiązku pracy

Deklaracja podjęcia pracy	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Tak:	133	98,52	161	91,48	312	85,95	606	89,91
bo będę miał pieniądze	51	38,35	93	57,46	179	57,37	323	53,30
jeżeli praca będzie mi odpowiadała	41	30,83	43	26,71	82	26,28	166	27,39
gdybym znalazł zatrudnienie na wolności	19	14,28	12	8,08	42	13,46	83	13,70
gdybym wyuczył się zawodu	22	16,54	9	5,59	15	4,81	46	7,59
Nie	2	1,48	4	2,27	38	10,47	44	6,53
Nie wiem			11	6,25	13	3,58	24	3,56
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Tylko 6,53% badanych stwierdziło, że nie zgłosi się do pracy, gdy nie będzie obowiązku pracy. Najwięcej osób, które nie wyraziły chęci podjęcia pracy znalazło się w grupie skazanych recydywistów (10,47%), a najmniej w grupie skazanych młodocianych (1,48%). W grupie skazanych pierwszy raz odbywających karę stanowili oni 2,27% badanych.

Skazani, którzy twierdzili, że podjęliby pracę mimo braku obowiązku pracy skazywali na różne motywy tej decyzji. Najczęściej był to argument o charakterze ekonomicznym. Na takie uzasadnienie podjęcia pracy wskazało 53,30% z grupy osób, które deklarowały, iż w przypadku braku obowiązku pracy zwrócą się o zatrudnienie. Ten argument znalazł się na pierwszym miejscu w trzech grupach skazanych. Wskazało na niego 38,35% młodocianych, 57,37% recydywistów i 57,46% pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności. Skazani podkreślali, że pieniądze otrzymane za pracę pozwolą na lepsze życie w zakładzie karnym, zakup artykułów spożywczych czy środków czystości. Jeden ze skazanych młodocianych tak uzasadnił swoją decyzję: „*my też byśmy chcieli wypić jakąś herbatkę i zapalić papierosa*”. Prawie 1/3 badanych stwierdziła, że podjęłaby pracę, gdyby praca była zgodna z zainteresowaniami. Na to uzasadnienie podjęcia pracy wskazało 30,83% młodocianych, 26,71% pierwszy raz odbywających karę i 26,28% recydywistów. Tylko 13,70% badanych wskazało jako uzasadnienie wzrost szans na znalezienie pracy na wolności, a 7,59% wskazało, że pozwoli to na zdobycie nowych umiejętności.

Wskazywano także, że jest to przerwanie monotonii więziennego dnia, szczególnie w tych sytuacjach, gdy skazany pracuje poza terenem zakładu karnego. Także ci skazani, którzy pracowali w zakładzie karnym wskazywali, że jest to zmiana środowiska, wyjście poza cztery ściany celi.

Należy zaznaczyć, że w badanej populacji 30,71% skazanych pracowało w zakładzie karnym. Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych najliczniejszą grupę wśród pracujących stanowiły osoby pierwszy raz odbywające karę. W tej grupie 42,61% badanych pracowało, gdy w grupie młodocianych 22,96%, a w grupie recydywistów 27,87%.

Wydaje się celowym spojrzenie, jak kształtowała się sytuacja skazanych podczas pobytu na wolności jeżeli chodzi o wykonywanie pracy.

Tabela nr 13

Wykonywanie przez badanych skazanych pracy przed pobytem w zakładzie karnym

Praca przed pobytem w zakładzie karnym	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Stała	33	24,45	88	50,00	118	32,50	239	35,46
Dorywcza	72	53,33	54	30,68	187	51,52	313	46,44
Nie pracował	30	22,22	25	14,21	54	14,88	109	16,17
Renta			9	5,11	4	1,10	13	1,93
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W badanej populacji 35,46% badanych systematycznie pracowało przed popełnieniem przestępstwa. Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, najliczniejszą grupę wśród osób, które miały stałą pracę stanowili skazani pierwszy raz odbywający karę pozbawienia wolności. W tej grupie stanowili oni połowę badanych (50,00%), gdy w grupie recydywistów 32,50% badanych, a w grupie młodocianych 24,45%. Jest to w pełni oczywiste. Pobytu w zakładzie karnym w przypadku recydywistów nie sprzyjają systematycznej pracy. Osoby opuszczające zakłady karne mają trudności ze znalezieniem pracy.

Najliczniejszą grupę w badanej populacji stanowiły osoby, które pracowały dorywczo – 46,44% badanych. Wśród poszczególnych kategorii skazanych najwięcej osób pracujących dorywczo było w grupie młodocianych. Stanowili oni 53,33% badanych z tej grupy, gdy w grupie pierwszy raz karanych 30,68%, a wśród recydywistów 51,52%. W tej grupie znalazły się osoby, które pracowały przez dłuższe okresy, a także takie, które przepracowały kilka dni w miesiącu czy w okresie kilku miesięcy.

Zważywszy na tak dużą liczbę chętnych do pracy w zakładzie karnym i dane dotyczące pracy przed pobytem w zakładzie karnym, nasuwa się przypuszczenie, że

praca w zakładzie karnym jest postrzegana przez skazanych jako przerwanie monotonii życia w więzieniu a także istotny jest aspekt ekonomiczny.

Skazany, który nie pracuje w zakładzie karnym może otrzymać zapomogę.

Tabela nr 14

Udzielanie skazanym zapomóg w opinii badanych funkcjonariuszy

Zapomoga, gdy skazany nie pracuje	lb	%
Powinien otrzymywać	233	23,12
Nie powinien otrzymywać	763	75,69
Nie mam zdania	12	1,19
Ogółem	1008	100,00

Większość funkcjonariuszy (75,69%) jest zdania, że skazany nie pracujący z powodu braku pracy nie powinien otrzymywać zapomogi. W uzasadnieniu funkcjonariusze wskazywali, że skazany ma zapewnione podstawowe warunki egzystencji, a więc miejsce do spania, wyżywienie, opiekę medyczną. Część z funkcjonariuszy opowiadała się za przyznaniem zapomogi, ale w momencie opuszczania zakładu karnego, podkreślając, że otrzymane przy wyjściu z zakładu karnego pieniądze umożliwią skazanemu funkcjonowanie na wolności, zwłaszcza że skazani będą mieli trudności ze znalezieniem pracy, a nie każdy skazany może liczyć na pomoc rodziny. Niektórzy z ankietowanych funkcjonariuszy byli skłonni przyznać skazanym zapomogę, jeżeli skazany nie otrzymuje żadnej pomocy ze strony rodziny lub gdy sytuacja rodziny skazanego jest wyjątkowo trudna. Pewna, niezbyt liczna grupa, proponowała uzależnić przyznanie zapomogi od ciężących na skazanym zobowiązaniach finansowych, jak np. alimenty lub od zachowania skazanego w trakcie odbywania kary.

Z badań prowadzonych przez T. Szymanowskiego²³ – wprawdzie dotyczyły one udzielania ubogim skazanym zapomóg – wynika, że jedynie 25% badanych funkcjonariuszy opowiedziało się za udzielaniem skazanym zapomóg, a 67% było przeciwnych. Wśród skazanych za udzielaniem zapomóg opowiedziało się 91% skazanych.

Tabela nr 15

Udzielanie zapomóg w opinii badanych skazanych

Zapomoga, gdy skazany nie pracuje	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Powinien otrzymywać	122	90,37	115	65,34	126	34,71	363	53,86
Nie	10	7,41	49	27,84	229	63,09	288	42,73
Nie mam zdania	3	2,22	12	6,82	8	2,20	23	3,41
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

23 T. Szymanowski: Opinia badanych funkcjonariuszy i skazanych o przestrzeganiu prawa, wykonywaniu kary i reformie systemu penitencjarnego, PWP 1998, nr 19, s. 21.

Wśród skazanych przeważają zwolennicy udzielania skazanym zapomóg w przypadku braku pracy. Takie stanowisko reprezentowało 53,86% badanych. Najwięcej zwolenników znalazło takie rozwiązanie w grupie skazanych młodocianych. Aż 90,37% skazanych w tej grupie uznało, iż skazany powinien otrzymywać zapomogę pieniężną. Także w grupie skazanych pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności przeważają zwolennicy udzielania zapomóg, gdy nie ma pracy dla skazanego. Nie jest to jednak przewaga tak istotna, jak w przypadku skazanych młodocianych. Ci skazani stanowili bowiem 65,34%. Tylko w grupie skazanych recydywistów większość skazanych była przeciwna udzielaniu zapomóg. Stanowili oni 63,09% ogółu badanych recydywistów.

Nowe regulacje prawne dotyczące zatrudnienia skazanych, szczególnie zawarte w Ustawie o zatrudnieniu skazanych w założeniu miały na celu wzrost miejsc pracy dla skazanych. Liczono, że wprowadzenie ulg podatkowych dla podmiotów zatrudniających skazanych spowoduje wzrost zainteresowania pracodawców zatrudnieniem skazanych. Trzy lata obowiązywania tej ustawy wskazują, że oczekiwania się nie urzeczywistniły.

Wychowawcy nie widzą możliwości rozwiązania problemu zatrudnienia skazanych przez rozwiązania przyjęte w Ustawie o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności. Ponad 1/3 (37,50%) badanych funkcjonariuszy stwierdziła, że rozwiązania zawarte w Ustawie nie przyczynią się do wzrostu liczby miejsc pracy dla skazanych. Wskazywano, że pracodawcy, mimo przewidzianych ulg w sferze podatków, nie będą chcieli zatrudniać skazanych, gdy tak liczna jest rzesza bezrobotnych. Większość bezrobotnych ma dużo wyższe kwalifikacje niż osoby opuszczające zakłady karne. Mają oni także nawyk pracy, którego nie posiadają w większości skazani.

Tabela nr 16

Rozwiązania zawarte w Ustawie o zatrudnieniu skazanych w ocenie badanych funkcjonariuszy

Rozwiązania zawarte w Ustawie	Ib	%
Przyczynią się do wzrostu miejsc pracy	118	11,71
Nie	378	37,50
Nie mam zdania	512	50,79
Ogółem	1008	100,00

Ponad połowa badanych (50,79%) twierdziła, że nie ma zdania. Funkcjonariusze ci jako wyjaśnienie najczęściej, podawali, że nie znają w ogóle treści Ustawy bądź na tyle pobieżnie, iż trudno by im było ocenić przedstawione rozwiązania.

Wychowawcy realnie oceniają możliwości wykonywania pracy w zakładach karnych. Trudno będzie zwiększyć liczbę miejsc pracy dla skazanych, zwłaszcza że produkcja przedsiębiorstw przywieziennych na pewno jeszcze przez długi okres nie będzie konkurencyjna w stosunku do innych przedsiębiorstw. Skazani nie posiadają

zbyt wysokich kwalifikacji. Znaczna liczba skazanych nie ma żadnego zawodu. Wyszukanie, przeszkolenie skazanych do wykonywania pewnych prac wymaga odpowiedniego czasu oraz związane jest z kosztami. Wykonując proste prace fizyczne, skazani nie nabędą żadnych umiejętności, które byłyby konkurencyjne na rynku pracy na wolności. Po opuszczeniu zakładu karnego z całą pewnością nie znajdą pracy. Część skazanych nie ma nawyku pracy, bo przez okres pobytów na wolności nigdy systematycznie nie pracowała i nie dostrzega takiej potrzeby.

Tylko nieliczna grupa funkcjonariuszy (11,70%) optymistycznie ocenia rzeczywistość, twierdząc, że rozwiązania zawarte w Ustawie o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności przyczynią się do wzrostu miejsc pracy dla skazanych.

Dostrzegając trudności w zatrudnieniu skazanych, wychowawcy zwracają uwagę, że celowe jest, by skazany podczas pobytu w zakładzie karnym zdobył zawód, który umożliwi podjęcie pracy na wolności. W tym celu należy wprowadzić na szerszą skalę szkolenie zawodowe skazanych.

Skazani także wykazują zainteresowanie podjęciem nauki zawodu.

Tabela nr 17

Deklarowanie przez badanych skazanych podjęcia nauki zawodu w czasie pobytu w zakładzie karnym

Deklaracja podjęcia nauki zawodu w zakładzie karnym	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Tak	73	54,08	93	52,84	198	54,55	364	54,01
szansa na wolności	70	95,89	87	95,55	102	51,52	259	71,15
uzyskanie pracy	34	46,56	41	44,09	130	65,66	205	56,32
Nie	56	41,48	75	42,61	155	42,70	286	42,43
mam zawód	19	33,93	41	54,67	30	19,35	90	31,47
nikt nie zatrudni osoby z zakładu karnego	35	62,50	40	53,33	130	83,87	205	71,68
wybór jest ograniczony	6	10,71	18	24,00	27	17,42	51	17,83
nie interesuje mnie	4	7,14	11	14,67	11	7,10	26	9,09
Brak zdania	6	4,44	8	4,55	10	2,75	24	3,56
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Ponad połowa (54,01%) skazanych zadeklarowała chęć podjęcia nauki zawodu. Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, chęć podjęcia nauki wyraziło 54,08% młodocianych, 52,84% pierwszy raz karanych i 54,55% recydywistów. Uzasadniając swoją decyzję, skazani wskazywali przede wszystkim na korzyści po opuszczeniu zakładu karnego. Większość badanych (71,15%) podkreślała, że zdobycie zawodu spowoduje zmianę ich pozycji społecznej po opuszczeniu zakładu karnego. W grupie młodocianych taki argument wskazało aż 95,89% badanych, zaś w grupie recydywistów 51,52%, a w grupie pierwszy raz

karanych 95,55%. Skazani wskazywali też, iż posiadanie zawodu ułatwia znalezienie pracy. Na ten argument wskazało 46,56% młodocianych, 44,09% pierwszy raz odbywających karę i 65,66% recydywistów. Sporadycznie wskazywano, iż z nauką wiąże się pewne ulgi i przywileje podczas odbywania kary pozbawienia wolności.

Z przeprowadzonych badań²⁴ wynika, że skazani jako motywację podjęcia nauki najczęściej wskazywali chęć zdobycia zawodu, ulgi i przywileje, z których korzysta skazany uczący się oraz nagrody regulaminowe i warunkowe zwolnienie, potrzeby intelektualne, uzyskanie korzystnej pozycji społecznej, pożyteczne spędzanie czasu, łatwiejsze uzyskanie pracy na wolności.

W badanej populacji osoby, które nie wyrażały chęci podjęcia nauki zawodu w zakładzie karnym, najczęściej jako argument wskazywały, iż posiadanie zawodu nie jest istotne przy staraniach o uzyskanie pracy, bowiem fakt pobytu w zakładzie karnym powoduje niechęć pracodawcy. Aż 83,87% badanych recydywistów wskazało na ten argument jako przyczynę niechęci podjęcia nauki zawodu w zakładzie karnym. Także pesymistycznie nastawieni byli do możliwości podjęcia pracy na wolności skazani młodociani i skazani pierwszy raz karani. W grupie skazanych młodocianych aż 62,50% badanych wskazało na ten argument, a w grupie skazanych przebywających w zakładzie karnym po raz pierwszy 53,33% badanych. Wskazywano także, że wybór rodzaju zawodu, którego skazany może się nauczyć jest ograniczony i nie są to zawody konkurencyjne na rynku pracy.

Chęć podjęcia nauki wynika w pewnym stopniu z wykształcenia, jakie posiadają skazani, rozpoczynając odbywanie kary pozbawienia wolności.

Tabela nr 18

Wykształcenie badanych skazanych przed pobytym w zakładzie karnym

Wykształcenie	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Podstawowe	88	65,19	64	36,66	158	43,53	310	45,99
Zawodowe	42	31,11	76	43,18	179	49,31	297	44,07
Średnie	5	3,70	33	18,75	26	7,16	64	9,50
Wyższe			3	1,71			3	0,44
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W badanej populacji przeważały osoby, które miały tylko ukończoną szkołę podstawową. Stanowiły one 45,99% badanych. Najwięcej osób, które legitymowały się tylko wykształceniem podstawowym było w grupie skazanych młodocianych. W tej grupie stanowiły one 65,19%, gdy w grupie skazanych recydywistów 43,52%, a

24 Zob. D. Widelak; Motywy podejmowania nauki przez skazanych na karę pozbawienia wolności, PWP 1997, nr 16–17, s. 131; M. Bramska; Realizacja prawa skazanego do kształcenia (w:) Więziennictwo nowe wyzwania..., s. 689 oraz tej Autorki; Realizacja prawa skazanego do kształcenia (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa polskiego, Cz. IV..., s. 282.

w grupie skazanych odbywających karę po raz pierwszy 36,36%. Jest to dość liczna grupa, która po opuszczeniu zakładu karnego będzie miała trudności ze znalezieniem pracy, bowiem zapotrzebowanie na niewykwalifikowaną siłę roboczą na rynku pracy systematycznie maleje.

Dość liczną grupę stanowiły osoby o wykształceniu zawodowym, a mianowicie 44,07% badanych. Najliczniej te osoby były reprezentowane w grupie skazanych recydywistów – 49,31%, a w grupie pierwszy raz odbywających karę – 43,18%, gdy w grupie młodocianych – 31,11%.

Szkolenie jest kosztowną formą aktywizacji. Powstaje problem czy skazani powinni partycypować w kosztach szkolenia.

Tabela nr 19

Odpłatność szkolenia zawodowego w ocenie badanych funkcjonariuszy

Odpłatność szkolenia zawodowego	lb	%
Całkowita	105	10,42
Częściowa	519	51,49
Bez opłat	378	37,50
Nie mam zdania	6	0,59
Ogółem	1008	100,00

Większość badanych funkcjonariuszy (51,49%) opowiedziała się za częściowym pokrywaniem przez skazanych kosztów szkolenia. Udział skazanych w kosztach szkolenia zawodowego ta grupa funkcjonariuszy traktowała symbolicznie. Twierdzono, że zmobilizuje to skazanych do aktywnego uczestniczenia w kursie. Niektórzy proponowali uzależnienie odpłatności od posiadanych przez skazanych środków finansowych. Inni skłonni byli zwalniać od odpłatności osoby młodociane. Przeciwnicy pokrywania przez skazanych kosztów szkolenia zawodowego, nawet częściowego, oceniając realnie sytuację materialną skazanych twierdzili, iż „w przypadku odpłatności nie byłoby kogo szkolić”.

Skazani opowiedzieli się przeciwko ponoszeniu kosztów nauki. Należy stwierdzić, że w większości skazani reprezentują postawę bardzo roszczeniową, o czym świadczy stosunek do pokrywania kosztów pobytu w zakładzie karnym.

Tabela nr 20

Pokrywanie kosztów pobytu w zakładzie karnym w opinii badanych skazanych

Pokrywanie kosztów pobytu w zakładzie karnym w przypadku otrzymywania pełnego wynagrodzenia	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Tak	11	8,15	39	22,16	51	14,05	101	14,99
Nie	120	88,89	91	51,70	265	73,00	476	70,62
Częściowo	3	2,22	29	16,48	41	11,30	73	10,83

Nie mam zdania	1	0,74	17	9,66	6	1,65	24	3,56
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Skazani w większości (70.62%) są przeciwni pokrywaniu kosztów pobytu w zakładzie karnym, nawet przy założeniu, że skazany będzie pracował i otrzymywał pełne wynagrodzenie za wykonywaną pracę. Tylko 10,83% badanych uznało, że w takiej sytuacji skazany powinien częściowo uczestniczyć w tych kosztach, a 14,99% stwierdziło, że skazany powinien pokrywać w całości koszty pobytu w więzieniu. Najwięcej zwolenników uczestniczenia w kosztach wykonywania kary było wśród skazanych odbywających karę po raz pierwszy. W tej grupie 22,16% opowiedziało się za pełnym pokrywaniem kosztów, a 16,48% za częściowym, gdy w grupie skazanych recydywistów odpowiednio 14,05% i 11,29%. Najmniej zwolenników udziału w kosztach wykonywania kary było w grupie skazanych młodocianych. Tylko 8,15% opowiedziało się za uiszczaniem kosztów, a 2,22% za częściowym.

Różnie skazani argumentowali swoją decyzję. Niektórzy twierdzili: „*wynagrodzenie skazanych jest i tak obciążone w zbyt dużym stopniu, a stawki z reguły najniższe. Pokrywanie kosztów pobytu w zakładzie karnym zniechęcałoby skazanych do podjęcia pracy*” bądź: „*żaden skazany pracujący w zakładzie karnym nie jest w stanie zarobić tyle by pokryć koszty pobytu w zakładzie karnym*”. Inni uzależniali uczestnictwo w kosztach wykonywania kary od zmiany warunków odbywania kary, twierdząc: „*gdyby zwiększyło to szansę odbywania kary w lepszych warunkach*” lub „*tak, pod warunkiem, że będę żył godnie za zarobione pieniądze*” czy „*tak, jak będę zarabiał średnią pracę cywilizowanej Europy*”.

Pewna grupa skazanych, uzasadniając negatywne stanowisko co do pokrywania kosztów pobytu w zakładzie karnym, twierdziła, że „*trzeba odkładać na wyjście*”, „*zarobione pieniądze powinny być odkładane i wypłacane z końcem kary*”.

Część skazanych nie dostrzegą potrzeby pokrywania kosztów pobytu w zakładzie karnym, a wynikało to przede wszystkim z faktu, że nie akceptowali oni pobytu w zakładzie karnym. Jeden z recydywistów tak uzasadnił swoją odpowiedź: „*sąd skazał na odsiedzenie, a nie odpracowanie, skazany powinien decydować co robić z zarobionymi pieniędzmi*”, inny zaś uważał, iż pokrywanie kosztów pobytu w zakładzie karnym nawet częściowe: „*byłoby dodatkową karą*”. Skazani młodociani twierdzili: „*nie ponieważ to co zarobię mi się należy*”, oraz: „*nie bo jeżeli państwo zamyka niech państwo płaci*” lub: „*nie siedzi się z przyjemności tylko z przepisu sądu*”, „*nie bo skazany nie poszedł tak sobie aby przebywać tylko został*”.

skierowany przez specjalny urząd prawa i on musi płacić”, „nie bo jestem tu wbrew mej woli” czy: „nikt mnie tu nie zapraszał”.

Tabela nr 21

Potrącenia na fundusz pomocy postpenitencjarnej w ocenie skazanych

Potrącenia na fundusz pomocy postpenitencjarnej	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Tak	56	41,48	89	50,56	165	45,46	310	45,99
Nie	70	51,85	74	42,05	183	50,41	327	48,52
Nie mam zdania	9	6,67	13	7,39	15	4,13	37	5,49
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W przypadku potrąceń z wynagrodzenia na fundusz pomocy postpenitencjarnej zdania są bardziej podzielone. Wprawdzie większość skazanych jest przeciwna potrąceniom, nie jest to jednak przewaga zbyt duża w stosunku do skazanych, którzy uważają takie potrącenia za celowe. Przeciwnych potrąceniom było 48,52% badanych, a za potrąceniami opowiedziało się 45,99% skazanych. Najwięcej zwolenników potrąceń było w grupie skazanych pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności. Stanowili oni 50,56% skazanych, gdy w grupie recydywistów ci skazani stanowili 45,40%, a w grupie młodocianych 41,48%.

Przeciwnicy potrąceń podkreślali, że pomoc jest niedostępna dla skazanych „pieniądze nie trafiają do potrzebujących”.

2.3. Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym

Forma kontaktów ze światem zewnętrznym, z których najczęściej korzystają skazani to korespondencja i widzenia. Ustawodawca nie pozbawia żadnej z grup skazanych tej formy kontaktów. Korespondencja jest nieograniczona, zaś w przypadku widzeń wprowadzono limity w zakładzie karnym typu zamkniętego i półotwartego.

Tabela nr 22

Limitowanie widzeń w ocenie funkcjonariuszy

Widzenia powinny być limitowane	lb	%
W zakładzie karnym zamkniętym	344	34,13
W zakładzie karnym zamkniętym i półotwartym	297	29,46
W każdym zakładzie karnym	265	26,29
Nie powinny być	102	10,12
Ogółem	1008	100,00

W przypadku widzeń funkcjonariusze okazali się bardziej rygorystyczni niż ustawodawca. Ponad 1/4 badanych uznała, że widzenia powinny być limitowane w

każdym typie zakładu karnego. Również ponad 1/4 badanych (29,46%) pozytywnie ocenia obowiązujące rozwiązanie, a więc określenie miesięcznego limitu widzeń w zakładzie karnym zamkniętym i półotwartym. Najwięcej zwolenników miało limitowanie widzeń w zakładzie zamkniętym – 34,13%. Za nie wprowadzaniem limitu widzeń opowiedziało się tylko 10,12% badanych.

Zdaniem funkcjonariuszy limitowanie widzeń w zakładzie karnym zamkniętym a także półotwartym, oczywiście przy różnym limicie widzeń w miesiącu zależnie od typu zakładu karnego, powoduje różnicowanie dolegliwości kary.

Tabela nr 23*Nadzór nad widzeniami w ocenie funkcjonariuszy*

Widzenia powinny być nadzorowane	lb	%
We wszystkich typach zakładu karnego	255	25,30
W zakładzie karnym typu zamkniętego	419	41,57
W zakładzie karnym półotwartym	296	29,37
Nie powinny być nadzorowane	33	3,27
Nie mam zdania	5	0,49
Ogółem	1008	100,00

Rozwiązanie przyjęte w regulaminie wykonywania kary, a więc nadzór nad widzeniami w zakładzie karnym typu zamkniętego i półotwartego akceptuje 29,37% badanych. Ponad 1/4 (25,30%) badanych jest zdania, że nadzór funkcjonariusza nad widzeniami powinien być w każdym typie zakładu karnego, a 41,58% badanych ograniczyłoby nadzór funkcjonariusza nad widzenia tylko do zakładu karnego zamkniętego. Funkcjonariusze są zdania, że nadzór zapewnia bezpieczeństwo w zakładzie karnym. Szczególnie istotny jest w przypadku skazanych działających w zorganizowanej grupie lub związku mającym na celu popełnienie przestępstwa.

Tabela nr 24*Nadzór nad korespondencją w ocenie funkcjonariuszy*

Korespondencja powinna być nadzorowana	lb	%
W każdym typie zakładu karnego	401	39,78
W każdym zakładzie zamkniętym	283	28,08
W zakładzie karnym półotwartym	265	26,29
Nie powinna być nadzorowana	34	3,37
Nie mam zdania	25	2,48
Ogółem	1008	100,00

Większość funkcjonariuszy uznaje za zasadny nadzór nad korespondencją. Funkcjonariusze ci stanowili 94,14% badanych. Także w przypadku nadzoru nad korespondencją funkcjonariusze są o wiele bardziej rygorystyczni niż ustawodawca. Ponad 1/3 (39,78%) badanych uznała, iż korespondencja powinna podlegać nadzorowi niezależnie od typu zakładu karnego. Ponad 1/4 badanych dostrzega potrzebę

nadzorowania korespondencji w zakładzie karnym typu zamkniętego i półotwartego, a 28,08% badanych opowiedziało się za ograniczeniem nadzoru nad korespondencją tylko do zakładu typu zamkniętego. Funkcjonariusze dopuszczają zrezygnowanie z nadzoru w zakładzie karnym typu otwartego. Tylko 3,37% badanych uznało, że niecelowy jest nadzór nad korespondencją. Zwolennicy nadzoru argumentowali, że nadzór nad korespondencją zapobiega popełnianiu przestępstw.

Dla skazanych szczególnie istotne są kontakty z bliskimi poza murami zakładu karnego. Postępująca normalizacja warunków odbywania kary wpływa na rozszerzenie zakresu zezwoleń na opuszczenie przez skazanego zakładu karnego. W nowym kodeksie karnym wykonawczym wprowadzono szereg zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego. Są to przepustki systemowe w zakładzie karnym półotwartym i otwartym, przepustki w formie nagrody, zezwolenie na opuszczenie zakładu w wypadkach szczególnie ważnych dla skazanego, czy zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego w okresie przygotowania do wolności.

Tabela nr 25

Zakres zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego w ocenie funkcjonariuszy

Zakres zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego	lb	%
Wystarczający	638	63,29
Powinien ulec rozszerzeniu	28	2,78
Powinien ulec zawężeniu	324	32,14
Nie mam zdania	18	1,79
Ogółem	1008	100,00

Ponad połowa badanych (63,29%) oceniła, iż zakres zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego jest wystarczający. Funkcjonariusze ci nie widzą celowości wprowadzania nowych form zezwoleń. Potrzebę rozszerzenia form kontaktów skazanych ze światem poza murami zakładu karnego w formie przepustek dostrzega tylko 2,78% badanych. Zwolennicy rozszerzenia form zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego nie wskazali jednak, jakie ich zdaniem rodzaje przepustek należy wprowadzić.

Prawie 1/3 (32,14%) badanych funkcjonariuszy jest zdania, że zakres zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego jest zbyt szeroki. Zdaniem tych funkcjonariuszy powinien on ulec zawężeniu. Ocena, jak można wnosić z wypowiedzi funkcjonariuszy, odnosiła się do ilości zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego oraz czasu ich trwania. Funkcjonariusze w uzasadnieniu swego stanowiska wskazywali na łączną liczbę przepustek, które skazany może otrzymać, porównując maksymalną liczbę dni przy poszczególnych przepustkach do urlopów pracowniczych czy przepustek, które otrzymują żołnierze odbywający zasadniczą służbę wojskową. Takie odniesienie należy uznać za zbyt wielkie uproszczenie. Raczej bardzo rzadko się zdarza, jeżeli w ogóle dochodzi do takiej sytuacji, iż skazany korzysta w ciągu

roku ze wszystkich zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego. W pewnych wypadkach jest to nawet niemożliwe, bowiem, np. skazani odbywający karę w zakładzie karnym zamkniętym nie korzystają z przepustek systemowych. Część funkcjonariuszy – z grupy osób, które uznały, że jest zbyt dużo form zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego – twierdziło, że pewna grupa skazanych nie powinna korzystać z przepustek. Ci funkcjonariusze negatywnie ocenili możliwość korzystania z przepustek przez skazanych odbywających karę 25 lat pozbawienia wolności, a przede wszystkim przez skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności.

Rodzaj zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego ustawodawca uzależnia od typu zakładu karnego, w którym skazany odbywa karę pozbawienia wolności. Większość funkcjonariuszy aprobeuje rozwiązania przyjęte przez ustawodawcę, a nawet są bardziej rygorystyczni niż ustawodawca.

Tabela nr 26

Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego lub udzielanie przepustki w poszczególnych typach zakładu karnego w ocenie funkcjonariuszy

W zakładach karnych powinny być udzielane przepustki	Zakład karny typu					
	zamkniętego		półotwartego		otwartego	
	lb	%	lb	%	lb	%*
Losowe	772	76,59	816	80,95	997	98,91
Systemowe	93	9,23	471	46,73	768	76,19
Nagrodowe	404	40,08	868	86,11	901	89,38
Nie należy udzielać przepustek	72	7,14				
Brak zdania	6	0,60	11	1,09		

* Procenty liczone od 1008 funkcjonariuszy.

Uwzględniając poszczególne typy zakładów karnych, najbardziej rygorystyczni są funkcjonariusze w przypadku skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w zakładzie zamkniętym bowiem 7,14% badanych stwierdziło, że skazany, przebywając w zakładzie zamkniętym, nie powinien korzystać z żadnego typu zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego. W uzasadnieniu swego stanowisko przeciwnicy udzielania przepustek w tym typie zakładu karnego podkreślali, iż w przypadku stwierdzenia postępów w resocjalizacji można skazanego przenieść do zakładu typu półotwartego i wówczas będzie mógł korzystać z przepustek.

Ze szczególną aprobatą spotkało się pozbawienie skazanych odbywających karę w zakładzie karnym typu zamkniętego możliwości uzyskania przepustki systemowej. Tylko 9,23% badanych uznało, że w zakładzie zamkniętym skazany może korzystać z przepustki systemowej, a 40,07% funkcjonariuszy opowiedziało się za udzielaniem tej grupie skazanych przepustek nagrodowych.

Liczna jest grupa zwolenników udzielania zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego w zakładzie półotwartym: 46,73% badanych akceptuje udzielanie przepu-

stek systemowych, a 86,11% badanych uznało za celowe udzielanie przepustek w formie nagród.

Najwięcej zwolenników mają zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w zakładzie typu otwartego: 76,13% badanych funkcjonariuszy zaakceptowało przepustki systemowe, a 89,38% przepustki nagrodowe.

Uwzględniając rodzaj zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego największą aprobatę funkcjonariuszy uzyskiwały przepustki udzielane w wypadkach szczególnie ważnych dla skazanego (art. 141 §4 kkw), oczywiście, gdy zostanie stwierdzone zaistnienie okoliczności uzasadniających udzielenie takiej przepustki. Ponad 3/4 (76,58%) badanych funkcjonariuszy uznało, że z takiej przepustki powinni korzystać skazani w zakładzie zamkniętym, w zakładzie typu półotwartego taką przepustkę akceptowało 80,95% badanych, a w zakładzie karnym typu otwartego 98,91%.

Z analizowanych danych jednoznacznie wynika, że funkcjonariusze są zwolennikami utrzymywania przez skazanych kontaktu ze światem poza murami zakładu w formie przepustek i pozytywnie oceniają przyjęty w kodeksie karnym wykonawczym system zezwoleń na czasowe opuszczenie przez skazanego zakładu karnego. Funkcjonariusze opowiadający się za udzielaniem przepustek wskazywali na korzyści płynące z przepustek zarówno dla skazanego, jak i dla funkcjonariuszy pracujących ze skazanymi. W wypowiedziach podkreślali, że przepustki służą podtrzymaniu więzi skazanego z rodziną, umożliwiają uregulowanie istotnych dla skazanego w trakcie pobytu w zakładzie karnym spraw, co może ułatwić funkcjonowanie w społeczeństwie po opuszczeniu zakładu karnego. Przepustki pomagają w pracy wychowawczej, rozładowując narastające podczas pobytu w więzieniu sytuacje stresowe.

Potwierdzają to także wyniki badań przeprowadzonych na przełomie 1996/97 roku przez T. Szymanowskiego²⁵. Wynika z nich, że 68% funkcjonariuszy akceptuje przepustki w formie nagród, zaś 61% badanych jest zwolennikami przepustek związanych z systemem wykonywania kary, a 73% dostrzega celowość udzielania przepustek losowych.

Z przedstawionych badań wynika, że funkcjonariusze są bardziej rygorystyczni niż ustawodawca. W obu populacjach część badanych opowiedziała się przeciwko udzielaniu skazanym zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Dotyczyło to szczególnie skazanych odbywających karę w zakładzie zamkniętym, a więc stwarzających poważne zagrożenie społeczne, przenoszonych z innych typów zakładów z powodu ujemnej oceny postawy i zachowania, skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności oraz skazanych za przestępstwa popełnione w zorganizowanej grupie lub związku przestępczym. Ustawodawca, doceniając rolę przepustek w utrzymaniu więzi skazanego z rodziną i w przygotowaniu skazanego do powrotu do

25 Zob. T. Szymanowski: *Opinia badanych funkcjonariuszy i skazanych o przestrzeganiu prawa, wykonywaniu kary i reformie systemu penitencjarnego...*, s. 23

społeczeństwa, stworzył rozbudowany system przepustek. Funkcjonariusze patrzą na te rozwiązania przez pryzmat skazanych, z którymi pracują. Populacja skazanych zaś jest bardzo zróżnicowana; są to ludzie o różnych charakterach, w różny sposób reagujący na określone sytuacje.

Ustawodawca uzależnił udzielenie nagrody czy przepustki w zakładzie typu półotwartego i otwartego od postawy skazanego uzasadniającej przypuszczenie, że skazany w czasie pobytu poza zakładem karnym będzie przestrzegał porządku prawnego (art. 139§1 kkw).

Tabela nr 27

Przesłanka udzielania przepustek w ocenie badanych funkcjonariuszy

Przesłanka wskazana w art. 139 kkw	lb	%
Wystarczają do zakwalifikowania do przepustki	453	44,94
Nie wystarczają	188	18,65
Powinna decydować administracja zakładu karnego	358	35,52
Nie mam zdania	9	0,89
Ogółem	1008	100,00

Te przesłankę zaakceptowało 44,94% badanych, a 18,65% funkcjonariuszy stwierdziło, że nie wystarcza ona do zakwalifikowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Pewna grupa badanych funkcjonariuszy (35,52%) uznała, że ustawodawca nie powinien wskazywać żadnych przesłanek udzielania przepustek, lecz pozostawić decyzję do uznania administracji zakładu karnego.

Zdaniem funkcjonariuszy okoliczności uzasadniające przypuszczenie, że skazany korzystający z zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego będzie przestrzegał porządku prawnego to:

Tabela nr 28

Okoliczności, które zdaniem funkcjonariuszy uzasadniają przypuszczenie, że skazany podczas pobytu na przepustce będzie przestrzegał porządku prawnego

Okoliczności uzasadniające przypuszczenie, że skazany podczas pobytu na przepustce będzie przestrzegał porządku prawnego	lb	%*
Kontakt z rodziną	558	55,36
Brak skłonności do nałogów	257	25,50
Pozytywna opinia środowiskowa	170	16,87
Poprawne zachowanie w zakładzie karnym	139	13,79
Pozytywna prognoza kryminalno-społeczna	118	11,71
Brak kontaktów z e środowiskiem przestępczym	68	6,75
Stale miejsce zamieszkania	68	6,75
Posiadanie środków finansowych	66	6,55
Rodzaj przestępstwa	64	6,35
Uprzednie korzystanie z przepustek	52	5,16

Uprzednia niekaralność	48	4,76
Niski stopień demoralizacji	47	4,66
Realizacja IPO	39	3,87
Stosunek do przestępstwa	32	3,17
Przygotowanie do warunkowego zwolnienia	17	1,69
Nie istnieją	38	3,77
Brak zdania	170	16,87

* Procenty nie sumują się.

Na pierwszym miejscu wśród okoliczności, które, zdaniem funkcjonariuszy, uzasadniają przypuszczenie, że skazany na przepustce będzie przestrzegał porządku prawnego, wskazano utrzymywanie systematycznego kontaktu przez skazanego z rodziną podczas odbywania kary. Tę przesłankę na pierwszym miejscu wskazało 55,36% badanych funkcjonariuszy. Uzasadnienie tego stanowiska nie trudno wskazać. Jeżeli rodzina utrzymuje ze skazanym kontakt w czasie jego pobytu w zakładzie karnym, to w chwili wyjścia na przepustkę skazany ma zapewnione mieszkanie i pomoc materialną. Rodzina będzie także kontrolować zachowanie skazanego, co w wielu wypadkach może przyczynić się do terminowego powrotu skazanego do zakładu karnego czy nawet uchronić skazanego przed wejściem w kolizję z prawem. Także skazani, jak wynika z badań²⁶, podkreślają, iż powrót do rodziny na istotny wpływ na readaptację do warunków życia na wolności.

Istotny jest także zdaniem funkcjonariuszy brak u skazanego skłonności do alkoholu. Ponad 1/4 badanych wskazała, że brak skłonności do alkoholu pozytywnie rokuje, że skazany podczas pobytu na przepustce będzie przestrzegał porządku prawnego. Także i w tym wypadku nie trudno wskazać uzasadnienie. Nadużywanie alkoholu to częsta przyczyna wejścia w konflikt z prawem. Zdaniem funkcjonariuszy także podjęcie i kontynuowanie leczenia odwykowego w zakładzie karnym pozytywnie rokuje co do przestrzegania przez skazanego porządku prawnego podczas korzystania z zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego. Za istotne uznano także pozytywną opinię z okresu przed pobytem skazanego w zakładzie karnym.

Funkcjonariusze nie przywiązują zbyt dużej wagi do zachowania skazanego w zakładzie karnym jako kryterium, z którego można wnioskować o zachowaniu skazanego na przepustce. Zachowanie skazanego w zakładzie karnym znalazło się dopiero na czwartym miejscu wśród najczęściej wskazywanych kryteriów, które zdaniem funkcjonariuszy uzasadniają przypuszczenie, że skazany na przepustce będzie przestrzegał porządku prawnego. Funkcjonariusze dostrzegają, że zakład karny i świat poza jego murami to dwie różne rzeczywistości. W zakładzie karnym skazany działa pod przymusem²⁷ i praktycznie jest pod stałą kontrolą. Często „dobre” zachowanie, a

26 Zob. T. Szymanowski: Powrót skazanych do społeczeństwa..., s. 181 i n.

27 Zob. m. in. L. Lernell: Refleksje o istocie kary pozbawienia wolności (O niektórych aspektach psychologicznych i filozoficznych kary więzienia)..., s. 49.

więc przestrzeganie regulaminu, nie jest wynikiem zmiany postaw, lecz dążeniem do ułożenia sobie życia w zakładzie karnym i skorzystania z ulg.

Zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego jako nagrody czy przepustki przewidzianej w zakładzie typu półotwartego i otwartego skazany może otrzymać po odbyciu co najmniej połowy tej części kary, po której mógł uzyskać warunkowe przedterminowe zwolnienie. Gdy skazany odbywa karę 25 lat pozbawienia wolności zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego może otrzymać po upływie co najmniej 5 lat, zaś w przypadku dożywotniego pozbawienia wolności po 15 latach (art. 139§5 kkw).

Tabela nr 29

Przesłanka formalna uzyskania przepustki systemowej czy nagrody w formie zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego w ocenie funkcjonariuszy

Ocena minimalnego okresu odbycia kary jako przesłanka uzyskania przepustki (art. 139 kkw)	lb	%
Wystarczający	710	70,44
Za długi	45	4,46
Za krótki	219	21,73
Brak zdania	34	3,37
Ogółem	1008	100,00

Przesłanka formalna uzyskania zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego została zaakceptowana przez 70,44% badanych. Prawie 1/4 (21,73%) funkcjonariuszy stwierdziła, że okresy przewidziane w cytowanym przepisie są zbyt krótkie. Tę ocenę odnoszono przede wszystkim do skazanych na karę 25 lat pozbawienia wolności oraz odbywających karę dożywotniego pozbawienia wolności, a w mniejszym stopniu do sprawców powracających do przestępstwa oraz popełniających, jak to określano w wypowiedziach, ciężkie przestępstwa. Propozycje przedłużenia okresu pobytu w zakładzie karnym, po upływie którego skazany może uzyskać zezwolenie na opuszczenie zakładu karnego, były bardzo zróżnicowane. W przypadku skazanych na karę 25 lat pozbawienia wolności proponowano przyznawanie przepustki po odbyciu co najmniej 10 lat kary, a w stosunku do skazanych na karę dożywotniego pozbawienia wolności, po dwudziestoletnim pobycie w więzieniu bądź pozbawienie tych skazanych możliwości korzystania z przepustek. Wskazywano także na potrzebę uwzględniania popełnionego przez skazanego przestępstwa, proponując uzależnienie czasu pobytu skazanego w zakładzie karnym do momentu otrzymania przepustki od stopnia społecznej szkodliwości czynu (wyższy stopień społecznej szkodliwości czynu, dłuższy pobyt w zakładzie karnym do momentu otrzymania przepustki).

Ustawodawca zobowiązał skazanych korzystających z przepustek do poddania się pewnym rygorom. Na skazanym ciąży obowiązek bezzwłocznego zgłoszenia się do

jednostki Policji właściwej terytorialnie dla miejsca pobytu skazanego w okresie przepustki oraz w przypadku zmiany miejsce pobytu, obowiązek informowania o nowym miejscu pobytu. Dyrektor zakładu karnego może zobowiązać skazanego do określonego zachowania, a zwłaszcza do przebywania w określonych w zezwoleniu miejscach pobytu lub do częstszego zgłaszania się do jednostki Policji (art. 140§1,2,3 kkw).

Tabela nr 30

Obowiązki przewidziane w art. 140 kkw w ocenie funkcjonariuszy

Obowiązki przewidziane w art. 140 kkw	lb	%
Powinny być stosowane	863	85,61
Należy wprowadzić dodatkowe rygory	96	9,52
Nie należy wprowadzać żadnych rygorów	26	2,58
Należy złagodzić rygory z art. 140 kkw	18	1,79
Nie mam zdania	5	0,50
Ogółem	1008	100,00

Większość badanych (85,61%) pozytywnie oceniła obowiązki przewidziane w cytowanym przepisie i uznała, że są one potrzebne. Pewna grupa badanych funkcjonariuszy (9,52%) uznała, że można wprowadzić dodatkowe obowiązki. Wskazywano, iż powinien to być dozór kuratora, zakaz prowadzenia pojazdów, zakaz spożywania alkoholu lub narkotyków, częstsze zgłaszanie się na Policję. Można więc wnosić, że funkcjonariusze dostrzegają potrzebę kontroli zachowania skazanego w okresie korzystania z przepustki. Tylko 2,58% badanych uznało, że nie należy wprowadzać żadnych rygorów.

2.4. Przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego

Ustawodawca, uznając, iż istotne jest właściwe przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego uznał za celowe, iż szczególne w okresie 6 miesięcy przed końcem kary lub przewidywanym terminem warunkowego zwolnienia należy podjąć odpowiednie działania koncentrujące się na przygotowaniu skazanego do wyjścia na wolność.

Tabela nr 31

Celowość wyodrębnienia okresu 6-ciu miesięcy przed końcem kary w ocenie funkcjonariuszy

Celowość wyodrębnienia okresu przygotowania do opuszczenia zakładu karnego	lb	%
Powinien być wyodrębniony ten okres	533	52,88
Cały okres pobytu w zakładzie karnym powinien być wykorzystany w tym celu	383	38,00
Nie jest celowe	84	8,33
Nie mam zdania	8	0,79
Ogółem	1008	100,00

Ponad połowa (52,88%) badanych w pełni akceptuje to rozwiązanie. Znaczna grupa funkcjonariuszy (38,00%) podkreślała, że cały okres pobytu skazanego w zakładzie karnym powinien być wykorzystany w celu przygotowania skazanych do powrotu do społeczeństwa. Tylko nieliczna grupa funkcjonariuszy (8,33%) nie dostrzega celowości wyodrębnienia okresu przygotowania skazanych do wolności. Funkcjonariusze ci w uzasadnieniu wskazywali, że to rozwiązanie nie sprawdza się w praktyce, inni dodawali, iż skazani uznają to za argument do przepustek.

Funkcjonariusze twierdzili, że wyodrębnienie okresu, w którym praca ze skazanym będzie koncentrowała się na przygotowaniu skazanego do opuszczenia zakładu karnego, jest niezbędne, bowiem skazani po opuszczeniu zakładu karnego napotykają na szereg trudności. Nieumiejętność poradzenia sobie z problemami, brak pomocy ze strony najbliższych, trudności w znalezieniu pracy czy mieszkania często są jedną z przyczyn powrotu do przestępstwa. Funkcjonariusze akceptujący to rozwiązanie wskazywali jednak na brak środków, by właściwie realizować program wolnościowe. Uznawali za celowe aktywniejsze włączenie się, w tym okresie, do realizacji programu wolnościowego kuratorów sądowych. Funkcjonariusze podkreślali, że bez zaangażowania kuratorów nie są w stanie przy tak dużej liczbie skazanych zorganizować właściwej pomocy skazanym.

Pomoc jest niezbędna, skazani jej potrzebują i oczekują, chociaż znaczna część skazanych optymistycznie ocenia swój powrót do wolności.

Tabela nr 32

Ocena przez badanych skazanych sytuacji po opuszczeniu zakładu karnego

Sytuacja po opuszczeniu zakładu karnego	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Pogorszy się	19	14,07	40	22,73	75	20,66	134	19,88
Nie ulegnie zmianie	19	14,07	59	33,52	91	25,07	169	25,07
Polepszy się	82	60,75	63	35,80	165	45,45	310	45,99
Nie zastanawiałem się	15	11,11	14	7,95	32	8,82	61	9,06
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

W badanej populacji znaczna grupa skazanych jest pozytywnie nastawiona do powrotu na wolność. Oceniają, że ich sytuacja ulegnie zmianie w sensie pozytywnym. Skazani ci stanowili 45,99% badanych. Najbardziej optymistycznie do przyszłości są nastawieni skazani młodociani. W tej grupie 60,75% badanych stwierdziło, że ich sytuacja po opuszczeniu zakładu karnego polepszy się. W grupie recydywistów tak oceniających okres po opuszczeniu zakładu karnego było 45,45% badanych, a grupie pierwszy raz karanych tylko 35,80% skazanych. Oceniając sytuację po opuszczeniu zakładu karnego 1/4 badanych stwier-

dziła, że nie ulegnie zmianie. Najczęściej tak oceniali swoją sytuację skazani pierwszy raz odbywający karę – 33,52% . W grupie recydywistów tak oceniło swoją sytuację 1/4 badanych, a grupie skazanych młodocianych 14,07%. Tylko 19,88% badanych uznało, że ich sytuacja po opuszczeniu zakładu karnego ulegnie pogorszeniu. Tak oceniło swoją sytuację 22,73% skazanych pierwszy raz karanych, 20,66% skazanych recydywistów i 14,07% młodocianych. Osoby pierwszy raz przebywające w zakładzie karnym są ostrożne w ocenach. Osoby te z całą pewnością zdają sobie sprawę co mogą stracić podczas pobytu w zakładzie karnym. Najczęściej wskazywano na pracę i rozpad rodziny, a właśnie w tej grupie było najwięcej osób, które przed pobytym w zakładzie karnym systematycznie pracowało (49,99%) a także wśród tych badanych było najwięcej osób pozostających w związku małżeńskim.

Na optymizm znacznej grupy skazanych z całą pewnością rzutuje fakt, iż mają wiele planów dotyczących zmian w przyszłym życiu.

Tabela nr 33

Plany skazanych dotyczące przyszłości po opuszczeniu zakładu karnego

Planowane zmiany po opuszczeniu zakładu karnego	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%*
Podjąć pracę	43	31,85	28	15,91	36	9,92	107	15,88
Nie trafić do zakładu karnego	20	14,81	24	13,64	67	18,46	111	16,47
Założyć rodzinę	42	31,11	17	9,66	23	6,34	82	12,17
Zmienić postępowanie	17	12,59	11	6,25	68	18,73	100	14,84
Zmienić otoczenie	5	3,70	11	6,25	29	7,99	45	6,68
Nie pić	6	4,44	13	7,39	16	4,41	35	5,19
Zająć się rodziną			13	7,39	21	5,79	34	5,04
Nie planuję	11	8,15	40	22,73	48	13,22	100	14,84
Nie zastanawiałem się	10	7,41	21	11,93	61	16,80	92	13,65

* Procenty nie sumują się.

Tylko 14,84% badanych stwierdziło, że nic nie zmieni w swoim życiu. Pozostali badani wskazywali różne zamierzenia, które chcieliby urealnić. Wśród tych planów najczęściej skazani deklarowali, że nie zamierzają po raz wtóry trafić do zakładu karnego (16,47%), inni zamierzają podjąć pracę po opuszczeniu zakładu karnego (15,88%). Skazani młodociani najczęściej deklarowali, że zamierzają założyć rodzinę (31,11%) i podjąć pracę 31,85%). W grupie skazanych recydywistów najliczniejszą grupę stanowiły osoby, które deklarowały, iż nie powrócą do zakładu karnego. Stanowiły one 18,46% badanych recydywistów. Wśród skazanych pierwszy raz przebywających w zakładzie karnym znalazło się najwięcej osób, które nie zamierzają nic zmieniać w swoim życiu (22,73%).

Jeden z recydywistów tak napisał o swoich planach: „*Myszę, że już czas najwyższy skończyć z beztróskim życiem i zabrać się do uczciwej solidnej pracy, zadawalającej mnie pod każdym względem. Zmienić zamierzam wszystko. Mimo ogromnego niepowodzenia pozostałem optymistą i wiem, że przede mną dużo radosnych i szczęśliwych dni.*”

Inny skazany odbywający karę po raz pierwszy stwierdził: „*będę starał się nie obarczać nikogo swymi problemami, dość problemów narobiłem popełniając przestępstwo*”. Często skazani deklarowali, iż przestaną nadużywać alkoholu: „*na pewno odrzucę alkohol na bok, będę wyrozumiały i bardziej pomocny dla rodziców i brata, zapewne nigdy nie popełnię takiej głupoty jaką popełniłem*” (skazani młodociany).

W grupie skazanych, którzy nie planują zmian zdarzały się także takie wypowiedzi: „*gdy będę kradł to bez współników, uczciwą pracą można garba się dorobić*” czy „*niczego nie zamierzam zmienić to raczej system prawny powinien się zmienić, zmniejszyła by się liczba skazanych*”.

Mimo pozytywnego nastawienia do przyszłości skazani mają wiele obaw i dostrzegają szereg trudności oraz oczekują pomocy.

Tabela nr 34

Obawy skazanych dotyczące sytuacji po opuszczeniu zakładu karnego

Obawy dotyczące opuszczeniu zakładu karnego	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Nie mam	20	14,82	22	12,50	58	15,98	100	14,84
Tak:	115	85,18	154	87,50	305	84,02	574	85,16
brak pracy	86	74,82	107	69,48	233	76,39	426	74,22
brak mieszkania	24	20,87	26	16,88	76	24,92	126	21,95
odtrącenie	35	30,44	30	19,48	72	23,61	140	23,39
niechęć rodziny	11	9,57	15	9,74	34	11,15	60	10,45
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Aż 85,16% badanych ma obawy dotyczące powrotu do społeczeństwa. W tej grupie ponad połowa (74,22%) badanych obawia się braku pracy. Brak pracy był najczęstszą przyczyną obaw wskazywaną w poszczególnych grupach skazanych. Wskazało ją 74,82% młodocianych, 69,48% pierwszy raz karanych i 78,39% recydywistów. Znaczna grupa skazanych (33,67%) jako przyczynę obawy co do zatrudnienia wskazała, iż ludzie nie chcą zatrudniać osób, które przebywały w zakładzie karnym, zaś 18,84% stwierdziło, że przyczyną trudności w znalezieniu pracy będzie brak wykształcenia.

Prawie 1/4 (23,39%) badanych wskazała na odtrącenie ze strony społeczeństwa. Najbardziej odtrącenia ze strony społeczeństwa obawiali się skazani młodociani (30,43% młodocianych) i skazani recydywiści (23,61%).

Na brak mieszkania wskazało 21,72% badanych, a 10,45% na niechęć ze strony rodziny.

Te dane potwierdzają badania²⁸ dotyczące skazanych długoterminowych. Wynika z nich, że tylko 31% badanych nie przewiduje problemów po opuszczeniu zakładu karnego. Pozostali badani wskazywali na trudności z przystosowaniem do życia na wolności (22,6%), znalezieniem pracy (17,9%), przewyciężeniem problemów mieszkaniowych (7,6%), powrotem do rodziny (7,6%), przyjęciem przez społeczność lokalną (13,2%).

Tabela nr 35

Oczekiwanie pomocy przez skazanych

Oczekiwanie pomocy	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Nie oczekuję	8	5,93	48	27,27	97	26,72	153	22,70
Oczekuję:	127	94,07	128	72,73	266	72,28	521	77,30
od rodziny	118	92,91	90	70,31	36	13,53	244	46,83
pomocy społecznej	3	2,36	4	3,13	197	74,06	204	39,16
urzędu pracy	5	3,94	14	10,94	5	1,88	24	4,61
Patronatu	12	9,45	2	1,56	25	9,40	39	7,49
kuratora	11	8,66	29	22,66	12	4,51	52	9,98
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Większość skazanych (77,30%) oczekuje pomocy po opuszczeniu zakładu karnego. Najbardziej na pomoc liczą skazani młodociani, bowiem aż 94,07% skazanych wskazało, że oczekuje pomocy. W grupie skazanych pierwszy raz karanych oczekujący pomocy stanowili 72,73%, a wśród recydywistów 77,28%. Skazani najczęściej wskazywali, że liczą na pomoc rodziny. Tak stwierdziło 46,83% badanych. Najczęściej na pomoc rodziny liczą skazani młodociani. Aż 92,91% młodocianych stwierdziło, że zwróci się o pomoc do rodziny. Także liczna grupa skazanych pierwszy raz karanych liczy na pomoc rodziny. Z tej grupy 70,31% skazanych wskazało, że oczekuje pomocy od rodziny, gdy tylko 13,53% recydywistów liczy na pomoc rodziny. Nietrudno wskazać na uzasadnienie. Pobyt w zakładzie karnym powoduje w wielu wypadkach zerwanie więzi rodzinnych, a u recydywistów te pobyty powtarzały się. Także w grupie recydywistów było najmniej osób pozostających w związku małżeńskim. Większość recydywistów, bo aż 74,05% zwróci

28 Zob. P. Sobota: Wybrane zagadnienia związane z wykonaniem długoterminowych kar pozbawienia wolności (w): Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III, Biuletyn RPO, materiały, Warszawa 1998, s. 134–135.

się o pomoc do ośrodków pomocy społecznej. Skazani młodociani i pierwszy raz karani sporadycznie wskazywali na chęć korzystania z tej formy pomocy. Skazani recydywiści i młodociani wskazywali także, że zwrócą się o pomoc do Patronatu. Prawie 1/4 (22,66%) skazanych pierwszy raz karanych, stwierdziła, że zwróci się o pomoc do kuratora, gdy tylko 4,51% recydywistów i 8,34% młodocianych.

Tabela nr 36

Rodzaje oczekiwanej przez badanych skazanych pomocy

Rodzaj oczekiwanej pomocy	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%*
Pieniężna	72	53,33	88	50,00	167	46,01	327	48,52
Rzeczowa	30	22,22	20	11,36	39	10,74	89	13,20
Praca	63	46,66	75	42,61	143	33,39	281	41,69
Mieszkanie	32	23,70	29	16,48	48	13,22	110	16,32
Dokumenty	12	8,89	6	3,41	14	3,86	32	7,75
Zrozumienie			1	0,57	8	2,20	9	1,33
Nie zastanawiałem się	6	4,44	18	10,23	37	10,19	61	9,05

* Procenty w poszczególnych kolumnach nie sumują się, bowiem skazani wskazywali kilka rodzajów oczekiwanej pomocy.

Skazani najczęściej wskazywali, że oczekują pomocy finansowej. Na taki rodzaj pomocy wskazało 48,52% badanych. Równie liczna grupa skazanych (41,69%) oczekuje pomocy w znalezieniu pracy, a 16,32% badanych wskazało, że niezbędna jest pomoc w znalezieniu miejsca zamieszkania.

Także z badań przedstawionych przez L. Bogunię i R. Godylę²⁹ wynika, że najbardziej oczekiwaną przez skazanych formą pomocy jest pomoc w znalezieniu pracy (45,67%) i wsparcie finansowe (21,45%).

Z przedstawionych danych wynika, że w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego istotne jest skoncentrowanie się na udzieleniu skazanemu pomocy. Pomoc jednak nie powinna polegać na załatwieniu za skazanego różnych spraw, lecz wskazaniu, w jaki sposób może to uczynić. Niezbędne jest przeprowadzenie treningu, by skazany nabył pewne umiejętności, które umożliwią poradzenie sobie z szeregiem problemów jak praca, mieszkanie, zapomoga z pomocy społecznej.

Funkcjonariusze pozytywnie oceniają rozwiązania dotyczące społecznej readaptacji skazanych zawarte w nowym kodeksie karnym wykonawczym. Z aprobatą spotkała się idea systemu programowego oddziaływania. Wdrażając jednak tę ideę w życie, funkcjonariusze dostrzegają szereg trudności, które utrudniają pracę wychowawczą ze skazanymi. Są to: zbyt duża liczba skazanych przypadająca na jednego wychowawcę, brak miejsc pracy dla skazanych i środków finansowych na wprowadzanie różnych form

29 Zob. L. Bogunia, R. Godyła: Oczekiwania skazanych w zakresie pomocy od społeczeństwa (w:) Więziennictwo nowe wyzwania ... s. 524.

aktywności skazanych. Duża liczba skazanych powoduje, że funkcjonariusze nie mają czasu na rozmowy wychowawcze, a nawet na poznanie problemów skazanych, czy zapoznanie skazanych z ich prawami i obowiązkami, co u skazanych wywołuje rozgorczenie. Brak pracy i innych form aktywności powoduje, że skazani większą część dnia spędzają w celi, oglądając telewizję lub czytając prasę.

Funkcjonariusze, jak wynika z badań, są bardziej rygorystyczni niż ustawodawca szczególnie w przypadku różnych form kontaktów skazanych ze światem poza murami zakładów. Największy rygoryzm dotyczy zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Rygoryzm w pewnym stopniu znajduje uzasadnienie w obawach funkcjonariuszy, że pobyt skazanego na wolności może zakończyć się niepowodzeniem i wówczas zostaną obarczeni winą, iż zbyt pochopnie podjęli decyzję. Nie można pominąć presji społecznej a także głosów polityków. W ostatnich latach znaczna część naszego społeczeństwa bardzo niechętnie odnosi się do przepustek udzielanych skazanym. Dzieje się tak m. in. za sprawą środków masowego przekazu, które bardzo jednostronnie odnoszą się do problemu przepustek. W prasie eksponowane są tylko wypadki niepowrotów z przepustek oraz popełnienie przez skazanego na przepustce przestępstwa. Dziennikarzy nie interesuje ile osób powróciło w terminie z przepustki i podczas pobytu na wolności przestrzegało porządku prawnego, a także ilu skazanym pobyt na przepustce pomógł w nawiązaniu kontaktu z rodziną.

Również okres przygotowania do wolności zyskał akceptację wychowawców. Także i w przypadku programu przygotowania do wolności wychowawcy wskazywali na trudności we właściwej jego realizacji. Wychowawcy podkreślali, że przy tak licznej populacji skazanych nie są w stanie ustalić programu adekwatnego do potrzeb skazanego. Ustalenie zaś takiego programu napotyka na bariery w jego realizacji z powodu braku środków finansowych na właściwą pomoc skazanym opuszczającym zakłady karne a także niezbyt aktywne zaangażowanie w udzielanie pomocy organizacji i instytucji, których celem jest świadczenie pomocy, co także często wynika z braku środków finansowych. W okresie przygotowania skazanego do wolności zwrócenie szczególnej uwagi na działania pomocowe jest bardzo istotne. Skazani, jak wynika z badań, mają wiele obaw związanych z powrotem na wolność i oczekują pomocy.

W pewnym stopniu postawy rygorystyczne funkcjonariuszy są wynikiem poglądów na cele kary pozbawienia wolności.

Tabela nr 37

Poglądy funkcjonariuszy na cel kary pozbawienia wolności

Cel kary pozbawienia wolności	Ib	%*
Wychowanie skazanego	536	53,17
Ochrona społeczeństwa przed przestępcami	608	60,32
Zadośćuczynienie sprawiedliwości	671	66,57

Odstraszenie od popełnienia przestępstwa	453	44,94
Nie mam zdania	7	0,69

* Procenty w poszczególnych kolumnach nie sumują się, bowiem skazani wskazywali kilka celów wykonywania kary pozbawienia wolności.

Większość badanych funkcjonariuszy (66,57%) na pierwszy miejscu wskazało, że celem kary jest zadośćuczynienie sprawiedliwości. Zbliżona grupa badanych (60,32%) wskazała, że celem kary jest ochrona społeczeństwa przed przestępcami. Na trzecim miejscu znalazła się poprawa skazanego (wychowanie skazanego). Na tą funkcję kary wskazało 53,17% badanych. Nie była to jednak przewaga zbyt istotna w stosunku do osób, które wskazywały jako cel kary odstraszenie od popełnienia przestępstwa 44,94%.

Z badań przeprowadzonych przez T. Szymanowskiego³⁰ wynika, że funkcjonariusze jako podstawowy cel kary uznali ochronę społeczeństwa. Prawie 1/3 badanych wskazała na ten cel, a 28% badanych podkreślało, iż najistotniejsza jest poprawa skazanego, zaś 26% oddziaływanie na innych ludzi a 7% badanych było zwolennikami odwetowego celu kary.

Ta ocena jest zbieżna z poglądami społeczeństwa na cele kary. Z badań³¹ wynika, że w 1995 roku społeczeństwo wskazywało na następujące cele kary:

- ochrona przed przestępcami – 45%
- oddziaływanie na innych by nie popełnili przestępstwa – 26%
- poprawa skazanego – 16%
- odpłata – 11%
- inne cele – 2%

Spółeczeństwo dostrzega w karze środek, który sprawia, że przez okres pobytu skazanego w zakładzie karnym jest chronione przed przestępczością.

Skazani bardzo negatywnie oceniają pobyt w zakładzie karnym.

Tabela nr 38

Pobyt w zakładzie karnym w ocenie badanych skazanych

Ocena pobytu w zakładzie karnym	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%*
Oddziałuje wychowawczo	19	14,07	28	15,91	40	11,02	87	12,91
Demoralizuje	40	29,63	41	29,30	82	22,59	163	24,18
Zmienia charakter na gorszy	20	14,81	59	33,52	102	28,10	181	25,85

30 T. Szymanowski: *Opinie badanych funkcjonariuszy i skazanych o przestrzeganiu prawa, wykonywaniu kary i reformie systemu penitencjarnego...*, s. 17.

31 Zob. A. Szymanowska, T. Szymanowski: *Opinia społeczna w Polsce o niektórych patologicznych zachowaniach kontrowersyjnych, przestępstwach i środkach kontroli prawo-karnej*, Warszawa 1996, s. 108.

Pozwala na przemyślenie	22	16,30	76	43,18	71	15,56	169	25,07
Jest karą za zło	15	11,11	39	22,16	42	11,57	96	14,24
Nie wiem	28	20,74	12	6,82	39	10,74	79	11,72

* Procenty w poszczególnych kolumnach nie sumują się, bowiem skazani wskazywali kilka ocen.

Ponad połowa skazanych uznała, że pobyt w zakładzie karnym oddziałuje negatywnie. Prawie 1/4 badanych stwierdziła, że demoralizuje. Prawie taka sama liczebnie grupa skazanych uznała, że zmienia charakter na gorszy. Tylko 12,90% badanych stwierdziło, iż pobyt w zakładzie karnym oddziałuje wychowawczo. Prawie 1/4 badanych stwierdziła, że jest to okres pozwalający na przemyślenie dotychczasowego postępowania, zaś 14,24% badanych stwierdziło, że jest karą za wyrządzone zło. W grupie skazanych młodocianych najczęściej wskazywano, że pobyt w więzieniu demoralizuje. Tak oceniło pobyt w zakładzie karnym 29,69% młodocianych. W grupie pierwszy raz przebywających w zakładzie karnym najmłodszą grupę (38,18%) stanowiły osoby, które stwierdziły, że jest to okres pozwalający na przemyślenie swego dotychczasowego postępowania, zastanowienia się, jak napisał jeden ze skazanych "nad dotychczasowym życiem". W grupie recydywistów przeważały osoby, które uznały, iż pobyt w zakładzie karnym demoralizuje (22,59%). Skazani w swoich wypowiedziach podkreślali, że traktuje się ich jako drugą kategorię ludzi i wskazywali na bardzo złe warunki odbywania kary.

3. Instytucja kurateli penitencjarnej w ocenie i oczekiwaniach skazanych, funkcjonariuszy i kuratorów zawodowych

3.1. Działania kuratorów penitencjarnych w ocenie i oczekiwaniach skazanych

Idea instytucji kuratora penitencjarnego zakłada udzielanie pomocy skazanemu w społecznej readaptacji. Skazany by mógł korzystać z takiej oferty musi posiadać informację, że na terenie zakładu karnego pełni dyżur kurator i można się do niego zgłaszać z problemami.

Tabela nr 39

Posiadanie przez skazanych informacji o dyżurach kuratora penitencjarnego

Źródło informacji o dyżurach	lb	%
Skazany	226	33,53
Wychowawca	227	33,68
Tablica ogłoszeń	8	1,19
Skazany nie wiedział o dyżurach kuratora	163	24,18
Brak odpowiedzi	50	7,42
Ogółem	674	100,00

Z analizy ankiet wynika, że 75,81% badanych skazanych wiedziało, że na terenie zakładu karnego pracuje kurator penitencjarny i można się zgłosić do niego na

rozmowę. Taką informację od wychowawców uzyskało tylko 32,79% badanych, a 1/3 skazanych dowiedziało się o dyżurach kuratora penitencjarnego w zakładzie karnych od innych skazanych, zaś 1,18% badanych informację o dyżurach kuratorów uzyskało z tablicy ogłoszeń.

Prawie 1/4 (24,18%) badanych nie wiedziało, że na terenie zakładu karnego pełni dyżur kurator penitencjarny. Część badanych z tej grupy pisała w ankiecie, iż nie wiedzą, kto to jest. Inni twierdzili, iż z ankiety dowiedzieli się, że taka osoba jest w zakładzie karnym. Należy zaznaczyć, iż w grupie, która nie wiedziała, że na terenie zakładu karnego pełni dyżur kurator i można się do niego zgłosić na rozmowę większość stanowili skazani, którzy już pewien okres spędzili w zakładzie karnym. Nie można więc faktu, iż skazani nie wiedzieli, że do zakładu karnego przychodzi kurator tłumaczyć, zbyt krótkim okresem pobytu skazanego w zakładzie karnym.

Patrząc na te dane, należy pamiętać, że instytucja kurateli penitencjarnej jest instytucją nową i, co należy podkreślić, zasady jej funkcjonowania nie zostały uregulowane ustawowo. Można powiedzieć, że pozostaje ona w fazie eksperymentu. Model kurateli penitencjarnej opracowali kuratorzy białostoccy, w innych okręgach kuratorzy penitencjarni pracują opierając się na zakresie czynności kuratora penitencjarnego sporządzonym przez twórczynię tej instytucji w Białymstoku. Zakres czynności jest modyfikowany w poszczególnych okręgach w oparciu o doświadczenia kuratorów zdobywane podczas dyżurów w zakładach karnych. Być może funkcjonariusze służby więziennej niezapoznani dokładnie z założeniami tej instytucji odnoszą się do niej z pewną rezerwą i nie zawsze informują skazanych o celach tej instytucji i o dyżurach kuratorów na terenie zakładu karnego.

Potwierdzają to także dane dotyczące nawiązania przez skazanych kontaktu z kuratorem w rozbiciu na poszczególne zakłady karne:

- Białystok – 56,34% badanych nawiązało kontakt z kuratorem,
- Łódź – 30,34% badanych,
- Zabrze – 24,00% badanych,
- Potulice – 17,68% badanych,
- Gdańsk – 15,25% badanych.

Najlichnieszka grupa skazanych, która nawiązała kontakt z kuratorem penitencjarnym to skazani z Zakładu Karnego i Aresztu Śledczego w Białymstoku. Na taką sytuację z całą pewnością istotny wpływ ma to, że właśnie Białystok to miejsce „narodzin” tej instytucji. Twórczynię tej instytucji, bardzo zaangażowane w proces jej wdrażania, dołożyły starań by informacje o dyżurach kuratora penitencjarnego na terenie zakładu karnego dotarły do skazanych. Także – co zasługuje na podkreślenie – personel penitencjarny bardzo życzliwie ustosunkowany do tej idei, dba o informowanie skazanych o możliwości zgłaszania się do kuratora penitencjarnego.

Skazani powinni otrzymać sporządzoną przez kuratora penitencjarnego pisemną informację o celach tej instytucji, zaś na tablicy ogłoszeń powinna znajdować się informacja, w jakich godzinach kurator penitencjarny pełni dyżur w zakładzie karnym. Wyczerpująca informacja o zakresie i celach działań kuratora penitencjarnego jest niezbędna. Gdy skazany zostanie poinformowany z jakimi sprawami może zwrócić się do kuratora i jakiej pomocy może oczekiwać, pozwoli to w pewnych wypadkach na uniknięcie rozczarowań w sytuacjach, gdy skazany zwraca się z prośbą, a kurator z przyczyn od niego niezależnych nie jest w stanie jej spełnić.

Tabela nr 40

Utrzymywanie kontaktu przez skazanego z kuratorem penitencjarnym

Kontakt z kuratorem	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Tak	37	27,41	65	36,93	99	27,27	201	29,82
Nie	98	72,59	111	63,07	264	72,73	73	70,18
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Prawie 1/3 (29,82%) skazanych stwierdziła, że nawiązała kontakt z kuratorem penitencjarnym i kontakt ten jest utrzymywany w formie zgłaszania się na rozmowy podczas dyżurów kuratora w zakładzie karnym. Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, najwięcej jest osób, które nawiązały kontakt z kuratorem w grupie skazanych pierwszy raz karanych. W tej grupie 36,93% skazanych kontaktuje się z kuratorem, gdy w grupie skazanych młodocianych 27,41%, a w grupie recydywistów 27,27%.

Prawie jedna trzecia badanych kontaktowała się z kuratorem. Patrząc na ten wskaźnik należy uwzględnić, że założeniem tej instytucji nie jest, aby każdy skazany kontaktował się z kuratorem. Instytucję kuratora penitencjarnego należy traktować jako pewnego rodzaju ofertę pomocy w rozwiązywaniu problemów. Ofertę skierowaną do tych skazanych, którzy mają problemy i nie potrafią sobie z nimi poradzić. Do skazanego należy decyzja, czy skorzystać z możliwości spotkania z kuratorem i czy taka forma pomocy jest mu potrzebna.

Z analizy ankiet wynika, że chętnych na spotkanie z kuratorem jest znacznie więcej. Skazani wielokrotnie zwracali uwagę na trudności „w zapisaniu się do kuratora”. Zasadniczą przyczyną tych trudności jest mała liczba kuratorów penitencjarnych pracujących w zakładach karnych. Jeżeli np. na grupę ponad 400 skazanych przypada jeden kurator penitencjarny, to z całą pewnością o częsty kontakt z kuratorem czy nawet zapisanie się na pierwszą rozmowę jest bardzo trudno. Zbyt długi okres oczekiwania na rozmowę często powoduje, że skazany rezygnuje z rozmowy

i nie ponawia już więcej prób spotkania z kuratorem, bowiem problem, z którym zamierzał zwrócić się do kuratora, stracił na aktualności bądź został rozwiązany w inny sposób.

W przypadku skazanych powracających do przestępstwa wcześniejszy kontakt z kuratorem sprawującym dozór często ma wpływ na nawiązanie kontaktu z kuratorem penitencjarnym. Jeżeli skazany obarcza winą kuratora z powodu odwołania warunkowego zwolnienia czy orzeczenia wykonania warunkowo zawieszony kary, to twierdzi, że kurator penitencjarny mu nie pomoże, a nawet twierdzi, że „*kurator tylko potrafi odwieść wyrok, który jest w zawieszaniu*”.

Pewna grupa skazanych deklaruje, że zgłosi się na rozmowę przed końcem kary, bo liczy na pomoc kuratora w znalezieniu pracy czy mieszkania oraz w otrzymaniu zapomogi.

Nie wszyscy skazani, którzy zgłosili się na rozmowę do kuratora penitencjarnego utrzymywali kontakt z kuratorem. Dla 19,59% badanych kontakt z kuratorem to tylko jedna rozmowa. Skazani ci najczęściej, jako przyczynę niekontynuowania spotkań z kuratorem penitencjarnym wskazywali nieuzyskanie oczekiwanej od kuratora pomocy. Skazani ci twierdzili: „*nic i tak nie może zrobić*” bądź: „*kuratorzy mają za mało możliwości, żeby coś zmienić*”. Prośby kierowane przez skazanych w wielu przypadkach, z przyczyn obiektywnych, są nie do spełnienia: np. skazany zwraca się z prośbą o uzyskanie przepustki, lecz nie spełnia warunków formalnych do jej uzyskania, czy inna sytuacja – skazany prosi kuratora o pomoc w nawiązaniu kontaktu z rodziną, zaś rodzina nie chce odwiedzać skazanego w więzieniu. W takich sytuacjach kurator nic nie jest w stanie zrobić i nie jest to wynikiem jego złej woli, co nie zawsze rozumieją skazani. W wielu wypadkach długi czas oczekiwania na następną rozmowę z kuratorem powoduje, że problem, o którym skazany chciał porozmawiać, traci na aktualności, a więc skazany rezygnuje z ubiegania się o rozmowę.

Tabela nr 41

Częstotliwości spotkań z kuratorem penitencjarnym w ocenie skazanych

Częstotliwość kontaktów z kuratorem	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Wystarczająca	25	67,57	35	53,85	56	56,57	116	57,71
Zbyt rzadka	12	32,43	30	46,15	43	43,43	85	42,29
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Większość (7,71%) badanych, którzy utrzymywali kontakt z kuratorem oceniła częstotliwość spotkań jako wystarczającą. W poszczególnych grupach skazanych, jak wynika z danych przedstawionych w tabeli, przeważają skazani, którzy oceniają częstotliwość kontaktów z kuratorem jako wystarczającą.

Należy zaznaczyć, że nawet ci skazani, którzy określili ilość spotkań z kuratorem jako wystarczającą podkreślali, iż mieli trudności w zapisaniu się na spotkanie. W ankietach wskazywano także, że niektórzy skazani są preferowani jeżeli chodzi o częstotliwość kontaktów z kuratorem penitencjarnym. Wynikać to może z faktu, iż, np. kuratorzy penitencjarni przygotowują programy wolnościowe dla skazanych na okres do 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym przedterminowym zwolnieniem lub przed końcem kary. Zgodnie z art. 164 kkw okres ten ustala za zgodą skazanego komisja penitencyjna lub może wyznaczyć sąd penitencyjny w postanowieniu o udzieleniu lub odmowie udzielenia warunkowego zwolnienia, gdy uzna to za niezbędne. Skazanym, którzy wyrażą zgodę na objęcie takim programem z całą pewnością kurator penitencyjny musi poświęcić więcej czasu. Jedna czy dwie rozmowy to zbyt mało, by ustalić właściwy program i ocenić realność planów skazanego. W tym celu kurator penitencyjny przeprowadza rozmowy nie tylko ze skazanym, ale także spotyka się z jego rodziną i instytucjami świadczącymi różnego rodzaju pomoc. W trakcie realizacji tego programu kontakt z kuratorem penitencjarnym pozwala skazanemu na ocenę napotkanych trudności i dokonanie zmian. Można więc wnosić, że kurator przyjmie te osoby przed osobami, które zgłaszają się po raz pierwszy i poświęci im więcej czasu, zważywszy na doniosłość problemów, które wynikają w trakcie realizacji przez skazanego programu wolnościowego.

Skazani zwracają się do kuratorów penitencjarnych z różnymi problemami. Lista problemów jest bardzo długa, więc celowe jest pewne pogrupowanie uzyskanych odpowiedzi i uszeregowanie według częstotliwości występowania.

Tabela nr 42

Problemy, z którymi skazani zgłaszają się do kuratora penitencjarnego

Problemy zgłaszane kuratorom	lb	%*
Wysłuchanie, bo chciałem pogadać	176	87,56
Nawiązanie kontaktu z rodziną	71	35,32
Załatwienie spraw „papierkowych”	64	31,84
Sprawy związane z postępowaniem o rozwód	63	31,34
Sprawy związane z mieszkaniem na wolności	57	28,36
Dotyczące opieki nad dziećmi	56	27,86
Praca po opuszczeniu więzienia	53	26,37
Prośby o pomoc dla rodziny	49	24,38
Skierowanie do pracy w zakładzie karnym	44	21,89
Wniosek o warunkowe zwolnienie	38	18,91
Wniosek o przepustkę	35	17,41
Skierowanie na leczenie	30	14,93

* Procenty się nie sumują.

Większość badanych (87,56%) jako powód wizyt u kuratora penitencjarnego wskazała „chęć pogadania”. Patrząc na ten prozaiczny powód nasuwa się uwaga, iż

właściwie cel kontaktu nie ma związku z ideą omawianej instytucji. Kurator nie jest osobą do towarzystwa, która ma umilać czas skazanemu. Po głębszym zastanowieniu się i uwzględnieniu realiów zakładu karnego taka ocena zaczyna wydawać się bardzo powierzchowną. Musimy pamiętać, że skazani to ludzie przebywający w izolacji od świata poza murami zakładu karnego. Ich świat to skazani i służba penitencjarna. Kurator penitencjarny to osoba z tego „drugiego świata”, niedostępnego dla skazanych; osoba, która nie jest wykonawcą kary, a więc można z nią o wszystkim porozmawiać bez obawy, że być może zostanie to wykorzystane przeciwko skazanemu. Często podczas takich, z pozoru błałych, rozmów, kurator może wiele wynioskować o problemach skazanego, szczególnie dotyczących jego powrotu do społeczeństwa, do najbliższej rodziny, a także wyjaśnić szereg problemów bądź wskazać jak je rozwiązać. Załatwianie spraw za skazanego, jak już wspomniano, nie jest najlepszym rozwiązaniem. Czasami taka rozmowa pozwala na rozładowanie napięcia, zmianę spojrzenia na swoją sytuację. Często w trakcie takich rozmów wynikają problemy, w rozwiązywaniu których kurator może być bardzo pomocny.

Patrząc na dane dotyczące problemów, z którymi skazani zwracają się do kuratorów penitencjarnych, można wskazać dwie grupy problemów. Problemy związane bezpośrednio z pobytem w zakładzie karnym, a więc prośby o wnioski o przepustkę, o skierowanie do pracy, skierowanie na leczenie. Druga grupa to problemy dotyczące sytuacji poza murami więzienia, a szczególnie pierwszego okresu po opuszczeniu zakładu karnego. Problemy związane z pobytem w zakładzie karnym nie są najczęstszym przedmiotem rozmów skazanego z kuratorem penitencjarnym. Większość spraw (pomijając sytuacje, gdy skazany chciał tylko porozmawiać, chociaż i podczas tych rozmów wiele przedstawianych problemów koncentruje się na świecie poza murami więzienia) dotyczy problemów związanych z powrotem na wolność, a więc przyjęciem przez rodzinę, znalezieniem zatrudnienia czy mieszkania. Nasuwa się spostrzeżenie, że skazani dokonują pewnej selekcji spraw i traktując kuratora jako osobę z zewnątrz, zwracają się ze sprawami „wolnościowymi”. Tych spraw z pewnością nie rozwiążą wychowawcy. Może to zrobić kurator, który dotrze do rodziny skazanego i będzie próbował nakłonić ją do nawiązania kontaktu ze skazanym, pomoże w napisaniu pisma do sądu, gdy żona skazanego złożyła pozew o rozwód, poradzi, co można zrobić, gdy toczy się postępowanie o eksmisję skazanego z mieszkania zajmowanego przed odbywaniem kary, gdy powstały zaległości z powodu nieuiszczenia czynszu, wskaże instytucje, do których skazany będzie mógł się zwrócić o pomoc w pierwszych dniach po opuszczeniu zakładu karnego czy znajdzie miejsce w schronisku.

Liczba osób, które utrzymują kontakt z kuratorem penitencjarnym to tylko jeden aspekt. Istotne jest, jak skazani oceniają pomoc kuratorów w rozwiązywaniu problemów, z którymi się zwrócili.

Tabela nr 43

Pomoc udzielana przez kuratorów penitencjarnych w ocenie skazanych

Ocena działań kuratora	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Pomógł	28	75,68	61	93,85	94	94,95	183	91,04
Nie pomógł	9	24,32	4	6,15	5	5,05	18	8,96
Ogółem	37	100,00	65	100,00	99	100,00	201	100,00

Skazani bardzo pozytywnie oceniają działania kuratorów. Większość (91,04%) badanych skazanych uznała, iż uzyskali pomoc od kuratorów w problemach, z którymi zwrócili się. Patrząc na rozkład danych w tabeli należy stwierdzić, że wśród badanych, którzy pozytywnie oceniają pomoc kuratora, najliczniejszą grupę stanowią skazani recydywiści. W tej grupie aż 89,89% skazanych uznało, że kuratorzy pomogli im w rozwiązaniu problemów, z którymi się zwrócili. Problemy, w rozwiązaniu których grupa skazanych recydywistów uzyskała pomoc od kuratora, dotyczyły najczęściej eksmisji z mieszkania zajmowanego przed pobytem w zakładzie karnym lub otrzymania miejsca w schronisku, zapomogi po opuszczeniu zakładu karnego, nawiązania kontaktu z najbliższymi. Z całą pewnością skazani recydywiści mają wiele problemów, szczególnie koncentrujących się wokół powrotu do wolności. Następstwem wielokrotnych powrotów do zakładu karnego są zerwane więzi rodzinne, a więc nie mogą liczyć na pomoc rodziny, jak to ma miejsce w wielu wypadkach w sytuacji osób przebywających w więzieniu po raz pierwszy. Wielu recydywistów nie ma mieszkania, więc nawet miejsce w schronisku jest dla nich istotną pomocą. Także zapomoga pieniężna pozwoli im przetrwać pewien okres, bo zważywszy, iż większość z nich nie ma żadnego wykształcenia, znalezienie pracy jest bardzo odległą i mało realną perspektywą.

Także duży jest odsetek (70,27%) osób pozytywnie oceniających pomoc kuratora w grupie skazanych młodocianych. W grupie skazanych młodocianych kuratorzy najczęściej pomagali w nawiązaniu kontaktu z rodziną, który, w wielu wypadkach, zastał zerwany jeszcze przed pobytem skazanego w zakładzie karnym. Również w grupie skazanych pierwszy raz przebywających w zakładzie karnym większość badanych (53,84%) oceniła pozytywnie pomoc kuratora. Przewaga osób zadowolonych z działań kuratora w tej grupie nie jest jednak tak istotna jak w pozostałych grupach. Z całą pewnością ci skazani mają mniej problemów niż recydywiści. W większości utrzymują oni kontakty z rodziną, a więc po opuszczeniu zakładu karnego będą mogli liczyć na pomoc rodziny.

Część badanych (19,40%), którzy zwracali się do kuratora, stwierdziła, że kurator im nie pomógł. Często brak rozwiązania sprawy przez kuratora zgodnie z oczekiwaniami skazanego spotykał się z rozgoryczeniem skomentowanym: „*kurator nic nie*

może”. Wynika to w pewnym stopniu z niezrozumienia przez skazanych idei tej instytucji. Kurator ma pomóc skazanemu, wskazując jak rozwiązać pewne problemy, a nie rozwiązywać je za skazanego, zwłaszcza że nie zawsze jest to możliwe. Kurator może np. rozmawiać z rodziną skazanego i przekonywać o potrzebie nawiązania kontaktu ze skazanym, lecz nie jest to równoznaczne, że najbliżsi po takiej rozmowie stawią się w zakładzie karnym, jak oczekują tego niektórzy skazani.

W pewnym stopniu miernikiem oceny działalności kuratorów może być zaufanie jakim skazani darzą kuratorów. Można to określić poprzez deklaracje skazanych do kogo zwrócą się o pomoc w przypadku problemów.

Tabela nr 44

Deklaracje badanych skazanych zwrócenia się o pomoc w przypadku wystąpienia problemów

Zwrócenie się o pomoc	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Do wychowawcy	74	54,81	63	35,80	171	47,11	308	45,70
Do kuratora penitencjarnego	8	5,93	12	6,82	140	38,57	160	23,74
Do obu	25	18,52	77	43,75	28	7,71	130	19,29
Do nikogo	28	20,74	24	13,63	24	6,61	76	11,27
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Skazani, jak wynika z danych przedstawionych w tabeli, preferują wychowawców: 45,70% ogółu badanych wskazało wyłącznie na wychowawcę jako na osobę, do której zwrócą się o pomoc w przypadku problemów. 1/4 badanych skłonna jest powierzyć swoje problemy kuratorom penitencjarnych, a 19,29% wskazało, że pomocy szukać będzie zarówno u wychowawcy jak i u kuratora.

Jeżeli uwzględnimy poszczególne kategorie skazanych, to należy stwierdzić, że rozkład danych jest zróżnicowany. Skazani młodociani preferują wychowawców. W tej grupie ponad połowa badanych wskazała na wychowawcę jako osobę, do której zwróci się z problemami. Wśród skazanych pierwszy raz karanych najliczniejszą grupę (43,75%) stanowią osoby, które skłonne są zwrócić się o pomoc zarówno do wychowawcy jak i kuratora penitencjarnego. Skazani recydywiści, podobnie jak skazani młodociani, preferują wyłącznie wychowawców (47,11%) jako osoby, do których można zwrócić się o pomoc, chociaż nie jest to różnica zbyt wysoka bowiem 38,57% recydywistów skłonnych jest powierzyć swoje problemy wyłącznie kuratorom. Wśród recydywistów najmniej liczną grupę stanowią osoby, które swoje problemy powierzą równocześnie wychowawcom i kuratorom. Tylko 7,71% recydywistów zwróci się zarówno do wychowawcy jak i do kuratora, gdy skazanych młodocianych 18,52%, a pierwszy raz karanych aż 43,75%.

Patrząc na rozkład danych a także wypowiedzi zawarte w ankietach, nasuwa się uwaga, iż skazani odnosili to pytanie przede wszystkim do problemów dotyczących okresu pobytu w zakładzie karnym. Skazani, jak wynika z odpowiedzi, uznawali, że wychowawcy w przypadku problemów związanych w pobycem w zakładzie „*więcej mogą zrobić niż kurator*”. Potwierdzają to także wcześniejsze dane dotyczące problemów, z którymi skazani zwracali się do kuratorów.

Pewna grupa (11,27%) badanych uznało za niecelowe zwracanie się z problemami do wychowawców czy też do kuratorów. Najczęściej taką decyzję podejmowali skazani młodociani (20,74%), argumentując to następująco: „*chcę sam decydować o sobie*”. Być może jest to efekt postawy ludzi młodych. Skazani młodociani uważają, że zwrócenie się o pomoc, poniża ludzi mocnych, a za takich chcą najczęściej uchodzić. Najmniej liczną grupę wśród badanych, którzy uznali, że niecelowe jest zwracanie się o pomoc, stanowili skazani recydywiści (6,61%). Być może podczas wcześniejszych pobytów w zakładzie karnym skazani ci uzyskali pomoc w rozwiązaniu problemów.

Z art. 167 § 1 kkw wynika, że skazany przed zwolnieniem z zakładu karnego może zwrócić się do sądu penitencjarnego z wnioskiem o zastosowanie wobec niego dozoru sądowego kuratora zawodowego, zwłaszcza jeśli oczekujące go warunki życia po zwolnieniu z zakładu karnego mogą mu utrudniać społeczną readaptację.

Tabela nr 45

Deklaracje skazanych o złożeniu wniosku o orzeczenie dozoru

Wniosek	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Nie złożył	84	62,22	65	36,93	23	6,34	172	25,52
Złożył	21	15,56	87	49,43	325	89,53	433	64,24
Nie mam zdania	30	22,22	24	13,64	15	4,13	69	10,24
Ogółem	135	100,00	176	100,00	363	100,00	674	100,00

Większość skazanych (64,24%) odpowiedziało, że „*poproszą o kuratora*”. Uwzględniając poszczególne kategorie skazanych, w grupie recydywistów znalazło się najwięcej osób (89,53%), które uznały, że złożą wniosek o orzeczenie dozoru. W pewnym stopniu na taką deklarację może mieć wpływ fakt, iż ci skazani pozytywnie oceniali pomoc, jaką uzyskali od kuratorów. Wśród skazanych pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności taką deklarację złożyło 49,43% badanych. W grupie skazanych młodocianych przeważały osoby (62,22%), które deklarowały, że nie złożą wniosku o orzeczenie dozoru. Często jako uzasadnienie takiej decyzji skazani pisali: „*chcę sam decydować o sobie*” oraz: „*mogą zaszkodzić przy próbie ułożenia życia, nie pomogą więźniom, a obecność jest ograniczeniem wolności i prawa do prywatności*” czy: „*Kurator jest w stanie dać mi pracę, która pozwo-*

li mi dostatnio żyć. Raczej nie. Po co więc ma chodzić za mną i robić mi wstyd wśród znajomych i nowych pracodawców”.

Celowe jest zwrócenie uwagi na przyczyny podjęcia decyzji przez skazanego o złożenie wniosku o orzeczenie dozoru.

Tabela nr 46

Przyczyny zwrócenia się o orzeczenie dozoru wskazane przez badanych skazanych

Uzasadnienie wniosku o orzeczenie dozoru	Skazani						Ogółem	
	młodociani		odbywający karę po raz pierwszy		recydywiści			
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Kurator pomoże w załatwieniu spraw	21	100,00	45	51,72	66	20,31	132	30,48
Potrzebna jest osoba, która będzie kontrolowała	21	100,00	75	86,21	134	41,23	230	53,12
Będę mógł zwrócić się o pomoc	14	66,66	70	80,46	109	33,54	193	44,57

Najliczniejszą grupę (53,12%) stanowili skazani, którzy w uzasadnieniu decyzji o zwrócenie się o orzeczenie dozoru wskazywali, iż kurator będzie kontrolował ich postępowanie. Ten powód najczęściej wskazywali skazani po raz pierwszy przebywający w zakładzie karnym (86,21% skazanych z tej grupy) oraz skazani recydywiści (41,23%). Dla znacznej grupy skazanych (44,57%) dozór, jak wynika z wypowiedzi będzie pewnym zabezpieczeniem. Chcą oni, by kurator był osobą, do której będą mogli się zwrócić, gdy nie będą w stanie rozwiązać problemów. W tej grupie przeważają skazani pierwszy raz przebywający w zakładzie karnym i recydywiści.

Skazani młodociani reprezentują postawy bardziej roszczeniowe, oczekując, że kurator załatwi ich sprawy. Na taki powód złożenia wniosku o orzeczenie dozoru wskazało aż 100,00% badanych młodocianych.

Większość badanych uznała, że kurator będzie w pewnym stopniu ich dyscyplinował. Świadczy to, iż skazani chcą zmienić swoje postępowanie, ale równocześnie zdają sobie sprawę z trudności, na jakie mogą napotykać i potrzebna jest osoba, która będzie ich wspierała.

3.2. Opinie funkcjonariuszy o roli kuratorów penitencjarnych w pracy ze skazanymi

Oceny pracy kuratorów penitencjarnych dokonana przez wychowawców jest bardzo wysoka.

Prawie wszyscy badani wychowawcy (98,36%) uznali, że materiał zebrany przez kuratorów penitencjarnych jest przydatny w pracy ze skazanymi. Można wnosić, że

wychowawcy uznają tę instytucję za potrzebną. Potwierdza to lista zadań stawianych przed kuratorem, które zdaniem wychowawców pomogą im w pracy ze skazanymi.

Tabela nr 47

Oczekiwania wychowawców w stosunku do kuratorów penitencjarnych

Oczekiwania wychowawców w stosunku do kuratorów penitencjarnych	lb	%*
Rozpoznanie warunków rodzinnych skazanego i ich potrzeb po opuszczeniu zakładu karnego	53	86,89
Opracowanie programu zwolnieniowego	41	67,21
Informacji do opinii przy warunkowym zwolnieniu lub wniosku w sprawie przepustki	39	63,93
Organizowanie pomocy postpenitencjarnej	35	57,38
Ocena trudności adaptacyjnych skazanego po opuszczeniu zakładu karnego	33	54,10
Pomoc skazanemu w nawiązaniu kontaktu z rodziną	33	54,10
Przygotowanie rodziny na powrót skazanego	31	50,82
Rozmowy z rodziną w celu skłonienia do nawiązania kontaktu ze skazanym	21	34,43
Planowanie pobytu skazanego na przepustkach	15	24,59
Rozmowy ze skazanymi o szkodliwości nadużywania alkoholu	9	14,75
Rozmowy ze skazanym rozładujące stres	8	13,11

* Procenty się nie sumują.

Wychowawcy oczekują od kuratorów penitencjarnych przede wszystkim informacji o najbliższym środowisku skazanego, a więc rodzinie i relacjach między skazanym a jego rodziną. Jest to w pełni oczywiste. Tych informacji wychowawcy nie uzyskują od skazanych, a nawet jeżeli je uzyskają to będą one jednostronne i niepełne. Kontakt wychowawców z rodziną skazanego ogranicza się najczęściej do krótkiej rozmowy. Ma ona miejsce wówczas, gdy rodzina odwiedza skazanego w zakładzie karnym. Podczas takiej rozmowy bardzo trudno jest właściwie ocenić relacje między skazanym i jego rodziną. Kurator może odwiedzić rodzinę skazanego, a to pozwoli na wnikliwą i bardziej obiektywną ocenę. W sytuacji, gdy rodzina skazanego nie utrzymuje kontaktu ze skazanym, kurator może, kontaktując się z rodziną skazanego, ustalić przyczyny zerwania kontaktów między skazanym a jego rodziną oraz w trakcie spotkań i rozmów próbować nakłonić rodzinę do nawiązania kontaktu ze skazanym. Ocena środowiska rodzinnego skazanego jest niezbędna także przy planowaniu pobytu skazanego na widzeniach poza terenem zakładu karnego czy przepustkach. Właściwe przygotowanie rodziny do kontaktu ze skazanym na przepustce może przyczynić się do terminowego powrotu z przepustki, a przede wszystkim do przestrzegania przez skazanego porządku prawnego.

Wychowawcy dostrzegają także istotną rolę w przygotowaniu skazanego do opuszczenia zakładu karnego. Wychowawcy oczekują od kuratorów penitencjarnych opracowania programu wolnościowego, rozpoznania potrzeb skazanych w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego, oceny trudności adaptacyjnych

skazanego po opuszczeniu zakładu karnego i przygotowania rodziny na powrót skazanego. Te informacje kurator może uzyskać w trakcie rozmów ze skazanym, jego najbliższą rodziną a także instytucjami i organizacjami świadczącymi pomoc dla osób znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej.

Wychowawcy właściwie pojmują idee instytucji kuratora penitencjarnego. Kurator ma pomagać wychowawcy w pracy ze skazanym, a nie go zastępować, a także pomagać skazanemu w przygotowaniu do powrotu do społeczeństwa. W pracy kuratorów penitencjarnych za najistotniejsze wychowawcy uznają te zadania, których sami nie mogą wykonać, ich praca bowiem koncentruje się na terenie zakładu karnego, a kurator może nawiązać kontakt ze środowiskiem, do którego skazany powróci. Nie ma więc mowy o dublowaniu. Wychowawcy dostrzegają, że pomoc kuratorów w pracy ze skazanymi może przynieść efekty.

Zadania kuratorów penitencjarnych to nie tylko kontakty ze skazanym i jego rodziną. Kuratorzy uczestniczą także w posiedzeniach komisji penitencjarnej. Wychowawcy wysoko ocenili udział kuratorów penitencjarnych w posiedzeniach komisji:

Tabela nr 48

Udział kuratorów penitencjarnych w posiedzeniach komisji penitencjarnej w ocenie funkcjonariuszy

Ocena udziału kuratorów w posiedzeniach komisji penitencjarnej	lb	%
Istotny	39	63,93
Nieistotny	22	36,07
Ogółem	61	100,00

Większość badanych (63,93%) oceniła udział kuratorów penitencjarnych w posiedzeniach komisji penitencjarnej jako istotny. Wychowawcy podkreślali, że informacje o skazanym przedstawiane przez kuratorów dotyczące szczególnie relacji między skazanym i jego rodziną są przydatne przy ustalaniu indywidualnych programów oddziaływania a także przy dokonywaniu ocen realizacji programu oddziaływań i okresowych ocen postępów skazanego w resocjalizacji.

Te wysokie oceny potwierdzają także wyniki badań opublikowanych przez J. Zagórskiego. Z ankiety przeprowadzonej w 153 aresztach śledczych i zakładach karnych wynika, że 73,6% badanych uważa, iż w komisji penitencjarnej powinien uczestniczyć z głosem doradczym kurator³².

O wysokiej ocenie przez wychowawców udziału kuratorów penitencjarnych w społecznej adaptacji skazanych świadczy także ocena celowości utrzymywania kontaktów przez skazanego z kuratorem penitencjarnym.

32 Zob. J. Zagórski: Komisja penitencjarna (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III, Biuletyn..., s. 281.

Tabela nr 49*Ocena celowości kontaktów skazanego z kuratorem penitencjarnym*

Okres kontaktów	lb	%
Przez cały okres pobytu skazanego w zakładzie karnym	48	78,69
Przez okres 6 miesięcy przed końcem kary	12	19,67
Tylko w przypadku wyznaczenia przez sąd (art. 164 § 1 kkw) okresu niezbędnego do przygotowania skazanego do warunkowego zwolnienia	1	1,64
Ogółem	61	100,00

Badani funkcjonariusze dostrzegają potrzebę kontaktów kuratora ze skazanymi w czasie pobytu skazanego. Większość wychowawców (78,68%) uznała za celowe, by skazani mogli korzystać z pomocy kuratora penitencjarnego przez cały okres pobytu skazanego w zakładzie karnym. Tylko nieliczni wskazywali, że powinno to następować w okresie skazanym przez ustawodawcę.

3.3. Oczekiwania kuratorów obejmujących dozory nad osobami warunkowo zwolnionymi w stosunku do kuratorów penitencjarnych

Zadaniem kuratora penitencjarnego jest także pomoc kuratorowi w podjęciu i prowadzeniu dozoru. Kurator penitencjarny przygotowuje dla kuratora, który ma objąć dozór przy warunkowym zwolnieniu, informacje dotyczące skazanego oraz środowiska, do którego zamierza on powrócić. Informacje te pomogą kuratorowi we właściwym ustaleniu programu pracy z przyszłym podopiecznym.

Zebrane informacje pod kątem wpływu na nawiązanie kontaktu ze skazanym i prowadzenie dozoru kuratorzy ocenili następująco:

Tabela nr 50*Znaczenie zebranych przez kuratora penitencjarnego informacji w pracy ze skazanym w ocenie kuratorów sprawujących dozory*

Staż pracy jako kurator zawodowy	Ocena wpływu zebranych przez kuratora penitencjarnego informacji na nawiązanie przez kuratora zawodowego kontaktu z dozorowanym i przebieg dozoru							
	Mają wpływ		Nie mają istotnego wpływu		Nie mam zdania		Ogółem	
	lb	%	lb	%	lb	%	lb	%
Do 1 roku	13	6,91	21	31,34			34	13,18
Pow. 1 roku	73	38,83	22	32,84	1	3,33	96	37,21
Pow. 5 do 10 lat	39	20,74	13	19,40	1	3,33	53	20,54
Pow. 10l. do 15 l.	16	8,51	2	2,99	1		18	6,98
Pow. 15 l do 20 l.	14	7,45	7	10,45		3,33	22	8,53
Pow. 20 l. do 25 l.	15	7,99	1	1,49			16	6,20
Pow. 25 l. do 30 l.	11	5,85					11	4,26
Pow. 30 l. do 35 l.	7	3,72	1	1,49			8	3,10
Ogółem	188	72,87	67	25,97	3	1,16	258	100,00

Kuratorzy uznają za istotne zebrane przez kuratora penitencjarnego informacje o skazanym i środowisku, do którego zamierza on powrócić. Większość ankietowanych (72,87%) kuratorów zawodowych uznała, że informacje przygotowane przez kuratorów penitencjarnych są przydatne w nawiązaniu kontaktu z dozowanym i prowadzeniu dozoru. Ponad 1/4 kuratorów stwierdziła, że informacje te nie mają istotnego znaczenia w pracy ze skazanym. Uwzględniając staż pracy kuratorów nasuwa się spostrzeżenie, że tylko kuratorzy o bardzo krótkim stażu pracy uznają za zbędne informacje przekazane im przez kuratorów penitencjarnych. Być może osoby o krótkim stażu pracy jako kuratora nie dostrzegają wielu problemów bądź nie spotkali się z nimi w trakcie wykonywania dozoru. Z rozkładu danych w tabeli wynika, że wraz ze wzrostem stażu pracy jako kuratora zwiększa się liczba osób, które oceniają informacje przedstawiane przez kuratorów penitencjarnych jako przydatne w pracy ze skazanymi. Ta tendencja ulega pewnemu załamaniu tylko w grupie kuratorów o stażu pracy pow.15 lat do 20 lat, chociaż także w tej grupie przeważają osoby uznające, że materiał przedstawiony przez kurator penitencjarnych jest przydatny w pracy ze skazanymi.

Tabela nr 51

Oczekiwania kuratorów zawodowych w stosunku do kuratorów penitencjarnych

Informacje	lb	%*
O uzależnieniach	207	80,23
Dotyczące przebiegu odbywania kary	163	63,18
O potrzebach skazanego w zakresie pomocy postpenitencjarnej	163	63,18
O zachowaniu skazanego podczas przepustek	159	61,63
O planach skazanego po opuszczeniu zakładu karnego	146	56,59
Wskazówki do prowadzenia dozoru	143	55,43
Ocenę stosunku skazanego do popełnionego przestępstwa i pobytu zakładu karnego	132	51,16
O zobowiązaniach finansowych skazanego	132	51,16
Dotyczące rodziny skazanego i kontaktów ze skazanym	120	46,51
O stanie zdrowia szczególnie psychicznego skazanego	62	24,03

* Procenty się nie sumują.

Kuratorzy oczekują od kuratorów penitencjarnych przede wszystkim tych informacji, których sami nie mogliby ustalić w krótkim czasie przed objęciem dozoru bądź będą mieli poważne trudności w ich zebraniu. Informacje charakteryzujące skazanego pomagają kuratorowi w przygotowaniu się do pierwszej rozmowy ze skazanym, która jest bardzo istotna i często na wpływ na dalsze kontakty kuratora ze skazanym. Kurator, dysponując informacjami o potrzebach skazanego, może podjąć określone działania, jeszcze przed pierwszym spotkaniem z podopiecznym. Jest to istotne, bowiem kurator już w trakcie pierwszego spotkania ze skazanym będzie wiedział, jaką pomoc może zaproponować skazanemu.

Instytucja kurateli penitencjarnej znalazła swoje miejsce w praktyce wykonywania kary pozbawienia wolności i prowadzenia pracy wychowawczej w ramach dozorów. Instytucja ta została w pełni zaakceptowana przez skazanych, wychowawców i kuratorów, a więc przez tych, do kogo jest skierowana i komu ma służyć. Większości badanych wychowawców i kuratorów uważa, że ustawowa regulacja tej instytucji jest potrzebna, bowiem jak uzasadniali w ankietach: *„ujednolici zasady pracy kuratorów penitencjarnych”*.

Prawie wszyscy badani funkcjonariusze (93,44%) uznali za celowe wprowadzenie instytucji kuratora penitencjarnego do kodeksu karnego wykonawczego. Ustawowa regulacja tej instytucji ujednoliciłaby, ich zadaniem, jej funkcjonowanie. Funkcjonariusze podkreślali także potrzebę zwiększenia liczby kuratorów penitencjarnych, motywując to stanowisko usprawnieniem pracy wychowawców. W podsumowaniu tej części pracy posłużę się dwiema wypowiedziami wychowawców zawartymi w ankietach.

„Nie jest istotne umocowanie prawne, kuratora penitencjarnego ważne żeby był”.

„Pracę kuratora penitencjarnego można określić wymiernymi efektami brak niepowrotów z przepustek w przypadkach gdy materiał gromadził kurator penitencjarny wraz z głosem doradczym (chodzi o udział w posiedzeniu komisji penitencjarniej – dopisek G. Sz.), poprawa relacji rodzinnych skazanych gdy mediował kurator”.

Do tych wypowiedzi komentarz wydaje się zbędny.

Kuratorzy sprawujący dozory nad warunkowo zwalnianymi także pozytywnie oceniają instytucję kuratora penitencjarnego. Kuratorzy podkreślali, że kurator penitencjarny ma dostęp do wielu informacji, których nie byłby w stanie zebrać kurator zawodowy. Właściwie przygotowane przez kuratora informacje dotyczące skazanego i środowiska, do którego powróci skraca czas wstępnego rozpoznania, co umożliwia szybsze podjęcie właściwej pracy wychowawczej. Kuratorzy zawodowi, opowiadając się za ustawowym uregulowaniem tej instytucji podkreślali, że *„właściwe przygotowanie skazanego do wolności wymaga częstszych kontaktów podczas odbywania kary, często nawet obserwacji uczestniczącej. Nie widzę innych możliwości wykonywania zaleceń ustawodawcy w zakresie art. 164§1 i 2 kk. Właściwie realizowany „program zwolnieniowy” zmniejsza szok wolnościowy, pozwala na zaplanowanie życia, co prowadzi do ograniczenia powrotów do przestępstwa”*. Kuratorzy zawodowi podkreślali także, że *„wskazana jest obecność kuratora penitencjarnego w każdym zakładzie karnym, tak aby mógł pośredniczyć w kontakcie skazanego z kuratorem zawodowym”* wskazując równocześnie, iż *„kontakt kuratora zawodowego z kuratorem penitencjarnym przed objęciem dozoru pozwoli na właściwe przygotowanie się do dozoru”*.

Tabela nr 52

Poglądy kuratorów zawodowych na ustawową regulację instytucji kurateli penitencjarnej

Ustawowa regulacja kurateli penitencjarnej	lb	%
Potrzebna ustawowa regulacja	173	67,05
Instytucja potrzebna, bez oceny ustawowej regulacji	25	9,69
Do uznania ustawodawcy	2	0,78
Nie mam zdania	5	1,94
Jest zbędna ustawowa regulacja	39	15,12
Brak odpowiedzi	14	5,42
Ogółem	258	100,00

Kuratorzy zawodowi nie są tak zdecydowani i jednomyślni, jak wychowawcy jeżeli chodzi o ocenę celowości ustawowego uregulowania tej instytucji. Tylko 67,05% kuratorów zawodowych opowiedziało się za ustawową regulacją tej instytucji, gdy wychowawców aż 93,44%. Przyczynę nie trudno wskazać. Kuratorzy penitencjarni to kuratorzy sądowi czasowo delegowani do zakładów karnych. O te osoby zmniejszyła się populacja kuratorów sprawujących dozory w danym okręgu. Nie zmniejszyła się liczba podopiecznych, a musimy pamiętać, że po wejściu w życie nowych kodyfikacji karnych przybyło kuratorom zdań i obowiązków³³. Kuratorzy być może obawiają się, że ustawowe uregulowanie tej instytucji spowoduje przejście części kuratorów do zakładów karnych i wzrost obciążenia pozostałych kuratorów. Te obawy wynikają z wypowiedzi zawartych w ankietach.

„Uwzględniając obciążenia kuratorów (także pracą biurową) wyodrębnienie etatów dla kuratora penitencjarnego nie jest uzasadnione.”

Wśród kuratorów 15,11% badanych uznała omawianą instytucję za zbędną. Kuratorzy argumentowali swoje stanowisko następująco:

„w obecnym kształcie instytucja kuratora penitencjarnego przynosi większe korzyści administracji zakładu karnego, uważam, że kurator penitencjarny większość zadań wykonuje dla potrzeb zakładu karnego” (32 lata pracy)

„w moim przekonaniu stanowisko kuratora penitencjarnego zostało wymyślone przez urzędnika, który nigdy nie miał nic wspólnego z kuratelą. Miejsce pracy kuratora to środowisko do którego powraca lub udaje się skazany. Jakkolwiek działalność to dublowanie pracy wychowawczej w zakładzie karnym albo „sztuka dla sztuki” (28 lat pracy).

Należy zwrócić uwagę, iż są to osoby o bardzo długim stażu pracy jako kuratorzy. Stanowisko reprezentowane przez te osoby być może jest wynikiem pewnego stereotypu myślenia, iż kurator powinien zajmować się tylko osobami opusz-

33 Zob. krytyczne uwagi dotyczące szczególnie art. 214 kpk wypowiedziane nie tylko przez kuratorów na konferencji nt.: Model społecznej readaptacji skazanych a zawarte w pracy zb. Model społecznej readaptacji skazanych, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański. Białystok 1999; T. Szymanowski: Podstawy prawne i problemy funkcjonowania kurateli w Polsce..., s. 72–74.

czającymi zakład karny, a być może jest to wynik obaw przed „wejściem” do zakładu karnego.

Pozytywnie oceniona została ta instytucja przez sędziów penitencjarnych. Zdaniem sędziów materiał zgromadzony przez kuratorów penitencjarnych jest przydatny przy podejmowaniu decyzji o orzeczeniu warunkowego zwolnienia czy przerwy w odbywaniu kary. Sędziowie podkreślają także, że kuratorzy penitencjarni skutecznie rozładują podczas rozmów ze skazanymi napięcia i stesy spowodowane negatywnymi dla skazanych postanowieniami sądu penitencjarnego³⁴.

34 Szerzej: M. Grygoruk, M. Pankowiec: Rola i zadania kuratora penitencjarnego w postępowaniu przed sądem penitencjarnym (w:) ABC kuratora penitencjarnego..., s. 23. Zob. także Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji..., s. 73.

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

*„Więżenia – „to rozwiązania odrażające
ale bez niego nie sposób się obejść”*

M. Foucault¹

Model postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej określony w kodeksie karnym wykonawczym uwzględnia podstawowe założenia więzienia „prospołecznego” określonego standardami międzynarodowymi, a mianowicie odejście od przedmiotowego traktowania skazanego i uczynienia go świadomym podmiotem wykonywania kary pozbawienia wolności oraz zbliżania warunków życia w zakładzie karnym do warunków wolnościowych.

Upodmiotowienie skazanych znajduje wyraz w rezygnacji z przymusu resocjalizacji. To skazany decyduje, czy chce zmienić swoje postępowania i skorzystać z pomocy w postaci programu oddziaływań oferowanego przez zakład karny. Skazany dorosły ma prawo wyboru systemu odbywania kary: może, decydując się na korzystanie z oferty pomocy w zmianie postaw wybrać system programowego oddziaływania bądź wybrać system zwykły, gdy rezygnuje z oferty zakładu karnego. Przyjęcie systemu wolnej progresji to pozostawienie skazanemu wpływu – poprzez zachowanie i postawę – na warunki odbywania kary pozbawienia wolności. Upodmiotowienie skazanych to także przyjęcie koncepcji więźnia obywatela, a więc zagwarantowanie skazanemu korzystania z praw i wolności obywatelskich, z ograniczeniami wynikającymi z ustawy oraz przyznanych mu praw na okres pobytu w zakładzie karnym i w postępowaniu wykonawczym a także katalog środków pozostawionych w gestii skazanego w celu wyegzekwowania praw.

Normalizacja warunków życia w zakładzie karnym to środki aktywizacji skazanych, które umożliwiają im pełnienie ról społecznych. To także rozbudowany system kontaktów ze światem poza murami zakładu karnego w postaci kontaktów pośrednich (korespondencja, kontakty telefoniczne, paczki) czy bezpośrednich w postaci widzeń i zezwoleń na opuszczenie zakładu karnego. To również program przygotowania do życia po zwolnieniu, którego celem jest przygotowanie skazanego do opuszczenia zakładu karnego i udzielenie mu niezbędnej pomocy w pierwszym okresie społecznej readaptacji.

1 M. Foucault: *Nadzorować i karać ...*, s. 276.

Celem tych rozwiązań jest przygotowanie skazanego do życia w społeczeństwie bez wchodzenia w kolizje z prawem. Nauczenie korzystania z praw w taki sposób, by nie naruszało to praw i wolności innych osób oraz pełnienia różnych ról społecznych: pracownika, ucznia, członka rodziny.

Patrząc na wiele pozytywnych rozwiązań zawartych w kodeksie karnym wykonawczym, nie należy jednak popadać w euforię. Są w kodeksie karnym wykonawczym rozwiązania, które pozostają w sprzeczności ze standardami międzynarodowymi, a przede wszystkim z Konstytucją. Dostrzeżono to w trakcie prac nad nowelizacją kodyfikacji karnych, podejmując próby ich zmiany. Przedstawione w projekcie Ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny wykonawczy propozycje będące efektem tych prac należy w zasadzie ocenić pozytywnie. Szczegółową ocenę propozycji zawartych w projekcie przedstawiono przy omawianiu poszczególnych elementów modelu społecznej readaptacji skazanych. W tym miejscu ograniczę się więc do wskazania tylko najistotniejszych. Na szczególne podkreślenie zasługuje przede wszystkim propozycja umieszczenia w kodeksie karnym wykonawczym przepisów określających zasady odbywania kary pozbawienia wolności w poszczególnych typach zakładów karnych, a szczególnie przepisów, z których wynikają ograniczenia podstawowych praw i wolności obywatelskich, a dotyczących kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu karnego (korespondencja, rozmowy telefoniczne, widzenia). Zaproponowane zasady nawiązują do standardów międzynarodowych i pozostają w zgodności z Konstytucją. Równie istotna propozycja to umieszczenie w kodeksie karnym wykonawczym kryteriów kwalifikowania skazanych jako stwarzających poważne zagrożenie społeczne lub poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego, zwłaszcza, iż skazani ci będą odbywać karę w warunkach istotnego ograniczenia praw i wolności.

Szereg istotnych kwestii nie zostało jednak podjętych w trakcie tych prac. Nasuwa się więc kilka postulatów *de lege ferenda*:

- skazany po ukończeniu 24 lat uzyskuje status dorosłego. Skazani dorośli mają prawo wyboru systemu wykonywania kary, a więc należy wprowadzić przepis wskazujący, iż skazany młodociany po ukończeniu 24 lat (21 lat projekt) uzyskuje prawo wyboru systemu wykonywania kary pozbawienia wolności,
- należy zrezygnować z przepisu uprawniającego komisję penitencjarną do dokonywania okresowych ocen postępów skazanego w resocjalizacji (obecnie art. 76§1 pkt 4 kkw). Zważywszy na rezygnację z przymusu resocjalizacji, powstaje wątpliwość, czy dokonywanie oceny postępów w resocjalizacji nie narusza praw skazanych dorosłych, którzy odbywają karę pozbawienia wolności w systemie zwykłym. Skazani odbywający karę pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania są oceniani za realizację tego programu, zaś jak wynika z przepisów kodeksu karnego wykonawczego podstawą zmiany typu zakładu karnego jest ocena postawy i zachowania skazanego (art. 89§1 kkw).

- respektując podmiotowość skazanego, należy zagwarantować skazanemu udział w zmianie programu oddziaływań,
- należy zrezygnować z obligatoryjnego przenoszenia skazanego dorosłego do odbywania kary w systemie zwykłym, jeżeli nie przestrzega wymagań ustalonych w programie oddziaływania (art. 95§4 kkw) . Decyzję należy pozostawić do uznania komisji penitencjarnej.

Model postępowania ze skazanymi w izolacji więziennej określony przepisami kodeksu karnego wykonawczego jest realizowany w konkretnej rzeczywistości.

Należy przypomnieć, że zespół Prawa Karnego Wykonawczego Komisji do spraw Reformy Prawa Karnego, jak wynika z wypowiedzi prof. S. Lelental² – jednego z twórców Kodeksu karnego wykonawczego, przyjął założenie, że liczba osób pozbawionych wolności nie powinna przekraczać 40 tysięcy. Wprowadzanie do praktyki tego modelu następuje w warunkach, gdy w zakładach karnych jest już ponad 82.000 osób a tygodniowo średnio przybywa 500 więźniów³. Co trzecie więzienie w Polsce jest przeludnione⁴. Przekroczone zostały normy dotyczące powierzchni na jednego więźnia, a przecież już w 1996 roku po wizytacji zakładów karnych w Polsce Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom negatywnie ocenił warunki bytowe w zakładach karnych, a szczególnie przeludnienie cel. Wówczas w zakładach karnych przebywało 58.844 osób. Obecny okres to powolny powrót do lat 70–tych, gdy współczynnik uwięzionych na 100.000 mieszkańców wynosił nawet 372,2 i Polska przodowała w tej niezbyt chlubnej statystyce. W tym okresie nie były przestrzegane żadne normy dotyczące zaludnienia zakładów karnych czy powierzchni mieszkalnej na jednego skazanego. Świetlice przeznaczano na cele więzienne a w istniejących celach wstawiano piętrowe łóżka⁵. W konsekwencji doszło do buntów w zakładach karnych⁶. Historia się powtarza. Także obecnie, szereg pomieszczeń przystosowuje się do wymogów cel mieszkalnych. Konsekwencją jest znaczne pogorszenie warunków odbywania kary pozbawienia wolności, brak świetlic, pomieszczeń do ćwiczeń. Więzienia mają jednak ograniczoną powierzchnię i w pewnym momencie zabraknie pomieszczeń, które będzie można przerobić na cele, a w celach zabraknie miejsc, by wstawić dodatkowe łóżko.

Warunki odbywania kary w naszych więzieniach w porównaniu z zakładami karnymi w innych państwach pozostawiają wiele do życzenia. Ze sprawozdania z wizytacji zakładów karnych przez Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom wynika, że zastrzeżenia budzą nie tylko warunki materialne, szczególnie stan i usytu-

2 Zob. Celowość, uwarunkowania i metody zmniejszania liczby osób pozbawionych wolności w Polsce, Materiały z Konferencji odbytej 29.11.1993 r. w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich, Biuletyn RPO nr 32, mat., Warszawa 1994, s. 69.

3 Zob. E. Siedlecka: W więzieniach gęściej, Gazeta Wyborcza z dnia 18.IV.2000 r., s. 7, A. Chećko, A. Zagner: Ciasne cele, Polityka z 7 IV 2001 r nr 14 (2282), s. 3.

4 W. Markiewicz: Ciasniej w celi, Polityka 2000, nr 17 z dnia 22 kwietnia, s. 5.

5 Zob. szerzej: T. Szymanowski: Podstawowe kierunki rozwoju systemu penitencjarnego w Polsce ... , s. 188 i n.

6 Zob. A. Marek: Rola kary pozbawienia wolności na tle tendencji w polityce kryminalnej ... , 231.

owanie urzędzeń sanitarnych, które w niektórych zakładach nie są oddzielone od reszty pomieszczeń, ale także ubogi program zajęć dla skazanych, co przy zbyt małej ilości miejsc pracy powoduje, że aktywność skazanych ogranicza się do oglądania telewizji i czytania prasy. Negatywnie została oceniona niska liczba personelu w stosunku do liczby skazanych, co znacznie utrudnia wszelkie oddziaływania wychowawcze.

Z omówionych w pracy badań wynika, że wychowawcy oraz skazani dostrzegają, iż zbyt mała liczba wychowawców przy tak dużej liczbie skazanych powoduje, że wychowawcy nie mają czasu na prowadzenie oddziaływań wychowawczych czy nawet na rozmowy ze skazanymi. Gdy jeden wychowawca ma 100 skazanych, programy indywidualnych oddziaływań są schematami uwzględniającymi kryteria wskazane w kodeksie karnym wykonawczym, a nie indywidualnymi planami działań w stosunku do poszczególnych skazanych. A przecież trzeba te programy realizować i analizować ze skazanym trudności, jeżeli takie wystąpią. Zbyt mała liczebnie grupa wychowawców w stosunku do wzrastającej w zawrotnym tempie liczby skazanych powoduje, że coraz trudniej jest prowadzić indywidualną pracę ze skazanymi i w konsekwencji wychowawcy zamiast zająć się udzielaniem pomocy skazanym w zmianie postaw, staną się tylko strażnikami, którzy będą czuwać nad bezpieczeństwem skazanych. Skazani, jak wynika z wypowiedzi, oczekują od wychowawców pomocy, zapoznania się z ich problemami czy często nawet wysłuchania, zważywszy, że mają bardzo wiele obaw związanych z powrotem do społeczeństwa i oczekują pomocy w rozwiązaniu szeregu problemów.

Porównując rozwiązania prawne a szczególnie praktykę wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach europejskich – przy uwzględnieniu kryteriów stosowanych przez Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom – trudno nam będzie osiągnąć poziom więziennictwa państw Europy Zachodniej czy skandynawskich, możemy być porównywani z takim państwami jak Portugalia czy Grecja. Lepiej wygląda nasza rzeczywistość więzienna na tle takich państw dawnego obozu socjalistycznego jak Węgry Czechy czy Bułgaria.

Wzrost przestępczości powoduje, że społeczeństwo żąda surowych kar. Z badań przeprowadzonych przez OBOS, wynika, że 93% badanych jest za zaostrezeniem sankcji za najpoważniejsze przestępstwa⁷. Ta tendencja nie jest charakterystyczna tylko dla naszego kraju. Występuje ona także w państwach Europy Zachodniej⁸. Patrząc jednak na wyniki badań OBOS, dostrzegamy pewien paradoks: 93% badanych żąda surowych kar i równocześnie 59% badanych uważa, iż wysokie kary nie odstraszą od popełnienia przestępstwa, a tylko 35% badanych jest przekonanych o odstraszałej roli więzienia. Więc znaczna część społeczeństwa, nie wierząc w skuteczność kary pozbawienia wolności, jest za jej częstym orzekaniem.

7 Dane opublikowane w Kurierze Porannym z dnia 26 kwietnia 2001, s. 14.

8 Zob. H. Kury: Punitywne społeczeństwo? Gazeta Sądowa 2000, nr 1, s. 23.

Z całą pewnością pozbawienie sprawcy przestępstwa wolności spowoduje poczucie bezpieczeństwa, ale tylko przez pewien okres. Skazany po pewnym czasie opuści zakład karny i wróci do społeczeństwa. I wówczas powstaje problem, jaki to będzie powrót. O tym zapominają media, koncentrując się tylko na drastycznych przykładach popełnianych przestępstw.

Co więc można zrobić, żeby zakłady karne nie były przez pewien okres przechowalnią osób, które popełniły przestępstwo i w ten – dość iluzoryczny – sposób zapewniały na pewien okres bezpieczeństwo społeczeństwu, lecz by w zakładach karnych w godziwych warunkach pomóc skazanemu w zmianie postaw.

Nie jest rewelacją stwierdzenie, że może to nastąpić, gdy populacja skazanych ulegnie zmniejszeniu. Nie uważam, że w tym celu należy szeroko otworzyć zakłady karnego dla wszystkich skazanych. Na pewno powinni w nich się znaleźć sprawcy najbardziej niebezpieczni. W stosunku do pozostałych należy stosować środki wolnościowe, które są o wiele tańsze i powodują mniej ujemnych następstw, co nie znaczy, że nie są dolegliwe. Paradoxem – wskazywanym wielokrotnie – jest, że w zakładach karnych przebywają osoby uchylające się od uiszczania zobowiązań alimentacyjnych i nadal zadłużenia z tego tytułu rosną, bowiem nie ma dla nich pracy w zakładzie karnym. Takich przykładów z całą pewnością można znaleźć więcej. Moim zamierzeniem nie jest analiza polityki karnej.

Rozwiązania przyjęte w kodeksie karnym wykonawczym z płaszczyzny społecznej readaptacji skazanych należy ocenić pozytywnie. Niezbędne są jednak pewne działania, by mogły one funkcjonować właściwie. Obok wzrostu liczby funkcjonariuszy powinien nastąpić wzrost liczby psychiatrów i psychologów, zwłaszcza że coraz więcej jest w populacji skazanych osób z zaburzeniami psychicznymi. Współpraca wychowawców z psychologami i psychiatrami pozwoli na właściwych wybór metod postępowania z tym osobami. W pracy ze skazanymi obok wychowawców, wzorem wielu państw Europy Zachodniej a także białostockich doświadczeń, powinni uczestniczyć kuratorzy penitencjarni, a w okresie przygotowania do wolności także pracownicy socjalni odpowiednio przeszkoleni. Z przeprowadzonych badań wynika, że działania kuratorów penitencjarnych w zakładzie karnym, szczególnie w okresie przygotowania skazanego do wolności są potrzebne. Te działania, chociaż prowadzone w mikroskali – bowiem tylko tak można określić sytuację gdy w zakładzie karnym jest np. ok. 560 skazanych i jeden kurator penitencjarny – zostały pozytywnie ocenione przez skazanych, funkcjonariuszy SW i sądowych kuratorów zawodowych, którzy sprawują dozory nad warunkowo zwolnionymi. W modelu więzienia nastawionego na udzielanie skazanemu pomocy w funkcjonowaniu poza zakładem karnym bez wchodzenia w kolizję z prawem jest to niezbędne. Kuratorzy penitencjarni, jak wynika z badań, mogą wspierać służbę więzienną w ich pracy ze skazanymi. Zadań w pracy ze skazanymi jest tak dużo, że nie należy mieć obaw, iż pewne działania będą dublowane. Rola i zadania

tych podmiotów na różnych etapach pobytu skazanego w zakładzie karnym będą się wzajemnie uzupełniały.

Zważywszy, że instytucja kurateli penitencjarnej znalazła miejsce w procesie społecznej readaptacji skazanych i, jak wynika z badań, funkcjonariusze SW oraz sędziwi kuratorzy zawodowi wskazują na potrzebę „*ujednoczenia zasad działania kuratorów penitencjarnych*” celowe jest unormowanie tej instytucji. Dotychczas bowiem w okręgu białostockim kuratorzy podejmowali działania w oparciu o Zakres czynności kuratora zawodowego dla dorosłych na stanowisku kuratora penitencjarnego⁹. W pozostałych okręgach, w których pracowali w zakładach karnych kuratorzy penitencjarni, także tworzono zakresy czynności kuratorów penitencjarnych, często wzorując się na tym z okręgu białostockiego. Można to uczynić w przepisach wykonawczych do kodeksu karnego wykonawczego. W tych przepisach należy, wzorem kodeksu karnego wykonawczego, w którym określono zakres działania sądowego kuratora zawodowego i sądowego kuratora społecznego, określić zakres działania kuratora penitencjarnego. Z analizy praktyki wynika, że podstawowe zadania realizowane przez kuratora penitencjarnego to: opracowanie, w okresie przygotowania skazanego do opuszczenia zakładu karnego, programu przygotowania do opuszczenia zakładu karnego z określeniem potrzeb w zakresie pomocy postpenitencjarnej, udzielanie skazanemu pomocy w jego realizacji, przygotowanie skazanego do dozoru orzeczanego przy warunkowym zwolnieniu a także do dozoru, gdy skazany zamierza złożyć wniosek o orzeczenie dozoru, udział w posiedzeniach sądu penitencjarnego orzekającego o warunkowym zwolnieniu.

Instytucja kurateli penitencjarnej jest potrzebna, ale żeby właściwie funkcjonowała i działania jej przynosiły efekty, należy zwiększyć liczbę kuratorów penitencjarnych pracujących w zakładach karnych, a może to nastąpić, gdy zostaną zrealizowane głoszone od wielu lat postulaty zwiększenia liczby sądowych kuratorów zawodowych.

Następny problem to aktywizacje skazanych. Wkraczając w XXI wiek nie można, tak jak w chwili narodzin kary pozbawienia wolności, zamknąć skazanych w celach i pozostawić ich samym sobie bądź z odbiornikiem TV. W obecnej rzeczywistości ekonomicznej będą kłopoty ze znalezieniem miejsc pracy. Skazani z zakładów karnych nie są konkurencyjni na rynku pracy. Znaczna grupa nie ma zawodu, nie mają wyrobionego nawyku pracy, więc nawet ulgi podatkowe nie skłonią pracodawców do zatrudnienia skazanych. Pewna grupa skazanych, która pracowała przed osadzeniem w zakładzie karnym, odbywając kary w zakładzie typu półotwartego, mogłaby kontynuować zatrudnienie w dotychczasowym miejscu pracy. Pewnym rozwiązaniem może być zatrudnianie skazanych przy wykonywaniu prac na rzecz społeczności lokalnych np. domy dziecka, domy starców.

9 Zob. ABC Kuratora penitencjarnego ... , s. 40–41.

Zważywszy, iż znaczna grupa skazanych nie ma żadnego przygotowania zawodowego celowe jest organizowanie różnych kursów na których, skazani nabywaliby umiejętności niezbędne w życiu bądź zdobywaliby zawód. Istotną formą aktywności powinny być zajęcia, podczas których skazani mogliby kształcić bądź rozwijać posiadane umiejętności.

Należy także rozszerzyć system pomocy dla skazanych lecz nie w formie pieniężnej czy rzeczowej bo to tylko pogłębia postawę roszczeniową, która charakteryzuje wielu skazanych. Celowe jest organizowanie szkoleń i uczenie skazanych umiejętności radzenia sobie w przypadku problemów, np. jak reprezentować się pracodawcy i tu istotna może być współpraca z pracownikami socjalnymi.

Podjmując określone działania musimy pamiętać, że skazany po pewnym czasie powróci do społeczeństwa, a jak napisał J. Śliwowski¹⁰, „Kara wykonywana nieudolnie, bez umiejętności i woli podniesienia człowieka ukaranego jest złem i okrucieństwem. Rozumnie stosowana, z głęboką wiedzą o człowieku i chęcią dopomożenia mu, może być skuteczna”.

10 J. Śliwowski: John Howard a współczesne kierunki polityki penitencjarnej, PiP 1978, z. 3, s. 78.

DOKUMENTY MIĘDZYNARODOWE

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 777 i 778/III z dnia 10 grudnia 1948 r.
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności podpisana w Rzymie 4 listopada 1950 r.
- Konwencja nr 105 o zniesieniu pracy przymusowej przyjęta przez Międzynarodową Organizację Pracy w Genewie w dniu 25 czerwca 1957 r.
- Wzorcowe Reguły Minimum Postępowania z Więźniami oraz procedury ich efektywnego realizowania zatwierdzone przez Radę Społeczno-Gospodarczą – rezolucja 663 C I (XXIV) z dnia 31 lipca 1957 r.
- Rezolucja (62)2 z 1962 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie praw wyborczych, cywilnych oraz społecznych więźniów
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r.
- Deklaracja o Ochronie Wszystkich Ludzi przed Torturami i innymi Okrutnymi, Nieludzkimi i Poniżającymi Sposobami Postępowania i Karania przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne NZ Rezolucją (3452/XXX) z dnia 9 grudnia 1975 r.
- Wytyczne dla lekarzy na wypadek stosowania tortur i innego niehumanitarnego albo poniżającego postępowania w czasie uwięzienia czy innego rodzaju pozbawienia wolności przyjęte przez Światowe Stowarzyszenie Lekarzy w październiku 1975 r.
- Rezolucja (72)25 z 1975 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie pracy więziennej
- Rezolucja (76)2 z 1976 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie postępowania ze skazanymi na kary długoterminowe
- Deklaracja Międzynarodowej Rady Służb Medycznych Zakładów Penitencjarnych poświęcona problemowi pomocy medycznej dla więźniów z dnia 11 września 1979 r.
- Kodeks postępowania funkcjonariuszy porządku prawnego – rezolucja 34/169 Zgromadzenia Ogólnego NZ z 1979 r.

- Rezolucja (R(82)16) z 1 2 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie przepustek więziennych
- Zalecenie R(82)17 z 1982 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie pozbawienia wolności oraz traktowania skazanych niebezpiecznych
- Zasady etyki lekarskiej odnoszące się do personelu medycznego, w szczególności lekarzy, dla ochrony więźniów i aresztowanych przed torturami i innym okrutnym, nieludzkim lub poniżającym postępowaniem lub karaniem przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1982 r. (rezolucja 37/194)
- Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy R(83)7 w sprawie udziału społeczeństwa w polityce wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych
- Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 10 grudnia 1984 r.
- Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich, Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 40/33 przyjęta 29.X.1985 r.
- Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy R(85)11 w sprawie pozycji ofiary w prawie karnym materialnym i procesowym
- Europejskie Reguły Więzienne – zalecenie R(87)3 dla Państw Członkowskich Rady Europy przyjęte przez jej Komitet Ministrów 12 lutego 1987 r. na 404 posiedzeniu Zastępców Ministrów
- Europejska Konwencja o zapobieganiu torturom oraz nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu sporządzona w Strasburgu w dniu 26 listopada 1987 r.
- Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy R (87)18 w sprawie uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych
- Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy R (87)21 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw i zapobiegania wiktyimizacji
- Zbiór Zasad Dotyczących Ochrony Osób Aresztowanych lub Uwięzionych przyjęty uchwałą Nr 43/173 Zgromadzenia Ogólnego NZ dnia 9 grudnia 1988 r.
- Rekomendacja 1080(1988) Zgromadzenia Parlamentu Rady Europy dotycząca uzgodnionej europejskiej polityki zdrowotnej na rzecz zapobiegania szerzeniu się HIV w zakładach karnych z dnia 30 czerwca 1988 r.
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy R (89)12 w sprawie edukacji w więzieniach

- Rekomendacja Nr R(89)14 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie etycznych problemów zakażenia HIV w zakładach służby zdrowia i placówkach społecznych z dnia 24 października 1989 r.
- Podstawowe Zasady Traktowania Więźniów przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne ONZ jako załącznik do rezolucji z 14 grudnia 1990 r.
- Rekomendacja Komitetu Ministrów Rady Europy No. R (90)3 w sprawie eksperymentów medycznych na istotach ludzkich przyjęta w dniu 6 lutego 1990 r. na 433 posiedzeniu Zastępców Ministrów
- Podstawowe zasady użycia siły oraz broni palnej przez funkcjonariusza porządku prawnego – rezolucja nr 5/121 Zgromadzenia Ogólnego NZ z 1991 r.
- Zalecenie Nr R(92)17 Komitetu Ministrów Rady Europy dla Państw Członkowskich w sprawie spójności orzekania karnego przyjęte w dniu 19 października 1992 r. na 482-gim posiedzeniu Zastępców Ministrów
- Zalecenie R(92)16 Komitetu Ministrów Rady Europy skierowane do państw członkowskich w sprawie Europejskich reguł dotyczących sankcji i środków alternatywnych
- Zalecenie R(92)17 Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie spójności orzekania w krajach należących do Rady Europy
- Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy R(96)8 w sprawie polityki kryminalnej w okresie przemian ustrojowych
- Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w kontekście zastosowań biologii i medycyny: Konwencja o prawach człowieka i biomedycynie (Europejska konwencja bioetyczna) z dnia 4 kwietnia 1997 r.
- Zalecenie (R(98)7/2) z 1998 r. Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie aspektów etycznych i organizacyjnych ochrony zdrowia w więzieniu
- Zalecenie R(99)19 Komitetu Ministrów Rady Europy dotyczące mediacji w sprawach karnych

SPRAWOZDANIA EUROPEJSKIEGO KOMITETU DO SPRAW ZAPOBIEGANIA TORTUROM I NIELUDZKIEMU LUB PONIŻAJĄCEMU TRAKTOWANIU LUB KARANIU (CPT)

- 2nd General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1991
- 3rd General Report on the CPT'S activities covering the period 1 January to 31 December 1992
- 5th General Report on the CPT's activities covering the period 1 January to 31 December 1995
- Report to the Austrian Government on the visit to Austria carried out by the CPT from 2 to 8 December 1990
- Report to Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 2 to 8 December 1990
- Report to the Austrian Government on the visit to Austria carried out by the CPT from 20 May 1990 to 27 May 1990
- Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 29 July 1990 to 10 August 1990
- Follow up report of the United Kingdom Government in response to the report of the CPT on visit to the United Kingdom from 29 July to 10 August 1990
- Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by CPT from 5 to 14 May 1991
- Report to the Government of the Federal Republic of Germany on the visit to Germany carried out by the CPT from 8 to 20 December 1991
- Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 10 to 20 May 1992
- Report to the Portuguese Government on the visit to Portugal carried out by the CPT from 19 to 27 January 1992
- Report to the Government of Greece on the visit to Greece carried out by the CPT from 14 to 26 March 1993
- Report to the Government of the United Kingdom on the visit to Northern Ireland carried out by the CPT from 20 to 29 July 1993
- Report to the Irish Government on the visit to Ireland carried out by the CPT from 26 September to 5 October 1993,

- Report on the Government on the United Kingdom on the visit to Northern Ireland carried out by the CPT from 20 to 29 July 1993
- Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 27 June to 6 July 1993
- Response of the Norwegian Government to the report of the CPT on its visit to Norway from 27 June to 6 July 1993
- Report to the Dutch Government on the visit to Netherlands carried out by the CPT from 30 August to 8 September 1993
- Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom carried out by the CPT from 15 to 31 May 1994
- Report to the Hungarian Government on the visit to Hungary carried out by the CPT from 1 to 14 November 1994
- Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 23 to 26 August 1994
- Report to the Bulgarian Government on the visit to Bulgaria carried out by the CPT from 26 March to 7 April 1995
- Report to the German Government on the visit to Germany carried out by the CPT from 14 to 26 April 1996
- Sprawozdanie dla Polskiego Rządu na temat wizyty w Polsce przeprowadzonej przez CPT od 30 czerwca do 12 lipca 1996
- Report to the Danish Government on the visit to Denmark carried out by the CPT from 29 September to 9 October 1996
- Report to the Government of the Czech Republic on the visit to the Czech Republic carried out by the CPT from 16 to 26 February 1997
- Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 17 to 21 March 1997
- Report to the United Kingdom Government on the visit to the United Kingdom and Isle of Man carried out by the CPT from 8 to 17 September 1997
- Report to the Netherlands Government on the visit to the Netherlands carried out by the CPT from 17 to 27 November 1997
- Report to the Swedish Government on the visit to Sweden carried out by the CPT from 15 to 25 February 1998
- Report to the Finnish Government on the visit to Finland carried out by the CPT from 7 to 17 June 1998
- Report to the Norwegian Government on the visit to Norway carried out by the CPT from 13 to 23 September 1999
- Report to the Government of the Netherlands on the visit to the Netherlands Antilles carried out by the CPT from 25 to 29 January 1999

AKTY PRAWA KRAJOWEGO

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy
- Ustawa z dnia 13 listopada 1963 r. o zwalczaniu chorób zakaźnych
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 grudnia 1963 r. w sprawie ustalania wykazu chorób zakaźnych
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 lipca 1968 r. w sprawie zasad i trybu stosowania niektórych przepisów ustawy o zwalczaniu chorób zakaźnych w więzieniach i zakładach karnych dla nieletnich
- Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 listopada 1989 r. w sprawie warunków bytowych osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 1996 r. o Służbie Więziennej
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 listopada 1996 r. w sprawie szczegółowych warunków stosowania środków przymusu bezpośredniego oraz użycia broni palnej lub psa służbowego przez funkcjonariuszy Służby Więziennej oraz sposobu postępowania w tym zakresie
- Ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 r. o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 listopada 1997 r. w sprawie stosowania przepisów Kodeksu pracy o bezpieczeństwie i higienie pracy przy wykonywaniu pracy przez osoby przebywające w zakładach karnych lub zakładach poprawczych
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowego zakresu i trybu sprawowania nadzoru penitencjarnego
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 12 sierpnia 1998 r. w sprawie regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 sierpnia 1998 r. w sprawie zakresu informacji dotyczących skazanego, przesyłanych przez sąd dyrektorom zakładu karnego lub aresztu śledczego
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad dysponowania przez skazanych posiadanymi przedmiotami wartościowymi i środkami pieniężnymi oraz wysokości otrzymywanych kwot wolnych od potrąceń
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad i sposobu gromadzenia funduszu, przekazywanego skazanemu w chwili zwolnienia z zakładu karnego, przeznaczonego na przejazd do miejsca zamieszkania i na utrzymanie
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1998 r. w sprawie określenia szczegółowych zasad i trybu powoływania oraz działania Rady Głównej do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym, a także rad terenowych do spraw społecznej readaptacji pomocy skazanym
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 sierpnia 1998 r. w sprawie określenia zakresu i trybu uczestnictwa podmiotów wymienionych w art. 38§1 Kodeksu karnego wykonawczego w wykonywaniu kar, środków karnych, zabezpieczających i zapobiegawczych, a także społecznej kontroli nad ich wykonaniem
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 sierpnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad zatrudniania skazanych
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 września 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad i trybu udzielania pomocy osobom pozbawionym wolności, zwalnianym z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz ich rodzinom, a także pokrzywdzonym przestępstwem i ich rodzinom, jak również szczegółowych zasad i trybu tworzenia funduszu pomocy postpenitencjarnej oraz przeznaczania środków z tego funduszu na taką pomoc
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 listopada 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z usług religijnych w zakładach karnych
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 19 listopada 1998 r. w sprawie nauczania w zakładach karnych oraz zasad odpłatności za prace skazanych w warsztatach szkolnych i wykonywaną przez skazanych odbywających praktyczną naukę zawodu
- Ustawa z dnia 29 listopada 1998 r. o pomocy społecznej
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 1999 r. w sprawie wyżywienia osób pozbawionych wolności w zakładach karnych i aresztach śledczych

- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 października 1999 r. w sprawie załatwiania wniosków, skarg i prośb osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 października 2000 r. w sprawie zasad i trybu postępowania właściwych organów w wypadku gdy liczba osadzonych w zakładach karnych i aresztach śledczych przekroczy w skali kraju ogólna pojemność tych zakładów
- Ustawa z dnia 15 grudnia 2000 r, o zmianie ustawy Kodeks karny wykonawczy
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych

BIBLIOGRAFIA

- Anceł M.:** Współdziałanie sędziego penitencjarnego w wykonywaniu wyroków karnych
Przegląd Penitencjarny 1963, nr 1
- Analiza** stanu ładu, dyscypliny i nastrojów w jednostkach organizacyjnych Służby Więziennej w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 1999 r. Fragmenty (maszynopis niepublikowany)
- Anstalten** des Stravollzugs, Bestelmer der Publication 159–9500, Bern 1995
- Anttila J.:** Neue Tendenzen der Kriminalpolitik in Skandinavien, Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1983, nr 95
- Anttila J.:** Zapobieganie przestępczości i system sądownictwa karnego (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Badinter R.:** Reforma więziennictwa we Francji, Przestępczość na Świecie 1985, t. XVIII
- Baechtold A.:** Imprisonment in Switzerland Updated by Federal Office of Justice Berne, Switzerland 1995
- Balandynowicz A.:** Probacja – system sprawiedliwego karania – postawy aksjologiczne (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996
- Balandynowicz A.:** Probacja wychowanie do wolności, Primum 1996
- Balandynowicz A.:** Podstawy aksjologiczne systemu sprawiedliwego karania na przełomie XX i XXI wieku, Prokuratura i Prawo 2000, nr 10
- Balandynowicz A.:** Probacja – dlaczego i jaka ? (w:) Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000, Warszawa 2001
- Baratta A.:** Społeczność więzienna szczególną częścią marginesu społecznego (w:) Zagadnienia marginesu społecznego a sprawiedliwość, red. B. Hołyst, Warszawa 1977
- Bartsch H. J.:** Zakaz stosowania tortur i złego traktowania w europejskim systemie ochronnym (w:) Standardy praw człowieka a polskie prawo karne, red. J. Skupiński, Warszawa 1995
- Berutowicz Wł.:** Znaczenie Kongresów Narodów Zjednoczonych w sprawie zapobiegania przestępczości i postępowania z przestępcami (w:) Problematyka przestępczości na V Kongresie NZ, red. B. Hołyst, Warszawa 1976
- Bieńkowska E.:** Mediacja w polskim prawie karnym. Charakterystyka regulacji prawnej, PPK 1998, nr 18
- Bieńkowska E., Kulesza C.:** Jak postępować z ofiarami przestępstw ? Poradnik dla praktyków. Dokumenty Rady Europy i Narodów Zjednoczonych, Białystok 1992

- Bieńkowska E., Kulesza C.:** Europejskie standardy kształtowania sytuacji ofiar przestępstw, Białystok 1997
- Bieńkowska E., Kunicka-Michalska B., Rejman G. Wojciechowska J.:** Kodeks karny. Część Ogólna. Komentarz. Pod red. prof. Genowefy Rejman, Warszawa 1999
- Bierzanek R.:** „Miękkie” prawo międzynarodowe, Sprawy międzynarodowe 1987, nr 1
- Bińczycka-Anholcer M.:** Przemoc w zakładach karnych (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996
- Bishop N.:** Non-Custodial Alternatives in Europe, HEUNI, Publication Series nr 14, Helsinki 1988
- Blau G.:** Die gemeinnützige Arbeit als Beispiel für einen grundlegenden Wandel der Sanktionenwessens (w:) Gedächtnisschrift für Hilde Kaufman, Berlin–New York 1986
- Bogunia L.:** Uczestnictwo społeczeństwa w wykonywaniu orzeczeń oraz pomoc w społecznej readaptacji skazanych (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. II, red. L. Bogunia, Wrocław 1998
- Bogunia L.:** Nowe regulacje dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności w Polsce (w:) Rozważania o prawie karnym, Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Aleksandra Ratajczaka, pod red. A. J. Szwarca, Poznań 1999
- Bogunia L.:** Aktualne regulacje dotyczące zwolnienia skazanych z zakładów karnych i warunków udzielania im pomocy w Polsce (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, t. V., red. L. Bogunia, Wrocław 2000
- Bogunia L., Godyla R.:** Oczekiwanie skazanych w zakresie pomocy od społeczeństwa (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, A. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Bolimowski K.:** Świadomość prawna i etyczna więźniów, PWP 1998, nr 18
- Boratyńska M., Konieczniak P.:** Prawa pacjenta, Warszawa 2001
- Bramska M.:** Zatrudnienie (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część I, Biuletyn RPO Warszawa 1995, nr 28
- Bramska M.:** Realizacja prawa skazanego do kształcenia (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV., Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- Bramska M., Kurek A., Schmidt D.:** System programowego oddziaływania w warunkach zakładu karnego typu zamkniętego (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV. Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- Bramska M.:** Realizacja prawa skazanego do kształcenia (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Broda Ch.:** Zabiegi o wyeliminowanie kary pozbawienia wolności z prawa karnego, Pałestra 1985, nr 10

- Buchala K.:** Polityka karna w latach 1970–1975 na tle ogólnych zasad wymiaru kary, ZN IBPS 1978, z 9
- Buchala K.:** Prawo karne a nowe formy i techniki przestępczości (w:) Prawo karne i proces karny wobec nowych form i technik przestępczości, red. H. J. Hirsch, P. Hofmański, E. W. Pływaczewski, C. Roxin, Białystok 1997
- Buchala K., Zoll A.:** Kodeks karny Komentarz Część ogólna, Zakamycze 2000
- Buhlmann H. J.:** Praca skazanych w szwajcarskim systemie penitencjarnym, PWP 1997, nr 16–17
- Bulenda T.:** Plan i technika lustracji przeprowadzanych przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich (w:) Monitorowanie policji i więzień pod red. A. Rzeplińskiego, Warszawa 1995
- Bulenda T., Musidłowski R.:** Nowe regulaminy więzienne, PWP 1998, nr 20–21
- Bulenda T., Musidłowski R.:** Realizacja przez administrację zakładów karnych i aresztów śledczych obowiązku zapewnienia osobom pozbawionym wolności bezpieczeństwa osobistego (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- Bulenda T.:** Kryminologiczne i polityczno–kryminalne problemy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec młodocianych do lat 18 (w:) Więziennictwo nowe wyzwania, pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Cegielska J.:** Narkomani w więzieniach, Forum penitencjarne 2000, nr 1
- Choruży B., Szczygieł G.:** Rola kuratorów społecznych w procesie zapobiegania przestępczości, Patologia społeczna – zapobieganie 1980, t. X
- Celowość,** uwarunkowania i metody zmniejszania liczby osób pozbawionych wolności w Polsce. Materiały z Konferencji odbytej 29.11.1993 w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich, Biuletyn RPO, Warszawa 1994, nr 32
- Christie N.:** Problems of imprisonment in the world today (w:) Monitoring Prison Conditions in Europe, Paris 1997
- Cieszkowska J.:** Glosa do uchwały SN z dnia 17 marca 2000 r., sygn, I KZP 58/99, Prawo i Prokuratura 2001, nr 2
- Ciosek M.:** Izolacja więzienna. Wybrane aspekty izolacji więziennej w percepcji więźniów i personelu, Gdańsk 1993
- Compendium** of United Nations Standards and Norms im Crime Prevention and Justice, New York 1992
- Council** of Europe activitis in the field of crime problems 1956–76, European Committe on Crime Problems, Strasbourg 1977
- Czajka W.:** Współdziałanie społeczeństwa w procesie resocjalizacji skazanych na karę pozbawienia wolności (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987

- Czajka W.:** Regulacje prawne wykonywania kary pozbawienia wolności w państwach Europy Zachodniej (główne tendencje) (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Czarnecka–Działuk B.:** Wprowadzenie w Polsce mediacji pomiędzy ofiarą i sprawcą przestępstwa, PPK 1997, nr 17
- Czernia–Kubalka B., Jarosz E.:** Kontakty z rodziną kobiet odbywających karę pozbawienia wolności (w:) Współczesne zagrożenia w strukturach społecznych (Szkice badawcze z pedagogiki społecznej) pod red. E. Syrek, Katowice 1993
- Dadak W.:** Przesłuchanie tzw. niepowrotu do zakładu karnego lub aresztu śledczego, PWP 1999, nr 24–25
- Danish Prison and Probation Service, Ministry of Justice Department of Prisons and Probation,** Copenhagen 1998
- Daranowski P.:** Konwencja w sprawie zakazu tortur i innych czynów okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania, Palestra 1986, nr 10–11
- Dubiel K.:** Udzielanie zezwoleń na czasowe opuszczenie zakładu karnego i aresztu śledczego w 1995 roku, PWP 1997, nr 14
- Dubiel K.:** Projekt ustawy o zapobieganiu narkomanii a problemy więziennictwa, PWP 1997, nr 15
- Dudar M.:** Współpraca kadry penitencjarnej z kuratorem penitencjarnym w ZK AŚ w Białymstoku (w:) Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji, Białystok 1997
- Dunkel F.:** Wykonywanie kary pozbawienia wolności i przebieg reformy penitencjarnej od 1970 roku w Republice Federalnej Niemiec, Annales Universitatis UMCS 1987, vol. XXXIV
- Dunkel F.:** Status prawny skazanych i możliwości prawnej kontroli rozstrzygnięć wydanych w postępowaniu wykonawczym w RFN, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych 1997, z. 1
- Dunkel F., Kunkat A.:** Zwischen Innovation und Restauration, Neue Kriminalpolitik 1997, nr 2
- Dybalska I.:** Program aktywizacji zawodowej i społecznej skazanych jako aktywna forma pomocy postpenitencjarnej, PWP 1999, nr 23–24
- Dybalska I.:** Pomoc skazanym w przygotowaniu do integracji ze społeczeństwem w polskim systemie penitencjarnym (w:) Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000 r., Warszawa 2001
- Engbo H. J.:** Jyderup State Prison (Denmark), January 1994
- Engstrom G.:** Polityka kryminalna w Szwecji, PWP 1996, nr 12–13
- Europejskie standardy bioetyczne** Wybór materiałów Wstęp, tłumaczenie i opracowanie T. Jasudowicz, Toruń 1998

- Falandysz L.:** W kręgu kryminologii radykalnej, Warszawa 1986
- Filar M.:** System wymiaru sprawiedliwości a strategia zwalczania przestępczości, PPK 1993, nr 8
- Flasiński S.:** Pomoc postpenitencjarna w Polsce (20 lat istnienia Rady Pomocy Postpenitencjarnej) PWP 1995, nr 9
- Foster J., Hughes G., McEwan S.:** Przełomowe zmiany organizacyjne polskiego więziennictwa, PWP 2000, nr 27
- Frankowski S.:** Ewolucja angielskiego systemu karania, PiP 1975, z. 8–9
- Frankowski S.:** Ewolucja karania w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, Przestępczość na Świecie 1981, t. XIV
- Foucault M.:** Nadzorować i karać. Narodziny więzienia, Warszawa 1993
- Gajdus D.:** Od więzienia będącego narzędziem sprawowania władzy do więzienia służącego rozwiązywaniu problemów kontroli społecznej, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Kryminologicznego im. profesora Stanisława Batawii 1993, nr 2
- Gajdus D., Gronowska B.:** O potrzebie działania na rzecz poprawy sytuacji więźniów. Uwagi na tle standardów międzynarodowych, Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju 1996, z. 4
- Gajdus D.:** Europejskie Reguły Więzienne (w:) Standardy prawne Rady Europy, Teksty i komentarze, T. III, Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997
- Gajdus D., Gronowska B.:** Europejskie standardy traktowania więźniów (rekonstrukcja standardów oraz ich znaczenie dla polskiego prawa i praktyki penitencjarnej) Zarys wykładu, Toruń 1998
- Gałań T.:** Kurator penitencjarny – wstęp do probacji (w:) Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji, Białystok 1997
- Godyla R.:** Podstawowe środki oddziaływania penitencjarnego w kodeksie karnym wykonawczym z 1997 r. (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, t. III, red. L. Bogunia, Wrocław 1998
- Godyla R.:** Nauczanie jako jeden z podstawowych środków oddziaływania penitencjarnego (w:) Nowe kodyfikacje prawa karnego, T. V, pod red. L. Boguni, Wrocław 2000
- Gomien D.:** Vademecum Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Warszawa 1996
- Gozdowski A.:** Wybrane aspekty zatrudnienia skazanych, PWP 2000, nr 27
- Górny J.:** Kara decyduje o wszystkim, Gazeta Penitencjarna 1979, nr 2
- Górny J.:** Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonywania kary, Warszawa 1980
- Górny J.:** Niektóre aspekty wykonywania kary w Republice Federalnej Niemiec na tle reformy z 1976 r., Przestępczość na Świecie 1984, t. XVII
- Górny J.:** Międzynarodowy ruch penitencjarny a polska teoria i praktyka wykonywania kary pozbawienia wolności (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990

- Górny J.:** Wykonywanie kary pozbawienia wolności w ocenie sędziów penitencjarnych, PWP 1994, nr 6–7
- Górny J.:** Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego przez skazanych, PWP 1995, nr 11
- Górny J.:** Elementy indywidualizacji i humanizacji karania w rozwoju penitencjarystyki, Warszawa 1996
- Górny J.:** Więziennictwo w USA, Jurysta 1996, nr 7–8
- Górski J.:** Podkultura więzienna a problemy resocjalizacji (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, t. I, red. B. Hołyst, Warszawa 1984
- Gravet S.:** Prison Education in an Overcrowded Prison (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997
- Grillo E. G.:** Tendencje rozwojowe nieizolacyjnych środków karnych w niektórych państwach (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Gronsfors M.:** Postępowanie pojednawcze w społeczności lokalnej: polityka nieformalnego rozwiązywania konfliktów, Archiwum Kryminologii 1985, nr XII
- Gronowska B.:** Idea pojednania sprawcy przestępstwa z jego ofiarą – uwagi na tle doświadczeń amerykańskich i angielskich, Problemy Praworządności 1989, nr 5
- Gronowska B.:** Wolność i bezpieczeństwo osobiste w sprawach karnych w świetle standardów Rady Europy (Implikacje praktyczne dla prawa polskiego), Toruń 1996
- Gronowska B.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 23 września 1998 r., sygn. 115/1997/899/111. Sprawa Petra przeciwko Rumunii, Prokuratura i Prawo 1999, nr 7–8
- Grygoruk M., Pankowiec M.:** Rola i zadania kuratora penitencjarnego w postępowaniu przed sądem penitencjarnym (w:) ABC kuratora penitencjarnego (doświadczenia z pracy kuratorów zawodowych) Białystok 2000
- Grzegorzczak T.:** Obrońca w postępowaniu karnym wykonawczym, Palestra 1989, nr 3
- Grześkowiak A.:** Reforma włoskiego prawa karnego, Przestępczość na Świecie 1984, t. XVII
- Grześkowiak A.:** Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987
- Grześkowiak A.:** Uprawnienia więźniów na tle włoskiego ustawodawstwa penitencjarnego, Przestępczość na Świecie 1989, t. XXI
- Gubiński A.:** Komentarz do kodeksu etyki lekarskiej poprzedzony podstawami odpowiedzialności karnej lekarzy, Warszawa 1993

- Hansen E.:** Przerwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tzw. przepustka losowa, SKKiP 1976, t. 5
- Hansen E.:** Przesłępstwa więźniów w okresie izolacji penitencjarnej, Warszawa 1982
- Hansen E.:** Praca więźniów w ocenie i sugestjach Johna Howarda i Reguł Minimalnych (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, red. T. Bojarski, Z. Hołda, J. Baranowski, Lublin 1985
- Haesler W. T.:** Trudności w adaptacji społecznej byłych więźniów (w:) Człowiek w sytuacji trudnej, red. B. Hołyst, Warszawa 1991
- Henderson P. S. del Tufo:** Community Work and the Probation Service, London Newbury New Delhi 1991
- HIV/AIDS Standardy europejskie.** Wybór materiałów. Wstęp, tłumaczenie i opracowanie T. Jasudowicz, Toruń 1998
- Hofmański P.:** Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego, Białystok 1994
- Hofmański P.:** Ochrona praw człowieka. Studium z zakresu ochrony prawnej przed ingerencjami w prawa uczestników procesu karnego, Białystok 1994
- Hofmański P.:** Idea ochrony praw człowieka a alternatywne myślenie o prawie karnym. O pojednanie pomiędzy sprawcą a ofiarą przestępstwa (w:) O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów. Księga pamiątkowa w hołdzie Annie Michalskiej, red. T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1996
- Hofmański P.:** Komentarz do wybranych przepisów Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, (w:) Standardy Rady Europy, t. II. Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997
- Hofmański P.:** Komentarz do Europejskiej Konwencji o zapobieganiu torturom oraz nie-ludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu, (w:) Standardy Rady Europy, t. II, Prawo karne, red. E. Zielińska, Warszawa 1997
- Hofmański P.:** Nowe polskie prawo karne w świetle standardów w zakresie ochrony praw człowieka, Warszawa 1997
- Hofmański P.:** Wpływ standardów w zakresie prawnomiędzynarodowej ochrony praw człowieka na system prawa karnego i praktykę sądów karnych, Biuletyn Ośrodka Informacji i Dokumentacji Rady Europy, Centrum Europejskie UW 1998, nr 3–4
- Hołda Z., Wojcieszczuk J.:** Praca więźniów – zagadnienia prawne, PiP 1983, z. 3
- Hołda Z.** System penitencjarny Republiki Federalnej Niemiec, Studia Prawnicze 1986, nr 3–4
- Hołda Z.:** Sądowa ochrona praw więźnia, Przestępczość na Świecie 1987, t. XX
- Hołda Z.:** Humanizacja wykonywania kary pozbawienia wolności w krajach Europy Zachodniej (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987

- Hołda Z.:** Ochrona godności ludzkiej skazanego w toku odbywania kary pozbawienia wolności, Palestra 1988, nr 7
- Hołda Z.:** Uwagi o charakterze kary pozbawienia wolności i jej miejscu w systemie prawa karnego (w:) O prawo karne oparte na zasadach sprawiedliwości, prawach człowieka i miłosierdziu, red. A. Strzembosz, Lublin 1988
- Hołda Z.:** Status prawny skazanego na karę pozbawienia wolności (ze szczególnym uwzględnieniem statusu zakładowego), Lublin 1988
- Hołda Z.:** Niemiecka ustawa penitencjarna (wprowadzenie) (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja) Pod red. A. Rzeplińskiego, Kalisz 1994
- Hołda Z.:** Kara dożywotniego pozbawienia wolności (w świetle standardów ochrony praw człowieka a polskie prawo karne, red. J. Skupiński, Warszawa 1995
- Hołda Z.:** Artykuł 10 Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych – kilka uwag (w:) O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów, Księga pamiątkowa w hołdzie Annie Michalskiej, red. T. Jasudowicz, C. Mik, Toruń 1996
- Hołda Z.:** Ochrona praw człowieka, Lublin 1996
- Hołda Z.:** Ustawa penitencjarna Republiki Federalnej Niemiec, Lublin 1996
- Hołda Z.:** Głosa do orzeczenia z 7 I 1997 r., K 7/96, PiP 1997, z. 4
- Hołda Z., Postulski K. :** Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, Gdańsk 1998
- Hołda Z.:** Prawo karne wykonawcze, Zakamycze 1999
- Hołda Z.:** Ocena rocznego funkcjonowania kodeksu karnego wykonawczego (w:) Racjonalna reforma prawa karnego, pod red. A. Zolla, Warszawa 2001
- Hołyst B.:** John Howard a współczesne kierunki polityki penitencjarnej, PiP 1978, z. 3
- Hołyst B.:** Bariery resocjalizacji penalnej (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, red. B. Hołyst, t. I, Warszawa 1984
- Hołyst B.:** Alternatywne środki kary pozbawienia wolności (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, red. B. Hołyst, Warszawa 1987, t. II
- Hołyst B.:** Kara pozbawienia wolności w teorii i praktyce (wybrane zagadnienia) (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Hołyst B.:** Główne kierunki badań we współczesnej penitencjarystyce (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996
- Hołyst B.:** Na granicy życia i śmierci, Warszawa 1996
- Hołyst B.:** Kryminologia, Warszawa 1999
- Hołyst B.:** Przeludnienie więzień. Aspekty kryminologiczne i penitencjarne (w:) Więziennictwo nowe wyzwania, pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001

- Homańska A.:** Refleksje o norweskim systemie penitencjarnym – relacje z wizyty w Zakładzie Karnym w Ullesmolle (w:) Wokół reformy więziennictwa Materiały z Seminarium zorganizowanego przez Studenckie Koło Penitencjarne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, poświęconego pamięci prof. Dra J. Śliwowskiego, Toruń 14–15 grudnia 1987, Wrocław 1989
- Informacja** o wykonywaniu kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania za 2000 rok, Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej (materiały niepublikowane)
- International Seminar on the Problem of Tuberculosis in Prisons in Eastern Europe and Central Asia, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 1**
- Jacobs J. B.:** Praca więźniów Opowieść o dwóch penologiach, PWP 1997, nr 16–17
- Janiszewska–Talago E.:** Wykonywanie kar długoterminowego pozbawienia wolności, Warszawa 1980
- Janiszewski B.:** Funkcje społeczno–terapeutyczne systemu penitencjarnego oraz sugestie de lege ferenda, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1995, z. 1
- Janiszewski B.:** HIV i AIDS w zakładach karnych. Problemy prawnokarne, Poznań 1999
- Jasiński J.:** Problem przeludnienia zakładów karnych, PWP 1997, nr 15
- Jescheck H. H.:** Die Kriese der Kriminalpolitik, *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft* 1979, z. 9
- Jędrzejak K.:** Niektóre aspekty wykonywania kary pozbawienia wolności we francuskim systemie penitencjarnym, PWP 1994, nr 8
- Jędrzejak K.:** Konflikty w izolacji więziennej (w:) *Problematyka więziennictwa u progu XXI wieku*, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996
- Juras R.:** Sytuacja rodzinna wielokrotnych przestępców, *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny* 1982, nr 2
- Juras R.:** Rodziny więźniów oraz ich możliwości kontaktów ze skazanymi w badaniach i praktyce penitencjarnej, ZN Uniwersytetu Gdańskiego, *Filozofia i Socjologia* 1988, nr 13
- Justickis V.:** Więzienia na Litwie, PWP 1995, nr 10
- Kaiser G.:** Die Europäische Antifolterkonvention als Bestandteil internationalen Strafverfahrens–und Strafvollzugsrechts, *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht* 1991, z. 2
- Kaiser G., Dunkel F., Ortman R.:** Der socialtherapeutische Austalt – das Ende einer Reform? *Zeitschrift für Rechtspflege* 1982, z. 8
- Kaiser G.:** *Strafvollzug in Europäischen Vergleich*, Darmstadt 1983
- Kaiser G., Kerner H. J., Schoch H.:** *Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen*, Heidelberg 1991

- Karczewski T.:** Kuratela sądowa w kontekście oczekiwań recydywistów penitencjarnych i możliwości kuratorów (w:) *Więziennictwo nowe wyzwania*, pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Keller K.:** Kuratela penitencjarna (w:) *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, pr. zb. pod red. B. Hołysta i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996
- Kircio E.:** Ocena nowych uregulowań w kodeksie karnym wykonawczym przez skazanych (Ustawa z 6 czerwca 1997 r.) (w:) *Więziennictwo nowe wyzwania* pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Kiryłuk M.:** Wpływ pozbawienia wolności członka rodziny na jej sytuację materialną (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I*, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28
- Kiryłuk M.:** Opinie lekarzy więziennych o problemach zdrowotnych osób pozbawionych wolności (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III*, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34
- Kiryłuk M.:** Przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu (w trybie art. 164 i 165 Kkw) (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV.*, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- Kokorzecka–Piber M.:** Wprowadzenie do modelu kurateli penitencjarnej (w:) *Materiały z Konferencji nt.: Kurator penitencjarny – wstęp do probacji*, Białystok 1997
- Kokorzecka–Piber M.:** Założenia, realizacja i perspektywy kuratora penitencjarnego, (w:) *Model społecznej readaptacji skazanych*, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Kokorzecka–Piber M.:** Założenia instytucji „kuratora penitencjarnego” i warunki jej wprowadzania w Okręgu białostockim (w:) *ABC kuratora penitencjarnego (doświadczenia z pracy kuratorów zawodowych)*, Białystok 2000
- Kokorzecka–Piber M.:** Organizacja pracy kuratora penitencjarnego i współdziałanie ze służbą penitencjarną (w:) *ABC kuratora penitencjarnego (doświadczenia z pracy kuratorów penitencjarnych)*, Białystok 2000
- Kolarczyk T.:** *Terapeutyczny system wykonywania kary pozbawienia wolności*, PWP 1995, nr 10
- Kolarczyk T., Wrona S.:** *Samobójstwa tymczasowo aresztowanych i skazanych*, PWP 1997, nr 16–17
- Konon – Kol A., Szepaniak P.:** *W poszukiwaniu modelu edukacji resocjalizacyjnej, Przegląd doświadczeń w USA i w Polsce*, PWP 1998, nr 20–21
- Korecki J.:** *Kara 25 lat pozbawienia wolności w Polsce*, Warszawa 1988
- Korecki J.:** *Uwagi do kilku rozwiązań projektu kodeksu karnego wykonawczego*, PiP 1995, z. 2
- Korecki J.:** *Przygotowanie do wolności skazanych odbywających kary długoterminowe. Opolska koncepcja warunkowego zwolnienia*, PWP 1999, nr 22–23

- Korecki J.:** Przygotowanie do wolności skazanych odbywających kary długoterminowe; opolska koncepcja warunkowego przedterminowego zwolnienia (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Korecki J.:** Propozycje zmian w kkw na tle dotychczasowej praktyki, PWP 2000, nr 26
- Korwin-Szymanowska A.:** Więziennictwo w Wielkiej Brytanii (w:) Angielski system kurateli. Niektóre źródła dewiacji, Warszawa 1985
- Kosewski M.:** Agresywni przestępcy, Warszawa 1977
- Kos-Rabcewicz-Zubkowski L.:** Sankcje karne i metody resocjalizacji sprawców przestępstw w Kanadzie, *Przestępczość na Świecie* 1979, t. XII
- Kosut A.:** Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności – nowe uregulowania prawne, *Praca i Zabezpieczenie Społeczne* 1998, nr 10
- Kosut A.:** Zasady zatrudniania osadzonych w świetle nowych uregulowań prawnych, PWP 1999, nr 24–25
- Kozaczyńska W.:** Doświadczenia i wyniki opieki nad byłymi więźniami w schronisku dla bezdomnych im. Bl. Brata Alberta (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1988
- Kremplewski A.:** Zasady etyki lekarskiej, PWP 1992, nr 2–3
- Kremplewski A.:** Lustracje przeprowadzane przez Europejski Komitet Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Postępowaniu albo Karaniu (w:) Monitorowanie policji i więzień. Prawa pozbawionych wolności, red. A. Rzepliński, Warszawa 1995
- Kronika** Reforma więziennictwa w państwach posttotalitarnych, opr. J. Malec, PWP 1998, nr 20–21
- Kronika** U wschodnich sąsiadów opr. J. Cegielska, PWP 1999, nr 22–23
- Kronika** Kodyfikacje karne po roku, PWP 1999, nr 24–25
- Kronika** Badania atmosfery wśród więźniów, opr. I. Czachur, PWP 2000, nr 28–29
- Krukowski A.:** Socjologia zakładu karnego (Podstawowe zagadnienia) (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, t. I, red. B. Hołyst, Warszawa 1984
- Krukowski A.:** Nowe tendencje w polityce kryminalnej (w:) Problemy współczesnej penitencjaryski w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Kubicki L.:** Prawo karne europejskie (Narodziny prawa), *PiP* 1971, z. 12
- Kulesza W.:** AIDS a prawnokarne problemy tajemnicy lekarskiej (w:) AIDS a prawo karne, Poznań 1996
- Kuligowska F.:** Skazani na wywóz, *Polityka* nr 24 (2246) z 2000 r.
- Kunz K. L.:** Środki alternatywne do kary pozbawienia wolności (inne niż probacja) *Przegląd Policyjny* 1993, nr 1–2

- Kurek A., Kownacki D.:** Kształtowanie środowiska przez więzienną kulturę, PWP 1996, nr 12–13
- Kury H.:** Punitywne społeczeństwo ? Gazeta Sądowa 2000, nr 1
- Kuźma Z.:** Sytuacja tymczasowo aresztowanych i skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w warunkach określonych w art. 88§3 Kodeksu karnego wykonawczego (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- Kuźma Z.:** Sytuacja skazanych i tymczasowo aresztowanych zakwalifikowanych jako niebezpiecznych (art. 88§3 k.k.w.) (w:) Więziennictwo nowe wyzwania, pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnia, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Kwiecień R.:** Transformacja umów międzynarodowych jako forma stanowienia prawa w państwie, PiP 1997, z. 4
- Langelid T.:** Back to Society: Charting, evaluating and suggesting measures to improve follow-up training for prison inmates (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997
- Lasocik Z.:** Praktyki religijne więźniów, Warszawa 1993
- Lasocik Z.:** Szwedzka ustawa więzienna Komentarz (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja), red. A. Rzepliński, Kalisz 1994
- Lasocik Z.:** Uspołecznienie więzień. Przyczynek do modelu, PWP 2000, nr 28–29
- Lelental S.:** Rodzaje i typy zakładów karnych oraz systemy wykonywania kary w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, PWP 1994, nr 8
- Lelental S., Szymanowski T.:** Projekt kodeksu karnego wykonawczego wraz z uzasadnieniem, Wkładka do zeszytu PiP 1994, z. 7–8
- Lelental S.:** Wykład prawa karnego wykonawczego z elementami polityki kryminalnej, Łódź 1996
- Lelental S.:** Kodeks karny wykonawczy Komentarz, Warszawa 1999
- Lelental S.:** Odroczone warunkowe zwolnienie na czas niezbędny na przygotowanie skazanego do życia po zwolnieniu z zakładu karnego (art. 164–165 k.k.w.), (w:) Model społecznej readaptacji skazanych, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Lelental S.:** W sprawie wykładni niektórych znamion przestępstwa tzw. niepowrotu do zakładu karnego lub aresztu śledczego (art. 242§2 kk), PWP 1999, nr 24
- Lelental S.:** Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego i Sądów Apelacyjnych w dziedzinie prawa karnego wykonawczego (za lata 1998 – 1999), PWP 2000, nr 26
- Lelental S.:** Kodeks karny wykonawczy Komentarz 2. wydanie rozszerzone i zaktualizowane, Warszawa 2001

- Leonieni M.:** Stosowanie pracy na rachunek nie uiszczoney grzywny, NP 1964, nr 12
- Lernell L.:** Podstawy nauki polityki kryminalnej, Warszawa 1967
- Lernell L.:** Refleksje o istocie kary pozbawienia wolności (O niektórych aspektach psychologicznych i filozoficznych kary więzienia), Przegląd Penitencjarny 1969, nr 1
- Lernell L.:** Rozważania o przestępcstwie i karze na tle zagadnień współczesności, Warszawa 1975
- Lernell L.:** Czy kryzys represji karnej (w:) Problemy prawa karnego, t. I, Katowice 1975
- Lernell L.:** Podstawowe zagadnienia penologii, Warszawa 1977
- Lernell L.:** Współczesne zagadnienia polityki kryminalnej. Problemy kryminologiczne i penologiczne, Warszawa 1978
- Lewicki A., Paryzek L., Waligóra B.:** Podstawy psychologii penitencjarnej (w:) Psychologia kliniczna, red. A. Lewicki, Warszawa 1978
- Life imprisonment,** United Nations Office at Viena, Crime Prevention and Criminal Justice Branch, Viena 1994
- Linowski K.:** Możliwości duszpasterskiego oddziaływania wobec osób odbywających karę pozbawienia wolności, PWP 2001, nr 31
- Liszcz T.:** Zatrudnienie skazanych odbywających karę pozbawienia wolności (Podstawowe zagadnienia prawne), PiP 1989, nr 2
- Lubelski M. J.:** Praca na rzecz społeczeństwa (Nowy prawno-karny środek w niektórych ustawodawstwach zachodnich), PiP 1986, z. 1
- Machel H.:** Przepustka a problemy seksualne skazanych, Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny 1986, nr 9–10
- Machel H.:** Wprowadzenie do pedagogiki penitencjarnej, Gdańsk 1994
- Machel H.:** Instytucja przepustki – nadzieje i niebezpieczeństwa (w:) Problemy reformy u progu XXI wieku, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996
- Maćkowiak P.:** Prawa człowieka a zagadnienie tortur (w:) Problematyka przestępczości na VI Kongresie ONZ Caracas 25 sierpnia – 5 września 1980 r., pr. zb. pod red. B. Hołysta, Warszawa 1983
- Mair G.:** What Works – Nothing or Evrything? Reaserch Biulletin 1991, nr 30
- Making standards work an international handbook on good prison,** Penal Reform Internaiional, The Haque, March 1995
- Malec J.:** Realizacja konstytucyjnego prawa skazanych do wolności sumienia i wyznania (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Malec J.:** Zagrożenie przestępczością wśród pozbawionych wolności (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28

- Malec J.:** Adwokaci, pracownicy penitencjarni, prokuratorzy i sędziowie o sposobach zapobieżenia przeludnieniu jednostek penitencjarnych (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa polskiego, Część I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28
- Malec J.:** Szczególna ochrona więźniów (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34
- Malec J.:** Uwarunkowania w jakich występują zmiany w więziennictwie oraz stan pozanowania niektórych praw i wolności więźniów (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III, Biuletyn RPO Warszawa 1998, nr 34
- Malec J.:** Główne problemy powodowane przez podkulturę więzienną, PWP 1998, nr 20–21
- Malec J.:** Sondażowe badania opinii więźniów o nasileniu i przeciwdziałaniu przestępczości w ich środowisku, PWP 1999, nr 23–24
- Malec J.:** Przeprowadzanie i wykorzystanie badań psychologicznych oraz psychiatrycznych w polskich zakładach karnych (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42.
- Marek A.:** Rola amerykańskiej probacji i jej efektywność, Acta Universitatis Nicolai Copernice 1978, Prawo XVI
- Marek A.:** „Nowy realizm,, w polityce kryminalnej Stanów Zjednoczonych – założenia i aspekty, PiP 1980, z. 4
- Marek A.:** Główne tendencje polityki kryminalnej na forum ONZ a reforma polskiego prawa karnego, PiP 1983, z. 1
- Marek A.:** Problemy amerykańskiego systemu wymiaru sprawiedliwości (wybrane zagadnienia), Przemysłownictwo na Świecie 1985, t. XVIII
- Marek A.** System prawa karnego (wybrane zagadnienia) (w:) Zarys prawa Stanów Zjednoczonych, red. J. Głuchowski, Toruń 1988
- Marek A.:** Rola kary pozbawienia wolności na tle tendencji w polityce kryminalnej (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Marek A.:** „Porozumienia’’ w angloamerykańskim procesie karnym i w prawie karnym niektórych państwach Europy Zachodniej, PiP 1992, z. 5
- Marek A.** Prawo karne. Zagadnienia teorii i praktyki, Warszawa 1997
- Marek A.:** Komentarz do kodeksu karnego. Część ogólna, Warszawa 1999
- Marek A.:** Glosa do uchwały składu 7 sędziów SN z dnia 7 września 2000 r., sygn. I KZP/2000, Prawo i Prokuratura 2001, nr 5
- Markiewicz W.:** Stan obecny i perspektywy więziennictwa, PWP 1999, nr 22–23
- Mazur K.:** Wpływ kultury na proces reedukacji w warunkach więziennych (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996

- Mediation** and Criminal Justice: Victims, Offenders and Community, red. M. Wright, B. Galaway, London –Newbury Park– New Delhi 1989
- Medycyna** a prawa człowieka Normy i zasady prawa międzynarodowego, etyki oraz moralności katolickiej, protestanckiej, żydowskiej, muzułmańskiej i buddyjskiej, pr. zb., Warszawa 1996
- Melezini M., Szczygieł G. B.:** Czasowe opuszczenie zakładu karnego formą przygotowania skazanego do wolności (w:) Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Michalska A.:** Komitet Praw Człowieka. Kompetencje, funkcjonowanie, orzecznictwo, Warszawa 1994
- Michalski J.:** Zastępcza kara pozbawienia wolności na wypadek nie uiszczenia grzywny (skuteczność rozwiązań ustawowych i alternatywy zmian), ZN IBPS 1981, nr 14
- de Michelis J.:** Kontakty ze światem zewnętrznym (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I., Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28
- de Michelis J.:** Opieka duszpasterska (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995 nr 28
- de Michelis J.:** Nadzór i cenzura korespondencji skazanych i tymczasowo aresztowanych w świetle przepisów prawa i praktyki (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42
- de Michelis J.:** Zakres i sposób sprawowania nadzoru nad korespondencją skazanych i tymczasowo aresztowanych (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępniaaka, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Moczydłowski P., Rzepliński A.:** Zatrudnienie więźniów w polskim systemie penitencjarnym (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985
- Moczydłowski P., Rzepliński A.:** Protesty zbiorowe w zakładach karnych, Warszawa 1988
- Moczydłowski P.:** Kontrola zachowań w instytucji totalnej jako źródło patologii społecznej (w:) Społeczna kontrola zachowań dewiacyjnych, red. J. Kwaśniewski, Warszawa 1989
- Moczydłowski P.:** Więziennictwo – od systemu totalitarnego do demokratycznego, PWP 1994, nr 8
- Moleński W.:** Theologische Überlegungen zur Freiheitsstrafe, Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht 1980, nr 1
- Morris N.:** The Future of Imprisonment, Chicago–Londyn 1975
- Morris N., Tonry M.:** Between Prison and Probation, Intermediate Punishment in a Rational Sentencing System, New York 1990
- Müller–Dietz H.:** Alternativen zur Freiheitsstrafe – Aufwand und Ertrag? Sanktion und Hilfe 1981, nr 16

- Musidlowski R.:** Społeczne rady penitencjarne, PPiK 1986, nr 9–10
- Musidlowski R.:** Zajęcia sportowe (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28
- Musidlowski R.:** Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności (w:) Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. II, Biuletyn RPO, Warszawa 1997, nr 32
- Musidlowski R.:** Pomoc postpenitencjarna (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34
- Musidlowski R.:** Sądowa kuratela dla dorosłych (w:) Stan i węzłowe problemy więziennictwa, Część III, Biuletyn RPO Warszawa 1998, nr 34
- Myrna B.:** Instytucja kuratora sądowego w świetle kodyfikacji karnej z 1997 roku (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. V, red. L. Bogunia, Wrocław 2000
- Nawój J.:** Przemoc wewnątrzwięzienna w niektórych typach zakładów karnych (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnia, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Normandeau A.:** Więzienie a rehabilitacja – od modelu medycznego do modelu sprawiedliwości, *Przestępczość na Świecie* 1981, t. XIV
- Nowe kodyfikacje karne z 1997 r. z uzasadnieniami,** Warszawa 1998
- Nowicki M. A.:** Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1991–1993, Warszawa 1994
- Nowicki M. A.:** Kamienie milowe. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Warszawa 1996
- Nowicki M. A.:** Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1996, Warszawa 1997
- Nowicki M. A.:** Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka Kamienie milowe, Wyd. drugie uaktualnione, Warszawa 1997
- Novotny O.:** Alternatywy kary pozbawienia wolności. Problemy reformy prawnokarnych sankcji w Republice Czeskiej (w:) Problemy reformy prawa karnego, pod red. T. Bojarskiego, E. Skrętowicza, Lublin 1993
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 20 XI 1991–12 II 1993, Biuletyn RPO, Warszawa 1993, nr 16
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres 13 luty 1993 r. do 12 lutego 1994 r., Biuletyn RPO Warszawa 1994, nr 21
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1994 r. do 12 lutego 1995 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 1
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Sprawozdanie Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 13 lutego 1995 r. do 12 lutego 1996 r. (z uzupełnieniem do 22 marca 1996 r.), Biuletyn RPO, Warszawa 1996, nr 29

- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1996 r. do 7 maja 1997 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1997, nr 33
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 8 maja 1997 r. do 7 maja 1998 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 35
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za okres od 1 stycznia 1998r. do 31 grudnia 1998 r., Biuletyn RPO, Warszawa 1999, nr 37
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 1999 rok, Biuletyn RPO Warszawa 2000, nr 39
- Ochrona** osób pozbawionych wolności (w:) Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich za 2000 rok, Biuletyn RPO, Warszawa 2001, nr 43
- Orzecznictwo** Strasburskie. Zbiór orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1990–1997, t. I i II, wstęp, tłumaczenie i opracowanie T. Jasudowicz we współpracy ze Studencką Grupą Działania Homo Homini, Toruń 1998
- Osiatyński W.:** Kryzys czyli szansa. Szkice amerykańskie, Warszawa 1990
- Pawela S.:** Resocjalizacja recydywistów w systemie nadzoru ochronnego, Warszawa 1977
- Pawela S.:** Kodeks karny wykonawczy. Praktyczny komentarz, Warszawa 1999
- Pawlak K.:** Więziennictwo polskie w latach 1918–1939, Kalisz 1995
- Peaker A.:** Education and Arts in Prison (w:) Report on the 6th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997
- Perdeus W.:** Zagadnienia prawne pracy więźniów w świetle ustawy RFN (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności Pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985
- Peyrefitte A.:** Wymiar sprawiedliwości między ideałem a rzeczywistością, Warszawa 1987
- Petrikowski M.:** Obowiązek pracy skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, PWP 2001, nr 31
- Petrovec D.:** Więzienie: między wartościami a efektywnością, PWP 1996, nr 12–13
- Pigulska W.:** Prawnokarne problemy diagnostyki zakażeń HIV (w:) AIDS i prawo karne, pod red. A. J. Szwarca, Poznań 1996
- Pigulska W.:** Diagnostyka zakażeń HIV a prawo karne, Poznań 1998
- Pinatel J.:** Czy więzienie może być przekształcone w instytucję resocjalizacyjną ? PP 1968, nr 4
- Platek M.:** Warunkowe zwolnienie a praca skazanych w świetle ustawy i praktyki (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985
- Platek M.:** Meandry humanizacji wykonywania kary pozbawienia wolności – z doświadczeń amerykańskiego systemu penitencjarnego (w:) Doświadczenia i perspekty-

wy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987

Plątek M.: Współczesne kierunki ewolucji systemów penitencjarnych w krajach skandynawskich (w:) *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie*, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987

Plątek M.: Norweski system penitencjarny, *Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny* 1989, nr 14–15

Plątek M.: Labirynt więziennych stereotypów (Znaczenie Reguł Minimalnych Postępowania z Więźniami i Europejskich Reguł Więziennych dla procesu normalizacji) (w:) *Między autonomią a kontrolą*, *Studia i szkice* pod red. P. Kojdera i J. Kwaśniewskiego, Warszawa 1992

Plątek M.: Ruch abolicjonistyczny w Skandynawii – terażniejszość czy wizja przyszłości, *Studia Iuridica* 1992, nr XX

Plątek M.: Współczesne zmiany w więziennictwie polskim (w:) *Prawa jednostki a prawo karne*, red. M. Wędrychowski, Warszawa 1995

Plątek M.: Nowa ustawa o zapobieganiu przestępczości w Stanach Zjednoczonych Ameryki, *PiP* 1995, z. 3

Plątek M.: Europejskie Reguły Więzienne a polskie prawo i polityka penitencjarna, *Studia Iuridica* 1997, nr XXXIV

Plątek M.: Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości, *Studia Iuridica* 2000, nr XXXVIII

Pływaczewski E., Szczygiel G. B.: Aktualne tendencje przestępczości a reforma penitencjarna (w:) *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, red. B. Hołyst i S. Redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996

Poklek R.: Nasilenie lęku i skłonności agresywnych a aktywność sportowa więźniów (w:) *Więziennictwo nowe wyzwania* pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępniaaka, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001

Poklewski–Kozieł K.: Aspekty resocjalizacji przestępców na tle badań ONZ, *PiP* 1978, z. 2

Poklewski–Kozieł K.: Prawa osób pozbawionych wolności (skazanych i tymczasowo aresztowanych), *Studia Prawnicze* 1986, z. 1–2

Poklewski–Kozieł K.: Prawa osób pozbawionych wolności w wyniku postępowania karnego (w:) *Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce*, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987

Poklewski–Kozieł K.: Prawa więźnia w świetle reguł międzynarodowych oraz ustawodawstwa polskiego (w:) *Prawa Człowieka. Model prawny*, Ossolineum 1991

Pomianowski R.: Niektóre implikacje teorii wyuczonej bezradności do pracy penitencjarnej – potrzebie profesjonalizacji wykonywania kary pozbawienia wolności, *PWP* 1997, nr 13

Pomianowski R.: Problemy reformy polskiego systemu penitencjarnego, *PWP* 1998, nr 19

- Pomianowski R.:** Wyczucona bezradność więźniów (w:) Więziennictwo nowe wyzwania, pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępniaaka, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Porowski M.:** Funkcje administracji penitencjarnej, (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, red. B. Hołyst, t. I, Warszawa 1984
- Porowski M.:** Karanie a resocjalizacja, SKKiP 1985, 16
- Porowski M., Rzepliński A.:** Granice reformy więziennictwa, Archiwum Kryminologii 1986, t. XIII
- Porowski M., Rzepliński A.:** Uwięzienie a wartości (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencyjnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987
- Porowski M.:** Tortury więzienne (w:) Przymus w społeczeństwie, red. A. Kojder, Warszawa 1989
- Porowski M.:** Społeczne inicjatywy na rzecz więźniów, Archiwum Kryminologii 1992, t. XVIII
- Porowski M.:** Kamień i chleb (Studium z dziedziny polityki penitencjarnej), Warszawa 1993
- Porowski M.:** Resocjalizacja w aspekcie penologicznym (w:) Polska myśl penitencyjna Wybór tekstów, opr. K. Sawicka, Wyd. UW, Warszawa 1993
- Post B.:** Reakcje społeczne wobec skazanych na karę pozbawienia wolności (w:) Opinia publiczna i środki masowego przekazu a ujemne zjawiska społeczne, red. B. Hołyst, Warszawa 1991
- Postulski K.:** Kodeks karny wykonawczy w ocenie doktryny i publicystyki (w:) Racjonalna reforma prawa karnego, pod red. A. Zolla, Warszawa 2001
- Poznaniak W.:** Zaburzenia w uspołecznieniu u przestępców (Analiza niektórych mechanizmów psychologicznych), Poznań 1982
- Praca** jako podstawowy środek resocjalizacji skazanych, PWP 1997, nr 16–17
- Prawa** człowieka a policja. Wybór dokumentów Rady Europy i ONZ, Legionowo 1992
- Prawa** człowieka. Dokumenty międzynarodowe, opr. i przekład B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Milk, Toruń 1993
- Prawa** człowieka Wybór źródeł opr. K. Motyka, Lublin 1996
- Prawa** pacjentów i problemy etyczne współczesnej medycyny w dokumentach Rady Europy, Warszawa 1994
- Prawo** do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych – raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (w:) Prawo do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych. Sprawozdania z lustracji, Warszawa 1996
- Principles** for the Treatment of the Women Sentenced to Imprisonment A National Report from Sweden 13/3/2000

- Prison Administrations in Europe** A collection of basic information, Information document prepared by the Directorate of Legal Affairs, Strasbourg 30 August 1999
- Prison Population**, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 1
- Prison system in Eastern and Central Asia**, Newsletter Penal Reform in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 2
- The Prison as an Unheathy Environment**, Newsletter Penal Reform in Eastern Europe and Central Asia 1998, No 1
- Problematyka** Przemocności na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych Caracas 25 sierpnia – 5 września 1980, red. B. Hołyst, Warszawa 1983
- Przyborowska–Klimczuk A.**: Reforma systemu kontroli Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, PiP 1995, z. 10–11
- Przybylak L., Marcinkowski J.**: Przerwa w odbywaniu kary pozbawienia wolności, Problemy Praworządności 1985, nr 8–9
- Pyrcał J.**: Ustawa o zatrudnieniu osób pozbawionych wolności (uwarunkowania i podstawowe rozwiązania), PWP 1997, nr 16–17
- Pyrcał J.**: Organizacja i zadania więziennictwa w nowej ustawie o służbie więziennej, PWP 1996, nr 12–13
- Quo vadis iustitia ?** Stan i perspektywy wymiaru sprawiedliwości w Polsce, red. A. Siemaszko, Warszawa 1996
- Rabinowicz L.**: Podstawy nauki o więziennictwie, Warszawa 1933
- Radek A.**: Instytucja Boards of Visitors w systemie penitencjarnym Anglii i Walii, Annales UMCS, Lublin 1988
- Radelbach A.**: Strasbourg bliżej. Skarga indywidualna do Europejskiej Komisji Praw Człowieka, Poznań 1996
- Radelbach A.**: Prawo naturalne – prawa człowieka – wymiar sprawiedliwości. Polacy wobec Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Toruń 2000
- Ralps P.**: Community Service Orders in England, Criminal Justice of 1972, Criminal Law Review 1972
- Raport** o stanie więziennictwa – perspektywy kontynuowania reform, PWP 1995, nr 10
- Redo S.**: Standardy międzynarodowe w teorii i praktyce walki z przestępczością z uwzględnieniem roli kongresów ONZ (w:) Problemy więziennictwa u progu XXI wieku, red B. Hołyst, S. Redo, Warszawa – Wiedeń– Kalisz 1996
- Redo S.**: United Nations Criminal Justice Norms and Standards and Customary International Law, Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju 1994–1995, Toruń 1996, z. 3
- Reforma** więziennictwa: strategiczny plan działania, PWP 1995, nr 10
- Rejzner A.**: Kultura fizyczna w zakładach penitencjarnych – na podstawie badań, PWP 1997, nr 15

- Rentzmann W.:** Beyond 2000 Perspectives, New Horizons (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre, Hungary 1997
- Reynaud A.:** Human rights in prisons, Strasbourg 1986
- Rico J. M.:** Niektóre zagadnienia reformy systemu penitencjarnego w świecie (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Rodakiewicz W.:** Młodociani przestępcy w prawie karnym (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, T. V., red. L. Bogunia, Wrocław 2000
- Rodakiewicz W.:** Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie programowego oddziaływania (w:) Nowa kodyfikacja prawa karnego, t. VI, pod red. L. Boguni, Wrocław 2000
- Rodley N. S.:** The treatment of Prisoners Under International, Law Paris–Oxford 1987
- Roxin C.:** Nowe kierunki polityki kryminalnej, PPK 1990, nr 4
- Rzepliński A.:** Problem prawa więźniów do kontaktu z osobami bliskimi, *Studia Prawnicze* 1976, z. 3
- Rzepliński A.:** Rodziny więźniów długoterminowych, *Ossolineum* 1981
- Rzepliński A.:** Kurator w angielskim systemie więziennym i Zakład Karny w Lewes (w:) Angielski system kurateli. Niektóre źródła dewiacji, Warszawa 1985
- Rzepliński A.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 18 listopada 1977 r. (seria A 28). Sprawa Klass i inni przeciwko Niemcom, *Prokuratura i Prawo* 1995, nr 9
- Rzepliński A.:** Monitorowanie więzień (w:) Monitorowanie policji i więzień, Prawa osób pozbawionych wolności, pod red. A. Rzeplińskiego, Warszawa 1995
- Rzepliński A.:** Prawo do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych – raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka (w:) Prawo do godnego traktowania w instytucjach izolacyjnych. Sprawozdanie z lustracji, Warszawa 1996
- Rzepliński A.:** Więziennictwo i prawo penitencjarne Hiszpanii. Wprowadzenie do ustawy (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja), Pod red. A. Rzeplińskiego, Kalisz 1996
- Rzepliński A.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Sprawa Klaas przeciwko Niemcom, wyrok z dnia 22 września 1993 r. (27/1992/372/446), *Prokuratura i Prawo* 1996, nr 1, nr 2–3, nr 4, nr 5
- Rzepliński A.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 7 sierpnia 1996 r., sygn. 62/1995/568/654. Sprawa Yagiz przeciwko Turcji, cz. 1 i 2, *Prokuratura i Prawo* 1997, nr 2, nr 3
- Rzepliński A.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 2 sierpnia 1983 r., sygn. 4/1983/60/94. Sprawa Malone przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, cz. I, II, III, *Prokuratura i Prawo* 1997, nr 4, nr 5, nr 6

- Rzepliński A.:** Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu. Sprawa Klaas przeciwko Niemcom, wyrok z dnia 22 września 1993/27/1992/372/446, Prokuratura i Prawo 2000, nr 2–3
- Safjan M.:** Prawo i medycyna. Ochrona praw jednostki a dylematy współczesnej medycyny, Warszawa 1998
- Sanetra W.:** Praca więźniów po reformie prawa karnego wykonawczego, Prawo i Praca 1998, nr 4
- Sapia–Drewniak E.:** Współczesne tendencje oświatowe a ich realizacja w warunkach izolacji, PWP 1994, nr 8
- Sądowa kuratela dla dorosłych,** Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 1
- Schmidt D. :** Zatrudnienie w więzieniach szwajcarskich, PWP 1997, nr 16–17
- Schneider H. J.:** Przystępczość i programy walki z przystępczością w krajach Europy Zachodniej i Ameryki Północnej (w:) Problematyka przystępczości na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych, red. B. Hołyst, Warszawa 1983
- Schneider H. J.:** Terapia na wolności alternatywą pobytu w zakładzie karnym, (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Setla K.:** Skazani młodociani w zakładach karnych typu zamkniętego (w:) Więziennictwo nowe wyzwania, pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Siedlecka E.:** W więzieniach gęstnieje, Gazeta Wyborcza z 18.IV.2001
- Siemaszko A., Szumski J., Wójcik D.:** Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego, Archiwum Kryminologii 1997–1998, t. XXIII–XXIV
- Siemaszko A., Gruszczyńska B., Marczewski M.:** Atlas przystępczości w Polsce 2, Warszawa 1999
- Siemaszko A.:** Crime and Law Euforment in Poland on the 21 st century, Warszawa 2000
- Siemaszko A.:** Probacja a la polonaise, czyli piórko Damoklesa (w:) Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000 r., Warszawa 2001
- Sikorski J.:** Duszpasterstwo więzienne. Spojrzenie wstecz – rzeczywistość – perspektywy, PWP 1994, nr 8
- Skoczelas M.** Zatrudnienie skazanych w Polsce i we Francji, Jurysta 2000, nr 10
- Skubiszewski K.:** Prawa międzynarodowe w wewnętrznym porządku państwa (w:) Prawa międzynarodowe a prawa wewnętrzne w świetle doświadczeń państw socjalistycznych, Warszawa 1980
- Skupiński J.:** Konwencja ONZ z 10.XII.1984 r. przeciwko Torturom oraz Innym Formom Nieludzkiego Traktowania, PiP 1986, z. 11

- Skupiński J.:** Kara ograniczenia wolności w prawie karnym powszechnym– jej istota, geneza i prawnomiędzynarodowe uwarunkowania, *Studia Prawnicze* 1988, z. 4
- Skupiński J.:** System środków karnych w prawie angielskim, *Studia Prawnicze* 1990, z. 3
- Skupiński J.:** Warunkowe skazanie w polskim prawie na tle porównawczym, Warszawa 1992
- Skupiński J.:** Zakaz tortur lub innego nieludzkiego traktowania (w:) *Prawa człowieka Model prawny*, Ossolineum 19991
- Skupiński J.:** Zakaz pracy przymusowej lub obowiązkowej a prawo karne (w:) *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, red. J. Skupiński przy współpracy J. Jakubowskiej–Hara, Warszawa 1995
- Skupiński J.:** Międzynarodowy zakaz tortur lub innego nieludzkiego traktowania w świetle polskiego prawa karnego (w:) *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, red. J. Skupiński, Warszawa 1995
- Skupiński J.:** Zakaz stosowania tortur lub innego nieludzkiego traktowania Model prawny, Ossolineum 1991
- Sobota P.:** Warunki bytowe osadzonych (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. I*, Biuletyn RPO, Warszawa 1995, nr 28
- Sobota P.:** Opinie osadzonych w sprawach kontaktów z sędzią i sądem penitencjarnym (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III*, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34
- Sobota P.:** Wybrane zagadnienia związane z wykonywaniem długoterminowych kar pozbawienia wolności (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. III*, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, nr 34
- Soroko R.:** Stan oraz kierunki rozwoju polskiej praktyki penitencjarnej (wybrane problemy) (w:) *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988*, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Stańdo–Kawecka B.:** Aktualne problemy niemieckiej reformy penitencjarnej, *Palestra* 1994, nr 3–4
- Stańdo–Kawecka B.:** Ochrona osób pozbawionych wolności w świetle Europejskiej Konwencji o Zapobieganiu Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu lub Karaniu, *PWP* 1995, nr 9
- Stańdo–Kawecka B.:** Niemieckie więziennictwo w świetle zleceń i uwag Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom, *PWP* 1995, nr 10
- Stańdo–Kawecka B.:** Działalność Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom (W świetle sprawozdań ogólnych 1990–1993), *PiP* 1995, z. 9
- Stańdo–Kawecka B.:** Uwarunkowania i efekty współczesnej amerykańskiej polityki karnej, *PWP* 1997, nr 14
- Stańdo–Kawecka B.:** Założenia i efekty reformy penitencjarnej w RFN, *PWP* 1998, nr 18

- Stańdo–Kawecka B.:** Prawa osób pozbawionych wolności w świetle orzeczeń organów Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Warszawa 1998
- Stańdo–Kawecka B.:** Cele i zasady działania Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom, PWP 1999, nr 24–25
- Stańdo–Kawecka B.:** Nadzór i cenzura korespondencji skazanych w przepisach kodeksu karnego wykonawczego i regulaminu wykonywania kary pozbawienia wolności, PWP 1999, nr 23–24
- Stańdo–Kawecka B.:** Prawne podstawy resocjalizacji, Zakamycze 2000
- Stern V.:** Probacja i quasi–izolacyjne środki karne w Anglii (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie, t. II, red. B. Hołyst, Warszawa 1987
- Stern V.:** Rola organizacji społecznych w rehabilitacji więźniów, PWP 1997, nr 16–17
- Stępniaak P.:** Angielski model pomocy więźniom i ich rodzinom, Opieka, Wychowanie, Terapia 1991, nr 1–2
- Stępniaak P.:** Środowisko otwarte jako alternatywa dla więzienia Z doświadczeń francuskich, Poznań 1997
- Stępniaak P.:** Wymiar sprawiedliwości i praca socjalna w krajach Europy Zachodniej, Poznań 1998
- Stępniaak P.:** Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępniaaka, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Szczepaniak P.:** Pobyt delegacji więziennictwa polskiego w Danii, PWP 1993, nr 4–5
- Szczęsna G.:** Niektóre formy pracy kuratora (w:) Angielski system kurateli. Niektóre źródła dewiacji, Warszawa 1985
- Szczygiel G. B.:** Model wykonywania kary pozbawienia wolności w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, PPK 1993, nr 9
- Szczygiel G. B.:** O nowy model kurateli na tle instytucji warunkowego przedterminowego zwolnienia, (w:) Z problematyki prawa karnego, red. P. Hofmański, Białystok 1994
- Szczygiel G. B.:** Model pomocy skazanym na tle projektu kodeksu karnego wykonawczego, PWP 1995, nr 10
- Szczygiel G. B.:** Praca skazanych w Kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1997, nr 16–17
- Szczygiel G. B.:** Prawa skazanego w postępowaniu incydentalnym w świetle projektu kodeksu karnego wykonawczego, Przegląd Policyjny 1997, nr 1(45)
- Szczygiel G. B.:** Problematyka kontaktów skazanych z rodziną w kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1999, nr 24–25
- Szczygiel G. B.:** Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego w opinii funkcjonariuszy Służby Więziennej, PWP 2000, nr 27
- Szczygiel G. B.:** Instytucja „kuratora penitencjarnego” w opinii skazanych, wychowawców i kuratorów zawodowych (Wstępne wyniki badań) (w:) Więziennictwo nowe wy-

- zwania pr. zb. pod red. H. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Szczygieł G. B.** : Przygotowanie skazanych do opuszczenia zakładu karnego (na przykładzie białostockiego modelu kurateli penitencjarnej), PWP 2001, nr 31
- Szestakow D. A.**: Problemy ograniczania stosowania kary pozbawienia wolności oraz zniesienia kary śmierci, PWP 1999, nr 22–23
- Szewczyk M.**: Czy i jaka alternatywa dla kary pozbawienia wolności, PPK 1992, nr 7
- Szewczyk M.**: Kary alternatywne w prawie karnym Stanów Zjednoczonych (w:) Problemy odpowiedzialności karnej, Księga ku czci prof. K. Buchały, red. Zb. Cwiąkański, M. Szewczyk, St. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994
- Szewczyk M.**: Kara pracy na cele społeczne na tle rozważań o przestępstwie i o karze. Studium prawnoporównawcze, Kraków 1996
- Szumski J.**: Zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego przez skazanego (ewolucja ustawodawstwa i praktyki) *Annales Universitatis Marie Curie–Sklodowska*, Lublin 1996, vol. XLIII
- Szumski J.**: Kary polegające na pracy na wolności w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (w:) U progu nowych kodyfikacji karnych, Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi, pod. red. O. Gómiok, Katowice 1999
- Szwarc A.: J.**: Karnoprawne problemy AIDS (w:) Prawne problemy AIDS, pod red. A. J. Szwarc, Warszawa 1990
- Szwarc A.: J.**: HIV/AIDS i dyskryminacja (w:) Aktualne problemy prawa karnego i kryminologii, red. E. W. Pływaczewski, Białystok 1998
- Szykuła I.**: Współpraca kuratora penitencjarnego z kuratorami zawodowymi sądu rejonowego (w:) ABC kuratora penitencjarnego (doświadczenia z pracy kuratorów zawodowych), Białystok 2000
- Szymanowska A., Szymanowski T.**: Opinia społeczna w Polsce o niektórych patologicznych zachowaniach kontrowersyjnych, przestępstwach i środkach kontroli prawnokarnej, Warszawa 1996
- Szymanowska A.**: Więźniowie i funkcjonariusze wobec norm obyczajowych i prawnych, Warszawa 1998
- Szymanowski T., Ziemiński S.**: Idee Johna Howarda a problemy współczesnej praktyki penitencjarnej w Polsce, PiP 1978, z. 3
- Szymanowski T., Górski J.**: Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle badań, Warszawa 1982
- Szymanowski T.**: Praca więźniów w świetle danych empirycznych (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, Warszawa 1984
- Szymanowski T.**: Funkcje zatrudnienia skazanych w świetle danych empirycznych (w:) Praca skazanych odbywających karę pozbawienia wolności, pod red. T. Bojarskiego, Z. Hołdy, J. Baranowskiego, Lublin 1985

- Szymanowski T.:** Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w Polsce po II Wojnie Światowej (w:) Spory wokół reformy więziennictwa, red. S. Walczak, Warszawa 1985
- Szymanowski T.:** Podstawowe kierunki rozwoju systemu penitencjarnego w Polsce, Archiwum Kryminologii 1986, t. XIII
- Szymanowski T.:** Zakres pomocy świadczonej byłym więźniom w Polsce w ostatnich latach (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987
- Szymanowski T.:** Powrót skazanych do społeczeństwa, Warszawa 1989
- Szymanowski T.:** Społeczna, aksjologiczna i prawna problematyka udziału społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w Polsce, PPK 1990, nr 1
- Szymanowski T.:** Kierunki reformy prawa karnego wykonawczego, PPK 1990, nr 2
- Szymanowski T.:** Podstawy prawne korzystania z wolności religijnej w zakładach penitencjarnych w Polsce, PPK 1990, nr 4
- Szymanowski T.:** Udział społeczeństwa w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w po II wojnie światowej (w:) Zaradność społeczna z badań nad społecznymi inicjatywami w dziedzinie rozwiązywania problemów w Polsce lat siedemdziesiątych, pr. zb. pod red. J. Kwasniewskiego, R. Sobiecha, J. Zarzeckiej, Warszawa 1990
- Szymanowski T.:** Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania we Francji (komentarz do ustawy) (w:) Zachodnie ustawy penitencjarne Teksty ustaw z komentarzami (Francja, Hiszpania, Niemcy, Szwecja) Pod red. A. Rzeplińskiego, Kalisz 1994
- Szymanowski T.:** Godność sprawcy przestępstwa w nowym prawie karnym (projekty kk, kpk i kkw z 1995 r.), PWP 1995, nr 10
- Szymanowski T.:** Przemiany systemu penitencjarnego w Polsce, Warszawa 1996
- Szymanowski T., Świda Z.:** Kodeks karny wykonawczy Komentarz, Warszawa 1998
- Szymanowski T.:** Nowy kodeks karny wykonawczy, PiP 1998, nr 9–10
- Szymanowski T.:** Opinia badanych funkcjonariuszy i skazanych o przestrzeganiu prawa, wykonywaniu kary i reformie systemu penitencjarnego, PWP 1998, nr 19
- Szymanowski T.:** Warunki wprowadzania w życie reformy systemu karnego w dziedzinie wykonywania kar i środków karnych (w:) Model społecznej readaptacji skazanych, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Szymanowski T.:** Polityka karna sądów u progu nowej kodyfikacji, PiP 2000, z. 1
- Szymanowski T.:** Projekt nowelizacji kodeksu karnego wykonawczego, PiP 2001, z. 6
- Szymanowski T.:** Podstawy prawne i problemy funkcjonowania kurateli w Polsce (w:) Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Praw Człowieka i Praworządności 20–21 października 2000 r., Warszawa 2001
- Szyszkowska M.:** Filozofia w Europie, Białystok 1998

- Śliwowski J.:** Wykonywanie kary w warunkach ograniczenia wolności, Warszawa 1964
- Śliwowski J.:** Sądowy nadzór penitencjarny, Warszawa 1965
- Śliwowski J.:** Rozważania penitencjarne (Na marginesie książki Sir Lionel Fox: Studies in penology. Studies penologiques) PP 1967, nr 1
- Śliwowski J.** Kryminologiczne aspekty prawa penitencjarnego, SKKiP 1975, nr 2
- Śliwowski J.:** Zagadnienie postępowania ze skazanymi (w:) Problematyka przestępczości na V Kongresie NZ, red. B. Hołyst, Warszawa 1976
- Śliwowski J.:** John Howard a współczesne kierunki polityki penitencjarnej, PiP 1978, z. 3
- Śliwowski J.:** Kara pozbawienia wolności we współczesnym świecie. Rozważania penitencjarne i penologiczne, Warszawa 1981
- Śliwowski J.:** Kryminologia a kara pozbawienia wolności, SKKiP 1981, nr 12
- Śliwowski J.:** Prawo i polityka penitencjarna, Warszawa 1982
- Śliwowski J.:** Tendencje abolicjonistyczne i skrajnie krytyczne w penitencjarystyce (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, red. B. Hołyst, t. I, Warszawa 1984
- Śpiewak J.:** Rola kuratora sądowego w wykonywaniu kary pozbawienia wolności w nowym kodeksie karnym wykonawczym, PWP 1998, nr 18
- Świda Z.:** Realizacja praw człowieka w kontraduktoryjnym procesie karnym, Wrocław 1994
- Teoria i praktyka pojednania ofiary ze sprawcą. Materiały konferencji międzynarodowej (Warszawa 26–27 styczeń 1995r.), Warszawa 1995**
- The Prison as an Unhealthy Environment, Newsletter Penal Reform Project in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 2**
- Tobis A.:** Zasady orzekania w sprawach o warunkowe zwolnienie, Warszawa 1972
- Tobis A.:** Poszukiwanie alternatyw dla kary pozbawienia wolności – ujęcie prawnoporównawcze, RPEiS 1987, z. II
- Tobis A.:** Środki depenalizacji i ograniczania izolacji więziennej, RPEiS 1987, nr 4
- Tobis A.:** AIDS i wykonywanie kary pozbawienia wolności (w:) AIDS i prawo karne, red. A. J. Szwarc, Poznań 1996
- Tokarczyk R. A.:** Główne elementy amerykańskiego prawa karnego, Prokuratura i Prawo 1997, nr 4
- Tsitsoura A.:** Alternatives to imprisonment : the work of the Council of Europe (w:) Alternatives to custodial sanctions Proceedings of the European Seminar held in Helsinki, Finland, 26–28 September 1987, Helsinki 1988
- Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego (w:) Nowe kodeksy karne z 1997 z uzasadnieniami, Warszawa 1998**
- Walczak S.:** Prawo penitencjarne. Zarys systemu, Warszawa 1972

- Waligóra B.:** Funkcjonowanie człowieka w warunkach izolacji więziennej, Poznań 1974
- Walmsley R.:** Prison systems in Central and Eastern Europe Progress, problems and the international standards, Helsinki 1996
- Walmsley R.:** Developing, treatment and rehabilitation programmes in central and eastern Europe (w:) New Trends in Prison Design Maintaining Security Whilst Developing Treatment and Rehabilitation Programmes, Central Collection of Correctional Documents of Central and East European Countries 1997/1
- Walter M.:** Pojednanie między sprawcą a ofiarą zamiast kary (O zmianie w pojmowaniu przestępczości), Przegląd Policyjny 1992, nr 2–3
- Waltoś S.:** Proces karny, Warszawa 1995
- Waluk J.:** O kodeksie postępowania mediatora (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Wantuła H.:** Resocjalizacja w szwedzkim systemie penitencjarnym, Studia Prawnicze 1978, z. 1(55)
- Wantuła H.:** Kara pozbawienia wolności w praktyce i ocenie społecznej, Kraków 1982
- Wantuła H.:** Międzynarodowa Konferencja poświęcona abolicji więzień (w:) Doświadczenia i perspektywy systemu penitencjarnego w Polsce, red. T. Szymanowski, A. Rzepliński, Warszawa 1987
- Wantuła H.:** Abolicjonizm – obrona humanistycznych wartości, Studia Prawnicze 1990, z. 4
- Wantuła H.:** Szacunek dla godności więźnia podstawowym warunkiem humanizacji więziennictwa, ZN AE w Krakowie 1991, nr 331
- Wantuła H.:** Kontrola społeczna bez kary pozbawienia wolności? O abolicjonizmie więzień, ZN AE w Krakowie 1991, Nr 354
- Wantuła H.:** Proces demokratyzacji i sfera penitencjarna w Polsce, ZN Akademii Ekonomicznej w Krakowie 1992, Nr 384
- Wantuła H.:** Abolicjonizm więzień – podejście racjonalne i humanistyczne. O karze pozbawienia wolności, o jej skutkach i możliwościach jej ograniczania, Kraków 1997
- Wantuła H.:** Pomoc osobom społecznie zagrożonym. Rozważania po konferencji poświęconej pracy wśród osób społecznie zagrożonych, PWP 1998, nr 20–21
- War on Tuberculosis in Russian Prison, Newsletter Penal Reform in Eastern Europe and Central Asia 1998, NO. 3**
- Waszczyński J.:** Kara śmierci we współczesnym świecie, Palestra 1987, nr 9
- Wąsek A.:** Kierunki zmian szwajcarskiego prawa karnego, Annales Universitatis Marie Curie Skłodowski, Lublin 1977, vol. XXIV
- Wąsek A.:** Aktualne problemy szwajcarskiego więziennictwa, Przestępczość na Świecie 1978, t. XI
- Wąsek A.:** AIDS oraz wymiar kary i środki zabezpieczające (w:) AIDS prawo karne, Poznań 1996

- Wąsek A.:** Kara pozbawienia wolności w Danii (w:) U progu nowych kodyfikacji karnych Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Leonowi Tyszkiewiczowi pod red. O. Górniok, Katowice 1999
- Wąsik J.** O konieczności dalszego doskonalenia instytucji warunkowego zwolnienia WPP 1982, nr 1
- Weber E.:** Federacja Rosyjska: przemoc i bezkarność w aresztach i więzieniach, PWP 2000, nr 28–29
- Weber E.:** Amnesty International wobec bezprawia (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Weber E.:** Przemoc w więzieniach krajów bloku wschodniego, PWP 2001, nr 31
- Weigend T.:** „Neoklassizismus” – ein transatlantisches Missverständnis, Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft 1982, nr 94
- Weigend T.:** Entwicklungen und Tendenzen der Kriminalpolitik in der USA, Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1990, nr 78
- Westfelt L.:** Western European Trends in Crime and Prison Populations – What’s the connection ? (Working Paper), November 1998
- Wiciński G.:** Wybrane zagadnienia z zakresu stosowania przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności, Acta Iniversitatis Lodziensis, Folia Iuridica 1991, nr 47
- Wiciński G.:** Instytucja przerwy w odbywaniu kary pozbawienia wolności w świetle nowego prawa karnego wykonawczego, PWP 1996, nr 12–13
- Widelak D.:** Motywy podejmowania nauki przez skazanych na karę pozbawienia wolności, PWP 1997, nr 16–17
- Wierzbicki P.:** Reguły minimalne ONZ. Zasady i praktyka. (w:) Problematyka przestępczości na VI Kongresie Narodów Zjednoczonych, red. B. Hołyst, Warszawa 1983
- Wierzbicki P.:** Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym i ich znaczenie w społecznej readaptacji (w:) Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce, t. I, red. B. Hołyst, Warszawa 1984
- Wierzbicki P.:** Kontakty skazanych ze światem zewnętrznym i ich znaczenie w społecznej readaptacji skazanych (w:) Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1988, red. A. Marek, Warszawa 1990
- Wildhaber L.:** Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego. Najnowsze orzecznictwo dotyczące art. 8 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Cześć II, Paestra 1996, nr 3–4
- Willems N.:** What’s on Demand in Remand ? (w:) Report on the 6 th EPEA International Conference on Prison Education Protective Bars ? 1–5 November 1997, Budapest Central and East European Information and Documentation Centre , Hungary 1997

- Woffenden S.:** Ciągły nadzór doświadczenia angielskie referat (niepublikowany) wygłoszony na Konferencji W drodze do społeczeństwa – działania teoretyków, praktyków i wolontariuszy na rzecz skazanych, Nowogród 11–13 maj 2000 r.
- Wojciechowska J.:** Kierunki zmian w stosowaniu i wykonywaniu kary pozbawienia wolności we Włoszech, *Studia Prawnicze* 1978, z. 4
- Wojciechowska J.:** Zastępcza kara pozbawienia wolności w świetle danych statystycznych (1982–1987), PPK 1990, nr 1
- Wojciechowska J.:** Kary nie związane z pozbawieniem wolności w kodeksie karnym Portugalii, PiP 1991, z. 2
- Wojciechowska J.:** Praca społecznie użyteczna w niemieckim systemie środków karnych, PiP 1992, z. 6
- Wojciechowska J.:** Problematyka tymczasowo aresztowanych – nosicielei HIV (wyniki badań ankietowych), PWP 2001, nr 31
- Wołowicz M.:** Udzielanie osadzonym zezwoleń na czasowe opuszczanie jednostek penitencjarnych bez dozoru w latach 1991–1998 (w:) *Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb.* pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępnika, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001
- Wright M.:** *Making good Prison, Punishment and Beyond*, Burnelt Books 1981
- Wright M.:** *Justice for Victims and Offenders. A Restorative Response to Crime.* Open University Press, Milton Keynes–Philadelphia 1991
- Wyrozumsk A.** Zapewnienie skuteczności prawa międzynarodowemu w prawie krajowym w projekcie konstytucji, PiP 1997, z. 4
- Valkowa H.** Zmiany w czechosłowackim systemie penitencjarnym, PWP 1993, nr 4–5
- Vass A. A.:** *Alternatives to Prison. Punishment, Custody and Community*, London, Newbury Park, New Delhi 1990
- Zagadnienia** racjonalizacji polityki karnej (skrócony referat Rzecznika Praw Obywatelskich wygłoszony na konferencji 29 X 1993 r.) PiP 1994, z. 1
- Zagórski J.:** Współdziałanie polskiego więziennictwa ze społeczeństwem i jego organizacjami, PWP 1996, nr 12–13
- Zagórski J.:** Formy współdziałania ze społeczeństwem w polskiej praktyce penitencjarnej (w:) *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku pr. zb.* pod red. B. Hołysta i S. redo, Warszawa–Wiedeń–Kalisz 1996
- Zagórski J.:** Komisja penitencjarna (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Część III*, Biuletyn RPO, Warszawa 1998, Nr 34
- Zagórski J.:** Europejskie Reguły Więzienne i ich stosowanie w polskim prawie i praktyce penitencjarnej (Zarys problematyki) (w:) *Model społecznej readaptacji skazanych w reformie prawa karnego*, red. G. B. Szczygieł, P. Hofmański, Białystok 1999
- Zagórski J.:** Wykonywanie kary dożywotniego pozbawienia wolności (w:) *Stan i węzłowe problemy polskiego więziennictwa, Cz. IV, Wybrane instytucje kodeksu karnego wykonawczego w praktyce penitencjarnej*, Biuletyn RPO, Warszawa 2000, nr 42

- Zagórski J.:** Kara dożywotniego pozbawienia wolności – aspekty prawnokarne i penitencyjne, PiP 2000, z. 10
- Zagórski J.:** Praca skazanych podczas wykonywania kary pozbawienia wolności i ograniczenia wolności oraz w zamian za nieściągalną grzywnę (w świetle ustaleń Biura Rzecznika Praw Obywatelskich) PWP 2000, nr 27
- Zagórski J.:** Niektóre koncepcje zmian w sposobie postępowania z osobami pozbawionymi wolności (w:) Więziennictwo nowe wyzwania pr. zb. pod red. B. Hołysta, W. Ambrozika, P. Stępniaaka, Warszawa–Poznan–Kalisz 2001
- Zapobieganie** przestępczości w świetle obrad VIII Międzynarodowego Kongresu Kryminologii – Lizbona wrzesień 1978, red. B. Hołyst, Warszawa 1979
- Zawada E.:** Akty przemocy wśród osadzonych w jednostkach penitencjarnych i wpływ podkultury więziennej na ich powstawanie (w:) Materiały (referaty, sprawozdania) z Konferencji nt.: Podkultura więzienna Aresztach Śledczych i Zakładach Karnych, COSW Kalisz 1994
- Zielińska E.:** Kara pozbawienia wolności i środki alternatywne, *Studia Iuridica* 1979, t. VIII
- Zieliński T.:** Ochrona praw obywatelskich a reforma więziennictwa, *Biuletyn RPO* 1993, nr 18
- Zieliński T.:** Głosa do orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 stycznia 1997 r., sygn. Akt 7/96, *Przegląd Sejmowy* 1997, nr 5/22